تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

خەلیفەی نوێخوازو چاکساز

عمری کوری عبدالعزیز رحمه الله

نووسینی
دکتور علي محمد الصلابي

وەرگێرانی
ماموستا عمر توفيق الخطاط

چاپی یەکەم

منتدى إقرأ الثقافي
للكتب (كوردي - عربي - فارسي)
www.iqra.ahlamontada.com

دار المعرفة
بەیرووت

بسم الله الرحمن الرحيم

خەلیفەی نوێخوازو چاکساز

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله

خەلیفەی نوێخوازو چاکساز

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله

نووسینی

د. علي محمد الصَّلاَّبي

وەرگێڕانی

مامۆستا عُمَر توفیق الخطاط

چاپی یەکەم

نارین

دار المعرفة

بەیرووت

مافی لەچاپدانی پارێــزراوە بۆ
کتێبخانەی نارین

ناوی کتێب بەعربـــــــی:	الخليفة الراشد والمصلح الكبير عمربن عبدالعزيز
نوسینـــــــــــــــی:	علي محمد الصلابي
ناوی کتێب بە کـــــوردی:	خەلیفەی نوێخوازو چاکساز عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله
وەرگێڕانـــــــــــــی:	عمر تۆفیق الخطاط
بڵاوکـــــــــــــــار:	کتێبخانەی نارین
نەخشەسازی نـــــاوەوە:	شنۆ حمدامین مجید
نۆرە و ساڵی چـــــــاپ:	یەکەم/ ١٤٣٠ك ـ ٢٠٠٩ز
شوێنی چـــــــــــاپ:	بەیروت ـ لبنان
ژمارەی سپـــــــــاردن:	(١١٠٨)

کتێبخانەی نارین

هەولێر ـ چوارڕیانی شێخ مەحمودی حەفید

بازاڕی زانست بۆ کتێب وچاپەمەنی

تەلەفۆن : ٢٥١١٩٨٢-٦٦(٠٠٩٦٤)

E- mail: nareen_١@yahoo.com

پێشەکی وەرگێڕ

الحمدلله وکفی والصلاة والسلام علی الهادی مصطفی وعلی اله وصحبه ومن دعا بدعوته الی یوم الدین...

خوێنەری بەڕێز، وەك خۆم زۆر سوپاسی ئەو کاتە ناسکانەت دەکەم، کە بەهەڵدانەوەو خوێندنەوەی ئەم کتێبەوە بەسەری دەبەیت.

هەروەك سوپاس وسەنای خوای پەروەردگارم دەکەم، کەجارێکی تریش یارمەتی دام، تا ژیان وبەسەرهاتی خۆرێکی تر لەخۆرد پرشنگ دارەکانی مێژووی زێرینی ئیسلام لەعەرەبی یەوە بکەم بەکوردی وپیشکەشی خوێندەوار وڕۆشنبیرانی گەلەکەمی بکەم...

هەروەها مایەی دڵخۆشی یە، کەلەم سەردەمی بێ ئینسافی ودنیاویستی و دژایەتی کردنی بەرنامەکەی خواو گەلانی موسڵمان بەبەرنامەی وردوترسناکەوە لەلایەن زلهێزەکانی جیهان و ورد هێزەکانی ناموسڵمانانیش جێ بەجێیان دەکەن بۆیان.

ئالەم سەردەمە سەیرو سەمەرەدا، کەدەست گرتن بەرنامەکەی خواو سوننەتەکانی پێغەمبەری نازدار وەﷺ بەشەرمەوە مومارەسە دەکرێت، ئیتریان لەترساندا...یان لەبەر دەست نەدانی وەزیفەوپلەو پایە..یان لەبەر گاڵتەپێ کردن و تەریق کردنەوە...

هاوڕێ یەکم بۆی باس کردووم کەچی بەسەرهاتووە وچۆن گیراوەتەبەر گاڵتەو پێکەنین ولاقرتێ کاتێ لەگەڵ خێزانەکەیدا_دەچێت بەدەم دەعوەتنامەیەکەوە_ بەشداری شەکراو خواردنەوەیەك دەکات، بەتایبەت کاتێك بینیبوویان خێزانەکەی پۆشتە بوو جلی باق وبریق وتەنکی وای لەبەر نەکردبوو، کە هەموو باڵ ولەشی دیار

بێــــت، خۆیـــشی تەوقـــەی لەگـــەڵ كـــچەكاندا نـــەكرد بـــوو، بەشـــداری ڕەشبەڵەكە_حەڕامەكەشیان_ ی نەكردبوو... ئەویش لەترسی ئەوەی غەزەبی خـوا نەباری بەسەریدا ئـەو كۆڕەی ناشـەرعی یـەی بـەجێ هێشت ولـەدواوە لایكـردەوە كەسێك نەبوو لەناو گوناهـدا غـەرق نـەبوو بێت. بۆیـە گـوێ نـەدا بەبۆنەكـەو لەگـەڵ هاوسەرەكەیدا پێكەوەو بەخێرایی هاتنەدەرەوە...

ئالەم سەردەمەدا دەیان وسەدان كەس كاتەكانیان داوە بەشتی بەسودو جوان و بەرهەم دار وكتێبخانەكان دەگەڕێن وكتێبە نایابەكان دەكڕن وخۆیان و یەكەیەكـەی ئەنـدامانی خێزانەكـەیان دەخوێننـەوەو خواردەمـەنی پێشكەشی مێشك وڕۆحیـان دەكەن، خۆیان پڕچەك دەكەن بەزانیاری بەسودو پڕلە كەڵك بۆ خۆیـان وباشـتریش باس كردنی بۆ ئەندامانی نەتەوەكەیان...

دوای ئـەوەی سـوپاس بۆخـوا_لەسـەرەتاو كۆتـادا_ كـە دڵـی موسـڵمانانی كەمەندكێش كردوە بۆلای كتێبەكانم وئەوەش فەزڵی خوایـە چـونكە هەرئـەو كتێبـە كەسێكی ترەوری دەگێڕێ وخویشی ماندوو دەكات، خـوا پاداشـتی هـەوڵ و مانـدوو بـوونی بداتـــەوە كەچـــی لەچـــاپی یەكەمـــدا دەوەســـتێت و لەكتێبخانەكانـــدا دەمێنێتەوە:﴿ هَٰذَا مِن فَضْلِ رَبِّي لِيَبْلُوَنِي أَأَشْكُرُ أَمْ أَكْفُرُ ۖ وَمَن شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ ۖ وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ﴾النمل: ٤٠.

بەڵام سوپاس بۆ خوا جارێكی تر، كە لەمانگی یەكەم ودووەمی دەرچوونی ژیانی (ابوبكری الصدیق)و ئیمامی(علی)دا، لەبازاڕەكاندا نەمان و خـەڵكی تەلـەفۆنیان بـۆ دەكردم لەشارەكانەوە كەچاپی بكەینەوە، چونكە نەماوە ودەست ناكەوێت.

وا ئەم جارەش دەچینە خزمەت كەسایەتی یەكی گـەورەی ئیـسلام كـە(دوكتـور علی الصلابی)نووسیویەتی، بەندەیش ماوەی ساڵێكە لەهـەوڵی بـەكوردی كردنیـدام وسەرەنجام _سوپاس بۆ خوا_ كارەكەم گەیشتە ئەنجام...

ئەو پیاوە مەزنەیش_عمری کوڕی عبدالعزیزە رحمه الله کە کەسێ نی یە لەناو موسڵماناندا ناوی نەبیستبێت و هەواڵی دنیانەویستی ودادپەروەری و خواناسی و پشگیری کردنی چەوساوەو ماف خوراوان و دژایەتی کردنی ستەمکارو مافخۆرەکانی نەبیستبێت...

کاتی خۆی لەهەشتاکاندا زۆرم خۆش دەویست و تامەزرۆی شارەزایی بووم لەورد و درشتی هەڵس وکەوتی ژیانی ڕۆژانەی، چونکە ووتەیەکی خواناسی ئیسلام ماموستا(الحسن البصری)م لەشوێنێکدا بەرچاوکەوت بوو کەدەیفەرموو((بەمن مەڵێن دنیانەویست (الزاهد)بەڵکو دنیانەویستی ڕاستەقینە عمری کوڕی عبدالعزیزە کەدنیا وخۆشی یەکانی بەهەموو توانا دەمی بۆ کردەوە وئەم پشتی لێ هەڵکرد)) بەڵام لەوکاتەدا بەکوردی و لەو بارەیەوە نووسراوێکم بەرچاو نەکەوت.

ڕۆژان ڕۆشتن وڕۆژان هات وا خوای ـ عزوجل ـ کارێکی وای کرد خۆم بەهرەمەند ببم بەوکارە گەورەیە وژیانی پڕلە بەرەکەت و بەسودی (عمری کوڕی عبدالعزیز) بخەمە بەردیدی هاوزمانە خۆشەویستەکانم....

ئەزموونی ژیان ئەوەی فێرکردووم کەهیچ شتێك ئەوەندەی نموونەی زیندوو بەرچەستە کاریگەر نی یە... بۆ شوێنکەوتوانی هەموو بەرنامەیەك، دەی ئەم بەرنامە بەرزو بڕ بەهایەی پەروەردگار نەتێووری ونەزەری یەو لەدوو توێ ی کتێبەکاندا نەماوەتەوە وبەس، بەڵکو سەدان وهەزاران پیاوان وئافرەتانی زانا و خواناس هەڵکەوتوون ئەم بەرنامە ناوازە یان کردووە بەکاڵای بەریان لەژیاندا و لەدوای خۆیشیان هەردەڵێ ی لەژیاندان و گەنج و لاوە موسڵمانەکانی سەدەی بیست ویەك دەچنەوە حزوریان،جەزبەی ئیمان وموسڵمانەتی ڕاستەقینە و زانست و زانیاریان لێ وەردەگرن...

عمری کوڕی عبدالعزیز_ دوو ساڵ ونیو_ حوکمڕانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئیسلامی کردوە، بەڵام گەورەیی پرۆژەنوێخوازیەکەی ئەوەندە مەزن وگشتگیرو

بەبەرووبووم بوو کەوادەزانیت بەلایەنی کەمەوە(١٥تا٢٠)سالْ حوکمی کردووە.

لەوماوەکەمەدا کەس نەما لەپێش ئەودا ستەمێکی لیّ کرابێت ولەسەردەمی ئەودا مافی خوراوی بۆ نەگەڕابێتەوە، یان مافی لەستەمکارێك نەسەندبێتەوە...

خزمەکانی خۆی دوورخستەوە کەهەموویان کوڕە خەلیفە وبرازاو خوشکەزاو پورزاو ئامۆزای خەلیفەکان بوون، هەموو ئەوانەیان کەبەناشایستەیی پۆستیان وەرگرتبوو لیّ ی سەندنەوە، دای بەکەسانی زاناو تێگەیشتووان وخواناسان و دنیانەویستان.

لەوماوە کەمەدا زۆربەی زۆری سەرۆك کۆماری هەرێمەکانی لابرد - وێنەی حەجاج ی کوڕی یوسف - کەزولّمی زۆری لەگەلّی عیراق دەکرد وتوندوتیژبوو لەگەلّیان،

بەپێچەوانەی حزبەکانی ئەمڕۆ کەخۆیان بەپێشکەوتوو، مودرێن ودیموکراتی خواز دەزانن کەچی کیّ هیچ تیابەسەر وناشایستەیە دەیهێنن ودەیکەن بەبەرپرس و فەرمانڕەوا بەسەرگەلّی داماوەوە تەنها لەبەر ئەوەی خۆی بەحیزبدا هەلّواسیوە کەحاکمی ولاّتە وئەویش دەیان ئەرزە وبەخششی جیاجیا دەبڕێت بۆ خزمەکانی خۆی ولایەنگرانی حیزبی حاکم!

کەچی خوێنەری ئازیز، ئەوە(عمری کوڕی عبدالعزیز)، ئەمیری باوەڕداران لەبڕبڕەپشتی ئەمەوی یەکانە و، بەلاّم کاتیّ لەگەلّ ئامۆزاو کەسەکانی کەکۆدەبوویەوە دەیووت: ئادەی داوای پۆستم لیّ بکەن؟ ئەوانیش عمریان دەناسی بۆیە دەیان ووت: گالّتەمان پیّ مەکە ئەی ئەمیری باوەڕداران بۆ پێمان وایە دەماندەیتیّ ئەگەر داوای بکەین؟.

ئەویش دەیووت: وەللاّهی حەزناکەم ئەو بەرە شرەی ژێرپێمتان بدەمە دەست چ جای دەستەلاّت وبەرپرسیارێتی ودارایی موسلّمانانتان بخەمە بەردەست!!

لەهەمووسەردەمێکدا ئەگەر کەسێکی خواناس وزانا ودنیانەویست هەڵبکەوێت و هەموو برگەو ئایەتە پیرۆزەکانی کەتەلۆکی ژیان - قورئان وسوننەت - جێ بەجێ بکات، بەهەموو دڵنیایی یەکەوە- خوێنەری ئەم کتێبە- بڕیاردەدات کەنەك مرۆڤەکان ئاسودە وکامەران وخۆش گوزەران دەبن بەڵکو تەنانەت باڵندەوگیانلەبەرە کێوی یەکانیش پشکیان بەردەکەوێت لەخۆشی و شادی ژیان لەژێرسێبەری قورئاندا.

کاتێ بە(عمری کوڕی عبدالعزیزیان ووت: (بیت المال) پڕبووە وکەس نی یە زەکات وخێر وەربگرێت، ئەویش فەرمووی: ژن بهێنن بۆ گەنجەکان، پاشان وتیان قوربان هەموو گەنجەکان خێزانیان بۆهێنرا، فەرمووی:پردو خەستەخانە و میوانخانەی خێری پێ دروست بکەن. ووتیان قوربان ئەوەشمان کرد، فەرمووی: دەی خواردن دروست بکەن ولەسەر کێوەکان دایبنێن، تا ئەو باڵندەو گیان لەبەرە برسی وپیرو پەککەوتەو ناتوانەکان بیخۆن ولەبرساندا نەمرن!.

لەکۆتاییدا داوام وایە لەموسڵمانان بەگشتی وگەنج ولاوەکان بەتایبەتی ئەمیری باوەڕداران عمری کوڕی عبدالعزیز بکەن سەر مەشقی خۆیان چونکە عمر لاو بووە و لەتەمەنی(٢٥)ساڵیدا ئەمیری شاری مەدینەی پڕنوور بووە، لەتەمەنی(٣٩)ساڵیدا بووەتە(ئەمیری باوەڕداران) واتە: سەرۆکی هەموو وڵاتە یەکگرتووەکانی ئیسلام و لە(٤١)ساڵیدا نەیارانی پرۆژە مەزنە چاکسازی یەکەی پیلانیان بۆ دارشت و لەڕێگەی دەرمانخوارد کردنەوە شەهیدیان کرد.

دەی سەدان وهەزاران رەحمەتی نەبڕاوەی خوابرژێت بەسەرگیانی پاکدائەی گەورەمان، سەرمەشقمان، نموونەی موسڵمانی ڕاستەقینەو بێ غەل و غەش... ئاسودەبە لەگۆڕە پیرۆزەکەتدا لەوڵاتی شامی (ابو عبیدەی جراح)رحمه الله، کە پەیامەکەت فەرامۆش نەکراوە لە هەموو گۆشەیەکی وڵاتە پان وپۆرەکەتدا سەدان و هەزار گەنجی خواناس ودنیانەویست و ڕوو لەمزگەوت تۆو دەکەن، هاو وێنەکانی

تۆیان خۆش دەوێت ولەگەل هەموو تەوژمی دژایەتی یەکاندا پرۆژە چاکسازیە. نوێخوازیەکەی ئیسلام بەتاکە چارەسەر دەزانن نەك تەنها بۆ چارەسەر کردنی کێشەی گەلەکەیان بەڵکو بۆ کێشەکانی سەرجەم ولاَتانی دنیاو پاشەڕۆژیش بۆ دڵپاك و خواویستەکانە. ((والعاقبة للمتقين)).

تابەرهەمێکی تر هەموو خوێنەرانی ئەم ژیاننامەیە بەخوای بالاَدەست دەسپێرم

والسلام عليكم ورحمة الله وبركاته

عمر توفيق الخطاط

هەڵەبجەی شەهید/ ٢٠٠٨ز- ١٤٢٩ك

پێشەکی نووسەر

بسم الله الرحمن الرحيم

ان الحمد لله نحمده ونستعينه ونستغفره، ونعوذ بالله من شرور انفسنا ومن سيئات اعمالنا، ومن يهده الله فلا مضل له، ومن يضلل فلا هادي له، واشهد ان لااله الاالله وحده لاشريك له، واشهد ان محمدا عبده ورسوله، ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُم مُّسْلِمُونَ ﴾ ال عمران: ١٠٢

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً ۚ وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ ۚ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا ﴾ النساء: ١

﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا ﴿٧٠﴾ يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ ۗ وَمَن يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا ﴾ الاحزاب: ٧٠-٧١

يارب لك الحمد كما ينبغي لجلال وجهك وعظيم سلطانك، ولك الحمد حتى ترضى، ولك الحمد اذا رضيت، ولك الحمد بعد الرضا،

اما بعد:

ئەم کتێبە بەشێکە لەباسی دەوڵەتی ئومەوی لە گەشەو گەورە بوونەوە تا لاواز بوون و لەناوچوون و، دەربارەی چاکە خوازی گەورەو نوێکەرەوەی بەناوبانگ (عمری کوڕی عبدالعزیز) دەدوێت:

باس لە ژیان و گوزەرانی و هەوڵدانی بۆ دەستخستنی زانست و گرنگترین کارەکانی لە سەردەمی وەلید و سولەیماندا دەکات، لەگەل باسی خەلافەت و بەیعەت پێدانی و بەرنامەو پڕۆگرامی لە بەڕێوە بردنی دەوڵەتدا و گرنگی دانی بە ڕاوێژ کردن و دادپەروەری، وسیاسەتەکانی لە نەهێشتنی زولم و ستەم و عەزل کردنی هەموو کاربەدەستە ستەمکارەکانی پێش خۆی.

هەروەها هەلگرتنی ستەم لەسەر بەندەو خزمەت کارەکان و ئەهلی (ذمة)[١] و بەرپاکردنی دادپەروەری لەگەڵ خەلکی سەمەر قەند داو بوونی سەربەستیش بەشێوەیەکی گشتی لە دەوڵەتەکەیدا، وەك سەربەستی بیرورا دەربڕین و هەڵبژاردنی باوەڕ و لایەنی سیاسی و تاکە کەسی، وسەربەستی بازرگانی و هەموو کاسبیەك.

هەروەك باسی گرنگترین سیفاتەکانیم کردووە وەك ڕادەبەدەر ترسانی لە خوای تەعالا و زوهد و دونیا نەویستی، خۆ بەکەم زانین و خۆ لە گوناە پاراستنی – الورع– و نەرم ونیانی و لێبوردەیی و گوزەشتکاری یەکانی، خۆ گری و بە گوڕ لێنەوینی، دادپەروەریەکانی و زۆر لالانەوەیی و پاڕانەوەی، قبوڵ کردنی دوعاکانی لەلایەن خوای گەورەو، دەربارەی نیشانەکانی نوێکاری دواوم لە لای عمری کوڕی عبدالعزیز‌رحمه‌الله وەك شوری و حوکمڕانی کردن بە ئەمانەتەوە و دانانی کەسی شیاو ئەمین لە کارەکاندا، زیندوکردنەوەی بنەمای فەرمان بە چاکەو بەرگری لە خراپەو لەگەڵ و بنەماکانی دادپەروەری دا.

هەروەك باسی مەرجەکانی نوێکاریم کردووە وەك بوونی بیرو باوەڕی پاك و دروست و خاوێنی پەیڕەو پرۆگرامی، زاناو موجتەهید[٢] بێت، دەبێت بواری نوێکردنەوەکانی گشتگیر بێت لایەنی فیکرو بیرو باوەڕ و هەڵسوکەوتەکان بگرێتەوەو سود و کەڵکی بە گشتی بۆ هەموو خەڵکی سەردەمەکەی بێت.

هەروەها باسی گرنگی دانی عمری کوڕی عبدالعزیزم بە بیروباوەڕی پاکی ئەهلی سوننەو جەماعە کردوە وبەتایبەت لە مەسەلەی یەکتاپەرستی خودا، وناوە جوانەکانی و سیفاتە بەرزەکانی، دەربارەی زاراوەی - ئیمان - و باوەڕ بە ڕۆژی دوایی و هەموو مەسەلە غەیبی و نەبینراوەکان وەك سزای ناو گۆڕ و خۆشییەکانی و

١- اهل الذمة: هەموو کەسێك دەگرێتەوە کە موسلمان نی یە بەڵام لە ژێر سایەی دەوڵەتی ئیسلامیدا دەژی.

٢- مجتهد: بەکەسێك دەوترێت دەستێکی باڵای هەبێت لە تێگەیشتن لە قورئان و سوننەت و زمانی عەرەبی و شارەزا بە وتەو کردارەکانی هاوەڵان و ئەوانەشی دوای ئەوان هاتن، تا بتوانێت حوکمی نوێ لە قورئان و سوننەت دەربهێنێت. وەرگێر.

زیندووبوونه‌وه، کێشانه‌و حه‌وزی که‌وسه‌رو پردی سیرات و به‌هه‌شت و دۆزه‌خ و بینینی خوای گه‌وره له‌لایه‌ن باوه‌ڕ دارانه‌وه‌و بانگه‌شه کردن بۆ ده‌ست گرتن به قورئان و سوننه‌ت و هه‌لسوکه‌وتی خه‌لیفه راشیده‌کانه‌وه‌و هه‌ڵوێستی ده‌رباره‌ی هاوه‌ڵان و ئه‌و ناکۆکیانه‌ی که‌وته نێوانیانه‌و هه‌روه‌ها هه‌ڵوێستی ده‌رباره‌ی خانه‌واده‌ی پێغه‌مبه‌ری خوا ﷺ ـ اهل البیت ـ.

پاشتر ده‌رباره‌ی هه‌ڵس و که‌وتی له‌گه‌ڵ خه‌واریج و شیعه‌کان و قه‌ده‌ریه‌کان دا دواوم، ئه‌مه‌و له‌گه‌ڵ ژیانی ناو کۆمه‌ڵگه‌ی، گرنگی دانی به خێزان و منداڵه‌کانی و پرۆگرامی له چۆنیه‌تی په‌روه‌رده‌کردنی منداڵه‌کانیدا وه‌ك هه‌ڵبژاردنی مامۆستای و په‌روه‌رده‌کاری باش و ساڵح بۆیان، دیاریکردنی پرۆگرامی زانستی و دیاری کردنی شێوازی فێرکردن، له‌گه‌ڵ دیاری کردنی کاته‌کان و زانسته له پێشتره‌کان و ڕه‌چاو کردنی کاریگه‌ریيه په‌روه‌رده و پرۆگرامه په‌روه‌رده‌یيه‌که‌ی و ڕه‌نگ دانه‌وه‌ی له (عبدالملك)ی کوڕیدا.

هه‌روه‌ها باسی ژیان و گوزه‌رانیم کردووه له ناو خه‌ڵکیداو گرنگی‌دانی به چاکسازی کۆمه‌ڵگه، به‌رده‌وام به یادهێنانه‌وه‌ی ڕۆژی دوایی، ڕاستکردنه‌وه‌ی تێگه‌یشتنه چه‌وته‌کان و بوار نه‌دانی به زیندوو کردنه‌وه‌ی ده‌مارگیری و خێڵاتی، ڕێزدانانی بۆ ئه‌هلی چاکه‌و دانه‌وه‌ی قه‌رزی قه‌رزاران و ئازاد کردنی دیله موسلمانه‌کان و ده‌رکردنی پێداویستی هه‌ژارو نه‌داران، پێدانی ماره‌یی و ژنهێنان بۆ گه‌نجه‌کان، هه‌وڵدانی بۆ نزیك کردنه‌وه‌ی چینه‌کانی کۆمه‌ڵگه له یه‌کتری، هه‌ڵس و که‌وتی باشی له‌گه‌ڵ شاعیره‌کان و گرنگی دانی گه‌وره‌ی به زانایان و هاوبه‌شییان له سه‌رخستنی پرۆسه چاکسازیه‌کانیدا، چاودێر پاڵپشتی بوون له به‌رنامه‌و پرۆگرامه چاکسازی یه‌که‌یدا، ئامۆژگاری به‌رده‌وامی بۆی و ترساندنی له گه‌وره‌یی به‌رپرسیایتی یه‌که و ئاماده‌یی ته‌واویان له وه‌رگرتنی هه‌رکارێك یان پله‌یه‌ك که عمر له ده‌وڵه‌ته‌یدا پێ ی بسپاردنایه.

ده‌رباره‌ی قوتابخانه زانستیه‌کانی سه‌رده‌مه‌که‌ی و سه‌رده‌می ده‌وڵه‌تی ئومه‌وی به گشتی دواوم، وه‌ك قوتابخانه‌ی شام و حیجازو عیراق و میسرو...هتد. ده‌رباره‌ی

پڕۆگرامی شوێنكەوتوانی هاوەڵان و ـ تابعین ـ لە تەفسیر كردنیان بۆ قورئانی پیرۆز و هەوڵ و تێكۆشانیان لە پێناو خزمەت بە سوننەت و ڕۆڵی عمری كوڕی عبدالعزیز خۆیشی لە نوسینەوەیدا .

هەروەك ئاماژەم كردووە بۆ پڕۆگرامی پاك كردنەوەی دڵ و دەروون و ڕەوشت بەرزی لەلای تابعین و قوتابخانەكەی (حەسەنی بەسری) م بە نموونە هێناوەتەوە و لەسەری بە درێژی دواوم و باسی هەندێ لە قوتابیەكانیشیم كردووە وەك (ایوب السختیانی)مالیك ی كوڕی دینار و محمدی كوڕی واسیع،.

باسی خۆپارێزی (حسن البصری) م لە(اعتزال — كەنارگیری) كردووە لەگەڵ پەیوەندی حسن البصری بە عمری كوڕی عبدالعزیزەوە و ئەو پەیامانەی بۆی دەنارد و تیایاندا ئاكارەكانی پێشەوای دادپەروەری لە ڕوانگەی خۆیەوە بەیان كردبوو .. هەروەك باسی هەڵوێستی (عمر)م كردەوە لە هۆكارەكانی هەڵگرتنی ئابلۆقەی (قسطنطینیة) و گرنگی دانی بە بانگەوازێكی گشتگیری.

هەستا بە دانانی یاسای خۆ یەكلایی كردنەوە(تفرغ) بۆ بانگ خوازان و زاناكان و هانی بڵاو بوونەوەی زانست و فێر بوونی دەدا و ئوممەتی ئیسلامی لە گرنگیەكەی ئاگادارده كردەوە، هەستا بە ناردنی زاناو مامۆستایانی خواویست بۆ شیمالی ئەفریقیاو شوێنەكانی تریش تا خەڵكی لە ئیسلام و ئەرك و پێداویستیەكانی شەرعیان فێر بكەن و نامەشی بە مەبەستی بانگ كردنیان بۆ لای ئیسلام بۆ پاشاكانی هیندستان دەنارد و هانی گەلانی بێباوەری دەدا، تا بێنە ناو ئیسلامەوە.

یەك جێباسیشم تایبەت كردووە بە چاكسازیەكانی عمر لە بواری سامان و دارایی‌دا، سیاسەتە ژیرەكانی لە و بوارەدا و سوربوونی لە سەر جێگیركردنی هەق و دادپەروەری و نەهێشتنی زوڵم و ستەم، دووبارە دابەشكردنەوەی ماڵ و سامانەكان بەسەر موسڵماناندا لەسەر بنەمای عەدل و دادپەروەری و شایستەیی.

هەستا بە پیادەكردنی سیاسەتێكی نوێ بۆ بەرەو پێشبردنی كشتو كاڵ و لەو هەنگاوەیدا بڕیاری دا ئەو زەویانەی كە خەراجین فرۆشتنیان قەدەغە بكات، گرنگی دەدا بە جوتیاران و باجی لەسەر سوك دەكردن، زیاتر هانی خەڵكی دەدا بۆ گرنگی

دان بە ناشتن و چاندن و زیندوو کردنەوەی ئەو زەویانەی کە مردوون.

پاشـان هەسـتا بـە هەنـدێ کـاری زۆر ترسـناك و گـرنگ لەوانـە بڕینـی ئـەو زەویوزارانەی کە پێشتر تایبەت کرابوون بە خەلیفەکان و ئەمیری ناوچەکان و کوڕو خزم و کەس و کارەکانیان.

هـەروەها دەزگـای دادوەریـم کـردووە لەسـەر دەمەکەیدا و بـۆ چـونە فیقهییـە تایبـەتیکانیم بـاس کـردووە وەك قەدەغـە کردنـی دیـاری بـۆ بەرپرسـان و هەڵوەشانەوەی هەربڕیارو حوکمێك ئەگەر دەرکەوت بێچەوانەی دەقەکانی قورئان و سوننەتە.

دەربارەی سیاسەتە ئیداریەکانی قسەم کردووە و باسی والی یە بەناو بانگەکانیم کردووە و وە چۆن هەستاوە بـە هەڵبـژاردنی والی و کاربەدەسـتەکانی لـە خـەڵکانی خوانـاس و دەسـتپاك و چاکـساز، وسەرپەرشـتی کردنـی خـودی خـۆی بـۆ کـارە ئیداریەکان و توانای گەورەی خۆی لەبواری نەخشە دانان و ڕێکخستن و شێوازی لـە پاراستنی دەوڵەتەکەی لەگەندەڵی ئیداری، وەك زیادکردنی موچەی کاربەدەستان و پاراستنیان لە درۆکردن و وەرنەگرتنی هیچ جۆرە دیـاری و بەخـشش و زیـادەڕەوی نەکردن لە خەرج کردندا و نەیهێشتوە والی و کاربەدەستەکانی هیچ جۆرە کاسـبیەك بکەن، وهەستاوە بە دروستکردنی پردی پەیوەنـدی لـە نێـوان ئـەو کاربەدەسـتانەو میللەتداو لێپرسینەوەی وردی هەبووە لەگەڵیانـدا لـە بـواری پـارەو سـامان و (بیـت المال)دا.

پاشان باسی زاراوەی یەك سەرچاوەیی دەستەڵات (المرکزیە)وئازادی فیدرالیەتی ـاللامرکزیەـ ی عمـرم کـردووە و گرنگـی دانـی بـە بنـەمای پەلەنـەکردن و شـێنەیی ـالمرونەـ و ترەخان کردنی کاتەکان لە خزمەتی دەوڵەت و میللەتدا، هەوڵـەکانی بـۆ دابەشکردنی کارە ئیداریەکان.

ئاماژەیشیم کردوە بۆ سوور بوونی عمر لەسەر جێبەجێکردنی گشت بەندەکانی شـەریعەت بەسـەر دەوڵـت و ئوممـەت و کۆمەڵگـەکان و تاکەکانـدا، ودەرکـەوتنی ئاسـەواری ئـەو دەسـتگرتنەی بـە حوکمـەکانی قورئـان و سـوننەت و ڕێنمـوونی یـە

جوانەکانی خەلیفە ڕاشیدەکان بە دەوڵەتەکەیەوە، وبەرقەرار بوونی ئاشتی و سەقامگیری و سەرکەوتن و ڕزگارکردنی وولاتان و سەربەرزی و بەرەکەت و خۆشگوزەرانی و لەگەڵ ئەم چاکسازە مەزنەشدا ژیاوم تا دوا ساتەکانی ژیانی و لە دونیا دەرچوونی.

دەرکەوتنی کەسایەتیەکی وەك عمری کوڕی عبدالعزیز لە قۆناغێکی مێژوویی نالەباردا، کە ئوممەتی ئیسلامی پێدا تێ دەپەڕی، وکۆشش کردنی لە پێناو گەڕانەوە بۆ ژیان لە ژێر سایەی شەریعەتی خاوێندا و ئاوێتە کردنی لەگەڵ ژیانی سەردەمی خەلیفە ڕاشیدەکاندا وپابەندی تەواوی بە قورئان و سوننەوە، بەڕاستی دیاردەیەکی ئاوازە بووە تەنها پاڵەوانێتی و لێبڕانی عمری کوڕی عبدالعزیز دەرناخات و بەس، بەڵکو بەڵگەیە لەسەر ئەوەی، کە ئیسلام بەردەوام لەتوانایدا هەیە بگەڕێتەوە ناو کۆمەڵگەو سەرکردایەتی ژیانی سیاسیو یاسایی و شارستانیان بکات و کۆمەڵگەکە دار ژێنێتەوە لە ناو قالبی بەرنامەو بیرو باوەڕەکەیدا.[١]

خەلافەتی عمری کوڕی عبدالعزیز بەڵگەیەکی مێژوویی گەورەیە و وەلامێکی دەمکوت کەری بەهێزە بۆ ئەو کەسانەی نە شارەزایی دەمدەکوتن بۆ ئیسلام و دەڵێن: هەر دەوڵەتێك لەسەر بنەمای ئیسلام و شەریعەت دابمەزرێت ئەوە دەبێتە هۆی کۆمەڵێ کێشەو قەیران و لە هەموو ساتێکدا ئەگەری ڕوخان و لەناوچوونی هەیە، دروست بوونی ئەو دەوڵەتەیش تەنها خەونە و هەرگیز نایەتەدی! بەلام مێژوو بەرامبەریان دەوەستێت و پێیان دەڵێت :﴿قُلْ هَاتُوا۟ بُرْهَـٰنَكُمْ إِن كُنتُمْ صَـٰدِقِينَ ﴾ البقرە: ١١١، واتە: دەی تەنها بەڵگەیەك بخەنەڕوو ئەگەر ڕاست دەکەن.

نورالدین ی زەنکی کە لە ساڵی ٥٦٨ ی کوچیدا وەفاتی کردوە، دووبارە لەسەر ئەو پرۆگرامەی عمری کوڕی عبدالعزیز هەنگاوی هەڵناو و کردیە نموونەو سەرمەشق

١ـ في التاصيل الاسلامي للتاريخ . د. عمادالدين خليل — ٦٢/٧.

بۆ خۆی، هەوڵە چاکسازیەکانی بەرووبوومی هاتەدی و بوو بەهۆی هەستانەوەی ئوممەتی ئیسلام سەر لەنوێ، وتوانی سەرکەوێت بەسەر دوژمنە خاچ پەرستە داگیرکەرەکان و لەسەر دەستی قوتابیەکی زرنگ و پاڵەوان (صلاح الدین الایوبی) شاری قودسی رزگارکردەوە، خوای گەورە نموونەی زۆر بکات لەم بارەی ئەمڕۆشماندا.

ووشەی چاکسازی وەك چۆن موسڵمانە ڕاستەقینەکان لێی گەیشتوون نەك ئەو شێوەیەی دوژمنانی ئەم ئاینە پاکە بانگەشەی بۆ دەکەن - مەبەستی سەرەکی ناردنی پێغەمبەران بوو. لەلایەن خوای (عز وجل)ەوە، ئەوەتا شوعەیب عليه السلام ڕوو دەکاتە گەلە گومڕاو و گەندەڵەکەی لەبواری بیرو باوەڕداو پێیان دەڵێت : ئەی هۆزەکەم چی دەڵێن ئەگەر من ڕاست بکەم و لەلایەن خواوە نێررابم و خودا خۆی ڕۆزی باراندبێت بەسەرمداو نامەوێت شتێکتان پێ بڵێم و خۆم پێچەوانەکەی بکەم، من تەنها مەبەستم چاکسازی و چاکەی ئێوەیە بە پێی توانا و کۆمەك و پشتگیرم بەس خودایە و پشت بەو دەبەستم و بۆ لای ئەو دەگەڕێمەوە﴿ قَالَ يَٰقَوۡمِ أَرَءَيۡتُمۡ إِن كُنتُ عَلَىٰ بَيِّنَةٖ مِّن رَّبِّي وَرَزَقَنِي مِنۡهُ رِزۡقًا حَسَنٗاۚ وَمَآ أُرِيدُ أَنۡ أُخَالِفَكُمۡ إِلَىٰ مَآ أَنۡهَىٰكُمۡ عَنۡهُۚ إِنۡ أُرِيدُ إِلَّا ٱلۡإِصۡلَٰحَ مَا ٱسۡتَطَعۡتُۚ وَمَا تَوۡفِيقِيٓ إِلَّا بِٱللَّهِۚ عَلَيۡهِ تَوَكَّلۡتُ وَإِلَيۡهِ أُنِيبُ ﴾ هود:٨٨.

ئەم کارە مەزنەیش، کە چاکسازی بەشەرەکانە ــ لە دوای پێغەمبەری خوا محمد صلى الله عليه وسلم و چوار یارە ڕاشیدەکەی و پیاوانی زاناو دانای وەك عمری کوڕی عبدالعزیز کاریان بۆ کردووە، ئای کە ئوممەتی ئیسلام ئەمڕۆ چەندێ پێویستی بەوەیە کە ڕەچەو ڕێبازی ئەو چاکسازانە بزانێت هەر لە پێغەمبەری خوداوە صلى الله عليه وسلم تا هەموو ئەو پیاوە مەزنانەی تر، چونکە ئەمڕۆ ئوممەتمان دووچاری دواکەوتوویی و سەرلێتێکچوون و پەرتەوازەیی و لاوازی و ژێر دەستەیی بووە .

گەڕانەوەمان بۆ لای فیقهی بزاڤی مێژووی ئیسلام بەرەو هۆکارەکانی هەستانەوەو سەرکەوین دەمانباتەوە وەك خاوەنی بیروباوەڕ و بەرنامە ڕوونی،

سەروەری شەرعی خوا لە وولاتدا، ودروست بوونەوەی سەرکردایەتیەکی رەببانی، کە نوور بڕوانێت و بەهێزی ئەوەوە بڕواتە مەیدانەوە، بەوگیانەوە لەگەڵ سوننەت و ڕێ ڕەوی خوداوە، هەڵس و کەوت بکات لە پەروەردەکردنی گەلان و دامەزراندنی دەوڵەت و لەناو بردنی.

زانینی هۆکاری بەهێز بوون و ڕووخانی گەلانی دونیاو نهێنیەکانی مێژوو، نەخشەو پلانەکانی دوژمنە بت پەرستەکان و جولەکەو بێباوەڕان و تاقمەکانی (الباطنية)و بیدعەچیەکان و، هەڵس و کەوتی شیاو لەگەڵ هەریەکە لەو تاقمانەدا.

مەسەلەکانی فیقهی ڕابوون و بەئاگا هاتنەوە و پرۆژەکانی هەستانەوەی درێژخایەن ئاڵۆزەو چووە بەناو یەکدا و کەس ناتوانێت پەی پێ بەرێت جگە لەو کەم کەس نەبێت کە بەجوانی لە قورئانەکەی پەروەردگار و سوننەتی پێغەمبەرە نازدارەکەی ﷺ گەیشتبن، پەیوەستیشیان کردبێت لەگەڵ فیقهی چوار خەلیفە راشیدەکە کەپیاوانی پێشینەی مەزن بۆیان نەقل کردووین، زانینی بەگشتی و تایبەتمەندیەکانی و هۆکاری هاتنەدی و هۆکاری تیاچوونی و سوود وەرگرتن لە مێژووی ئیسلامی و هۆکارەکانی هەستانەوە.

ئەو کاتە بۆی دەردەکەوێت ئەم ئوممەتە سەرکردایەتی و پێشەوایەتی خۆی لەدەست نەداوە مادام بەوەفا بێت بەرامبەر بە خوداو پێغەمبەرەکەیﷺو بزانێت کە تێکشکانی سەربازی شتێکی سادەیەو دەڕوات، بەڵام شکستی فەرهەنگی (الثقافی) برینێکی کوشندەیە، ڕۆشنبیری ڕاست و دروست تاکی موسڵمان پێ دەگەیەنێت و دواتر خێزانی موسڵمان و، پاشتر کۆمەڵگەی موسڵمان و بەدوایدا دەوڵەتی ئیسلامی دادەمەزرێنێت لەسەر پایەی بتەوی قورئان و سوننەت و ڕێڕەو رێنموونی سەردەمی راشیدین و ئەوانەشی بەڕێڕەوی ئەواندا ڕۆیشتن، لێهاتوویی ئیسلام لەدامەزراندنی کۆشکی شارستانیەتی ڕاست و دروست بوو بەهۆی ئەوەی، کە تا ئەمڕۆ قەڵای بەرزی ئیسلام وەك خۆی بمێنێتەوە، پاش هاوکاری و کۆمەکی و پارێزگاری خوای - عزوجل -.

ژیانی عمری کوڕی عبدالعزیز فـام و تێگەیشتنی دروسـتی ووشـەی چاکسازیمان پێ دەبەخشێت وەك چۆن قورئانی پیرۆز فەرمانی پێ دەکات و زانـا چاکسازەکانی ئیسلام بەدرێژایی مێژوو لێ ی حاڵی بوون و جێ بەجێیان کردوە بەتـەواوەتی، نـەك ئەو تێگەیشتنە ڕۆژئاوایی یەی هاوچـەرخ، کـە ئاخنراوەتـە نێـو مێشکی سیاسـی و بڕیارە چاولێکەرەکانی ڕۆژ ئاواو و وای لێهاتووە کە وەك بەڵگە نەویستی لێ هـاتووە لەلای زۆری لەنەوەی نوێی موسڵمانان، کە گوایە شۆڕش زۆر گشتگیری ترو فراوان ترە لە ووشەی چاکسازی کە یەکەمیان زۆر بە توندی بەزەبر و زەنگ بارێکی نـوێ دەهێنێتە کایەوە، بەڵام ووشەی دووەمیـان کـە چاکسازیە گۆڕانکاریـەکی ڕیشەیی خاوی لەسەر خۆ دروست دەکات.

بـەڵام زۆر ناحـاڵین لـەوەی کـە چاکسازی بـەو مانایـەی قورئـان هێناویـەتی زۆر گشتگیری ترو فراوانترە لە ووشەی شۆڕش، چـونکە هەمیـشە دەیـەوێت مرۆڤایـەتی چـاکترو بـەرەو خـرابتر بـڕوات و تـەنها گـۆڕینی دەسـتەڵاتە بـە دەسـتەڵاتێکیتر و حاکمێك بە حاکمێکی تر.[١]

عمری کوڕی عبدالعزیز نموونویەکی زیندووی چاکسازییە و سەر مەشقە بـۆ هـەر کەسێك بیەوێت لەسەر بەرنامەو پڕۆگرامی پێغەمبەرانەو خەلیفـە راشـیدەکانی دوای ئەو هەنگاو بنێت، بەراستی دڵسۆزانەو لێبڕاوانە دەستی دایە کارە چاکسازیەکەی و خوای گەورەش سەرکەوتنی خستە ئەستۆی خۆی و وای کرد لە هەموو خـەڵکی کـە کارەکەی بە مەزن سەیر بکەن و باسی چاکەی بکەن.

هەروەك شاعیر احمد المهوی اللیبی دەڵێت:

فاذا احب الله باطن عبده ظهرت علیه مواهب الرحمن

واذا صفت لله نیة مصلح مال العباد علیه بـــالارواح

داوا کـارم لـە خـوای تعـالی، کـە ئـەم کـارەم لێـوەر بگرێـت و تـەنها لەبـەر ئـەو کردوومەو بۆ سوودو کەڵکی بەندەکانی، پاداشتی من و هەموو ئەوانەیشی هاوکاریان

١ـ اثر الامام محمد بشیر الابراهیمي (٢/٦).

کردم لە بڵاو کردنەوەیدا بداتەوە.

هەروەك داوام وایە لە هەموو خوشك و برایەکی موسڵمان کە ئەم کتێبەم دەخوێننەوە ئەم بەندە هەژارو داماوەی ڕەحمەت و لێبوردنی پەروەردگاریان لەبیر نەچێت لە دوعاکانیاندا.

﴿رَبِّ أَوْزِعْنِيٓ أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ ٱلَّتِيٓ أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَىٰ وَٰلِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَٰلِحًا تَرْضَىٰهُ وَأَدْخِلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ ٱلصَّٰلِحِينَ﴾ النمل: ١٩.

سبحانك اللهم وبحمدك اشهد ان لااله الاانت استغفرك واتوب اليك، واخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمين

بەندەی هەژارو موحتاج بە ڕەحمەتی پەروەردگاری

علی محمد الصلابی

بەشی یەکەم

لەدایك بوونەوە، تا خەلافەت

یەکەم: ناو وشورەت و نازناو و خانەوادەکەی

ناوی عمری کوڕی عبدالعزیز ی کوڕی مەروانی کوڕی حەکەمی کوڕی ئەبی عاصی کوڕی کوڕی ئوممەیەی کوڕی عبدشمس ی کوڕی عبدالمناف.

پێشەوای و زانای لێهاتووی دونیا نەویستی خواناس و، بەڕاستی ئەمیری باوەڕداران، (ابو حفص القرشی الاموی المدنی)، پاشان (المصری) خەلیفەی دونیا نەویستی راشید ـ سەرشکاوی بەنی ئوممەیەو،[1] لە پێشەوایانی (ئیجتهاد) و لە خەلیفە راشیدەکان بووە.[2]

ڕەوشت جوان و شێواز جوان بووە، بەتەواوی ژیر بووە، هەڵس و کەوت بەرز بووە، سیاسەت مەداری لێهاتوو بووە، سوور بووە لەسەر دادپەروەری بە هەموو توانایەکی یەوە، فەرهەنگێکی زانیاری بووە، وشارەزابووە، وزیرەك و تێگەیشتووی خاوێن بووە، زۆر خواناس و تەوبەکار بووە، وزۆر بەبەندایەتی کاربووە بۆ خودا، لەگەڵ خەلافەتەکەیدا زۆر دونیا نەویست بووە، زۆر هەق بێژ بووە لەگەڵ کەمی هاوکارانیدا، زۆری فەرمانڕەوا ستەمکارەکان ئەوانەی لێی قاس بوون و خۆیان بۆ دەخواردەوەو ڕقیان لە هقبێژی‌یەکەی بوو، گرتنەوەی مووچەو مانگانەکانیان و لێسەندنەوەی زۆریێ لەو شتانەی دەستیان کەوتبوو بە ناڕەوا، بەردەوام پیلانیان بۆ دادەنا تا ئەوە بوو لە ئاکامدا دەرمان خواردیان کردوو گەیشتە پلەی شەهیدی و بەختەوەری.

١ـ سیر اعلام النبلاء (٥/١٤٤) .

٢ـ هەمان سەرچاوە (٥/١٤٤)

لەلای زانایانی ئیسلام بە یەکێ لە خەلیفە ڕاشیدەکان دادەنرێت و یەکێ لە زانا کردەوە کارەکان[١] و ئەو پیاوە ڕەحمەتی خوای لێ بێ ـ زۆر ڕەوانبێژو قسە زان بووە[٢]

١ـ باوکی عمر: باوکی ناوی عبدالعزیزی کوڕی مەروانی کوڕی حەکەم بووە، ویەکێ بووە لە فەرمانڕەوا چاکەکانی ئومەویەکان، زۆر ئازاو بەخشندە بووە، وزیاتر لە (٢٠) ساڵ فەرمانڕەوای میسر بوە.

ئەو پەڕی خۆپارێز بووە لە گوناه و حەرام بە بەڵگەی ئەوەی کە کاتی ویستی ژن بخوازێت بە خزمەتکارەکەی ووت: لە پارەو ماڵی حەڵاڵم (٤٠٠) دینار جیابکەرەوە – ئەوەی بە دەستی خۆم پەیدام کردبێت – چونکە دەمەوێت لە خانەوادەیەك ژن بخوازم کە زۆر چاك و چاکسازن.[٣]

ئەوە بوو (ام عاصم) ی کچی عاصمی کچی عمری کوڕی خطابی خواست ﵁ کە کچە زای ئەمیری باوەڕداران عومەری کوڕی خطابە، هەندێکیش دەڵێن ناوی (لیلی) بووە.[٤]

هەروەك چۆن بنەماڵەی عمری کوڕی خطاب ژنیان پێ نەدەدا ئەگەر نەیانزانیایە پیاوێکی باش و ئەهلی چاکەو چاکسازیە، هەر لە لاوێتی دا کوڕێکی ڕەوشت بەرز بووە، لەگەڵ ئەوەشدا بەردەوام لەهەوڵی دەست خستنی زانست و زانیاریدا بووەو گرنگی تایبەتی بە فەرموودە پیرۆزەکانی پێغەمبەری خوا ﷺ داوە، ولە خزمەت هاوەڵی بەڕێز ئەبوهورەیرو هاوەڵانی تردا بووە و فەرموودەی لێ بیستوون، تەنانەت پاش ئەوەش کە بوو بە والی میسر داوای کرد لە (کثیر) کوڕی (حرة) لە شام چی فەرموودەی پێغەمبەری خوای بیستووە بۆی بنێرێت جگە لە فەرموودەکانی لای

١ـ سیر اعلام النبلاء (٥/١٢٠).

٢ـ هەمان سەرچاوە (٥/١٣٦).

٣ـ الطبقات الكبرى (٥/٣٣١).

٤ـ عبدالعزیز بن مروان وسیرته واثره فی احداث العصر الاموی لا ٥٨.

ئەبوهورەیرە، چونکە دەیووت: ئەوانە لەلای خۆم هەن.[١]

باوکی عمر دڵی بۆ کاری زۆر گەورە لێی دەدا، هەر لە لاوێتی‌یەوە و تا پاش والێتی. کاتێ لە لاوێتی دا بەماڵەوە چوونە میسرو ئەو کوڕێکی گەنج بوو هەر بەو منداڵیەوە دڵی بۆ والێتی لێ دەدا، دواتریش دەستی کەوت، پاشان ئارەزووی دەرماڵداری و نان بەخشینی تێدا دروست بوو، ئەوەبوو بوو بە بەخشندەترین ئەمیرەکانی دەوڵەتی ئومەوی،[٢] و هەموو ڕۆژێك لە دەوروبەری ماڵەکەیدا سفرەی دەڕازاندەوە و هەزار سینی خواردنی دەدا بە هەژاران و (١٠٠) سینی خواردنیشی بە ناو هۆزەکاند دەگێرا.[٣] و لە بەخشندەیی یدا دەڵێت: (ئەگەر کەسێك بوارم بدات دەستێکی یارمەتی بۆ درێژ بکەم گەورەتر و چاکترە لەلام لەوەی من دەستم هەبێ لەلای ئەو).[٤]

مێژوونووسەکان زۆر وەسفی ماڵ بەخشینەکانی عبدالعزیزیان کردووە، ئەو ماڵبەخشین و دەست و دڵ جوانی یەش بەڵگەی تەواوی ئەوەیە کە یەقینی تەواوی بەوە هەبوو کە چی ببەخشیت خوای گەورە دەیخاتەوە شوێنەکەی و جێگەی پڕ دەکاتەوە، لە ووتەیەکیدا دەڵێت : (عجبت لمؤمن يؤمن ان الله يرزقه ويخلف عليه، كيف يحبس ماله عن عظيم اجر وحسن ثناء؟!) واتە: لە باوەڕدارێك سەرسام دەبم کە باوەڕی وایە خوا ڕۆزی دەدات و شوێنی خێرکردن پڕ دەکاتەوە کەچی ماڵ نابەخشێت و پاداشتی گەورەو وەسفی چاکە لە دەست خۆی دەدات ؟! کەسێك بوو لە خوا ترس بوو، لە خوا ترسی‌یەکەیشی بە ووتەیدا دەردەکەوێت، کە لەسەرە مەرگدا ووتوویەتی: ((وددت انی لم اكن شيئا مذكورا، لوددت انی اكون هذا الماء الجاری او نبتة بارض الحجان))، واتە: ئاواتە خوازبووم من هەر باس و خواستم نەبوایە، زۆر بە ئاواتەوەم ئەو ئاوە بوومایە کە دەڕوات یان درەختێك بوومایە لە

١ـ سير اعلام النبلاء (٤/٤٧).
٢ـ الولاة وكتاب القضاة للكندی لا٥٤.
٣ـ معجزة الاسلام خالد محمد خالد لا٥٥
٤ـ الخطط للمقريزی (١/٢١).

دەشتی حیجازدا:[١]

٢ـ دایکی عمر: (ام عاصم) کچی عاصم کوڕی عمر کوڕی خطاب ﷺ و باوکی عاصم ی کوڕی عمری کوڕی خطابە، شارەزاو زانا، بە (ابو عمرو القرشی العدوی) ناو بانگی دەرکردبوو، لە ڕۆژەکانی سەردەمی ژیانی پێغەمبەردا لە دایك بووە و لە باوکی یەوە فەرموودەی گێڕاوەتەوە، دایکیشی ناوی جەمیلەی کچی (ثابت)ی کوڕی (ابی الاقلع)ی ئەنصاری یە، پیاوێکی کەڵەگەت بووە و لە ڕیزی پیاوە بەرزەکاندا بووە لەموسڵمانەتی و چاکەو خواناسیدا،ڕەوانبێژ،زمان پارا و، شاعیر بووە، باپیری خەلیفە عمری کوڕی عبدالعزیز بووە لە دایکەوە، لەساڵی ٧٠ی کۆچی یدا گیانی سپاردووە و (ابن عمر) ی برا بۆی گریاوەو بەشیعرەوە ووتوویەتی:

فلیت منایا کن خلفن عاصما   فعشنا جمیعا او ذهبن بنا معا [٢]

واتە : خۆزگە مردن عاصمیان نەبردایە تا هاوژین و، یان پێکەوە بمردینایە

بەڵام داپیرەی لەلای دایکی یەوە، خاوەنی هەڵوێستێکی مەزنە لەگەڵ عمر بن الخطابدا ﷺ لە عبدالله کوری زوبەیری کوڕی ئەسلەمەوە و ئەویش لە ئەسلەمی باپیریەوە دەگێڕێتەوەو دەڵێت: جارێکیان من و عمری کوڕی خطاب لە شەودا بەناو کۆڵانەکانی مەدینەدا دەگەڕاین، تا عمر ﷺ شەکەت بوو لە لای دیوارێکدا شانی داهێڵا، تا کەمێ بحەوێتەوە، لەو کاتەدا گوێمان لێبوو ئافرەتێك بە کچەکەی دەووت: کچی خۆم، هەستە بڕۆ ئاو بکەرە ناو شیرەکەوە کچەکەی ووتی: ئەی نازانی عمری کوڕی خطاب چ بڕیارێکی دەرکردووە؟ ووتی: نازانم چ فەرمانێکی دەر کردووە؟ کچەکەش ووتی: جارچیەکەی جاڕی داوە، کە هیچ کەس نابێت ئاوبکاتە ناو شیرەوە. دایکیشی پێی ووت: کچی خۆم هەستەئاوەکە بکەرەناو شیرەکە، ئێستا کەی عمرو جارچی یەکانی ئاگایان لێیە.

١ـ البدایة والنهایة لە — عبدالعزیز بن مروان — لا ٥٦ وەرگیراوە.
٢ـ سیر اعلام النبلاء (٤/٩٧).

کچەکەیش ووتی: وەڵڵاهی دایەگیان من لەناو خەڵکدا بە قسەی ناکەم و لە چۆلەوانیدا قسەی بشکێنم، عمریش گوێی گرتووە بۆ ئەم گفتو و گۆیە و ڕووی کردە (ئەسلەم) و پێ ی ووت: ئەی ئەسلەم ئەم دەرگایەم بۆ دیاری بکەو شوێنەکەت لێ تێك نەچێت، پاشان چوون بەدەم گەڕانەکەیانەوە. کاتێ ڕۆژ بوویەوە ووتی: ئەسلەم بڕۆ بۆ ئەو جێگایە و بزانە کێ ئەو ووتەیەی ووتووە، کێیش ئەو وەڵامەی داوەتەوە؟ وەئایا بزانم مێردی هەیە؟ و منیش چووم بۆ ئەو ماڵەو دەبینم کچەکەی شوینەکردوە و دایکیشی مێردی نەماوە، گەڕامەوە بۆ لای عمر و هەواڵەکەم پێ دا، ئەویش کوڕەکانی کۆکردەوە و پێی ووتن کامتان ئەتانەوێت ژن بهێنن با ژنی بۆ بهێنم؟ و عاصم ووتی: باوکە گیان من ژنم نییە، ژن بۆ من بهێنە، جوابی نارد بۆ ئەو کچە و هێنای بۆ عاصم و کچێکیان بوو، لەو کچەیش عمری کوڕی عبدالعزیز بوو.[1]

دەگێڕنەوە شەوێکیان عمری کوڕی خطاب رضي الله عنه خەوی بینی و لە سبەینێدا ووتی: خۆزگە ئەو خاوەن نیشانەیە کێ بێت لە نەوەکانی من کە زەوی پڕ دەکات لە دادپەروەری هەروەك چۆن پڕ کراوە لە زوڵم و ستەم.[2]

عبدالله ی کوڕی عمر رضي الله عنهما دەیووت : بنەماڵەی خطاب وا گومانیان دەبرد کە بیلال ی کوڕی عبدالله ئەو کەسەیە کە لە خەودا مژدەیان داوە بە عمر بەو نیشانەیەدا کە پێوەی بوو، تا ئەوەبوو عمر ی کوڕی عبدالعزیز هاتە دونیاوە[3] — واتە دەرکەوت ئەوە نەك بیلال ـ

٣ـ شوێن و ساڵی لەدایك بوونی عمر: زاناکان جیاوازیان هەیە لە مێژووی لە دایك بوونەکەی، بەهێز ترینیان ئەوەیە کە لەساڵی ٦١ ی کۆچی دا لە دایك بووە ئەم ڕاستیە پەسند کراوە چونکە ساڵی ١٠١ ی کۆچی وەفاتی کردوەو هەموو مێژوو

١ـ سیرة عمر، ابن عبدالحکم لا ١٩–٢٠ وسیرة عمر لابن الجوزی لا١٠.

٢ـ سیر اعلام النبلاء (١٢٢/٥)

٣ـ هەمان سەرچاوە.

نوسانیشلەسەر ئەوەن کە لە تەمەنی (٤٠) ساڵیدا کوچی دوایی کردووە.[١]

هەندێ لەسەر چاوەکان باس لەوە دەکەن کە لە میسر لە دایك بووە، وئەمەش رایەکی لاوازە، چونکە عبدالعزیزی باوکی لەساڵی (٦٥)ی کۆچیدا بوو بە والی میسر، پاش ئەوەی مەروانی کوڕی حەکەم لە عبداللە ی کوڕی زبیرﷺ سەندەوەو عبداللە ی کوڕی کرد بە والی ئەوێ. و هیچ سەرچاوەیەکیش ئاماژە بۆ ئەوە ناکات کە عبدالعزیز پێش بە والی بوونی لەمیسر ژیا بێت؛ بەڵکو خۆیی و بنە ماڵەکەی کە (بنی مروان)ە لە مەدینە ژیاون.[٢] (الذهبی) دەڵێت: لەسەر دەمی یەزید دا لە شاری مەدینەدا لە دایك بووە.[٣]

٤ ـ **سەرشکاوی بەنی ئومەیی یە:** عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله نازناوی دەرکردبوو بە (اشج بنی مروان) واتە سەرشکاوی بەنی ئومەیەیە، ئەوەش لەبەر ئەوە بوو کاتێ منداڵ بوو، چووبووە ناو گەوڕەکەی باوکی کە والی میسر بوو ــ بۆ سەیری ئەسپ و یەکێکیان لە قەیەکی لێداو سەری شکاند، باوکیشی خوێنەکەی دەسڕی و دەیووت : ئەگەر تۆ سەر شکاوی بەنی ئومەیەیە بی ئەوە کەسێکی بەختەوەریت.[٤]

کاتێ (اصبغ)ی برای شوێنی شکانەکەی سەری بینی ووتی: الله الكبر ئەمە سەرشکاوەکەی بنی مروانە کە دەبێتە پادشا، وعمری کوڕی خطابﷺ وتوویەتی : لە نەوەکانی من پیاوێك دێت بە دەم و چاویەوە شوێنەوارێکی شکان هەیە و زەوی پڕ دەکاتەوە لە عەدل و دادپەروەری.[٥]

عمرالفاروق ﷺ کاتی خۆی خەوێکی لەو بارەیەوە بینی و کەسانی تریش دوای خۆی هەمان خەویان بینیبوو، تا وایان لێهاتبوو ئەو هەواڵە بوو بوو بە شتێکی

١ـ البداية والنهاية (١٢/٦٧٦).
٢ـ الاثار الواردة عن عمر بن عبدالعزيز (١/٥٤).
٣ـ تذكرة الحفاظ (١/١١٨–١٢٠).
٤ـ البداية والنهاية لە فقه عمر بن عبدالعزيز وەرگیراوە (١/٢٠).
٥ـ المعارف لابن قتيبة ل٣٦٤.

مەشهورو هەموویان بە تەمابوون ئەو کەسە دەربکەوێت چونکە بە ووتەکەی باوکی عمر و (اصبغ) ی برایدا دەردەکەوێت.[١]

٥ـ براکانی عمر: عبدالعزیزی کوڕی مەروان (١٠) کوڕی هەبووە، کەئەمانەن : عمر و ئەبوبەکر و محمد و عاصم و، ئەمانە لە بلابوون، لەیلایش کچی عاصم ی کوڕی عمری کوڕی خطاب بوو، لە خێزانی تریش شەش کوڕی هەبووە، ناوەکانیان: (الاضبع) سەهل و سوهەیل و (ام الحکم)و زبَّان و ام البنین.[٢]، دایکی عمر بەعاصم شورەتی دەرکردوە و پێیان وتووە (ام عاصم).[٣]

٦ـ منداڵەکانی عمر رحمه الله: عمری کوڕی عبدالعزیز (١٤) کوڕی هەبووە، لەوانە: عبدالملك و عبدالعزیزو عبدالله و ابراهیم و اسحاق و یعقوب و بکرو ولیدو موسیو عاصم و یزیدو زبَّان و عبدالله.[٤]

سێ کچی هەبووە، ئامینەو (ام عمار)و (ام عبدالله)و کاتێ عمر ی کوڕی عبدالعزیز گیانی سپارد هیچ میراتێکی بۆ بەجێ نەهێشتن جگە لە هەندێ پارەی کەم و کوڕەکان تەنها(١٩) دەرهەمیان بەر کەوت، لە کاتێکدا تەنها یەکێك لە کوڕەکانی هشام ی کوڕی عبدالملك هەزار هەزار ــ ملیون ــ ی بەرکەوت، کەچی چەند ساڵێکی کەم تێنەپەڕی یەکێ لە کوڕەکانی عمریان بینی کە لە یەك ڕۆژدا(١٠٠) ئەسپی بە بارەوە دەبەخشی لە ڕێگەی خودا و لە هەمان کاتدا کوڕێکی هشامیان بینی لە کەعبەدا خەڵکی خێریان پێ دەکرد ! دەی پاك و بێگەردی بۆ پەروەردگاری جیهان.[٥]

١ـ فقه عمر بن عبدالعزیز د. محمد شفیر (٢٠/١).
٢ـ المعارف لابن قتیبة، لا ٣٦٢.
٣ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (٢٢/١).
٤ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (٢٣/١).
٥ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز لابن الجوزی لا٣٣٨.

٧ـ خێزانەكانی: عمر لە شاری مەدینەدا گەورەبوو، ڕەوشتی بەرزی خەڵكی ئەو شارەی وەرگرتبوو، زاناكان كاریگەریان لەسەر دانابوو و ئەویش بە لێبڕانەوە دەستی كرد بە وەرگرتنی زانست لێیانەوە، هەمیشە لەگەڵ زاناو پیاو ماقوڵەكانی قورەیشدا دادەنیشت و لە پێڕی گەنجان خۆی بەدوور دەگرت، وڕەوشتی بەو جۆرە بوو تا ناوبانگی دەركرد، وكاتێ باوكی مرد، مامەی عبدالملك ی كوڕی مروان كە ئەمیری باوەڕداران بوو هێنایە لای خۆی و خستیە ناو كوڕەكانی خۆی، لە زۆر بەیشیان خۆشتری دەویست و كچەكەی خۆیشی كە فاطمەی ناوبوو لێی مارە كرد.[١]

فاطمە ئافرەتێكی زۆر صالح و خواویست بوو، عمری هاوسەری زۆر كاریگەری تێكردبوو، تا وای لێكرد لەگەڵ ئەوەدا كە كچە پاشا بوو ، بەڵام هەموو خۆشی دنیای خستە ئەولاوەو لەبەر خاتری خوای گەورە عمری كوڕی عبدالعزیزی هەڵبژارد. و لەبارەیەوە شاعیرێك دەڵێت :

بنت الخليفة والخليفة جدها   اخت الخلائف والخليفة زوجها

واتە: كچە خەلیفە بوو باپیریشی خەلیفە بوو خوشكی خەلیفان و خەلیفەش هاوسەری بوو.

مانای ئەم شیعرەش ئەوەیە، كە كچی خەلیفە عبدالملك ی كوڕی مروان بوو و باپیریشی خەلیفە مروانی كوری حەكەم بوو، هەروەك خوشكی كۆمەڵێ خەلیفە بوو لەوانە: وەلید و سلیمان و یزید و هشام ی كوڕانی عبدالملك كە هەموویان خەلیفە بوون و هاوسەرەكەشی خەلیفە عمری كوڕی عبدالعزیزرحمه الله بوو، تا هەندێ وتوویانە: ئەمرۆ هیچ ئافرەتێكی موسڵمان ئەو سیفەتانەی فاطمەی تێدا نییە.[٢]

فاطمە ش لە عمر سێ كوڕی بووە، ئیسحاق و یەعقوب و موسا.

خێزانەكانی: لەمیس ی كچی عەلی كوڕی حارث، كە عبدالله و بكر و (ام عمار)ی لێ بووە، خێزانێكی تری بەناوی(ام عثمان)ی كچی شوعەیب و زەبان و لەو خێزانەی

١ـ البداية والنهاية (١٢/٦٨٠).

٢ـ البداية والنهاية (١٢/٦٨٠).

(ئیبراهیمی) لێ بوو.

منداڵەکانی عمر: عبدالملك و ولید و یزید و زبان و امینە و (ام عبدالله) و دایکیشیان (ام الولید) بووە.[١]

٨ـ **شێوازی عمر:** عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله پێستی ئەسمەر بووە و دەمو و چاو باریك و زۆر جوان، لاشەیشی لاواز بووە، ریشی جوان بووە، چاوی قوڵ بووە، لە نەخشی توێلیدا شوێنەواری لەقەی ئەسپەکەی پێوە دیار بووە، کە لەشێوەی هێلێکی کورتدا بوو[٢] . ، بەڵام لە ریوایەتێکی تردا دەڵێن : دەم و چاوی باریك و سپی پێست بووە و لەشیشی لاواز بووە و ریشی جوان بووە.[٣]

دووەم: هۆکارەکانی دروستبوونی کەسایەتی عمری کوڕی عبدالعزیز

١ـ کاریگەری خێزانی:

عمر رحمه الله لە شاری مەدینەدا گەورەبوو، کاتی فام و ئاوەزای گرت هەر بە منداڵی سەردانی عبدالله ی کوڕی عمری کوڕی خطابی دەکرد. کە مامەی دایکی بوو، کاتێ دەگەڕایەوە بۆ ماڵەوە بەدایکی دەووت: زۆر حەز دەکەم وەك خاڵم لێ بێت مەبەستی ـ ابن عمر ـ بووە، هەناسەی بۆ هەڵکێشاوە، ودایکیشی پـێ ی ووتووە: لەبەر چاوم وون بە، تۆ دەتەوێت وەك خاڵت بیت؟!. چەند جارێك ئەمەی دووبارەوە دەکردەوە.

کاتێ گەورە بوو، باوکی کرا بە والی میسر و بە ماڵەوە رۆشتن بۆ ئەوێ، لەوێ نامەی ناردەوە بۆ(ام عاصم)ی خێزانی تا خۆی و عمری کوڕی بێنن بۆ لای بۆ میسر...(ام عاص) میش نامەکەی دایە دەستی مامەی ـ عبدالله ی کوڕی عمرـ ، ئەویش پێی ووت: خۆتی پێبگەیەنە ئەوە هاوسەرتە و کاتێ (ام عاصم) خۆی خستە ڕێ،(عبدالله) چووەڕێگەی و پێی ووت: ئەم منداڵەمان لەلا بەجێ بهێڵە .

١ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز لابن الجوزی لا ٣١٤ , ٣١٥.

٢ـ الاثار الواردة عن عمر بن عبدالعزیز فی العقیدة (٥٨/١).

٣ـ الکتاب الجامع لسیرة عمر بن عبدالعزیز (١١/١).

مەبەستی عمر بوو، چونکە لە هەمووتان زیاتر شێوەی دەچێتەوە سەر بنەماڵەکەمان ـ ئال خطاب ـ و ئەویش دڵی نەشکاندو عمری لەلا بەجێ هێشت.

کاتێ گەیشتە میسر، یەکسەر عبدالعزیز ی هاوسەری بۆ عمری ڕوانی، بەڵام نەیبینی، بۆیە بەسەر سوڕمانەوە پرسی : ئەی عمر کوا ؟ و ئەویش مەسەلەکەی (ابن عمر)ی بۆ باس کرد و داوا کاریەکەی (ابن عمر) و ووتەکەشی کە ووتی لە بنە ماڵەکەمان دەکات، عبدالعزیز بەو هەواڵە زۆر دڵخۆش بوو، بۆیە نامەی نووسی بۆ عبدالملك کوڕی مەروانی برایی و هەواڵەکەی بۆ باس کرد، عبدالملك یش بڕیاریدا هەموو مانگێ (١٠٠٠) دیناری بۆ ببڕێتەوە، پاشان دواتر (عمر) بە ویستی خۆی گەڕایەوە بۆ لای باوکی لە میسر.[١]

ئا بەو جۆرە عمرﷺ لەسەر دەستی خاڵۆکانی پەروەردە کرا و لە نێوان خانەوادەو بنە ماڵەی عمری کوڕی خطاب داﷺ و گومانیشی تێدا نیەیە کە گاریگەری ئەو خانەوادە پیرۆزە بەتایبەتی و کۆمەڵگەی هاوەڵانی بەڕێزی پێغەبەری خواﷺ بە گشتی لەسەر بووە.[٢]

٢ـ گرتنی ڕێگای زانست و زانیاری و لەبەر کردنی قورئانی پیرۆز:

عمری کوڕی عبدالعزیز هەر لە منداڵیەیەوە بەهرەی ئەوەی پێبەخشرابوو کە حەزی بووە لە زانست و خوێندنەوە و ووتوو وێژ لەگەڵ زانایاندا، و بەردەوام لە دانیشتن و وانەکانی هاوەڵان دوا نەدەکەوت لە شاری مەدینە کە لەو کاتەدا ئەوی منارەی زانست و چاکسازی بوو، وجمەی دەهات لە زانا و دانا و شەرع زانان و چاکسازان و پیاوچاکان.

هەر لەسەر دەمی منداڵی یەوە شەیدای زانست بوو بوو، هەر کە نیشانەی پێگەیشتنی لێدەرکەوت حەزێکی پڕ تاسەیشی لە وەرگرتنی زانست و زانیاری تێدا دەرکەوت.[٣]

١ـ سيرة عمر لابن عبد الحكم لا٢٤–٢٥.

٢ـ الاثار الواردة عن عمر بن عبدالعزيز فى العقيدة (٥٦/١).

٣ـ البداية والنهاية (٦٧٩/١٢).

هەر بە منداڵی هەموو قورئانی خوێندوو لەبەریشی کرد، چونکە خاوەنی بیر و هۆشێکی ساف و بێگەرد و توانایەکی لە ڕاددەبەدەر بوو، لەلایەك و لەلایەکی ترەوە خۆی یکلایی کردبوویەوە بۆ ئەو بوارەو هەموو هەوڵ و کۆششێکی دەستخستنی زانست و زانیاری بوو.

قورئانی پیرۆز زۆر کاری تێکردبوو، لە تێڕوانینی ئایەتەکان بۆ خوداو ژیان و گەردون و بەهەشت و دۆزەخ و قەزاو قەدەرو کارەساتی مردن، هەموو جارێ باسی مردن بکرایە لەلایدا دەستی دەکرد بە گریان لەگەڵ کەم تەمەنی و منداڵیەکەیدا، تا دایکی بەو گریانانەی زانیبوو بۆیە جوابی بۆ ناردو کاتێ هاتەوە پێ ی ووت: کوڕم بۆچی دەگریت؟ عمر رضي الله عنه ووتی: بیرم لە مردن کردەوە، لەگەڵ بیستنی ووتەکەیدا دایکیشی دەستی کرد بەگریان.[1]

بەردەوام لەگەڵ قورئاندا ژیاوە و بیری لە ئایەتەکان کردۆتەوە و بە ووردی فەرمانەکانی جێبەجێ کردوە.

هەندێ لە هەڵوێستەکانی لە خزمەت قورئاندا:

أ - (ابن ابی ذیب) دەڵێت : هەندێ لەو کەسانەی لە خزمەت عمری کوڕی عبدالعزیزدا ژیاون بۆیان باس کردووم کە کاتێ ئەمیری شاری مەدینە بووە، پیاوێك لەلایدا قورئانی خوێندوە و گەیشتۆتە ئەو ئایەتەی کە دەفەرموێت: ﴿وَإِذَآ أُلۡقُواْ مِنۡهَا مَكَانٗا ضَيِّقٗا مُّقَرَّنِينَ دَعَوۡاْ هُنَالِكَ ثُبُورٗا﴾ الفرقان: ١٣، واتە: (کاتێ ئەو کەسانەی ئەم قورئانەیان بەدرۆ خستەوە لە ڕۆژی قیامەتدا دەخرێنە ناو زیندانێکی زۆر تەسکەوە لەناو ئاگردا دەست و ملیان پێکەوە کۆت کراوە،لەوکاتەدا هاوار ئەکەن و دوعا لە خۆیان دەکەن وا سەرپێچی خوای گەورەیان کرد لە دنیا ...)

لەو کاتەدا عمر رحمه الله دەست دەکات بە گریان و هاوار و بۆڕەی بەرز دەبێتەوەو، لە شوێنەکەی خۆی هەڵدەستێت و دەڕواتەوە بۆ ماڵ و خەڵکەکەش بڵاوەی لێ دەکەن.[2]

١ـ البداية والنهاية (١٢/٦٧٨).

٢ـ الرقة والبكاء لابن ابی دنيا ژ٨٣

ب ـ (ابی مودود) دەڵێت: پێم گەیشتووە کە عمری کوڕی عبدالزیز ڕۆژێکیان ئەم ئایەتەی دەخوێندەوە: ﴿وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَمَا تَتْلُوا مِنْهُ مِن قُرْءَانٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا﴾ یونس: ٦١، دەستی کرد بە گریانێکی بە کوڵ تا هەمووماڵەوە گوێیان لە گریانەکەی بوو، فاطمەی بۆ لای و ئەویش بەگریانەکەی ئەو دەستی کرد بە گریان و دواتر هەموو خەڵکی ماڵەکە دەستیان کرد بەگریان، (عبدالملك) یش هات و دەبینێ هەموو دەگرین، بۆیە ووتی: باوکە گیان بۆچی دەگریت ؟ عمررحمه الله ووتی: خێرە کوڕی خۆم، باوکت ئاواتە خواز بوو ئەو دنیای بناسیایە و نە دنیایش ئەوی بناسیایە، وەڵڵاهی کوڕی خۆم زۆر ترسام خوای گەورە لەناوم بەرێت، وەڵڵاهی کوڕی خۆم زۆریش ترسام یەکێك بم لە خەڵکی ئاگری دۆزەخ.[1]

مانای ئەو ئایەتەی سەرەوەش ئەویە: خوای ـ عزوجل ـ پێغەبەرەکەی ئاگادار دەکاتەوە، کە لەهەموو هەڵس و کەوتێکی ئەو و ئوممەتەکەی و هەموو دروستکراوەکانی و لەهەموو ساتێکدا ئاگادارە، ئەوەندەی قورسایی ئەتۆمێکی لێ وون نابێت لەنێو ئاسمانەکان و زەویداو لەشوێنی تایبەتیدا هەمووی تۆمار کردووە.

ج ـ لە (عبدالاعلی) ی کوڕی (عبدالله العنزی) وە دەگێڕنەوە دەڵێت : عمری کوڕی عبدالعزیزم بینی لەکاتی جومعەدا بوو دەستێ جلی لەبەردابوو کاڵ بوو بوویەوە و لە دوایشیەوە پیاوێکی حەبەشی دەڕۆیشت و کاتێ گەیشتە خەڵکەکە پیاوەکە لە جێی خۆی دانیشت و عمریش کە لە ریزەکاندا دەگەیشتە دووکەس پێی دەووتن : کەمێ مەجالم بدەن ڕەحمەتتان لێبێت، تا گەیشتە مینبەرەکەی، ووتارێکی دا و ئەم ئایەتەی خوێندەوە : (اذا الشمس كورت) ووتی : خۆر ئیشی چی یە؟! ﴿وَإِذَا النُّجُومُ انكَدَرَتْ﴾، تا گەیشتە﴿وَإِذَا الْجَحِيمُ سُعِّرَتْ ﴿١٢﴾ وَإِذَا الْجَنَّةُ أُزْلِفَتْ﴾ التكویر: ١٢ـ١٣. دەستی کرد بە گریان و هەموو نوێژ کەرانیش لە

١ـ الرقة والبكاء لابن ابي دنیا ژ٩١.

مزگەوتەکەدا دەستیان کرد بە گریان و مزکەوتەکە لە گریاندا دەزرنگایەوە وەك بڵێی دیوارەکانیشی دەگریا لەگەڵ گریانی خەڵکەکەدا.[١]

د- لە مەیمون ی کوڕی مەهرانەوە دەگێڕنەوە دەڵێت : عمری کوڕی عبدالعزیز سورەتی ﴿أَلْهَىٰكُمُ ٱلتَّكَاثُرُ ۝١ حَتَّىٰ زُرْتُمُ ٱلْمَقَابِرَ﴾ دەخوێند، دەستی کرد بە گریان ووتی: بەڕاستی من وانازانم گۆڕستان بێجگە لەسەردان هیچی تر نییە، پێویستە هەموو کەسێ ئەو سەردانە بکات و پاشان لەوێوە یان بۆ بەهەشت دەگەڕێتەوە یان بۆ ئاگری دۆزەخ.[٢]

٣- واقیعی کۆمەڵگەکەی:

دەوروبەر زۆر گرنگ و کاریگەرە و ڕۆڵی سەرەکی هەیە لە دروست کردنی پیاوانیمەزن و دروست بوونی کەسایەتیان، عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لەسەردەم و دەوروبەرێکدا ژیاو ە کە تەقوا و لە خواترسان و چاکە کاری و هەوڵی فێر بوونی زانست و کردەوە کردن بە قورئان و سوننەت باڵی کێشابوو بەسەر خەڵکەکەیدا.

کۆمەڵێك لە هاوەڵانی بەڕێزی پێغەمبەری خوا ﷺ لەو شارەدا دەژیان و لە عبدالله کوڕی جعفر و سائیب ی کوڕی یەزید و سەهلی کوڕی سەعدەوە فەرموودەی گێڕاوەتەوەو و لە سەهلەوە جامۆلکەیەکی پێشکەش کراوە کە کاتی خۆی پێغەمبەری خوا ﷺ ئاوی تێدا خواردۆتەوە، بەر نوێژی بۆ ئەنەسی کوڕی مالك کردووە و لەو بارەیەوە ئەنەس دەڵێت : تا ئێستا کەسم نەدیوە وەك ئەم گەنجە بەر نوێژیەکەی لە پێغەمبەری خوا بکات[٣].

ژیان لە کەس و هوایەکی ئیمانی وەك شاری مەدینە، بێگومان کاریگەری دەروونی و واتای مەزنی ئیمانی هەیە، ڕۆح تیایدا پەیوەستە بە خوداوە، (و ئێستاش برا حاجیەکانمان کە دێنەوە شتی زۆر سەر سوڕهێنەی لەو شارە مەزنە

١- دموع القراء لا/١١١-١١٢.

٢- الرقة والبكاء ابن ابي دنيا ژ ٤.

٣- سير اعلام النبلاء (٥/١١٤).

دەگێڕنەوە لە حەوانەوەی دەروونی و بەرزبوونەوەی ئاستی باوەڕ و موسڵمانەتی و بچوك بوونەوەی دنیا و جوانیەکان و لەناو دڵی موسڵماندا کە سەردانی مەدینە دەکات دەی خوای گەورە بۆمان ئاسان بکات سەردانی ئەو جێگا پیرۆزە بکەین و شەحنێکی باوەڕەکەمان بکەینەوە امین)[1]

٤ـ قوتابی بەردەستی گەورە زانایانی ناو شاری مەدینە بوو:

عبدالعزیز ـ صالح ی کوڕی کیسان ی هەڵبژارد بۆ ئەوەی عمری کوڕی پەروەردە بکات، صالح دەستی کرد بە پەروەردە کردنی و هەموو نوێژەکان لەگەڵ خۆیدا دەیبرد بۆ نوێژی ـ جەماعەت ـ لە مزکەوت.

ڕۆژێك عمر رحمه الله لە نوێژێك دوا دەکەوێت لە مزگەوت و صالح پێی دەڵێت : چی دوای خستیت ؟ عمر ووتی : قژ چاك کەرەکەم خەریکی قژم بوو بۆی دادەهێنام. ئەویش پێ ی ووت: گەیشتووتیتە ئاستێك قژ داهێنانەکەت پێ خۆشتر بوو لە نوێژی بە کۆمەڵ.؟!

نامەی نارد بۆ عبدالعزیزی باوکی و ئاگاداری کرد و ئەویش کەسێکی نارد بۆی بێدەنگ سەری بۆ سفر کرد.[2]

عمر هەر لەو سەردەمەوە بیری کردەوە و پاشان وای لێهات زۆر سووربوو لەسەر نوێژەکانی و ئەوپەڕی هەوڵی دەدا لە نوێژی پێغەمبەری خوا ﷺ بچێت، وای لێهاتبوو کرنووش و سوژدەکانی بەلەسەر خۆ ئەنجام دەدا هەستان و دانیشتنەکانی کورت دەکردەوە و لە ڕیوایەتی صەحیحدا هاتووە: کە لە رکوع و سوجدەدا(١٠) جار سبحان الله العظیم و سبحان الله وبحمده.[3]

کاتێ باوکی لە حەج گەڕایەوە و لە مەدینە لایدا و سەردانی عمری کوڕی کردو دەربارەی هەڵس و کەوتی عمر . لێی پرسی، ئەویش لە وەڵامدا پێی ووت : گومان

١ـ ووتەی وەرگێر .
٢ـ البداية والنهاية (٦٧٨/١٢).
٣ـ هەمان سەرچاوە لا (٦٨٢/١٢).

نابەم کەس هەبێت ئەوەندەی ئەم کوڕە لاوە خوای گەورە لە دڵیدا گەورە بێت.[١]

یەکێکی تر لە مامۆستاکانی عمر رحمه الله، کە زۆر کاری تێکردبوو، عبیداللە ی کوڕی (عبداللە) ی کوڕی عوتبەی کوڕی مەسعود، عمر رحمه الله زۆر ڕێزی لێ دەگرت، لە زانیاریەکەی بەهرەمەند بوو، بەڕەوشتە بەرزەکەی ڕەوشت بەرز بوو، بەردەوام سەردانی دەکرد تەنانەت پاش ئەوەیشی کە بوو بە ئەمیری شاری مەدینە، عمر رضي الله عنه سەرسامی خۆیی بۆ ئەو مامۆستایەی دەردەبڕێت و دەڵێت : (بەشداری کردنی یەکێ لەوانەکانی ئەم نابینایە - مەبەستی عبیداللە ی کوڕی عبداللە بوو - لە هەزار دینار زیاتر پێم خۆشە).[٢]

لەبەر ئەو زانیاری و زیرەکی یەی مامۆستاکەی (عبیداللە)، لەسەردەمی خەلافەتی خۆیدا دەڵێت : ئەگەر ئێستا عبیداللە زیندوبوایە لە ڕاوبۆچوونەکانی لام نەدەدا، ئاواتم ئەوە بوو یەك ڕۆژی عبیداللە م ببوایە نەمدەدا بە ئەوەندە و ئەوەندە.[٣] ئەم (عبیداللە) یە موفتی شاری مەدینە بووە، یەکێ لە حەوت زانا گەورەکە بوو.[٤] و (الزهری) دەربارەی ئەو زانایە دەڵێت : (عبیداللە) ی کوڕی (عبداللە) دەریایەك بوو لە دەریاکانی زانست[٥].

دەستی شیعر نوسینیشی هەبووە و ئەم چەند دێرەی بۆ عمر ناردووە:

باسم الذی انزلت من عنده السور   والحمدلله اما بعد یاعمر
ان کنت تعلم ما کنت وما تذر   فکن علی حذر قد ینفع الحذر
واصبر علی القدر المحتوم وارض به   الا سیتبع یوما صفوه الکدر[٦]

١ـ هەمان سەرچاوە لا (٦٧٨/١٢).
٢ـ عمر بن عبدالعزیز — عبدالستار الشیخ لا٥٩. تهذیب التهذیب (٤٧٧/٧)
٣ـ عمر بن عبدالعزیز — عبدالستار الشیخ لا٥٩.
٤ـ سیر اعلام النبلاء (٤٧٥/٤).
٥ـ هەمان سەرچاوە لا (٤٧٧/٤).
٦ـ هەمان سەرچاوە لا (٤٧٧/٤).

ئەم زانایە لە ساڵی ٩٨ ی کوچیدا لە دنیا دەرچووە و هەندێك دەڵێن ٩٩.[١]

یەکی تر لە مامۆستاکانی عمر -(سەعیدی کوڕی موسییب) ە و ئەم زانایە هەرگیز سەردانی هیچ کار بەدەست و ئەمیرێکی نەکردووە جگە لە- عمری کوڕی عبدالعزیز-[٢]

یەکێکی تر لە مامۆستاکانی - سالم ی کوڕی عبدالله ی کوڕی عمری کوڕی خطاب - ئەو پیاوە بەرزەی کە سەعیدی کوڕی موسەییب دەربارەی دەڵێت :عبدالله ی کوڕی عمر لە هەموو کوڕەکانی زیاتر لە عمری دەکرد و سالمی کوڕی عبدالله یش لە هەموو کوڕەکانی عبدالله زیاتر لە عبدالله دەچوو[٣]، (ابن عمر) زۆر زۆر سالم ی کوڕی خۆش ویستووە.

ئیمام مالیك دەڵێت: (لە سەردەمی سالم دا هیچ کەسێك لەو زیاتر لە پیاو چاك و صالحین ی پێش خۆی نەچووە لە دنیا نەویستی و خێر و مەندی و ژیاندا، بەدوو دەرهەم دەستیّ جل و بەرگی دەکڕی،وکاتیّ (سلیمان)ی کوڕی (عبدالملك) بینی وا جوان و پێکەوتەیە لیّی پرسی: ئەوە چی دەخۆیت؟ ووتی: نان و ڕۆن، ئەگەر گۆشتیشم دەست بکەویّ دەیخۆم، لەوێدا عمر لیّی پرسی: ئەی حەزی لیّ دەکەیت؟ سالم ووتی: ئەگەر حەزی لیّ نەکەم ماوەیەك نایخۆم تا حەزی لیّ دەکەمەوە.[٤]

ڕۆژێکیان سالم بە جل و بەرگی ناشیرین و ئەستوورەوە دەچێتە لای (سلیمان)ی کوڕی (عبدالملك) سلیمانیش بەگەرمی پێشوازی لیّ دەکات و ئەوەندە لە خۆی نزیکی دەکاتەوە تا لەپالّ خۆیدا دایدەنیشێنیّ و لەو کاتەدا عمری کوڕی عبدالعزیزیش لەو کۆڕەدا دەبێت، پیاوێك بە سووکی بە عمری ووت : ئەوە خاڵت نەیدەتوانی جل و بەرگێکی لەمە جوانتر لەبەر بکات و بێتە خزمەت ئەمیری باوەڕداران ؟ئەو پیاوە خۆی جل و بەرگێکی زۆر جوان و گرانبەهای لەبەردابوو- و

١- هەمان سەرچاوە لا (٤/٤٧٨-٤٧٩).

٢- الجوانب التربوية فی حياة الخليفة عمر لا٢٥.

٣- سير اعلام النبلاء (٤/٤٥٩).

٤- هەمان سەرچاوە لا (٤/٤٦٠).

عمریش ڕووی تیٚ كردو و پیٚ ی ووت: ئەو جلە ناشیرینانەی لەبەری خاڵمدایە، وایان لیٚ نەكردووە بیهێنێتە ئاستی تۆو ئەو جلە كەشخەو جوانەشی لەبەری تۆ دایە وای لەتۆ نەكردوە بتباتە ریزی خاڵم [١] و كەلە تەنیشت ئەمیری باوەڕداراندایە .

عمر رحمه الله لە خزمەت كۆمەڵێكی زۆر لە زانایاندا پەروەردە بووە و ژمارەیان لە(٣٣) زانا زیاترە، هەشتیان لە هاوەڵانی پێغەمبەری خوا بوون و (٢٥) یشیان لە (تابعین) بوون.[٢]

ئەمە گرنگترین هۆكاری دروست بوونی كەسایەتی بەرزی عمربووە، لێرەشدا ئەو وانەیەش فێر دەبین كە ئەركی سەر شانی مامۆستاو زانا ئاینیەكانە كە گرنگی تەواو بدەن بە ڕۆڵەی موسڵمانان و لەسەر قورئان و سوننەت گۆشیان بكەن، بە تایبەتی كوڕی كار بەدەست و بەرپرسەكان چونكە لە دوا ڕۆژدا ئیشی چاكسازی زۆریان لە دەست دێت.

سیٚ یەم: شوێنەواری زانستی عمر

هەموو ئەوانەی لەسەر ژیانی عمریان نووسیوە، لەسەر ئەوە كۆكن كە پێشەوایەك بووە لە پێشوواكانی سەردەمی خۆی، تا وای لێهاتووە هەردوو زانای مەزن ـ سوفیانی كوڕی عویەینە و ئیمام مالیك ـ بە (ئیمام) وەسفیان كردووە.[٣]

موجاهیدیش دەربارەی دەڵێت : هاتین بۆ لای تا شتی فێر بكەین، كەچی ئەوەندەمان زانی ئەو شتی فێری ئێمە دەكرد.[٤]

مەیمونی كوڕی مەهرانیش دەڵێت: عمری كوڕی عبدالعزیز مامۆستای زاناكان بووە.[٥]

١ـ سیر اعلام النبلاء لا (٤/٤٦١).

٢ـ مسند امیر المؤمنین عمر لا٣٣٧.

٣ـ الاثار الواردة عن عمر بن عبدالعزیز (١/٦٧).

٤ـ تهذیب التهذیب (٧/٤٠٥)

٥ـ تاریخ ابی زرعة.

(الذهبی) دەربارەی عمر دەڵێت: (بەڕاستی پێشەوا و شەرع زان و موجتەهید بووە، زانا بووە بە سوننەتەكان، ناوداری مەزن، پلەی– حافظ –ی هەبووە، زۆر خواناس و تەوبەكار بووە، لە ژیان پاكی و دادپەروەریدا لەگەڵ باپیرە عمری كوڕی خطابیدا دەژمیررێت، لە زوهد و دنیا نەویستی دا لە (حەسەنی بەسری) و لە زانیاریشدا لە ئیمام زوهەری كردوە.[١]

زاناكان وتەو كرداری عمریان بە بەڵگە زانیوەو بە نموونە هێناویانەتەوە، ئەمەش لەو پەیامانەدا دەردەكەوێت كە (لیث) ی كوڕی (سەعد) بۆ ئیمام مالیكی كوڕی ئەنەسی ناردووە، كە كۆمەڵێك نامەی كورتن، تایدا بەڵگە لە بەرامبەر هەندێ لە بووچونەكانی مالیك دەیهێنێتەوە بە وتەو كردارەكانی عمری كوڕی عبدالعزیز.[٢]

ناوی خەلیفە عمر لە كتێبە فیقهی یەكانی هەر چوار مەزهەبەكەی ئەهلی سوننەدا هاتووە، كە بۆچوونەكانی ئەویان بە بەڵگە هێناوەتەوە، حەنەفیەكان لە زۆرێ لە مەسەلە فیقهی‌یەكاندا كارەكانی عمریان بە بەڵگە هێناوەتەوە و نازناوێكی تایبەتیان لێ ناوە، تا لە باپیرە عمری كوڕی خطاب ی جیا كردۆتەوە،

(القرشی) لە (الجواهر المضیة)دا دەڵێت : بۆ سوود وەرگرتن: هاوڕێیانمان لە مەسەلە فیقهی‌یە نا كۆكەكاندا ـ الخلاف ـ دەڵێت: ئەمە وتەی عمری بچكۆلەیە. مەبەستیان عمری كوڕی عبدالعزیزە ئەو پێشەواو خەلیفە بەناو بانگەیە.[٣]

شافعی یەكان لە كتێبەكانیاندا زۆر جار ناویان هێناوە، وە تەنانەت پێشەوا نەوەوی‌رحمه‌الله لەسەر ژیانیشی بە درێژی ڕۆیشتووە.

هەروەها مالیكیەكان و حەنبەلیەكان زۆرێك لە وتەو كردەوەكانی عمریان بە بەڵگە هێناوەتەوە وەلە سەر سەلماندنی بۆ چوونە فیقهی‌یەكان، حەنبەلیەكان زۆر

١ـ تذكرة الحفاظ لا١١٨–١١٩.

٢ـ الاثار الواردة فی عمر بن عبدالعزیز فی العقیدة (١/٧٠).

٣ـ الجواهر المضیة (٤/٥٥٢).

زیاتر له سەری دەڕۆن و وە تەنانەت ئیمامی ئەحمەدی کوڕی حەنبەل دەڵێت: وا نازانم ووتەی هیچ کەسێك له تابعین بشێت به بەڵگه بهێنرێتەوه جگه له ووتەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز و دەی ئەمەشی به.[1]

یان هەر ئیمامی ئەحمەد له جێ یەکی تردا دەڵێت: هەرکاتێك بینیت کەسێك عمری کوڕی عبدالعزیزی خۆش دەوێت و وەسفی چاکەکانی دەکات و له ناو خەڵکیدا بڵاوی دەکاتەوه، ئەوه بزانه ئەو کەسه خێری لێ بەدی دەکرێت – انشاءالله–[2].

١. عمر لەسەردەمی – وەلیدی کوڕی سولەیماندا:

عمر ی کوڕی عبدالعزیز به یەکێ لەو زانایانه دادەنرێت که له خەلیفەکانەوه زۆر نزیك بووه و شوێنەواری زۆری له ئامۆژگاری و ئاڕاستەکردنیان بۆ مەسەله سیاسیەکانی پێوه دیاره، وه عمر شوێنەوارێکی تایبەتی هەبوو لەناو خانەوادەی ئومەویەکاندا .

عبدالملك زۆر ڕێزی لێ دەگرت و سەرسام دەبوو به وردی و ژیری یەکەی لەسەردەمی لاوێتیدا، وەهەر ئەوەش وای لێ کردبوو له زۆرێك له کوڕەکانی خۆی خۆشتر دەویست و کچەکەی خۆشی بۆ هێنا، بەڵام لەسەردەمی خەلافەتی مەرواندا زۆر ڕۆڵی نەبووه چونکه لەو کاتەدا کەم تەمەن بووه و هەر وەك خەریکی زانست و خوێندن بووه.

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ـ ابن الجوزی ـ باسی ئەوەی کردووه، که له دوورەوه نامەی نوسیوه بۆ عبدالملیك و تێیدا ئاگاداری دەکردەوه له گەورەیی و ترسناکی ئەو بەرپرسیاریەتیەی خراوه ئەستۆی، تێیدا دەڵێت: ... پاشان، تۆ شوانیت و هەموو شوانێکیش بەر پرسیاره له ڕانەکەی، وه ئەنەسی کوڕی مالیك بۆی باس کردووین، که لەپێغەمبەری خوای بیستوەﷺفەرموویەتی: ((کل راع مسؤل عن رعیته)).[3] واته: هەموو شوانێك لەڕانەکەی بەرپرسیاره﴿ٱللَّهُ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ

١ـ البدایة والنهایة لة (الاثار الواردة) وة لا (١/٧٢) وەرگیراوه.

٢ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (لابن الجوزی) لا٦١.

٣ـ اثرالحیاة السیاسیة لا١٥٩.

﴿لَيَجۡمَعَنَّكُمۡ إِلَىٰ يَوۡمِ ٱلۡقِيَٰمَةِ لَا رَيۡبَ فِيهِۗ وَمَنۡ أَصۡدَقُ مِنَ ٱللَّهِ حَدِيثٗا﴾النساء:٨٧.

دەڵێت: عبدالملك ی کوڕی مەروان عمری کرد بە والی ـ خەناسیرە- تا رای بهێنێت لەسەر فەرمانبەریەتی و ئەمیری لەکاتی لاویدا.[1] وەهەندێکیش دەڵێن: سولەیمانی کوڕی عبدالملك کردی بەوالی ئەو جێگایە .

خەلیفە عمر زۆر دڵ گرانبو و خەفەتبار بوو بە مردنی خەلیفە عبدالملك و کاتێ لەگەڵ موسەیلەمەی کوڕی عبدالملك دا کۆبوونەوە، عمر پێی ووت : ئەی موسەیلەمە من لەلای باوکت بووم کاتێ دفن کرا بە چاوەکانی خۆم سەیرم دەکرد کاتێ دەیانکرد بەژێر خۆڵەوە، بینیم وا گەڕایەوە حزوری خوای تەعالی زۆر ترسام و ڕاچلەکیم، وە پەیمانم دا بەخودا ئەگەر ببم بە فەرمانڕەوا وەك ئەو حوکم ڕانی و ئیش و کارەکان ئەنجام نادەم وە ئەوەش ئیجتهادی من بوو لەو کارەدا.[2]

١ـ عمر کرا بە والی شاری مەدینە :

لە ربیع الاول ی ـ ی ساڵی ٨٧ ی کۆچیدا لەلایەن وەلیدی کوڕی عبدالملك ەوە کرا بە ئەمیری شاری مەدینە و پاشان لە ساڵی ٩١ ی کۆچیدا شاری (طائف) یشی خرا ئەستۆ واتە بوو بە والی هەموو وولاتی حیجاز.

بۆ وەرگرتنی بەرپرسیارێتی (٣) مەرجی لە خەلیفە هەبوو:

١ـ دەبێت بە جۆرێك مامەڵە لەگەڵ میللەتدا بکات کە پڕبێت لەدادپەروەری و ماف پێدان و کەسێ لەبن دەستی دا ستەمی لێ نەکرێت، نابێت هەموو ئەو سامانەی کۆدەکرێتەوە ببرێتەوە بۆ (بیت المال) ی گشتی، بەو هۆیەوە هەموو ئەو سمانانەی ڕەوانەی پایتەختی خەلافەت دەکرێت دەبێت زۆر کەم بێت .

٢ـ دەبێت لە یەکەم ساڵدا ڕێگای پێ بدرێت حەجی ماڵی خوا بکات، چونکە تا ئەو ساتە وەختە حەجی نەکردبوو .

١ـ الاثار الواردة فی عمر بن عبدالعزیز (٩٣/١).

٢ـ السیاسة الاقتصادیة والمالیة لعمر بن عبدالعزیز، بشیر کمال عابدین ل١٠٧.

٣ـ دەبێت ڕێگای پێ بدرێت مووچەو هاوکاری دابەش بکات بەسەر خەڵکیدا لە شاری مەدینە.

(وەلید) یش بەم مەرجانە رازی بوو، عمری کوڕی عبدالعزیزیش رحمه الله دەست بەکار بوو خەڵکەکەش زۆر زۆر دڵخۆش بوون بە ئەمیری نوێیان .[١]

٢- ئەنجومەنی ڕاوێژکاری عمری کوڕی عبدالعزیز :

یەکێ لە کارە گەورە و بەرچاوەکانی عمر رحمه الله پاش دەست بەکاربوونی دروستکردنی ئەنجوومەنی شورا بوو لە شاری مەدینە، کاتێ خەڵکی هاتن بۆ پیرۆز بایی و سڵاو لێکردنی ئەمیری نوێی شارەکەیان (١٠) کەس لە زاناکانی شاری هەڵبژارد و بانگی کردن بۆ لای خۆی کە ئەمانە بوون:

(عروە) ی کوڕی زوبێر و عبیداللە ی کوڕی عبداللە ی کوڕی عوتبە و ئەبوبەکری کوڕی عبدالرحمن ی کوڕی حارث و ئەبوبەکری کوڕی سولەیمان ی کوڕی ئەبی خەیثە مە، سولەیمانی کوڕی یەسارو قاسم ی کوڕی محمدو سالم ی کوڕی عبداللە ی کوڕی عمر و عبداللە ی کوڕی عبداللە کوڕی عمر و عبداللە ی کوڕی عامری کوڕی رەبیعە و خارجەی کوڕی زەیدی کوڕی ثابت.

هاتن بۆ لای، لەلای دانیشتن، ئەویش بە سوپاس و سەنای پەروەردگار دەستی بە ووتارەکەی دا ووتی : من ئێوەم بۆ کارێك بانگ کردووە کە پاداشتتان دەدرێتەوە لەسەری، تیایدا پاڵپشتی هەق و ڕاستی دەگرن، منیش هیچ کارێك ئەنجام نادەم تا ڕای ئێوە وەرنەگرم یان ئەوانەتان لەو کاتەدا لێرە دەبن، هەر کاتێ بینیتان یەکێ ستەمی لێ دەکرێت و یان هەواڵی کار بەدەستی منتان بیست کە ستەمی کردووە لە یەکێك، بۆ خاتری خوا شتی واتان بیست ئاگادارم بکەنەوە.[٢]

کاتی خۆی عمری کوڕی خطاب رضي الله عنه ئەنجوومەنی شورای کۆ دەکردەوە بۆ هەموو پێش هاتەیەکی تازە، بە پێویستی دەزانی ڕاوێژیان پێ بکات، عمری کوڕی

١ـ السياسة الاقتصادية والمالية لعمر بن عبدالعزيز، بشير كمال عابدين لا١٠٠.

٢ـ الطبقات (٥/٢٥٧) . موسوعة فقه عمر – قلعضى لا ٥٤٨.

عبدالعزیزرحمه الله که نەوەی خطاب بوو- ئەنجوومەنێکی نوێ ی هێنایە کایەوە و سنووری کاری بە دووخاڵ بۆ دیاری کردن :

أ- مافی ئەوەی پێدان که ڕاو و بۆچوونەکان پەسەند بکەن، ئەو هیچ کارێك ئەنجام نادات بەبێ ڕای ئەوان، بەو شێوەیە ئەمیر سنووری کاری خۆی تەسك کردەوە بۆ ئەم ئەنجوومەنە که پێی دەڵێن (ئەنجوومەنە دە کەسیەکە).

ب- وەك چاودێر دانینان بەسەر فەرمانبەر و بەرپرسەکانیەوە، هەموو هەڵس و کەوتێکیان بخەنە ژێر چاودێریەوە، هەرکاتێك زانیاریەکیان هەبوو لەسەر کەسێك لە بەر پرسەکان که ستەم دەکەن خێرا عمری لێ ئاگادار بکەن و ئەگەر وا نەکەن ئەوە خوا ئەدات بە گژی ئەو کەسەدا شت دەشارێتەوە و ستەم پەردە پۆش دەکات.

لەمەدا دوو شت تێ بینی دەکەین:

١- ئەمیر باوەڕدارن عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله هیچ مووچەیەکی بۆ ئەو دە کەسە نەبڕیەوە،چونکە ئەوانە خۆیان مانگانەیان هەبوو، لەبەر ئەوەی خۆیان فەقیهو زانا بوون ئەوە بەشێك بوو لە ئەسلی کارەکەیان .

٢- عمررحمه الله ئەوەی پێ ووتن که مەرج نیە هەر هەمووتان کۆ بکەمەوە و ڕاتان وەربگرم چونکە لەوانەیە هەندێکتان لەبەر بیانوویەك نەتوانن ئامادە بن، بۆیە ژیرانە پێ ی ووتن : یان بە ڕای ئەو کەسانەتان کار دەکەم که لەو کاتەدا لەشاردا بن.[١]

ئەم ئەنجوومەنە دە کەسیەش لە هەموو کارو پێشهاتەکاندا پرس و ڕاوێژیان پێ کراوە بەبێ دیاری کردن.[٢]

لەم بەسەر هاتەوە گرنگی و پلە و مەقامی زانایانمان بۆ دەردەکەوێت، پێویستە لەسەر حوکمڕاکان ئەو کەسانە لە خۆیان نزیك بکەنەوە و لە کارو باری میللەتدا ڕاوێژیان پێ بکەن، هەر وەك لەسەر زانایان پێویستە لە دەوری حوکمڕا چاکەکان

١- نظام الحکم فی الشریعة والتاریخ الاسلامی (١/٥٦٢,٥٦١).

٢- نظام الحکم فی الاسلام بین النظریة والتطبیق. ل٣٩١.

کۆ ببنەوە لە پێناو هێنانە دی ڕادەیەکی زیاتر لە بەرژەوەندییەکان و کەم کردنەوەی ئاستی گەندەڵییەکان، هەرچەندە عمری کوڕی عبدالعزیز بەو دە کەسە- دڵی ئاوی نەدەخوارد- بەڵکو پرس و ڕاو ڕاوێژیشی بە زانایانی تری ناو شاری مەدینە دەکرد وەك سەعیدی کوڕی مەسەییب و زوهەری و کەسانی تریش.

لەهەندێ مەسەلەی دادوەریدا پرسیاری لە سەعید دەکرد، لە شاری مەدینە عمر ڕێزی تەواو و شایستەی زانا و داناکانی دەگرت، دەڵێن جارێك کە سێکی نارد بە دوای سعیدی کوڕی موسەییب دا و لە مەسەلەیەك پرسیاری لێ بکات، سەعید هەرگیز نەچووە بۆلای خەلیفە و ئەمیرەکان، بەڵام نێرراوەکەی عمر ایێی تێك چوو پێ ی ووت: عمر بانگت دەکات، ئەویش خێرا نەعلەکانی لە پێ کرد خۆی پێ گەیاند، کاتێ عمر بینی هاواری کرد: داوات لێ دەکەم ئەی باوکی محمد بگەڕێوە ماڵەکەی خۆت تا لەوێ نێرەرەکەم پرسیارە شەرعیەکەت لێ بکات، چونکە ئێمە نەمان ناردووە بە دواتدا بەڵکو نوێنەرەکەم بە هەڵەدا چووەو وای زانیوە دەمەوێت بێیت بۆ لامان.[1]

لەسەردەمی ئەمیری مەدینەیدا بە فەرمانی عبدالملك ی کوڕی مەروان مزگەوتی پێغەمبەری خوای ﷺ فراوان کرد، کردی بە(٢٠٠) باڵ و هەر لەسەر فەرمانی عبدالملك زەخرەفەو نەخشەساندنی تێدا ئەنجام دا، هەرچەندە خۆی نەخشاندنی مزگەوتی پێ ناخۆش بوو.[2]

لەو هەڵوێستەی عمرەوە دەردەکەوێت کە کاربەدەست و ئاست نزم دەتوانێت ئەو فەرمانانەی سەرووی خۆی جێبەجێ بکات هەر چەندە لە دڵیشەوە پێی ڕازی نەبێت و پێی ناخۆش بێت، ئەگەر بزانێت لە ڕوویەکەوە بەرژەوەندی یەکی تێدایە .

لە ساڵی ٩١ ی کۆچیدا عبدالملك حەجی کرد و لەو سەرەوە سەردانی ئەمیری مەدینەی کرد و لە نزیکەوە چاوی کەوت بەو کارە چاکسازیانەی عمر کردوویەتی لە ناو شاری مەدینەی پڕ لە نووردا.[3]

١ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز ومناقبه لابن عبدالحكم ل٢٣.

٢ـ تفسير القرطبي (١٢/٢٦٧).

٣ـ موسوعة فقه عمر بن عبدالعزيز ل٢٠.

٣- ڕوداوێکی نەخوازراو:

زاناکـانی مێـژوو نـووس دەڵـێن: خوبـەیبی کـوڕی عبـدالله ی کـوڕی زوبێـر فەرموودەیـەکی بـە دەم پێغەمبـەرەوە گێڕایـەوە کـە گوایـە پێغەمبـەر ﷺ فەرموویەتی: ((اذا بلغ بنو ابی العاص ثلاثین رجلا اتخذوا عباد الله خولا ومال الله دولا)).[١]

مانای فەرموودەکەش ئەمەیە گوایە فەرمویەتی: ئەگەر بنی عاص ی بنـی امیـە ژمارەیـان بگاتـە(٣٠) پیـاو ئـەوا بەنـدەکانی خـوا دەکەنـە خزمـەتکاری خۆیـان و پارەکانیشیان لێ دەگرنەوە بۆ خۆیان!.. کە فەرموودەیەکی لاوازە .

وەلیـدی کـوڕی عبـدالملك یـش جـوابی نـارد بۆ ئـەمیری مەدینـە عمـری کـوڕی عبدالعزیز و فەرمانی پێدا ئەو پیاوە بگرێت و(١٠٠) داری لێبدات و زیندانیشی بکات تا جارێکی تر بەدەم پێغەمبـەری خـواوە فـەرموودە هەڵنەبەستێت و تیایدا زەمـی ئومەوییەکان نەکات.

بەڵێ عمرڕحمه الله بە قسەی کرد وای لێ کرد، بەڵام لەبەر هـەر هۆیـەك بـوو بێـت ئـەو سزایەی بەکەم زانی بۆ کەسێك ئـا بـەو جۆرە فـەرموودە هەڵبەستێت و خەلیفـەی موسڵمانان و بنەماڵەکەی عەیب دار کات تیایدا، بۆیە فـەرمانی دا یـەك گۆزە ئـاوی زۆر سارد، لە بەیانیەکی زۆر ساردا بکـەن بەسـەریدا و کـاتێ وایـان لێ کـرد تووشـی نەخۆشی گوزار — سەرما خوردەگی بوو، پاشان بەو نەخۆشیە مرد.

کاتێ عمر هەواڵی ئەوەی زانی کە نەخۆشی زۆری بۆ هێنـاوە، فـەرمانی دەرکـرد ئازادی بکەن تا بچێتەوە ناو منداڵی خۆی، زۆر پەشیمان بوو لەسـەر ئـەو کـارەی، پاشان زۆر خەفەتبار بوو بە مردنـی، لـە(مـصعب) ی کـوڕی (عبـدالله) و ئـەویش لـە (مصعب) ی کوڕی (عثمان)ەوە دەگێڕنەوە کە بەنەخۆشی بردیانەوە بۆ ماڵی عمری کوڕی مصعب ی کوڕی زوبیر لە بەقیع و لە دەوری کۆ بوونەوە تا گیانی سپارد، لەو

١ـ رواه البیهقی فی دلائل النبوة (٦/٥٠٧) وابـن کـثیر دەڵێـت: ئـەم فەرموودەیـە لـە هـەموو ڕێگاکانیەوە لاوازە .

کاتەدا (ماجەشون) هات و داوای هاتنە ژورەوەی کرد و لەو کاتەشدا خوبەیب لەناو مەوجێکدا ڕاکشێنرابوو.

ئەم (ماجەشۆن)ە لەگەڵ عمری کوڕی عبدالعزیزدا بوو لە هەموو کارەکانیدا لە مەدینە، عبدالله ی کوڕی عروە ووتی: ڕێگای بدەن با بێتە ژوور، کاتێ هاتە ژوورەوە عبدالله ووتی: وا دیارە ئەم پیاوە گومانی هەیە لە مردنی خوبویب دا سەری تەرمەکەی بۆ هەڵبدەنەوە، کاتێ بۆیان لادا، هەر کە ماجەشۆن بینی بە خێرایی چووە دەرەوە.

ماجەشۆن دەڵێت: هاتمەوە بۆماڵی مەروان، دام لە دەرگاو چوومە ژوورەوە و عمرم بینی وەك ئافرەتی سك پڕ، کە ژانی هەبێت هەڵئەساو دادەنیشتەوە، پێی ووتم: ها هەواڵ چی یە؟ منیش ووتم: پیاوەکە مرد، لەو کاتەدا عمر کەوتە سەر زەویەکەوە ڕەنگی تێك چوو و، پاشان سەری هەڵبڕی- انا لله وانا الیه راجعون ـــی دەووت، تەنانەت ئەو خەمباریەی بە دەم و چاویەوە دیار بوو تا ئەو ڕۆژەی مرد، وازی لە ئەمیری مەدینەی هێنا و هیچ بەرپرسیارێتیەکی تریشی وەرنەگرت لە داخی ئەو ڕوداوە ناخۆشە، هەر کاتێ پێیان بگووتایە : فلان شتی چاکت کرد مژدەت لێبێت، ئەویش لە وەڵامدا دەیووت : ئەی خوبەیب چی لێ بکەم . تا مردن لە بیری نەدەچوو! .[1]

بەڵگەیەکی تر لەسەر چاکی و لەخوا ترسانی لە کاتی ئەمیری شاری مەدینەیدا : ئەوەیە کە ئەبوو عمر ئەسمای کچی ئەبوبەکر، دەڵێت : هاتم بۆ ئەو شوێنەی عمر نوێژی بەیانی لێ دەکرد و قورئانێکی لە باوەشدا بوو، فرمێسکەکانیشی دەهاتنە خوارەوە بەسەر ڕیشیدا.[2]

١ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (لابن الجوزی) ل٤٢ .

٢ـ هەمان سەرچاوە.

(ابن ابی زناد) لە باوکی یەوە دەگێڕێتەوەو دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز کاتێ ئەمیری مەدینە بوو هەر کاتێ بیوستایە خێرێك بکات دەیووت:ماڵێك بدۆزنەوە زۆر هەژار و نەدار بێت.[1]

٤- موزاحیم ی مەولای ئامۆژگاری دەکات:

عمر﵀ پیاوێکی زیندانی کرد لە مەدینە، لەو ماوەیەی بۆی دیاری کردبوو زیاتر لە زیندان هێشتیەوە، (موزاحیم) هات داوای لە عمر کرد کە ئازادی بکات، عمریش ووتی: ئازادی ناکەم تا بەتەواوی و لە ڕادەبەدەر بۆم دەرنەکەوێت کە باش بووە و وازی هێناوە، موزاحیمیش بە تووڕە بوونەوە پێی ووت : ئەی عمری کوڕی عبدالعزیز، من ئەترسێنم لە شەوێك بەیانی یەکەی ڕۆژی قیامەت بێت، ئەی عمر ئەمە چیە خەرێکە ناوەکەی خۆتم لەبیر دەچێتەوە ئەوەندە. ئەمیر ووتی، ئەمیر ووتی، ئەمیر ووتی: دەبیستم.

عمریش ووتی: یەکەمین کەسێك لەم بارەیەوە بە ئاگای هێنامەوە موزاحیم بوو، وەڵڵاهی هەر وابوو کە ئەو ووتی لەم بارەیەوە، وەك بڵێی ئەو پەردە- ڕەشەی لادا کە بەری چاومی گرتبوو.[2]

لەم چیرۆکە کورتەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە بوونی هاوڕێی دڵسۆز و پیاو چاك پێویستە بۆمرۆڤ ـ لە کاتی غەفلەت و بێ ئاگایی دا بە ئاگای بێنێتەوە.

٥- نێوان عمر و حەجاج لەسەر دەمی وەلیددا:

(ابن الجوزی) باس لەوە دەکات کە عمری کوڕی عبدالعزیز داوای دەست لە کار کشانەوەی وەك ئەمیری مەدینەی کرد، وەك پێشتر باسمان کرد.

بەڵام هەندێکی تر باس لەوە دەکەن، کە وەلید لای بردووە، لە ساڵی ٩٢ ی کوچیدا سەرکردایەتی حەجی دایە دەستی حەجاجی کوڕی یوسفی سەقەفی و، کاتێ عمری کوڕی عبدالعزیز بەو هەواڵەی زانی، یەکسەر نامەی نووسی بۆ خەلیفە و

١ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (لابن الجوزی) لا٤٢ .

٢ـ هەمان سەرچاوەلا١٤٠.

تیایدا داوای لیٚ کرد کە با حەجاج بەناو مەدینەدا تێنەپەڕێت، چونکە زۆر ڕقی لێی بوو، حەزی نەدەکرد چاوی بە ناو چاوی بکەوێت، لەبەرئەو زولم و ناڕەوایی یانەی کە بە خەڵکی عیراقی دەکرد .

وەلیدیش بە حەزی عمری کرد و نامەی نووسی بۆ حەجاج و پیٚ ی ووت : عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی بۆ ناردووم کە نەهێڵم تۆ بەناو شاری مەدینەی منەوەرەدا تێپەڕێت، دەی تۆش لە شوێنێکەوە مەڕۆ کە ڕقیان لێت بێت و لە مەدینە لادە بۆ ڕێگەیەکی تر.[1]

عمر کاتیٚ والی شاری مەدینە بوو – نامەی نارد بۆ عبدالملك و تیایدا باسی ئەو زوڵم و زۆرداری و ناڕەواییانەی حەجاجی دەکرد کە لەگەڵ خەڵکی عیراقدا دەینواند، حەجاجیش بەمانەی دەزانی بۆیە زۆر ڕقی لە عمر هەستا بوو، بۆ هەل دەگەڕا کە تۆڵەی لیٚ بکاتەوە بە تایبەت پاش ئەوەی کە وولاتی حیجازی وا لیٚ کردبوو ببێتە جیٚی حەوانەوەی ئەو کەسانەی لە عیراقەوە و لە دەستی زوڵمی حەجاج هەڵدەهاتن.

بۆیە نامەی نارد بۆ خەلیفە وەلید ووتی پیٚی : پۆخڵەواتی عیراق و بە تایبەت هەندیٚ لە سەقەفی یەکان لە دەستی من هەڵدێن و بەرەو مەککەو مەدینە دەڕۆن و لەویٚ بەبیٚ وەی دادەنیشن و ئەمەش دەستەڵاتمان دەخاتە لێژی، ئەویش بۆی نووسی کە عثمانی کوڕی حەبان و خالدی کوڕی عبدالله ی قەسری دابنێت و عمری کوڕی عبدالعزیز لەسەر کار لابەرێت.[2]

ویست و حەزی خەلیفەی موسڵمانان بە ئاشکرا دیار بوو دەربارەی حەجاج، ئەو وای گومان دەبرد کە سیاسەتی توند و تیژی و زەبر و زەنگ تاکە چارەسەرە بۆ بەهێز کردنی دەستەڵاتی دەوڵەتەکەی، هەر ئەمەش بوو وای لیٚ کرد بە قسەو ڕاوێژە جوانەکانی عمر کار نەکات، هەر چەندە ڕووداوەکانی پاشتر ئەمەیان سەلماند کە بۆ چوونەکانی عمر ڕاستر و جوانتر بوون لەو بۆچوونانەی وەلید، بۆیە

١ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز ومناقبه لابن عبدالحكم لا٢٤.

٢ـ تاريخ الطبری (٣٨٣/٧) .

عمر پاش ئەوەی بوو بە خەلیفەی موسڵمانان خۆی هەموویانی جێبەجێ کرد و سەر کەوتنیشی بەدەست هێنا.[١]

٦- عمر رحمه الله بۆ دیمەشق دەگەڕێتەوە:

عمر رحمه الله لە مەدینەی پڕ لە نوور دەرچوو بەرەو شاری دیمەشق کەوتە ڕێ و چاوەکانی پڕ بوون لە ئاو و بەکوڵ دەگریا، (موزاحیم) ی خزمەتکاری لەگەڵدابوو، بۆیە لای کردەوە بۆ لای موزاحیم و ووتی: ئەترسین لەو کەسانە بین کە مەدینە فڕێیان دەداتە دەرەوە،[٢]

مەبەستی لەو فەرموودەیە بوو کە پێغەمبەری خوا ﷺ فەرموویەتی: ((الا وان المدينة كالكير يخرج الخبث، لا تقوم الساعة حتى تنفى المدينة شرارها، كما ينبغى الكير خبث الحديد))،[٣] واتە: شاری مەدینە وەك كورە وایە پیسی دەردەداتە دەرەوە، قیامەت نایەت هەتا شاری مەدینە خراپەکانی دەرنەداتە دەرەوە، وەك چۆن کورە پیسی و خاشاکی ئاسن دەردەداتە دەرەوە.

مزاحم دەڵێت : کاتێ لە شار دەرچووین سەیرێکی ئاسمانم کرد بینیم مانگ کەوتۆتە نێوان ئەستێرەی سورەیا و جە وزاء، وەك بڵێی ئەوە باش نی یە . دەڵێ: پێم خۆش نەبوو ئەوەی پێ بڵێم، بەڵام پێم ووت : ئەوە سەیرێکی مانگ ناکەیت چەند جوانە لەوشەوەداو لەناوجەرگەی ئاسماندا! عمر چاوێکی هەڵبڕی و بینی وا مانگ کەوتۆتە نێوان ئەو دوو ئەستێرەیەوە، بۆیە بەموزاحیم ی ووت: چ‌یە وویستت بۆم دەربکەوێت، کە مانگ کەوتۆتە نێوان سورەیاو جەوزاء! ؟.

ئەی موزاحیم ئێمە لەسەر ئەساسی خۆر و مانگ لە ماڵەوە دەرناچین، بەڵکو پشت بە خوای (واحد القهار) دەردەچین.[٤]

١ـ اثر العلماء فى الحياة السياسية لا١٦٥.
٢ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز ومناقبه لابن عبدالحكم لا٢٧.
٣ـ مسلم كتاب الحج باب المدينة تنفى شرارها.
٤ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز ومناقبه لابن عبدالحكم لا٢٧.

عمر رحمه الله بەردەوام دەڕۆیشت تا گەیشتە ناوچەی (سوەیدا)و لەوێ لایدا بۆ حەوانەوە چونکە کێڵگەو خانوویەکی خۆی لەوێ هەبوو، ماوەیەك لەوێ نیشتە جێبوو لە دوورەوە سەیری بارو زرووفەکەی دەکرد، پاشان بیری هاتە سەر ئەوەی لەبەرژەوەندی موسڵمانانە، کە بەماڵەوە بڕواتە دیمەشق و لە نزیك خەلیفەوە بێت، بەڵکو بتوانێت ستەمێك نەهێڵێت، یان مافێك بگێڕێتەوە بۆ خاوەنەکەی، بەو نیازەوە بەیەکجاری ڕۆیشت بۆ دیمەشق و لەوێ نیشتەجێ بوو[١]

ئەوە وەنەبێت عمری کوڕی عبدالعزیز نێوانی لەگەڵ خەلیفە وەلید دا خۆش بێت، چونکە ژیانی لە بن دەستی خەلیفەدا کۆمەڵێ گیرو گرفتی بۆ دروست بوو، چونکە وەلید بۆ بەهێز کردن و ڕاوەستا و کردنی بنچینەی دەوڵەتەکەی پشتی دەبەست بە هەندێ لە ئەمیر و کاربەدەستە توند و تیژو دڵڕەقەکانی بۆ قەوچاندنەوەی ملی خەڵکی، ئیتر با لەو کارەشدا زوڵم و ستەم ئەنجام بدەن.

بەڵام عمر رحمه الله بە پێچەوانەوە بۆی دەڕۆیشت، دەیووت دادو یەکسانی زامنی هەموو سەقامگیری یەکی ئاشتیە، هۆکاری گوێڕایەڵی میللەتە بۆ کار بەدەستان.

عمر رحمه الله هەموو جارێ دەیووت : وەلید لەشام و حەجاج لە عیراق و محمد ی برای حەجاج لە یەمەن و عثمانی کوڕی حەیان لە حیجاز و قرەی کوڕی شەریك لە میسر، ... دەی وادیارە وەڵلاهی سەر زەوی پڕ بوو لە زوڵم و ستەم[٢].

٧ـ ئەی وەلید با(والی)یەکانت کەس نەکوژن بە پێ پرسی تۆ:

عمر رحمه الله هەندێ ڕێگا و هۆ کاری گرتە بەربۆ چاکردنەوەی وەزعە نائاسایی یەکان، یەکێ لەوانە ئامۆژگاری وەلیدی کرد کە سنورو دەسەڵاتی کاربەدەستەکانی تەسك بکاتەوە و بۆیان نەبێت سەربە خۆ کەس بکوژن، لەسەرەتاوە لەم کارەی سەرکەوتو بوو توانی بڕیارێك بەوەلید دەربکات کە هیچ والیەك بۆی نیەکەس بکوژێت مەگەر پاش ئاگادارکردنەوەی والی وڕازی بوونی بەوکارە.

١ـ البداية والنهاية (١٢/٦٨٣) .

٢ـ اثر العلماء فى الحياة السياسية لا١٦٢.

(إبن عبد الحكم)دەڵێت: عمری كوڕی عبد العزیز چوو بۆلای وەلیدی كوڕی عبدالملك و پێ ی ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران ئامۆژگاریەكم لەلایە، هەركاتێ بیرت لەلای خۆت و عەقلت جەم بوو پرسیارم لێ بكە پێت دەڵێم:

ووتی:ئەی ئێسا بۆ نایڵێت؟ عمریش ووتی: خۆت دەزانیت، ئەگەر ئەو ئامادەیی یانت تێدایە ئەوە من ئامادەم.

چەند ڕۆژێك تێ پەڕی وەلید بەدەرگاوانەكەی ووت: كێ لەبەر دەرگایە؟ ووتی: هەندێ كەسی لێ یە لەوانە عمری كوڕی عبد العزیز. ووتی: بیهێنە ژوورەوە ئەویش هێنایە ژوورەوە.

وەلید پێ ی ووت: ئامۆژگاریەكەت پێش كەش بكە. عمریش ووتی: لەپاش هاوبەش پەیدا كردن بۆ خوا هیچ تاونێك ئەوەندەی كوشتن گەورە نیە لەلای خوا، والی و كاربە دەسەكانت خەڵكی دەكوژن و، پاشان ئاگادارت دەكەن لەوەی فلان كەسیان كوشتوە لەسەر فلان تاوان، پاشان تۆ بەر پرسیاریت لەوكارە تۆ سزا دەدرێت لەسەری، بۆیە نامەیان بۆ بنوسە كەكەس نەكوژن تا نامەت بۆ دەنێرن و تاوانەكەی دەڵێن و شایەتیشی هەبیت و پاش ئەوە خۆت لێ بكۆڵەرەوە و فەرمانی خۆت دەربكە.

وەلیدیش ووتی: (بارك الله فيك)ئەی باوكی حەفص خوا تۆمان لێ نەسەنێ، ئادەی نامەم بۆ بنێرن و نامەی نوسی بۆ هەموو ئەمیری هەرێمەكان پاش ئەوە كەس لەقسەی دەرنەچوو تەنها حەجاج نەبێت، كە زۆر نیگەران ببو بەو بڕیارە، وای زانی ئەو نامەیەی تەنها بۆ ئەو ناردووە، ووتی: چیمان بەسەر هات؟ ئایا ئەم ڕێگەیە كێ بۆ ئەمیری بڕوا دارانی داناوە؟ ئاگاداریان كرد، كە عمری كوڕی عبد العزیزە رحمه الله ئەم كارەی كردووە، ئەویش ووتی: دەی هیچ! ئەگەر عمر پێ ووتبێت هەڵوەشاندنەوەی نی یە.

پاشان حەجاج ناردی بەوای یەكێ لە خەواریجەكاندا كە ناوی جافی كوڕی وائلی بوو، پاش ئەوەی هێنایان حەجاج پێ ی ووت: دەبارەی موعاویە چی دەڵێت؟ئەویش قسەیەكی پێ ووت:ووتی: ئەی یەزید؟جنێوێكیشی بەو دا، ووتی:

ئەی عبدالملك چۆنە؟ووتی:ستەمکاربووە.ووتی:ئەی وەلید؟ ووتی:هەر ئەو تاوانەی بەسە،کە تۆکردوتە والیو زانیویەتیشی چەندوژمنکارو ستەم کاریت.

حەجاج بێ دەنگ بوو هیچی نەوت و ئەوەی بەهەڵ زانی لەگەڵ نامەیەك ناردی بۆ لای وەلید و بۆ نووسی: من زیاتر خەمی دینی خۆم دەخۆم باشتر چاودێری ئەو مەسەلەیە دەکەم،کە تۆ منت بۆی داناوە خۆم زیاتر دەپارێزم لەوەی کە کەسێك بکوژم هەقی کوشتنی نەبێت و ئەوکەسەیشی بۆم ناردویت یەکێکە لەوێنەی ئەو کەسانەی کەمن دەیان کوژم و تۆش خۆت دەزانی چی لێ دەکەیت پێ ی بکە.

حەروریەکە هێنرایە ژوورەوە بۆ لای وەلید و لەوکاتەدا پیاو ماقوڵانی شام لەلای بوون و عمریش لەوێ بوو.

وەلید ووتی: دەربارەی من چی دەڵێت؟ ووتی: ستەمکاری دەست درێژ کار. ووتی: ئەی چی دەڵێت دەربارەی عبد الملك؟ ووتی: ستەمکاری تاوانبار. ووتی: ئەی موعاویە؟ ووتی: ستەمکار بووە، وەلیدیش ووتی:بە(إبن الريان)بدە لەگەردنی و ئەویش دای لەگەردنی.

پاشان هەستاو گەڕایەوە بۆماڵەوەو ، خەڵکەکەش بڵاوەیان لێ کرد، بەخزمەتکارەکەشی ووت: بڕۆ عمرم بۆ بانگ بکەو ، ئەویش عمری بۆ گەڕاندەوەو پێ ووت: ئەی باوکی حفص لەسەر ئەمە چی دەڵێت: خراپمان کرد یان باش؟ عمریش ووتی: باشت نەکرد کوشتت! شتێکی ترت بکردایە باشترو پاکتر بوو، ئەویش زیندانی کردنی بوو تایان بە خۆدادێتەوە یان مردن ڕێ پێ دەگرت.

وەلید ووتی: قسەی بەمن و عبدالملك ووت: تۆ ئەوە بەحەڵاڵ دەزانیت؟ عمریش ووتی:بە تەمەنم شتی وام حەڵاڵ نەکردووە، بەڵام ئەگەر زندانیت بکردایە دوای بەتەواوی ڕات دەهاتە سەرکوشتنی یان ئازادکردنی.

وەلیدیش بە تورەییەوە هەستاوە و ڕۆیشت، (إبن الريان)یش بە عمری ووت: خوا لێت خۆش بێت ئەی باوکی (حفص)ە، ئەوەندە بەرپەرچی ئەمیری باوەڕدارانت دایەوە گومانم برد پێم دەڵێت: بدەم لە گەردەنت.[1]

---

١ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن حكم)لا (١١٩ـ ١٢١)،

ئابەم جۆرە حەجاج بەلێزانی خۆی وەلیدی خەڵە تاند و وازی لێ هێنا لەسەر ئەو ڕایەی، کە عمر(رضي الله عنه) پێشکەشی کردبوو بۆ ئەوەی بەردەوام بۆیان هەبێت بە ئارەزووی خۆیا خوێن بڕێژن[1]

٨- ڕای عمر دەربارەی هەڵسوکەوت لەگەڵ خەواریج:

جگە لەو بەسەر هاتەی پێشو کەباسمان کرد کە چۆن دڵنەرم بوو لەگەڵ ئەو حەروری یەدا، لەگەڵ کەسانی تریشدا، کە هاو فیکری ئەو بوون هەر بەو جۆرە بوو، (إبن شهاب) دەگێڕێتەوە کە عمری کوڕی عبد العزیز بۆی گێڕاوەتەوە کە جارێکیان لەقرچەی نیوەڕۆدا وەلید ناردی بەدوامدا، ومنیش ڕۆیشتم بۆلای و بجۆری بینیم، کە ناوچەوانی دابوو بەیەکدا و منیش لەلای دانیشتم ، کە کەسی لەلا نەبوو جگە لە (إبن ریان) - جەلادەکەی - بەشمشێرێکەوە وەستا بوو، پێ ی ووتم: چی دەڵێیت دەبارەی ئەو کەسانەی قسەی ناشیرین بە خەلیفەکان دەڵێن؟ پێت وایە دەبێت بکوژرێن؟ منیش بێ دەنگ بووم ، ووتی: ئەوەچیتە؟ هەر بێدەنگ بووم، هەر پرسیارەکەی کردەوە و، منیش پێم ووت: دەی دەبێ سزا بدرێت و تەمێ بکرێت. وەلید سەریکی بەرز کردەوە بۆلای (إبن ریان) ووتی: دەزانی زۆر بێ ئاگایە لەو خەواریجانە.

٩- ئامۆژگاری وەلید دەکات کە سلیمان لا نەبات:

کۆتا هەڵویستی عمری کوڕی عبد العزیز رحمه الله لەگەڵ وەلیدی کوڕی عبدالملك دا ئەوەبوو کاتێ وەلید ویستی کوڕەکەی خۆی (عبد العزیز) بکاتە خەلیفەی دوای خۆی لە باتی سلیمانی برای - عمر ئامۆژگاری کرد کە شتی وانەکات؛ وعمر هەڵوێستێکی مەردانەی نواند لەو بارەوە و پێ ی ووت: ئەی ئەمیری باوەڕدران ئێمە لەیەك کاتدا بەیعەتمان بەهەردوکیان داوە و چۆن ئەو لادەبەین وواز لە تۆدە هێنن؟! ئەوە بوو وەلید زۆر تورە بوو ویستی هەر بەزۆر قەناعەتی پێبکات بۆ ئەو

---

١ - أثر العلماء في الحياة السياسة، لا ١٦٤.

كاره وه دەڵێن خستویەتی ڕۆژێك و دەرگای لێ داخستوه ڕەمی دەرگاكەشی بە قوڕ هەڵچنیوه و بۆمـاوەی سـی ڕۆژ بـەبێ خـواردن و خواردنـەوەی هێـشتویەتیەوه تـا خوشكەكەی و خیزانەكەی وەلیـد كەوتنـه بـەین و دەرگاكـەیان شـكاند دەبیـنن لـه هۆش خۆی چووه و ملی لار بۆتەوه.[1]

چوارەم: عمر لەسەردەمی خەلیفه سولیماندا

لەسەردەمی خەلیفەی سولەیماندا هەلێكی باش هاتە پێشەوه بـۆ عمـری كـوڕی عبد العزیز، وه ئاسەوارەكانیشی لە زۆر لاوه دەر كەوتبو، هەر كە سـولەیمان بووبـه خەلیفه خێرا عمری لە خۆی نزیك كردەوه و بـواری فراوانـی پێـدا، پـێ ووت: وەك دەبینی ئەم بەرپرسیارێتی یەكەوته سەرشـانمان و بەڕێوەبردنیـشی هەڵـسوڕاندن و زانیـاری یـەكی زۆری دەوێـت، هەرشـتێك دەبینـی چـاكە و بەرژەوەنـدی گـشتی ی تێدایه پێمان بڵێ با جێ بەجێ بەكەین.[2]

كردی بە وەزیری ڕاوێژكاری خۆی و بـەردەوام لـە ماڵـەوەو لەسـەفەردا هـاوڕێی بووه، سولەیمانی وای دەبینی، كەلە گەورە و بچوكدا پێویستی بەر پـرس و ڕاكـانی ئەو هەیه و هەردەم دەیووت: ئەگەر ئەم پیاوەم لە دەست دەربچێت ئیتر ووا نـازانم كەسێ: شك ببەم لە مەسەلەفقهی و شەرعیەكان دا هاوكارم بێت.[3]

لـە شـوێنێكی تـردا پـێ ی دەڵێـت: ئـەی بـاوكی حـەفس، هـیچ كارێـك دڵگرانـی نەكردووم و هیچ شتێكیش ناڕەحەتی نە كردووم، یەكسەر تۆم هاتۆته وه خەیاڵ.[4]

١. هۆكارەكانی نزیك كردنەوەی عمر لە سوله یمان.

بەڕای من ئەوەی وای كرد لە سولەیمان بواری تەواو بدات بـە عمـری كـوڕی عبـد العزیز (رضي الله عنه) بۆ دەست تێوەردانی دەوڵەت دەگەڕێتەوه بۆ كۆمەڵێك هۆكار، لەوانە:

---

١ ـ سير أعلام النبلاء (٥/ ١٤٨، ١٤٩)، أثر العلماء في الحياة السياسة، لا ١٦٧.

٢ ـ أثر العلماء في الحياة السياسة، لا ١٦٨.

٣ ـ المعرفة و التأريخ الفسوى (١/ ٥٩٨)

٤ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن حكم)لا ٢٨.

أ- کەسایەتی سولەیمانی کوڕی عبد الملك؛ چونکە هیچی لەوەلیدی برای نەدەکردوو نەش دەچووە ژێرکاریگەری والی یەکانی، بەڵکو سولەیمان زۆر پێچەوانەی ئەم شتانە بوو، هەروەك کاریگەریەکی بەرپرسی لەسەر نەبوو.

ب- سولەیمان لەو باوەڕەدا بوو لە عمر خاوەنی کۆمەڵێ تێڕوانینن وڕای جوان و ژیرانە بوو.

ج- هەڵوێستی عمر لە کاتێکدا ویستی سولەیمانی برای کە نارگیر بکات بۆ کوڕە کەی خۆی و ئەم کارەی وەك سوپاسێك وابوو لەسەر ئەو کارەی عمر ، (الذهبي) ئاماژەی بۆ ئەم لایەنە کردوەو پاش باس کردنی ڕووداوەکەی عمر، دەڵێت: ئا بەو چەشنە سولەیمان سوپاسی عمری کرد لەپاش خۆشی دەست نیشانی کرد بۆ خەلافەت.[1]

٢. کاریگەری عمر لەسەر سولەیمان:

عمر(رضي الله عنه) کاریگەری گەورەی هەبوو لەسەر سولەیمان و ئەوەش بووبە هۆی ئەوەی کۆمەڵێك بڕیاری بەسوود و چاکی پێ دەربکات، گرنگترینیان عەزل کردنی حەجاج و هەندێ لە والی یەکانی تر وەك: خالید (القسری) والی مەککە و عثمانی کوڕی حیان والی مەدینە.[2]

یەکێکی تر لەو بڕیارانە: گەڕانەوەی نوێژەکان بۆ کاتەکانی خۆیان، (إبن عساکر) لە سەعیدی کوڕی عبد العزیزەوەو دەگێڕێتەوە کە وەلیدی کوڕی عبد الملك نوێژی نیوەڕۆ و عەسری دوا خستوە لە کاتەکانی خۆی، کاتێ سولەیمان چووە سەر حوکم بوو بە خەلیفە لەسەر ڕای عمر بڕیاری دا کە نوێژەکان مردوون زندویان بکەنەوە[3].

ئەو کۆمەڵی کاری گرنگی تر کە (الذهبي) هێناویەتی و دەڵێ: هەندێ کاری مەزنی تر لە عمری کوڕێ عبد العزیزەوە سودی وەردەگرت.[4]

---

١ ـ سير أعلام النبلاء (٥/ ١٤٩).

٢ ـ أثر العلماء في الحياة السياسة، لا ١٦٩.

٣ ـ التأريخ ديمشق لە أثر العلماء في الحياة السياسة وەرگيراوە لا ١٧٠.

٤ ـ سير أعلام النبلاء (٥/ ١٤٩).

٣. عمر(رضي الله عنه) نا هێڵێ سو لە یمان کاربە وەسیەتی باوکی بکات:

عمر ی کوڕی عبد العزیز دەربارەی مافی هەندێ لە کچە کانی عبد العزیز لە نەوەی عبد الملك لەمیراتی عبد الملك دا. لەگەڵ سولەیمان قیەی کرد، بەڵام سولەیمان پێ ی ووت: عبد الملك وەسیەتی نامەیەکی نوسیوە و تیایدا بێ بەشی کردوون، ماوەیەك پشت گوێ ی خست و دواتر دووبارەی کردەوە، سولەیمانیش پێی ووت: عبدالملك وەسیەت نامەیەکی نوسیوە تیدا بێ بەشی کردوون، ماوەیەك پشت گوێ ی خست دوای دووبارەی کردەوە، سولەیمانیش وای زانی باوەڕی پێ نەکردووە و وەسیەتنامەی وا نی یە، بۆیە بە خزمەتکارەکەی ووت: ئەو نامیەی عبدملك م بۆ بهێنە، عمریش ووتی: ئایا قورئانە ئەی ئەمیری باوەڕداران؟ ئەیوبی کوڕی سولەیمان ووتی: هەندێکتان هەندێ قسە دەکەن نێزیکە لەسەری بدرێ لەسەر ئەو قسانە؛ عمریش ووتی: جا خۆ کاری خیلافەت بکە وێتە دەستی تۆ موسڵمانان زۆر زیاتر تووشی بەڵا دەبن، سولەیمانیش سەرزەنشتی ئەیوبی کرد، عمرەیش ووتی: ئەگەر بە نەفامی ئەو قسەیەی کردوە، ئێمە نەرم و نیانی خۆمان لێ دەبوورین.[١]

ئەمەش یەکێکە لە هەڵویستە بە غیرەتەکانی عمر، لە ووتەی حەق لەشەوێنی خۆیدا و ئەمەش بەسەروەریەکی عمر دادەنرێت، سلیمان وای دانابوو وەسیەتنامەی باوکی شەرعێکە ودروستت نی یە پشت گوێ خستنی، بەڵام عمر رحمه الله بەئاگای هێنایەوە و بۆی ڕوون کردەوە کە کتێبێك کە شایستەی دەسکاری و گۆڕان نەبێت تەنها قورئانی پیرۆزە و بەس، ئابەو جۆرە سەرکەشی وا لە خاوەنەکەی دەکات کەبە جۆرێکی لی ڕادە بەدەر باو باپیری بەگەورە سەیر بکات، باو باپیرێك کە شتێکی وا بۆ نەوەکانیان بنوسن نا ڕەوای تێدا بێت و بشزانن، کە نەوەکانیان بەبێ تێ ڕامان وورد ببنەوە جێ بە جێ ی دەکەن ئیتر با پێچەوانەی قورئان و سونەتیش بێت.

---

١ ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن حکم)لا ٣١.

هــەروەك هەڵوێــستی ماردانــەی ســولەیمان بــەدی دەكــەین كەسەرزەنــشتی كوڕەكەی كرد لەسەر ئەوەی لەسەر ووتەی هەق هەڕەشەی لـە عمـر كـرد، ئەمـەش مانای وایە سولەیمان ڕەوشتی بەرز بووە زۆر گەڕاوەتەوە بۆدی هـەق كاتـێ بـۆی ڕۆشن بووبێـەوە.[1]

٤ـ سولەیمانی بەدڵ نی یە لە شێوەی ماڵبەخشیندا:

ســولەیمانی كـوڕی عبـد الملـك چـوو بـوو مەدینـەی پڕلـە نـور و لـەوێ مـاڵ و سامانێكی زۆری بەخشیوە بەسەر دانیشتوەكەیدا، و پاشان بـە عمـر ی كـوڕی عبـد العزیزی ووت: ڕات چۆنە بەرامبەر ئەو كارەی كردمان ئـەی (أبـا الحفـص)؟ ئـەویش لەوەڵامـدا ووتـی: دوەلەمەنـدەكانت دەوڵەمـەنتر كـرد و هەژارەكانیـشت هـەژارتر كرد...[2]

ئەمـەش هەڵسەنگاندنێكی جوانـە لەلایـەن عمـرەوە بـۆ كارەكـانی ســولەیمان، چـونكە لەبەرئـەوەی نەشـارەزا بـوو بـە وردەكایـەڕكانی شـەریعەت لـە بـواری مـاڵ بەخـشیندا بۆیـە ئـەو هەمووپارەیـەی بـەبێ هـیچ هۆیـەك سـەرف كـردو خاوەنـە شەریعەكانی خۆی لێ بێ بەش كرد،[3] ئابەو جۆرە عمـرﷺ بـۆی ڕوون كـردەوە كـە جیـاوازی گـەورە هەیـە لـە نیـوان خێركـردن و نێـوان گەیانـدنی پـارە بـە خـاوەنـە نەشایستەكانیان.

٥ـ هانی سولەیمان دەدات بڕیارە ستەمان هەڵوەشێنێتەوە:

ســولەیمان و عمـر پێكـەوە لـە بیابانـدا دەگـەڕان؛ و هــەورێك هـات و دەنگـی هەورەبرسكە یەكی گەورەی لێ هات و سولەیمان ترسی لێ نیـشت، عمـریش ووتـی: ئەمەدەنگی بارانی پڕ لەنیعمەتە، ئەی دەبێ دەنگی سزا چۆن بێـت؟ و سـولەیمان لەویدا بە عمری ووت: ئەوە (١٠٠) هەزار درهەمە بە ئـارەزووی خـۆت بیبەخـشەوە،

١ ـ التأريخ الإسلامي (١٥/ ٣٠،٣١).
٢ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن حكم)لا ٣١.
٣ ـ تأريخ الإسلامي (١٥/٢٩).

عمریش پێ ووت: ئەی ئەگەر شتێك لەوە باشتر بکەیت چۆنە؟ سولەیمان ووتی: ئەوشتە چی یە؟ کۆمەڵێك کەس بۆئەوە لەگەڵت هاتوون تا مافیان بۆ وەرگریتەوە، بەڵام نەیان توانی بگەن پێت و بگەنە خزمەتت، ئەویش دانیشتن و هەموو ئیش و کارەکانی بۆ ڕاپەڕاندن و مافەکانی گێڕاوە بۆ خاوەنەکانیان.[1]

ئابەو جۆرە عمر رحمه الله لە فقهی پێویستی گەورە لە پێویستی بچوکەوە مافی گەڕاندنەوە بۆ خاوەنەکانیان لە ماڵبەخشین خێرکردن گەورەترە.

٦ـ دنیا خۆی دەخواتەوە:

سولەیمانی کوڕی عبد الملك لە گەڵ عمر ی کوڕی عبد العزیز دا لە ماڵ دەردەچن بۆ سەردانی کێڵگەکەی سولەیمان، کە جۆرەها ئەسپ و حوشترو مەڕو ماڵات و شت و مەك و پیاوانی خزمەتکاری لێ بوو، سولەیمان پرسی لە عمر: دەربارەی ئەمانە چی دەڵێیت؟ ئەویش ووتی: وا دەبینم ئەم دونیایە هەندێکی تری دەخوات، تۆش بەرپرسی لەهەموو ئەوانە، کاتێ نزیك بوونەوە لەکێڵگەکە قەلە ڕەشێك هات و خواردنێکی لە چادرەکەی سولەیمان فڕاندو قیڕەیەکی کرد و ڕۆی، سولەیمان پێ ووت: ئەم قەلە ڕەشە چی ووت ئەی عمر؟ ووتی: نازانم، ووتی: گومانی چی دەبەیت کەوتوبیەتی؟ ووتی: وەك ئەوەی بڵێت: من لە کوێ وە هاتووم؟ ئەم خواردنە بۆ کوێ دەبەم؟ سولەیمانیش ووتی: چ پیاوێکی سەیریت! عمریش ووتی: لەمن سەیرتر ئەوکەسەیە خوا دەناسێت، کەچی گوێڕایەڵی ناکات، و شەیتانیش دەناسێت، کەچیبەقسەی دەکات.[2]

٧ـ شکات لێکراوەکانت لە قیامەتدا:

کاتێ سولەیمان و عمر لەسەر کێوی عەرەفە وەستا بوو، خەلیفە زۆر سەرسام بوون بەزۆری خەڵکەکە و، عمریش پێ ی ووت: ئەمانە ئەمڕۆ میلەتی تۆن و تۆش

---

١ ـ سیرة عمر بن عبد العزیز لا ٣٣.

٢ ـ البدایة والنهایة(١٢/ ٦٨٥).

سبەی بەرپرسی لێان لە ڕوایەتێکدا: ئەوانە شکات لێکەرت دەبن لەڕۆژی قیامەتدا، سولەیمانیش دەستی کرد بە گریان ووتی: خوایە داوای کۆمەکی لە تۆ دەکەم.[١]

٨ـ عمر ڕێز لە کوڕە زای علی کوڕی (أبو طالب)ئەبی تاڵب دەگرێت:

زەیدی کوڕی حەسەنی کوڕی عەلی، کاتی خۆی هاتبو بەدەم داواکاری وەلیدی کوڕی سولەیمانەوە لەمەسەلەی لابردنی سولەیمان، ئەمەش لە ترسی وەلید بوو، کاتێ سولەیمان بوو بەخەلیفە، نامەی نارد بۆ مەدینە تاپرسیار لەوەلید بکات بۆ مەسەلەی ئەو نامەیەی کەباسی ڕەزامەندی مەدینەییەکان لەکات لەلابردنی سولەیمان ـ و ئەگەر دانی پێدانا ئەوا نامەکەم بۆبنێرەوە ئەگەر نکۆڵی لێ کرد، ئەوا لەبەردەمی میمبەری پێغەمبەر ﷺ سوێندی بدە.

کاتێ دانی نابە کارەکەیدا و والی نوێش نامەکەی ناردەوە بۆ لای سولەیمان، سولەیمانیش پیاوێکی نارد بۆ مەدینە، تا بە والی بڵێ(١٠٠)دار بدە لە یەزید بەپێی پەتی بیبات بەڕێگادا.

عمریش ئەو کابرایەی گل دایەو ووتی: جارێ مەڕۆ تاقسەیەك لەگەڵ ئەمیری باوەڕداران دا دەکەم لەو بارەیەوە، بەڵکو قانەعاتی پێ بهێنم تاوەکو واز لەو نامەیە بهێنێ وازیش لەسزا دانی یەزید بهێنێ.

پیاوەکە نەڕۆیشت و لەو کاتەدا سولەیمان نەخۆش کەوت عمریش کابرای بانگ کردوو پێ ووت: ئەمیری باوەڕداران نەخۆشە جارێ مەڕۆ، کاتێ سولەیمان بەو نەخۆشیە کۆچی دوایی کرد عمر خۆی بوو بەخەلیفەو داوای نامەکەی کردوو دڕاندی.[٢]

عمر بەردەوام و بەدرێژایی خەلافەتی سولەیمان هەر لێ دوورنەکەوتەوە ئامۆژگاری کردوو لەڕاپەڕاندنی کارەکانیدا هاوکاری و بەشداری کردووە.[٣]

---

١ ـ سیرة عمر بن عبد العزیز لا ٣٣.

٢ ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن حکم)لا ٣١.

٣ ـ أثر العلماء في الحیاة السیاسة، لا ١٦٩.

دکتۆر یوسف(العش) دەڵێت: سەرەتای سیاسەت و هەنگاوە چارەسەریەکانی عمر هەر لەسەرەتای خەلافەتی سولەیمانەوە دەستی پێ کرد، بەڵێ، سولەیمان لە هەندێ لە سیاسەتەکانیدا بەهەڵەدا دەچوو و هەندێ کاری دەکرد، کەلەوانەیە عمر بەدڵی نەبوبێت، بەڵام عمری کوڕی عبدالعزیز نواندنی هێزو زەبری پێ باش نەبوو لە دەوڵەتەکەی سولەیماندا، بەڵام سیاسەتی عمر نەگۆڕ بووە، ئەو لە مەدینە چۆن حوکمی موسڵمانی دەکرد، لە دیمەشق هەر بەو جۆرە حوکمی دەکرد، بەڵام ئەوەندە هەبوو لە دیمەشق کاری گەورەترو زیاتری لێ دەهات، بەڵام ئەوەی بەلایەوە گرنگ بو بێت ئەوەبوو کە نەهێڵێت ستەم و ناڕەوایی و ناهەقی بکرێت.[1]

لەژیانی عمردا ئەوە تێبنی دەکەین کە فقیهی پلەپلە (التدرج)و فەرمان بەچاکەو بەرگری لە خراپەی بەکارهێناوە لە بواری گەڕانەوەی مافەکان و نەهێشتنی ستەمەکان، بەڵام کاتێ گەشتە ترۆپکی خەلافەت ئەو کارانەی زۆربە خەست ترو قوڵ تر ئەنجام داوە لە داد پەروەری و یەکسانی و دژایەتی ستەمکردن دا، چونکە وەك خەلیفە سنوری کاری فراوان بووە، ئەوکاتی خۆی ئامۆژگاری مامە عبدالمليکی خۆی کردووە قیامەتی بیر خستۆتەوە لەگەڵ ئەو توند و تیژی و ستەمکاری یەیدا، هەرگیز لەسەردەمی وەلیدی ئامۆزایشدا کەمتەرخەمی نەنواندوە.

بەپێ توانایش لەسەردەمی سولەیماندا هەنگاوی چاکسازی زیاتری ناوە، لەسەردەمی خیلافەتی خویشیدا هەلی گەورەتری بۆ هەڵکەوت، بۆیە ئێمە نالێین: کودەتای دروست کرد، بەڵکو ئەتوانین بڵێین: کە توانی دەوڵەت بخاتە خزمەتی شەریعەتی ئیسلامیەوە لە هەموو لایەنەکانی ژیاندا ئیتر با بنەماڵەی خەلیفە کانیش تییایدا زرەرمەند بوبن ئەوەش بە هۆی ئەوەی کەسامانی بێ سنورو دەست ڕیشتنی تەواوی لێ گرتنەوە و، عمر ئەو کارەی بە مافی ئەممەتی ئیسلام دەزانێ و دەبێت هەمووی بگەڕێنرێتەوە بۆ (بیت المال) یان بۆ خاوەنە ئەسڵیەکانیان.

---

١ ـ الدولة الأموية ، يوسف العش لا ٢٥٤.

پێنجەم: خەلافەتی عمری کوڕی عبدالعزیز

یەکێك لە چاکەکانی سولەیمانی کوڕی عبد الملك ئەوە بوو، کە گوێ گرت بۆ ڕەجائی کوڕی حیوة الکندی، کە پێشنیاری کرد لە نەخۆشی یەکەی سەرەمەرگیدا، کە عمری کوڕی عبدالعزیز بکاتە خەلیفەی لە دوای خۆی، ئەو ئامۆژگاریەش زۆر خاوین بوو بەشی شەیتانی تێدا نەبوو.[1]

(إبن سیرین) دەڵێت: خوای گەورە ڕەحم بە سولەیمان بکات، سەرەتا ی خەلافەتی بە زیندو کردنەوەی نوێژەکان دەست پێکرد، کۆتایەکەشی بەدانانی عمری کوڕی عبدالعزیز بە خەلیفەی دوای خۆی، و لەساڵی ٩٩ی کۆچیدا وەفاتی کرد و عمری کوڕی عبدالعزیز نوێژی لەسەر کرد و لە مۆرەکەی نوسرابوو(أؤمن بالله مخلصاً) واتە: باوەڕم بە خودا هەیە.[2]

ئەو ڕیوایەتانە کەباس لەبەسەرهاتی دانانی عمر دەکەن وەك خەلیفەی داهاتوو لەلایەن سولەیمانەوە، لەسەردەمی سولەیماندا هەندیکێانم باسکردووە، هەروەها (إبن سعد) لە(طبقات)دا بەم جۆرە هێناویەتی:

لەسوهەیلی کوڕی ئەبی سەهلەوە ڕیوایەتیکردووە و دەڵێت: لە ڕەجائی کوڕێ حیوەم بیستوە دەیووت: ڕۆژی جومعە بوو، سولەیمان دەستی جلی کەشخەی لە ئاوریشم دوراو لەبەر کرد،[3] سەریرێکی ئاوێنەکەی کردوو وتی: وڵلاهی من پادشایەکی گەنجم! ، بەرەو مزگەوت دەرچوو بۆ ئەوەی نوێژی هەینیان بۆ بکات هەرکە نوێژەکەی بۆ کردن نەگەڕایەوە و هەر لە مزگەوت نەخۆش کەوت، کاتێ نەخۆشیەکەی زۆری بۆ هێنا و نامەیکی نوسی و تیایدا ئەیوبی کوڕی خستە شوێنەکەی خۆی ـ کە لەو کاتەدا منداڵێك بوو بالغ نەبوو بوو ـ منیش پێم ووت ئەی

---

١ ـ عصر الدولين الأموية والعباسية، لا ٣٧.

٢ ـ سير أعلام النبلاء (١١٢/١١١/٥).

٣ـ پێغەمبەری خوا حەرامی کردووە لەسەرپیاوانی ئومەتی ئیسلام ئاوریشم لەبەربکەن و ئەو کارەشی خەلیفەکان کرد ویانە ناشەرعی بووە یەك لە دوای ئەك تێی کەوتوون. (وەرگێڕ)

ئەمیری باوەڕداران ئەوە چی دەکەیت؟ ئەوەی سودی هەیە لەناو قەبردا بۆ خەلیفە ئەوەیە پیاویکی صالح هەلبژێریت بۆ دوای خۆی ببێتە خەلیفە. سولەیمانیش ووتی: کوڕە نامەیەکە نوسیومەو دوایی نوێژی إستخارەی بۆ دەکەم خۆ کۆتا ڕەئیم نی یە.

یەك دوو ڕۆژ مایەوە، پاشان نامەکەی دڕاند و منی بانگ کرد ووتی: ئەی چۆنە داودی کوڕم دابنێم؟ ووتم: ئەو لێرە نی یەو لە قوستەنتینیە یەو نانزانی ماوە یان مردووە، ووتی: ئەی ڕەجا تۆ کێ بە باش دەزانی؟ منیش ووتم: تۆ ناوی خەلکی بلێ، دەمویست ئەو کەسە بلێ کە خۆم بەدلم بوو، ووتی: ئەی عمری کوڕی عبدالعزیز چۆنە؟ وللاهی من وای دەناسم، کە پیاوێکی زۆر چاك و خواناس و موسلمانە، ئەویش ووتی: دەی هەروایە، بەلام وەللاهی ئەگەر دایبنێم ئەو ە کوڕانی عبد الملك ناهێلن بە ئاسنی سەرۆکایەتیان بکات و، ئاژاوەی بۆ دروست دەکەن، مەگەر کەسێ لەوان دوای ئەو دیاری بکەم، ویەزیدی کوڕی عبد الملك لێرە نیە، ووتی: زۆر چاکە ئەو دیاری دکەم ، چونکە ئەو بێ دەنگ و ڕازیان دەکات، منیش ووتم: باڕای تۆ بێت.

دەلێ: بەدەستی خۆی نووسی رحمه الله ئەمە نوسراوی سولەیمانی کوڕێ عبد الملك، بۆ عمری کوڕی عبدالعزیز، من ئەوم داناوە ببێتە خەلیفە لەدوای خۆم، دوای ئەویش یەزیدی کوڕی عبدالملك، گوێگر و گوێڕایەڵ بن، لە خوا بترسن، ناکۆکی نەکەوێتە نێوانتان، تا دوژمنانتان تەماحتان تێ نەکەن، نامەکەی مۆر کرد.

ناردی بە دوای بەڕێوبەری پۆلیس دا ـ کەعبی کوڕی حامیە ـ ئەویش ئامادە بوو پێ ووت: فەرمان دەربکە هەموو کەس و کارەکەم کۆ ببنەوە، پاش ئەوەی هەموو کەس و کارەکەم کۆبونەوە، سولەیمان بە ڕەجائی ووت: ئەم نامەیەم بەرە بۆیان، ئاگاداریان بکە، کە ئەوە نامەی منە، فەرمانیان پێ بدە، کە بەیعەت بکەن بەو کەسەی کەمن دامناوە.

دەلێ: ڕەجاء وای کرد کاتێ ڕەجاء ئەم قسانەی بۆ کردن وتیان: گوێمان لێ یەو گوێڕایەلین، ووتیان: دەچنە ژوورەوە سلاو لە ئەمیری باوەڕداران دەکەیت، ووتی: زۆرباشە.

کاتێ چوونە ژوورەوە سولەیمان پێ ووتن: ئەم نامەیە- ئاماژەی بۆ نامەکەی ناو دەستی ڕەجاء کرد- پەیمانی منە، گویگرو گوێڕایەڵی بن، ئەوەی من دیاریم کردوە بەیعەتی خۆتانی پێ بدەن، دەڵێ: هەرهەموویان یەك یەك بەیعەتیان دا، پاشان نامەکەی دەرهێناو مۆرەکەی پێشاندان.

رەجاء دەڵێ: کاتێ لێ بوونەوە عمری کوڕی عبدالعزیز هاتە لام و پێ ووتم: ئەی (أبا المقدام) لە نیوان من سولەیماندا پەیوەندی دۆستایەتی بەتینمان هەبوو، ئەو لەگەڵمندا زۆر باش بوو، زۆر دەترسم ئەم کارەی بەمن سپاردبێت- سویندت دەدەم بە خوا لەبەر خاتری ڕێزو خۆشەویستیەی نیوانمان - ئەگەر منی دەستنیشان کردوە با ئێستا فریا بکەوم و برۆ بۆلای و خۆم ڕزگار بکەم و ، ڕازی بکەم کە یەکێکی تر دابنێت، چونکە ئەترسم کار لەکا ربترازێت و ئەوکاتە نەتوانم خۆم لەم بەرپرسیایەتیە دەرباز بکەم.

ڕەجائیش ووتی: نەخێر، وەڵلاهی یەك پیتی ئەو نامەیەت پیشان نادەم،دەڵێ عمر بە توڕەیی یەوە هەستاو ڕۆیشتە دەرەوە.

رەجاء دەڵێت: لە دەرەوە هشامی کوڕی عبد الملکم پێ گەیشت ووتی: ئەی رجاء نێوان من و تۆ دۆستایەتی و خۆشەویستی یەك هەی، پێم بڵێ: ئایا منی دیاری کردووە ؟ ئەگەر منی دیاری کردووە ئەو زانیم؟ ئەگەر کەسی تریدیاری کردبوو ئەوا باقسەکی تێدا بکەین، وێنەی من ناتەواوی تێدا نی یە و باوەڕناکەم لەم کارە بێ بەشم بکەن، دەی پێم بڵێ: خوا شاهید بێ لای کەس ناوت نابەم، ڕەجاء دەڵێ: سەرێکم بادا، ووتم: وەڵلاهی یەك پیتت بۆ نادرکێنم، ئەویش ڕۆیشتە دەروەو بەڕێگاوە دەشتەکانی دابەیەکدا و دەیووت: ئەگەر بەمنی نەدەیت ئەی بەکێ دەدەیت؟ ئایا لە بنەماڵەی عبدالمك دەری دەکەیت؟ دەی ساوەڵلاهی من وەك چاوی بنەماڵەکەی عبدالملك وام.

چوومە ژوورەوە بۆ لای سولەیمانی کوڕی عبدالملك، دەبینم وا خەریکە دەمرێت، هەرکە مردن ناڕەحەتی دەرکرد ڕوویم دەکردە قیبلە بە هۆش خۆی

دەهاتــەوە دەی ووت: هێـشتا کـاتم مـاوە ئـەی ڕەجـاء، چـیم لێ دەکـەیت وام لێ بکە(أشهد أنَّ لا إله إلاّ الله واشهد أنَّ محمداً عبده ورسوله) دەڵێ: ڕوویم کردە قیبلەو گیانی دەرچوو، منیش دەستم هێنا بەچاوەکانیداو بەپـەردەکی سـەوز داپۆشـی و دەرگاکەم داخست، خیزانەکەی جوابی ناردبوو لەتەندروستی دەپرسی، منیش ووتم: خەوتووەو خۆی داپۆشیوە نوێنەرەکـەی سـەیرێکی سـولەیمانی کـرد داپۆشـرابوو، دڵنیا بوو لەوەی خەوتوە و گەڕایەوە بۆلای خێزانەکەی سولەیمان و دڵنیای کردەوە کە خەوتووە.ڕەجاء دەڵێت: کەسێکم لەبەر دەرگا کـە دانـاوە خـۆم ڕۆیـشتم و پـێم ووت: نە هێڵیت کەس بچێتە ژوورەوە بۆلای خەلیفە، منیش ڕۆیشتم و جوابم نارد بۆ بەڕیوبەری پـۆلیس کـەعبی کـوڕی حامـد العـسی و هـەموو بنەماڵـەی خەلیفـەی بـۆ کۆکردمەوە، لەمزگەوتی (دابق) کۆبوونەوە ووتم: ئادەی بەیعـەت بدەنـەوە، وویتـان چیە دووبارە بەیعەت بدەینەوە!

منیش ووتم: ئەمە ئەمیری باوەڕدارانە و بەیعەت بدەن بـەو کەسـەی ئـەو دیـاری کردووە دەی، ئەوانیش دووبارە بەیعەتیان دایەوە، یەك یەك تا تـەواو بـوون، ڕەجـاء دەڵێ: جوان بۆم دەرکەوت کە دوای مردنیشیان بەیعـەتیان نـوێ کردەوەبۆیـە پـێم ووتن: فەرموون بچنە لای هاوڕێکەتان چـونکە گیـانی سـپاردووە، هـەموویان بەیـەك دەنگ ووتیان: (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّآ إِلَيْهِ رَٰجِعُونَ).

منیش نامەکەم کردەوە بۆم خوێندەوە و کاتێ گەیشتمە ووشەی (عمری کـوڕی عبدالعزیز) هشام خۆی پێ نەگیرا و هاواری کرد: هەرگیز بەیعەتی پێ نادەین.

دەڵێ: ڕەجائیش پێ ووت: وەڵڵاهی ئەدەم لە گەردنت و سەرتە دەپەڕێنم، دەی هەستە بەیعەتی پێ بدە، ئەویش هەستاو بە خۆڕاکێـشان و نابـەدڵ بەیعـەتی پێـدا، منـیش دەسـتی عمـرم گـرت و بردمـە سـەرمینبەرەکەو پـێی نـاخۆش بـوو بۆیـە هەردەیووت:(إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّآ إِلَيْهِ رَٰجِعُونَ) وە هیشامیش لەبەر ئەوەی خەلیفەیی بـۆ ئـەو نەبوو دەیووت: (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّآ إِلَيْهِ رَٰجِعُونَ)، کاتێ هیشام گەیشتە لای عمر ووتی: (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّآ إِلَيْهِ رَٰجِعُونَ)مەبەستی ئەوەیە، کە ئەم کارە دەرچووە لەنەوەی عبدالملك بۆ

لای تۆ، عمریش ووتی: بەڵێ: (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّآ إِلَيۡهِ رَٰجِعُونَ)دەکەم وا من توشی ئەم کارە کراوم پیشم ناخۆشە.[١]

(أبو الحسن الندوی) لەسەر ئەم هەڵوێستە گەورەیەی ڕەجائی کوڕی حەیوە دەڵێت:ڕەجاء چاکە یەکی وای تۆمار کردە لە ئیسلامدا، نەمدیوەهیچ هاوڕەیەکی خەلیفەو پاشاکان بەئەندازەی بەسوودو کەڵك بووبن بۆپادشاکان لەم پیاوە،هەلی دەست کەوت و قۆستی یەوە خزمەتێکی گەورەی پێشە کەش بەئیسلام کرد.[٢]

دەی ڕەحمەتی خوا بڕژێ بەسەر ڕەجائی کوڕی حیویوەدا کە بەرنامەیەکی جوانی دارشت بۆ هەموو ئەو کەسانەی هاوڕی یەتی خەلیفە و پادشاکان دەکەن، کە چۆن دەبێت سەری ئیسلام بەرزکەنەوە و هەل بقۆزنەوە بۆ خزمەت بەئاینی خواو خوای عزوجل و قیامەت بخەنەوە بیریان.

١ـ نەخشەی عمر بۆ ئیدارەی دەوڵەت لە دو توێی یەکەمین ووتاریدا:

عمر(رضي الله عنه) سەرکەوت بۆ سەر مینبەر، لەگەڵ یەکەمین دیداریدا لەگەڵ ئوممەت لە دوای وەرگرتنی پۆستی خیلافەت، ووتی: ئەی خەڵکینە، من تووشی ئەم کارە گەورەیە کراوم بەبێ ئەوەی ڕام وەرگیرا بێت، یان حەزم لێ کردبێت یان ئوممەت هەڵی بژاردبم، من ئەوا ئەو بەیعەتەم گەڕاندەوە بۆتان کە خرا بووە ئەستۆم، خۆتان کەسێك هەڵبژێرن، خەڵکەکەش بەیەك دەنگ هاواریان دەکرد: ئەوا هەڵمان بژاردیت ئەی ئەمیری باوەڕداران، تۆش بە پیرۆزی و خۆشی یەوە سەرۆکایەتیمان بکە...ئا لیرەدا هەستی کرد دەرباز بوون نیە لەو بەر پرسیاریەتیەی تیوەی گلاوە.

بەردەوام بوو لەسەر ووتارەکەی وتیایدا نەخشەو سیاسەتی کاری بۆ ئەممەت ڕوونکردەوە،[٣] ووتی: پاشان... پاش پێغەمبەرەکەتان پێغەمبەری دیکە نایەت،

---

١ ـ التأريخ الطبری(٧/٤٤٥)، الطبقات(٥/ ٣٣٥ـ ٣٣٨).

٢ ـ رجال الفکر و الدعوة للندوي (١/٤٠).

٣ ـ عمربن عبدالعزیز و سیاسته في رد المظالم، ماجد فیصل لا ١٠٢.

پاش هاتنه خوارەوەی قورئان هیچ کتێبێکی تر دانابەزێت، و ئەوەی حەلاڵی کردووە، قیامەت قیامەت حەلاڵەو من فەرمان دەرکەرنیم، بەڵکو فەرمان جێبەجێ کەرم و، من شەرع جێ بەجێ دەکەم، من بیدعەو شتێ نوێ دا ناهێنم[1] بەڵکو جێ بەجێ کەرم و، شوین کەوتەم، وەکەس بۆی نی یە لە شتێکدا سەرپێچی خوای تێدا بێت بەقسەی کەس بکات وەمن چاکترتیتان نیم، من یەکێکم هەر وەك ئێوە ئەوە نەبێت کەبار من لەباری ئێوە قورس ترە.

ئەی خەڵکینە هەرکەسێ دەیوێت هاوڕێ یەتیمان بکات بابە(٥) مەرج بێتە پێشەوە، لە پێویستی ئەوکەسانەی ئاگادارمان بکاتەوە، کە خۆیان ناتوانن بگەن پێمان، لە کاتی خێرو چاکە دا پشتگیریمان بکات، کاری خەیریشمان بۆ دەستنیشان بکات، تا بیکەین، لە لاماندا لە پشتە ملە غەیبەت و باسی خەڵکیان بۆنەکات، کارێکێش پەیوەندی بەوەوە نی یە با توخنی نەکەوێت.

ئامۆژگاریتان دەکەم بە تەقوای خوا، چونکە تەقواو لە خوا ترسان بەباری هەمووشتێکن، لە تەقوای خوا باشتر هیچ شتێك نی یە، بۆ قیامەتتان کار بکەن، چونکەهەر کەسێك بۆقیامەتی کار بکات خوای - عزوجل - کاری دونیای بۆ ئاسان و مسۆگەردەکات، کە ژیانی نهێنی خۆتان چاك بکەن خوا ژیانی ناو خەڵکتان چاك دەکات، مردنتان لەبیر بێ و خۆتانی بۆ حازر بکەن پێش یەخەتان پێ بگرێت. مردن هەموو چێژو خۆشی یەکان دەتەپێنێت...

ئەم ئوممەتە لە خوای - عز و جل - لە پێغەمبەرەکەی ﷺ لە کتێبەکەیدا ناکۆکیان نی یە، بەڵکو دینار و درهەم نێوانی تێك داون و، من وەڵلاهی بە ناڕەوایی بەشی یەك بەکەس نادەم، بەناڕەوایش کەسی لێ بێ یەش ناکەم.

پاشان بەدەنگێکی بەرزتر هاواری کرد تا خەڵکی زیاتر ببیستن، ووتی: ئەی خەڵکینە، هەرکەسێ گوێ ڕایەڵی خوا بکات دەبێت گوێ ڕایەڵی بکرێت، هەرکەسێکیش سەرپێچی خوا بکات دەبێ بەقسەی نەکرێت، دەی ئێوەش

---

١ - مەبەستی شتی تازە نا ئاخنمە ناو ئاینی ئیسلام.

گوێڕایەڵیم بکەن تا گوێ ڕایەڵی خوا دەکەم و ئەگەر سەرپێچی خوام کرد لەسەر ئێوە نی یە گوێڕایەڵیم بکەن، ئەگەر هەریم و ناوچەکانی وەك ئێوە گوێڕایەڵ بوون ئەوا من ئەمیریتان دەکەم و ئەگەر ئەوان مانە جەڕێیان دەکرد ئەوە من گەورەیی ئێوە ناکەم،[1] ئەوەی ووت و دانیشتەوە.

ئابەو جۆرە بە یەعەتی خەلافەت بە عمری کوڕی عبدالعزیز درا لەو ڕۆژەدا کە ڕۆژی جومعەی (١٠)مانگی سەفەری ساڵی ٩٩ی کۆچی.[2]

لەم ووتارە سیاسی یەی عمرەوە نەخشەی کاری دەوڵەتی نوێمان بەرچاو دەکەوێت لەوانە:

أ - پابەند بوونی با قورئان و سوننەتەوە، ئەو ئامادەنی یە بۆ گوێ گرتن لە دەمەقاڵە لەمەسەلە شەرعی و ئاینی یەکاندا، چونکە ئەو حاکمێکی جێ بە جێ کارە، ئاینی ئیسلامیش زۆر ڕۆشنە لەلایەن حەڵاڵ و حەرامە وەو هەموو بیدعە و داهێنانی لە ئایندا ڕەدکردەوە...

ب - ڕێگەی والآکرد لەبەردەم هەموو کەسێکدا کە بیەویت لێ ی نزیك بێتەوەو ببێتە هاوڕێ ی بەڵام بەو(٥)مەرجەی کەلە لەوتارەکەدا دیاری و هەرەکەسێك ئەومەرجانەی تێدا نەهاتنە دی نابێ لێ ی نزیك ببێتەوە، چونکە زۆرباش دەیزانی هاوڕێ و دروست بیتانەی ئەمیر چ ڕۆڵێکی هەیە لەسەر ئەمیر لەسەر میللەتێکیش و چ لەسەر شێوازی حوکمڕانی یەکە وای بەباش زانی خەڵکەکە لەوە ئاگاداری بکاتەوە کەسەر قاڵی نەکەن و وبهێڵن حوکمی میللەت بکات لە ژێر ڕۆشنایی شەریعەتی خوادا، بەبێ ئەوەی بەیەکجاری دوریان بخاتەوە، چونکە ڕەوایە بۆ هەموو ئەوانەی ئینە پێشەوە بەمەرجێ یارمەتی دەروهاوکاری بن لەکاری خێردا و لەگەیاندنی پیداویستی هەژاراند.[3]

---

١ - الطبقات(٥/٣٤٠)سيرة عمر بن عبدالعزيز(إبن الحكم)لا ٣٥-٣٦. لەگەڵ هەندێ جیاوازیدا.

٢ - عمری کوڕی عبدالعزیز (إبن عبد الحكم) (٥/ ٣٤٠).

٣ - البداية والنهاية (١٢/ ٦٥٧).

ج ـ خەڵکەکەی ئاگادار کردەوە لەترسناکی دنیا ئەگەر خراپەی تێدا بکەن و داوای لێ کردن، تا نهێنی یەکانی خۆیان بەخاوەێنی بهێڵنەوە و لەمردنیش بترسن و پەندی لێ وەربگرن.

د ـ بە لێنێکی لەسەر خۆی فەرزکرد، کە هیچ شتێك نەدات بە کەسێك مافی خۆی نەبێت و، هیچ شتێکیش ناگرێتەوە لە خاوەن مافەکان، ئەویش مافی ئەوەی پێدان، کە گوێ ی بکەن، تا ئەو گوێ ڕایەڵی خوا دەکات و ئەگەر سەرپێچی خوای کرد، گوێڕایەڵی نەکرێت.

ئەمە بوو هێڵەکانی سیاسەتی عمر و، لەیەکەمین ووتاریدا و ڕشکارانە پێش کەشی کردن لە مزگەوتدا و، ئەم نامەیەشی بەدرێژی و لەسەر دووانەوە ناردی بۆ یەکە یەکەی هەرێمەکان، کە بە دووشێواز بۆی دەناردن:

١ـ نووسی بۆ کار بەدەستەکانی و ئەوەی بۆ ڕوون کردنەوەکە دەبێت چۆن هەڵس و کەوت بکەن لە ژیانی تاکە کەسی و ژیاننیان لەگەڵ میللەتدا، دواتر بەیارمەتی خوا لەسەر ئەم خاڵە دەدوێنن.

٢ـ نووسی بۆ ئەمیرو بەرپرسەکانی ناوچەکان و نەخشەی سیاسی کاری بۆکێشان و چونیەتی هەڵس و کەوتکردنی دیاری کردن لەگەڵ گەلدا وەك مەسڵمان یان وەك ناموسڵمانەکان، کە لە و ناوچانەدا دەژیان و، عمر لەم نامەیەدا وەك شارەزاو پسپۆڕێکی بواری شەرع و بنچینەی ئیسلام قسەی دەکرد لەگەڵیاندا.[١]

٢. سور بوونی لەسەر کارکردن بە قورئان و سوننەت:

ئەوەی نەخشە و پلانی سیایی عمر جیا دەکاتەوە ئەوەیە، کە زۆر سوربو لەسەر ئەوەی، کە کار بە قورئان و سوننەت بکرێت، زانست و زانیاری لەناوگەلدا بڵاو بکرێتەوە و لەئاینی ئیسلام تێ بگەیەنرین و لەسوننەتی پێغەمبەر شارەزا و ئاشنا بکرێن، عمریش ئەوکارانەی لەو ڕوانگەیەوە دەکرد کەباش دەیزانی کاری سەرەکی خەلیفە پاراستنی ئاین و بەڕیوەبردنی سیاسەتی وڵاتە.[٢]

---

١ ـ الاحکام السلطانیة والولایات الدینیة لا٥.

٢ ـ الأحکام السلطانیة والولایات الدینیة لا٥.

ئەو وای دەبینی، کە گەورەترین ئەرکی سەرشانی ئەوەیە بنەماکانی ئاینی ئیسلام بەگەل ئاشنا بکاتەوە هانیان بدات، تا کردەوەی پێ بکەن و دەگێڕنەوە سەری، لەیەکێ لە ووتارەکانیدا ووتویەتی: ئیسلام کۆمەڵێك سنرو و شەرع و سوننەتی داناوە هەرکەسێ کاریان پێ بکات ئەوە بە تەواوتی باوەڕ دارە، ئەوە بەنیوە ناچل کاریان پێ بکات ئەوە باوەڕکەی ناتەواوە، ئەگەر بژیم ئەزانم چۆن فێرتان دەکەم و واشتان لێ دەکەم کاری لەسەربکەن و ئەگەر مردیشم خۆ من بە تەمانیم بەردەوام هاوڕێتان بم.[1]

هەروەها دەڵێت: ((هەموو داهێنراوێك - بدعە- لەسەردەستی مندا خوابیمرێنێت و هەموو سوننە تێکیش لەسەر دەستی مندا زیندووی بکاتەوە ئیتر بالەسەر حسابی پلەپلە گوشتی من بێت تا دەگاتە دوا هەناسەم، لەپێناو خوادا هێشتا کەمە)).

لە شوێنێکی تردا دەڵێت: ((سوێند بە خوا لەبرەئەوە نەبێت کە سوننەتێ زیندوو بکەمەوە، یان مافێك بگێڕمەوە بۆ خاوەنەکەی حەزم نەدەکرد هەناسەیەك بژیم)).

لەبەر ئەم هۆیانە بوو، کە عمرﷺ بە پەلە دەستی کرد بە جێ بەجێ کردنی ئەم کارە گەورە و گرانە و زانایانی بەناو دەوڵەتی ئیسلام دا بڵاو کردەوەو، تا هەموو خەڵکی لە ئیسلام و شەرعی خوا وسوننەتی پێغەمبەرﷺشارەزا بکاتەوە... هانی والی و کاربەدەستەکانی هەموو هەرێمەکانی دەر هەریمەکانی، تا ئەو پەڕی توانا هەوڵ بدەن زانست و زانیاری بڵاو بکەنەوە.

لە نامەکانیدا کە دەینارد بۆ کاربەدەستەکانی پێ ی دەووتن: فەرمان بدەن بەزاناو دانا و لە ئیسلام و شەرع و تێگەیشتوەکان کەزانست و زانیاریەکەیان بکەینەوەوە بەردەوام باکۆڕ و وانەیان هەبێت.[2]

نامەی تری دەنوسی بۆ هەندێ لە کاربەدەستەکانی پێ دەووتن: پاشان فەرمان بدە بەسەر ئەهلی عیلم زانستدا کە زانستەکانیان بڵاوبکەنەوە لە ناو

---

١ - سيرة عمرى بن عبدالعزيز (إبن عبد الحكم).لا ٦٠.

٢ - سيرة عمرى بن عبدالعزيز (إبن عبد الحكم). (٧٣).

مزگەوتەکانیانـدا، چـونکە سـوننەتی پێغەمبـەرﷺ مرێنـراوە.[١] هـەروەك فـەرمان دەردەکرد بۆ سەرجەم وولاتە یەکگرتوەکانی ئیسلام تا مووچەی تایبەت ببڕنەوە بۆ زاناکان تا خۆیان یەکلابکەنەوە بۆ بڵاکردنەوەی زانست.[٢]

ئیش و کاری زاناکانی تەنها لە بڵاو کردنـەوەی زانـست و زانیـاری قـورغ نـەکرد، بـەڵکو هەنـدێ لەهەریمـەکانی دایـە دەسـتی هەنـدێ لـە زاناکـان و هەنـدێکی تریـان بەمەسەلەی داد وەری و دادگاوە خەریك دەکرد، ئەمـە لەگـەڵ هاندانی تـەواوی بـۆ زانایاو بانگخوازەکان، تابانگەوازی ئیسلامی بڵاوبکەنـەوە و مەشـخەڵی جیهـاد بـەرز ڕابگرن.

ئەم گرنگی دانە تایبەتی یەی عمررحمه الله بـەم بوارانـەی وای لێ کردبـوو لەبەرنامـەو پڕۆگرامی دەوڵەتدا لە خەلیفەکانی پێش خۆی و پاش خۆی جیـا بـوو، چـونکە ئـەو تەنها خەلیفەیەك بوو، کە پێ ی وابوو بڵاوبونەوەی تێ گەیشتنی ئیسلامی و زانینی شەرع و ڕۆشنبیرکردنی جەماوەر فاکتەرێکی سەرەکیە لە سەقامگیر بوونی وولات و بڵاوبوونەوەی ئاشتی و نەهێشتنی سەرکەشی و کودەتا کردن و هەروەها هۆکارێکی گرنگیشە بۆ پاراستنی مێشکی لاوەکانی ئوممەتی ئیسلام لەوەی ڕیـچکەو بیرۆکـەی لارو ڕوخێنـەرەکان کـاری تـێ بکـەن و پاشـتریش لـە فەڵـەق بخاتـە نـاو ڕیزەکـانی میللەت، وەك ئەوەی خەواریج[٣] و کەسانی تریش کردیان.

٣. ڕاوێژ لە دەوڵەتەکەی عمری کوڕی عبد العزیزدا:

خـوای -عـز و جـل- دەفـەرموویت: ﴿ وَٱلَّذِينَ ٱسۡتَجَابُواْ لِرَبِّهِمۡ وَأَقَامُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَأَمۡرُهُمۡ شُورَىٰ بَيۡنَهُمۡ وَمِمَّا رَزَقۡنَٰهُمۡ يُنفِقُونَ ﴾ الـشوری: ٣٨، واتـە: ئـەم کەسـانەی هـاتوون بەدەم بانگـەوازی خـواوە نوێـژ ڕیادەکـەن و کاراکانیـان بەڕاپرسـی و ڕاوێـژ کـردن

---

١ ـ سیرة عمر بن عبد العزیز (إبن جوزي)لا ٧٦.

٢ ـ البدایة وانهایة، لە کتێبی أثر العلماء في الحیاة السیاسة لا ١٧٩ وەرگیراوە.

٣ ـ أثر العلماء في الحیاة السیاسیة(١٨٠).

دەکەن و لەو سامانەیشی پێمان بەخشیون لێ ی دەبەخشن.

عمری کوڕی عبدالعزیز زۆر گرنگی دەدا بەکاراکردنەوەی بنەمای ڕاوێژکردن لەماوەی خیلافەتەکەیدا، دەربارەی شورا دەڵێت: ڕاوێژ کردن و گفتو گۆکردن دەروازەیەکی ڕەحمەتە، کلیلی نگیّ ی و بەرەکەتە، هەرگیز ڕاو بۆچوونەکان لەگەڵ ئەودوانە دا بە هەڵە ناچن، سوربوون خاودەکەنەوە.[1]

یەکەمین هەنگاوێك بۆ ئەو مەستە ئەوکاتە بوو، کە وەلیدی کوڕیٚ عبدالملك کردی بە ئەمیری شاری مەدینە خێرا ئەنجومەنێکی ڕاوێژکاری لەزاناو دانا و خواناسەکانی ناوشار هەڵبژاردو بەردەوام بێ پرسی ئەوان هەنگاوی نەدەنا.[2]

دەی کەسێك لەئاستێکی بەرپرسیاریەتی کەمدا بتوانێت بە بنەمای شورا بخاتەوە گەر ئەو بێگومان شایانتر بێت بەجوانترین و تەواوترین شێوە کاری پێ بکات ئەگەر ئاستی بەرپرسیاریەتی یەکەی بەرز تر بوویەوە بۆ کارێکی زۆر گەورەتر کەسەرکردایەتی گشتی موسڵمانانە، بنەمای شورا هەر لە یەکەمین ڕۆژی خیلافەتی بەئاشکرا دیار بوو، کەبەخەڵکەکەی ووت: ئەی خەڵکینە، من تووشی ئەم کارە گەورەکراوم، بەبێ ئەوەی ڕأی خۆم یان داواکاری خۆم یان وویستی موسڵمانی لەسەر بوبێت، من ئەوا واز لە بەیعەتە دەهێنم پێم دراوە، ئێوە بە ئارەزووی خۆتان یەکی بکەن بە گەورەی خۆتان، هەموو خەڵکەکەش بەیەکدەنگ ووتیان: ئەوا هەڵمان بژرادیت ئەی ئەمیری باوەڕ داران، بە تۆڕازین و دەی تۆش سەرکردایەتیمان بکە بەفەڕو بەرەکەتەوە.[3]

ئابەو شێوەیە عمری کوڕی عبد العزیز توانی ئەو داب و نەریتە نامۆیەی هێنرا بووە ناوولاتی ئیسلام کە یاسای هەڵبژاردنی سەرۆکی کرد بوو پشتاو پشت و بنەماڵە، ـ ئەو کردیە بەیاسای شوراو دایەوە دەستی گەلی موسڵمانان، هەر بەوەش

١ ـ أدب الدنیا والدین ماوردي لا(١٨٩).

٢ ـ النموذج الإداری المستخلص من ادارة عمری بن عبدالعزیز٢٨٣.

٣ ـ سیرة و مناقب عمری بن عبدالعزیز، لا ٦٥.

ڕازی نەبوو، کە موسڵمانان هەڵبیژێرن، بەڵکو هەر لە یەکەم ووتارەکەیدا ئەوەشی دەبڕی کە دەبێ هەرێمەکانیش ڕایان لەسەر ئەوە هەبێت و دەڵێت: بە چواردەوریشتاندا کۆمەڵێ شارو هەرێم هەیە ئەگەر ئەوانیش وەك ئێوە بەیعەتیان بەمن دا ئەوا باشە، بەڵام ئەگەر ڕازی نەبوون پێم ئەوا من گەورەتان نیم، پاشان دابەزیە خوارەوە.[1]

نامەی نارد بۆ هەموو هەرێمەکان - الأمصار- هەر هەموویان بەیعەتیان پێ دا، بۆ ئەم مەبەستە نامەی نارد بۆ یەزیدی کوڕی مولهیب و داوای وەرگرتنی بەیعەتی لێ کرد و پاش ئەوەی لەنامەکەدا بۆی ڕوون کرد بوویەوە کە بەهیچ شێوەیەك من حەزم لەم پۆستە نەکردوە، ئەویش خەڵکەکەی بۆ کۆکردەوە و بەیعەتی لێ وەرگرتن بۆی.[2]

بەمەدا ڕوون دەبێتەوە، کە عمر رحمه الله هەر بەوە ڕازی نەبوە، کە ئامادەبووانی پایەتەخت دەنگی پێ بدەن جوابیشی نارد بۆ سەرجەم هەریمەکان بۆ ئەنجام دانی ئەو مەبەستە.

لەو هەڵوێستەی عمر ئەم خاڵانەی خوارەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە:

أـ عمر ئەوەی دەرخست کەسەرجەم خەلیفەکانی ئوممەوی بە شێوەیەکی ناشەرعی هەڵبژێراون کە بەیاسای پشتاو پشت و کوڕاو کوڕ!.

ب - کەسێك لەگەورەترین شت کە خیلافەتە ئەم بنەمایە جێ بەجێ بکات، ئەوە زۆر ئاسایی ترە، کەلە شتەکانی تردا جێ بەجێ دەکات.

ج - عمر رحمه الله ڕاوێژی دەرکرد بەزاناکان و داوای ئامۆژگاری لێ دەکردن، وەك: سالمی کوڕی عبدالله و محمدی کوڕی کعب القضبي ورجاء کوڕی حەیوە و کەسانی تریش و دەڵێت: ((من تووشی ئەم کارە کراوم، و ڕاوێژم بۆ بکەن)).[3] هەروەك چۆن

---

١ - البداية وانهاية(١٢/ ٦٥٧).

٢ - تأريخ الطبري له (النموذج الإداري والمستخلص من عمر لا ٢٨٥.

٣ - سيرة ومناقب عمر بن عبدالعزيز لا ١٦.

پرس و ڕای دەکرد بەژیر مەندو عاقڵەکان بۆ ئەو دوومەسەلەیە.[١]

عمرﷺ هەوڵی دا دارو دەستەو چواردەورەکەی کەسانی چاک بن، بۆیە هەر کە بەرپرسیاریەتی وەرگرت خێرا زاناو لە خواترس و شەرع زانەکانی لە خۆی نزیك کردەوە، ئەوکەسانەشی دوور خستەوە کەبەرژەوەند پەرست و دونیا خۆربوون هەر بەوەشەوە نەوەستا کە چوار دەورەکەی چاك وپاك بکاتەوە، بەڵکو پێ ووتن: ئەگەر منیش لامدا ڕاستم بکەنەوە.

بە عمری کوڕی موهاجیری ووت: ئەگەر منت بینی لە حەقم لادا ئەوە ملیوانی کراسەکەم بگرە و ڕام بکێشە و ڕام وەشێنە بڵێ: ئەی عمر، چی دەکەی؟[٢]

ئەم ڕێڕەوەش، کە عمر گرتیە بەر هۆکارێکی سەرەکی بوو بۆ سەرخستنی پرۆسە چاکسازی و نوێ خوازی یەکەی، چونکە چوار دەورە پاکەکەی پشتیان دەگرت و هاوکاری بوون لە ڕاست کردنەوەی هەنگاوەکانی و دروستی بڕیارەکانی.[٣]

یەکێ لە هۆکارە سەرەکیەکانی سەرکەوتنی عمری کوڕی عبدالعزیز لە هەڵگرتنی ئەو بەرپرسیاریەتیە گەورەدا دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەهلی عیلم و چاکەی لە خۆی نزیك کردەوەو دڵی پێیان دەکرایەوەو ئەمەش بو بەهۆی ئەوەی خێرو بێری گەروە ڕژا بەسەر ئیسلام و موسڵماناندا.

٤. داد پەروەری لە دەوڵەتەکەی عمردا:

خوای گەورە دەفەرمووێ: ﴿إِنَّ ٱللَّهَ يَأۡمُرُ بِٱلۡعَدۡلِ وَٱلۡإِحۡسَٰنِ﴾[النمل: ٩٠]، واتە: خوای ـ عز وجل ـ فەرمان دەدات بە داد پەروەری و چاکە کردن.

لە ئایەتێکی تردا دەفەرمووێت﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ كُونُواْ قَوَّٰمِينَ بِٱلۡقِسۡطِ شُهَدَآءَ لِلَّهِ وَلَوۡ عَلَىٰٓ أَنفُسِكُمۡ أَوِ ٱلۡوَٰلِدَيۡنِ وَٱلۡأَقۡرَبِينَۚ إِن يَكُنۡ غَنِيًّا أَوۡ فَقِيرٗا فَٱللَّهُ أَوۡلَىٰ بِهِمَاۖ فَلَا

---

١ ـ النموذج الإداري لا ٢٨٥.

٢ ـ أثر العلماء في الحياة السياسة لا ١٧٥ـ ١٧٧.

٣ ـ هەمان سەرچاوە لا ١٨٧.

تَتَّبِعُوا۟ ٱلْهَوَىٰٓ أَن تَعْدِلُوا۟ ۚ وَإِن تَلْوُۥٓا۟ أَوْ تُعْرِضُوا۟ فَإِنَّ ٱللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا﴾

النساء: ١٣٥، واته: ئەی ئەوکەسانەی باوەڕتان هێناوە بەپەری تواناو بەداد پەروەری و یەکسانی بەبەرپابکەن، لەبەر خوا ئەگەی ر دژی خۆتان دایك و باوك و خزمەکانتان بێت....

داد پەروەری دوو شێوازی هەیە:

شێوازی نەهێشتن: ئەم جۆرە هەموو ئەو هەنگاوانە دەگرێتەوە بۆ نەهێشتنی ستەم و ناداد پەروەری وبوارنەدان بە خواردنی ماف و شکاندنی حورمەتی ناموس و سامانەکان، لابردنی هرەستەمێك، کە کرابێتە سەریان و گەڕانەوەی ماف بۆیان و سزادانی ئەوکەسەیش کە ستەمەکەی ئەنجام داوە.[1]

شێوازی چاکی - الإجابية - ئەمەش تایبەتە بە دەوڵەتەوە، هەستێت بە پاراستنی مافی تاکە تاکەی کۆمەڵگا، مسۆگەر کردنی بژێوی ژیانیان، تا وایان لێ دێت ناتوانای پشت گوێ خراو، لاوازی واز لێ هێنراو هەژاری بێ هیوا، ترساوێکی هەڕەشەلێکراو نەمێنێت، ئەمەش لەکارو پێویستی یە کانی حاکمە لە ئیسلامدا.[2]

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله هەستا بە بەرپاکردنی ئەم پایە مەزنە و ئەم بنەما ترسناکە بە جوانترین و تەواو ترین شێوە، وای بۆ دەڕوانی کە بەرپرسیاریەتی و دەسەلات ئەوەیە هەستی بە دابین کردنی مافەکانی خەلکی و ڕازی بوون بەو مەرجانەی لە کاتی بەیعەتدان هەیانبووە، هێنانەدی بەرژەوەندیە ڕەوا کانیان، و (خلیفە) کرێکارە لەلای ئوممەت و دەبێت هەموو داوا کاری یە ڕەواکانیان بهێنێتەدی بەپێ ی مەرجەکانی دەنگ دان - البیعە-.[3]

عمر رحمه الله هەمیشە حەزی بەوەدەکرد، کە زیاتر و زیاتر بزانێ دەربارەی پێشەوای داد پەروەر و ڕەوشتەکانی، ئەو کارانەی، کەپێویستە خۆی پێ بپارێزێتەوە، بۆیە

---

١ - عمری بن عبدالعزیز خامس الخلفاء الراشدین عبد الستار الشیخ لا ٢٢.

٢ - نظام الإسلام محمد مبارك لا (٤٥، ٤٦).

٣ - عمری بن عبدالعزیز الخلیفة الخامس لا ٢٢٣.

نامەی نووسی بۆ (حەسەنی بەسری)و لەوبارەیەوە پرسیاری لێ كرد، ئەویش لەوەڵامدا پێ ی ووت: پێشەوای دادپەروەر ئەی ئەمیری باوەڕدارن وەك باوكێكی بەسۆز وایە بۆ كوڕەكەی، تا منداڵن هەوڵیان بۆ دەدات، كە گەورەش بوون فێریان دەكات، لەژیاندا هەردەستی پێانەوەیەو و پارەیان بۆ هەڵ دەگرێت بۆپاش مردنیشی.

وێنەی پێشەوای داد پەروەر ئەی ئەمیری باوەڕداران وەك دایكێكی چاك و بەسۆز وایە، كە زۆر بە بەزەییە لەگەڵ كۆرپەكەیدا، نارەحەی هەڵیدەگرێت، بەنارەحەی دەیبنێت و بەمنداڵی گۆشی دەكات، شەونخونی لە پێناودا دەكێشێت لەگەڵ ئارامی ئەودا بەئارامە، جارێ شیری دەداتێ و جارێ لێ ی دەگرێتەوە، زۆر دڵخۆشە بەلەش ساغی یەكەی، خەفەتبار دەبێت بە ئێش و ئازارو سكاڵاكانی.

وێنەی پێشەوای داد پەروەرو ئەی ئەمیری باوەڕداران وەك سەرپەرشتی كاری هەتیوان وایە، خاوەن گەنجینەی هەژاران، منداڵە ساواكانیان گۆش دەكات.

وێنەی پێشەوای دادپەروەری ئەی ئەمیری باوەڕداران وەك دڵ وایە لەنێوان ئەندامەكانی لەشدا بەساغی ئەو ئەوانیش ساغ دەبن و بەتێكچونی ئەو ئەوانیش تێك دەچن.

پێشەوای دادپەروەری ئەی ئەمیری باوەڕداران نوێنەرێكە لەنیوان خواو بەندەكانیدا، و گوێ بۆ قسەی خوا دەگرێت و پاشان دەیدات بە گوێ ئەواندا، بۆ خوا دەڕوانێت و، پاشان بەوانیشی پێشاندەدات خۆی دەداتە دەستی خواو، پاشان ئەوانیش دەداتە دەستی خوا، ئەی ئەمیری باوەڕ داران ئەو كارەی پەروەردگار داویەتی یە دەستت، وەك ئەو بەندە یە مەبە، كە گەورەكەی متمانەی پێ كردوە و ماڵ و منداڵەكانی خۆی داوەتە دەستی، كەچی ئەو دەیانفەوتێنێ وسەرگەردانیان دەكات، هەموویان هەژارو دەخات وسامانەكەشیان لەناو دەبات.[1]

---

١ - عمرى بن عبدالعزيز ـ عبد الستار الشيخ ل ٢٢٤.

أ- لابردنی ستەم لەسیاسەتی عمردا:

* ئەمیری باوەڕداران لە خۆیەوە دەست پێ دەکات.

بۆ جێ بەجێ کردنی ئەو پرۆگرامەی بۆ خۆی داپڕشتبوو بۆ گەڕانەوەی مافەکانی بۆ شوێنی خۆیان لابردنی ئەوکارانەی بەزوڵم و ستەم کرابوون عمررحمه الله لە خودی خۆیەوە دەستی پێ کرد. (إبن سعد) دەڵێت: کاتێ عمری کوڕی عبدالعزیز ویستی زوڵم و ستەمەکان هەڵبگرێ ووتی: جێگاری خۆیەتی سەرەتا لە خۆمەوە دەست پێ بکەم.[١]

ئەم کارەشی وای لێ کرد ببووە سەرمەشق و ڕەچەشکێن بۆ خەڵکانی تر، هەرچی هەبوو لەزەوی و زارو شت و مەك تەنانەت ئەنگوستیلەیکی دەستی، کە نقمێکی گەورە بوو - کاتی خۆی وەلیدی کوڕێ عبد الملك لەو سامانانەی کەلە هەریمی ڕۆژئاواوە بۆی هاتبوون بەخشیبویە عمر- وازی لە هەمووشت هێناو هەمووی خستە خەزێنەی موسڵمانان.[٢]

ئەم هەنگاوەشی نا، تا هیچ گومانێ لەدڵەکاندا نەهێڵێتەوە و بۆ خۆیشی دڵنیایی تێدا بوو کە هەموو ئەو شتانەی هەیەتی بۆنی حەرامیان لێ نەیەت تەنانەت ئەوشتانەی کە بەوەڕەسە بۆی مابوونەوە، بەتایبەتی ئەو چیرۆك و بەسەرهاتانەی کەباسیان لەوە دەکرد لەسەردەمی خەلیفەکانی ئەمەویدا چ ناهەقی گەلێگ ڕوویدا، ئەوەندە بەڕاستی بوو لەم بوارەدا تەنانەت ڕووکەشی شمشێرەکەی لە زیوو بو، لای برد بەئاسن ڕووکەشی کردەوە و عبدالعزیزی کوڕی خۆی دەگێڕێتەوەو دەڵێ: شمشێرەکەی باوکم بەزیو ڕووکەش کرابوو، بۆیە لای برد و ڕووکەشی ئاسنی کردەوە.[٣]

واز هێنانەکانیشی لەسامەنەکانی - بەشێوازی جۆراو جۆر بوو، یان ئەوە بوو - ئەگەر حەڵاڵی خۆی بوایە - ئیشی پێان نەبووایە وەك: خزمەتکارەکانی و جل و

---

١ - الطبقات (٣٤١/٥).

٢ - هەمان سەرچاوە.

٣ - هەمان سەرچاوە(٣٥٥/٥)، عمر وسياسته في رد المظالم لا ٢٠٥.

بەرگ و عەتر و بۆنە خۆشەکانی و هەمووشتە زیادەکانی دەفرۆشت، پارەی ئەوشتانەی گەیشتە(٢٣) هەزار دینار هەمووی خستە پێناوی خوا ـ السبیل ـ[١] وەیان دەی گەڕاندەوە بۆ خاوەناکانیان وەك ئەوەی بەزەوی یە قەدەغەکراوەکانی خۆی کرد کە خۆی (بنی ئوممەیە) بەدیاری پێیان دابوو.

(إبن جوزی) لە (إسماعیلی کوڕی حەکیم)ی ڕیواتکردووە دەڵێت: کاتێ خەڵکەکە لای عمری کوڕی عبدالعزیز بڵاوەیان لێ کرد و ئەویش ڕۆیشتەوە بۆ شکاندنی سەرخەوێك ـ قیلولە ـ هەر ئەوندەی زانی جار چیەك هاوار دەکات و دەڵێت: ((وەرن بۆ نوێژی جەماعەت))و هەموو: بەتەواوی تێك چووین و گومانی ئەوەمان برد لە جێ یەکەوە شتێکی گەورە ڕووی دابێت.

جویرەی یە دەڵێت: کەچی هەر ئەوە بوو عمر موزاحیم ی بانگی کرد ووتی: موزاحیم ئێمە هۆزەکەمان ـ بنی ئومیە ـ پارەو سامانێکی زۆریان پێداوین، وسوێند بە خوا مافی ئەوەیان نەبوو بیدەن بە ئێمە و ئێمەش مافی ئەوەمان نەبوو لێیان وەربگر، و ئەو پارانە بوون بەهی من و منیش جگە لە خوا کەس بەسەرمەوە چاودێر نە بووە.

موزاحیمش پێ ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران دەزانیت چەند کورت هەیە؟ کە هەموویان ئاوان و ئاوان ـ واتە دەست کورتن ـ دەڵێ: عمر ئاو لە چاوەکانی هاتە خوارەوە و فرمێسکی نەدەوەستایەوە دەیووت: ئەیاندەمە دەستی خوا؟!

پاشان موزاحیم هاتە دەرەوە و چوو بۆلای عبد الملکی کوڕی عمر، کە بۆ قەیلولە کردن ڕاکێشا بوو، هەستایەوە و بە(مزاحیم)ی ووت: چی تۆی هێناوە ئا لەم کاتەدا؟ ئایا شتێك ڕووی داوە؟ ووتی: ئەو ڕووداوە چی یە؟ و (مزاحم)یش مەسەلەکەی بۆ گێڕایەوە ئەیش پێ ی ووت: ئەی تۆ چی وەڵامی باوکمت دایەوە؟ مزاحم ووتی: ووتم: ئەی ئەمیری براوا داران چەند کوڕت هەیە؟! چەندێ وهەندێ ـ دەست کورتن ـ عبدالملك ووتی: ئەی ئەو چی پێ ووتیت؟ دەڵێ: چاوی پڕ بوو لە

١ ـ هەمان سەرچاوە(٥/٣٥٥)، عمر وسیاسته في رد المظالم لا ٢٠٥.

ئاو و دەستی کرد بەگریان و ووتی: ئەیاندەمە دەستی خوای تەعالا، عبد الملکیش ووتی: تۆ وەزیرێکی خراپیت ئەی موزاحیم.

پاشان بە خێرایی خۆی گەیاندە بەردەرگای باوکی و داوای چوونە ژوورەوەی کرد، دەرگاوانەکەیش ووتی: دەی بۆ ڕەحمێکی پێ ناکەن لە هەموو شەو ڕۆژدا ئەم سەعاتەی هەیە تیایدا کەمی بحەوێنێتەوەو عبد الملکیش ووتی: ڕێگام بدە هەی قوڕم ساق، عمر گوێ لە گفتوگۆکەیان بوو ووتی: ئەوەکێ یە؟ ووتی: (عبدالملك)ە، عمر ووتی: ڕایگای بدەن بابێتە ژورەوە، چوە ژورەوە و عمر ڕاکشا بوو، بۆ سەرخەوی (قەیلولە) ووتی: خێرە وا لەم کاتەدا هاتوویت؟ (عبدالملك) ووتی: (مزاحم) هەندێ شتی بۆ باس کردووم، عمریش ووتی: ئەی ڕای تۆ چی یە لەو بارەیەوە؟ ئەویش ووتی: ڕام وایە جێ بەجێ بەکەیت.

دەڵێ: عمر دەستەکانی بەرزکردەوەو، پاشان ووتی: سوپاس بۆ ئەو خوایەی وای کردوە لەنەوەکانی من کەسانێك هەن هاوکارم دەبن لە ئیش و کاری ئاینەکەمدا، بەڵێ کوڕی خۆم کاتێ نوێژی نیوەڕۆم کرد، تۆ هەستە و بڕۆسەر مینبەرەکە بە ئاشکرا و لەبەرچاوی هەموو خەڵکی سامانەکەت بگێڕەوە.

عبدالمکیش ووتی: ئەی ئەمیری باوەڕ داران: چاکی دەڵێت: دەڵێت: ئەگەر دوای بخەیت بۆ نیوەڕۆکی دەڵێت: نیەتت نەگۆڕێت، عمریش ووتی: خەڵکەکە ئێستا بڵاوەیان لێ کرد وەو چونەتەوە بۆ قەیلولە، عبد الملکیش ووتی: جارچی یەکەت باهاورا بکات(وەرن بۆ نوێژی کۆمەڵ)، ئەو کاتە هەموو خەڵکی کۆدەبنەوە، جار چیەکە جاڕی داو ووتی: (الصلاة جامعه)، واتە: وەرن بۆ نوێژی جەماعەت.

دەڵێ: منیش بەرە مزگەوت ڕۆیشتم و لەوێ عمری کوڕی عبدالعزیز هات و سەرکەوتە سەر مینبەر، حەمد و سەنای خوای کرد و، پاشان ووتی: پاشان... ئەوە هۆزی ئێمەیە- مەبەستی ئومەوی یەکانە- بەخششی زۆریان داوە پێمان، سوێ، بەخوا مافی ئەم هەمووشتەمان نەبوو ئەو هەمووشتەمان بدەنێ، ئێمەش ماف ئەوەمان نەبوو لێیان وەربگرین، هەموو ئەوشتانە دراوە من یەك کەسیش چاودێر نەبوو بەسەرمەوە، دەی ئەوا من ڕەدەم کردەوە و لە خۆم و بنەماڵەکەماوە دەستم

پێ کردوە، ئادەی نامەکە بخوێنەرەوە.

گۆزەیەکیان هێناو ئەو نوسراوانەی تێدا بوو دەڵێ: موزاحیم هەمووی خوێندەوەو کاتێ تەواو بوو دایە دەستی عمر کەمەقەسێکی بەدەستەوە بوو لەسەر مینبەرکە دانیشتبوو، دەستی کرد بە پارچە پارچەکردنی نووسراوەکان، پاشتر موزاحیم وەرەقەیەکی تری دەرهێنا و خوێندی یەوە لەپاش تەواو کردنی دایە دەستی عمرو، عمریش خەریکی دڕاندنی بوو، پاشتر نوسراوێکی تری دەرهێنا و عمریش لێ ی وەردەگرت و دەی دڕاند و بەوشێوەیە بەردەوام بوون، تا بانگی نیوەڕۆی فەرموو.[1]

لەو ملك و قەردەغانەی کاتی خۆی بە خشرابوون ن بەعمر، واعمر گەڕاندیەوە بۆ(بیت المال)، کەژی وەرس لە وڵاتی یەمەن و چەند قەدەغەیەك(قاغه) لەمامە.[2] و ئەمەو لەگەڵ زەوی (فەدەك)و (خەیبەر)[3] و سوەیدا، هەموویان گەڕاندنەوە بۆ خەزێنە تەنها (سوەیدا)نەبێت، عمر(رضي الله عنه)دەیووت: هەرچیم هەبوو هەموویم گەڕاندنەوە بۆ موسڵمانان تەسوەیدانەبێت، کە زەویەکە من بەپارەو مووچەی خۆم هێ اوەتەوە بەرهەم و بچوکترین ماف موسڵمانای بەسەرەوە نی یە،لەو پارەیەم، کە(٢٠٠)دینار بوو لەگەڵ موسڵماناندا وەرم دەگرد چکم کردوە.

زەوی فەدەك دەکەوێتە باکور شاری مەدینە، ساڵانە نزیکەی (١٠,٠٠٠)دیناری خێردەدا یەوە، کاتێعمر(رضي الله عنه) خیلافەی کەوتەدەست، هەواڵی ئەوزەوی یەی پرسی و لێ ی ورد بوویەوە و پاشان باسی ئەو زەویەی کرد لەسەردەمی پێغەمبەری پێغەمبەری خواداﷺو، پاش ئەویش لەسەردەمی ئەبوبەکری صدیق و عمر و عثمانداﷺ... لەسەر ئەوە نامەی نوسی ئەبو بەکری کوڕی عەمری کوڕی حەزم و پێ ووت: پاشان، من زۆر ورد بوومەتەوە لەزەوی یەکەی فەدەك و بۆم دەرکەوتووە کە بە من نابڕێت و نیازم کردوە بیگەڕێنمەوە سەر شێوازی سەردەمی پێغەمبەر و

---

١ ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز لا (١٠٧ ، ١٠٨).

٢ ـ عمر بن عبدالعزیز سیاسته في رد المظالم(٢٠٧٠).

٣ ـ هەمان سەرچاوە.

أبو بکر و عمر و عثمان، واز لەو بەنامانە بهێنم کەدوای ئەوان کاری لەسەر کراوەو بۆ ئەو بەستە بیگەڕێنەوە و بیدە دەستی کەسێك لە موسڵمانان کە بەرهەمی بێنێت، والسلام.[١]

(کەتیبە)کە قەڵایەك بوو لە قەڵاکانی خەیبەر، کاتێ عمر بوویە خەلیفە نامەی نارد بۆ کاربەدەستەکەی بەشاری مەدینەوە، کە ئەبو بەکری کوڕی محمدی کوڕی عەمر بوو پێ ووت: بەدوادا چونێکی کەتیبەکەم و بزانە لە پێنج یەکەکەی پێغەمبەری خوا بووە یان موڵکی تایبەتی پێغەمبەرﷺ خۆی بوو؟

ئەبو بەکریش پرسیاری لە عەمرەی کچی عبد الرحمن کرد و ئەویش ووتی: پێغەمبەر خواﷺ کاتێ سوڵحی کرد لەگەڵ (بەنی ئەبی الحقیق) - (نەتئە و شەق)ی کرد بە پێنج بەشەوە و کەتیبە یەکێك بوو لەو پێنج بەشە، عمری کوڕی عبد العزیزیش گەڕاندیەوە بۆ شێوازی سەردەمی پێغەمبەری خواﷺ.

ئەو زەویەشی گەڕاندەوە بۆ ئەو پیاوە میسری یەی لەکاتی خۆی عبدالعزیز باوکی لەشاری حەلوان بە ناڕەوا لێ ی وەرگرتبوو، ئەو خانوەشیکە عبدالعزیزی کوڕی مەڕوان کاتی خۆی لە ڕەبیعی کوڕی خاریجەی کڕی بوو، کە هەتیوێك بوو خۆی گەورەی کردبوو، عمر گەڕاندی یەوە بۆ ڕەبیعە پاش ئەوەی بۆی دەرکەوت، کە لەشەرعدا دروست نی یە سەرپەرشتیار مۆڵکی هەتیوەکانی ژێردەستی خۆی بکڕێتەوە.

پاشن هەموو ئەوداهاتەی لەکەژی وەرسەوە لە یەمەن دەستی کەوت، گەڕاندیەوە بۆ(بیت المال)لەگەڵ ئەو دەست کورتی پێویستی زۆرە خۆی و ماڵ و منداڵی بەو پارانە، بەڵام ژیانی ئەو دونیای بەلاوە مەبەست بوو، نەك ژینی کورتی دنیا، هەروەك فەرمانی دابە موزاحیم، کە هەموو ئەوداهاتانەی ساڵانە لە بەحرەینەوە بۆی دەهات بیگێڕێتەوە بۆ خەزینەی موسڵمانان.[٢]

١ ـ الطبقات(٣٨٩/٥)و عمر وسیاسته في النظام (٢٠٨).
٢ ـ الطبقات لا ٢١٢.

ئا بەو شێوەیە عمرﷺ لە خۆیەوە دەستی پێ کردو خۆی کردە سەرمەشق و ڕەچە شکێن لەو بوارەدا لەبەرچاوە، گەلەکەی و هەموو ئەو موڵکانەی گێڕایەوە بۆ خەزێنەی موسڵمانان کە بۆنی ئەوەیان لێ دەهات بەناڕەوا گەیشتبێت بەو ویان گومانی هەبوو لەوەی بە تەواوی حەلاڵی ئەوبێت، هەمووی گەڕاندەوەبۆ خاوەنەکانیان،ئەمەش لە ڕوانگەی دەست گرتنی بەوە بوو بە بنەمای زوهید و دنیا نەویستی و باوەڕی تەواوی بەوەی کە گەڕاندەوەی ئەو شتانەی بەزوڵم گەیشتبوو بەو بەشێکە لە تەقوا و لە خواترسان و، دانانی شتەکان لە شوێنی خۆیاندا.

هەرکە بەتەواوی ڕزگاری بوو لە هەموو ئەوشتانەی گومانی لێیان هەبوو، کەمانی ئەوەی تێیدا بێت - ناوڕی دایەوە بەلای خێزانەکەیدا - فاطمەی کچی عبدالملك - کە خاوەنی ئاڵتون و جەواهیر بوو، پێ ووت: ئەمە چۆن گەیشتە دەستی تۆ؟ ووتی: ئەمیری باوەڕداران پێ بە خشیووم.

عمریشﷺ پێ ی ووت: یان ئەوەیە دەی خەیتەوە (خەزێنەی موسڵمانان) یان ڕوخسەتم بدە لێت جیا ببمەوە، چونکە پێم خۆش نی یە من و تۆ و ئەو خشڵ و گەوهەرانە لەیەك ماڵدا بین.[1]

عمرﷺ زۆر لەسەر خۆ هۆکاری ئەمەی بۆ ڕوونکردەوە و پێ ووت: ئەزانم مەسەلەی ئەم خشڵ و زێڕو زیوەو ئەزانم باوکت چی لێ کردووە، دەی ڕێگام پێ دەدەی بیخەمە ناو دارە مەیتێك و لەو پەڕی (بیت المال) دابنێم و پارەی تر سەرف بکەین ئەگەر پێویستمان بووسەرفی بکەین، ئەگەر پێش تۆ مردم ئەوا پێت بدەنەوە، فاطمەش ووتی: چۆنت پێ خۆشە وای لێ بکە.

عمرﷺ پێش فاطمە گیانی سپاردو یەزیدی برای فاطمە بوو بە خەلیفەو دووبارە خشڵەکەی بۆ ناردەوەو، بەلام فاطمە وەری نەگرتەوەو ووتی: من هەرگیز شتێك وەرناگرمەوە، کە پێشتر بە خشیبێتم، بەلام یەزید دابەشی کرد بەسەر خێزانەکانی خۆی و خێزانی کوڕە کانیدا.[2]

---

١ - الطبقات لا ٢١٢.

٢ - سيرة عمربن عبدالعزيز(لإبن عبدالحكم) لا(٥٢ ، ٥٣).

* گەڕاندنەوەی موڵکە ناڕەوابیەکانی بەنی ئومەیی یە :

ئەگەر عمررحمه الله لەگەڕانەوەی ئەو موڵك و سامانەی دا لـە خـۆی و خێزانەکـەی و ئامۆزاکانی و خاڵۆزاکانی و براکانی یەوە لە بنەماڵەی ئەوممەوی دەسـتی پـێ کـرد، لەگەڵ بە خاك سپاردنی سولەیمانی کوڕی عبدالملکی ئامۆزایدا شتێکی زۆر سەرسوڕ هێنەری بینی، ئەویش ئەوەبوو دەبینی خەلیفەکانی پـێش خـۆی، کـە هـەموو، یان مـام و ئـامۆزای بـوون - زۆری دیمـەنی زیـادە ڕەوی و ئیـسرافیان هێنـاوە بەسـەر خەلیفەدا کە لەسەردەمی پێغەمبەری خوادا ﷺ شـتی وانـە بـووە یـان لەسـەردەمی خەلیفـە ڕاشـیدیەکاندا، مـاڵ و سـامانیان بـێ شـوماریان خـەرج دەکـرد لـەپێناوی ئەوەدا، کە لەبەرچاوی میللەت بە گەورەو جێگاری شانازی دەربکەون.

لەو دیمەنانە: ئەسپ سوارانی خیلافـەت کـەپێك هـاتبوون لـە کۆمـەڵێکی زۆر لـە ئەسپ و ئێستر و گوێدرێـژو هـەر ووڵاخێکـی کەسـێك سەرپەرشـتی دەرکـد کەسـێك ڕەشۆکەی گرتبوو.

هـەرە لـەو دیمەنانـە: کۆمـەڵێك چـادرگەو ژوور و فـەرش و ژێـر خـەر کـە ئامادەکرابوون بۆ خەلیفەی نوێ، و چاوی هەڵتەقی بوو هەموو بەو هەمووە دەسته جل و بەرگە نوێ یە و شوشە عەترو کرێنمانەی، کە برمردنی خەلیفەی پێشو هەموو دەبنە موڵکی ئەو، بـەبێ ئـەوەی قەترەیـەك ئـارەقی لـە پێنـاودار شتبێت، هـەموو ئەمانەش کە لەوکاتەدا گەلێك پیویستی بەو سامانانە بوو تا پێداویستی موسڵمانانی پێ دەربکات بەو شێوەیەی کە خواو پێغەمبەرەکەی ڕوونیان کردۆتەوە.

بۆیە ئەم شتگەلە جوانەی درایە دەست خێـرا هـەمووی دایەدەسـتی مـوزاحیم و ووتی بێی: هەموویان بفرۆشە و پاراکە بخەرە ناو خەزێنەی موسڵمانان.[١]

عمـررحمه الله سیاسـەتێکی دیـاری کـراو نەخشەبۆکێـشراوی هـەبوو لەمەسـەلەی گەڕاندنەوەی پارەو موڵکی بنەماڵەی ئومەوی یەکان ڕابۆیە لەپاش بەخاك سپاردنی سـولەیمان هـەموو هاتنـەوە خزمـەت خەلیفـەی نوێیـان وەك عادەتیـان لەگـەڵ

١ ـ عمر بن عبد العزیز وسیاسته في رد المظالم لا ٢١٣.

خەلیفەككانی پێشتردا، بۆئەوەی هەر لەوكاتەوە لەو مەسەلەیە لەو كاتەوەی ئاگاداریان بكات، ئەوەبوو عبدالملك نەیهێشت بێتە ژوورەوە و بەباوكی ووت: فەرمانت بەچی یە؟ ئەویش ووتی: پێیان بڵێ باوكم سەلامتان لێ دەكات، پێتان دەڵێت: ﴿قُلۡ إِنِّيٓ أَخَافُ إِنۡ عَصَيۡتُ رَبِّي عَذَابَ يَوۡمٍ عَظِيمٖ﴾(الزمر: ١٣).

پاشتر جارێكی تر داوای لەباوكی كرد، كە زووبكات لە جێ بەجێ كردنی لێ سەندەوەی مولك ماڵی ئومەوەی یەكان، كە بەناڕەوا دەستیان كەوتبوو عمریش پێ ووت: ئەم هۆزو بنەماڵەی تۆ ئەم شتانە، یان گرێ گرێ دەست كەوتووەو هەركاتێ بمەوێت هەوڵ بدەم لێیان بسەنمەوە دەترسم بەیەكجارو پێكەوە هەڵتەقێن پێمانداو جەنگ و خوێن ڕشتن بەرپا بكەن دژمان.

دەی وەڵڵاهی لەناوچوونی دنیا مەبەلاوە ئاسان ترە لەوەی بەهۆی منەوە ئەوەندی كەڵەشاخ گرفتێك خوێن بڕژێت، ئەی تۆ عبدالملك باوە ڕازی نیت كە باوكت هەموو ڕۆژێك سوننەتێك زیندو دەكاتەوە و- بیدعە- یەك گوڕدەنێ - تابزانیت خوا چی دەكات لەنێنان ئێمەو ئەواندا و خوایش باشترین حوكم ڕایانە.[1]

پاشان زیاتر سیاسیەتەكانی خۆم لەم بارەیەوە ڕوون كردەوە، كاتێ (عبد الملك)ی كوڕی پێ ی ووت: چی ڕێ لێ گرتبوویت و ناهێڵی ئەوێ دەتەوێت جێ بەجێ ی بكەیت؟ دەی سا وەڵڵاهی زۆر ئاسایی لەلام من و تۆپێكەوە لە مەنجلێكدا بكولێنن. عمر پێ ی ووت: تۆیش؟ ووتی: بەڵێ.

عمریش ووتی: سوپاسی بۆ ئەو خوایەی ڕۆڵەیەكی وای پێ داووم، كە پێشتگیر و هاوكارمە لە ئیش و كاری ئاینەكەمدا، بەڵام ئەگەر ئەوەی تۆ دەیڵێت جێ بەجێ بكەین لەوە دڵنیانیم كە بەدڵیان بێت، ئەگەر بە دڵشیان نەبوو ناچارم دەكەن پەنابەرم بۆ شمشێر، دەی خێر نی یە لە چاكەیەكدا بەشمشێر بهێنریتەكایەوە، كوڕی خۆم من خەڵكی وردە وردە ڕادەهێنم و ئەگەر تەمەنیش ڕێگاری نەدام ئەوە داوا دەكەم لەخوا ئەو خواستانەم بێنە دی، چونكە خوا دەزانێت من نیازم چی یە.[2]

---

١ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز، إبن الجوزي لا (٢٦٠ـ ٢٦٣).

٢ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز، إبن الجوزي لا(٢٦٢ـ٢٦٣).

ئابەو شێوەیە عمر رحمه الله سیاسـت و ڕێـزی پڕلـە حیکمـەت و ژیرانـەی گرتەبـەر بـۆ هێنانە دی ئەو ئاواتانەی، بۆجێ بەجێ کردنیشی گەورەترین و ترسناکترین ڕێگای گرتە بەر کە ئەوەبوو لەخۆیەوە دەستی پێ کرد و پاشان خانەوادەی خۆی پاشتر بنەماڵەکەی کە خاڵۆزاو ئامۆزاوانی بوون و کۆی کردنەوە و داوای لێ کردن کە هەرچی یەکیان بە ناڕەوا پێدراوە بیگێڕنەوە بۆ خاوەنەکانیان.[١]

هەر لە ڕۆژانی یەکەمی خیلافەتدا بەتەواوەتی بەنی ئومەیەی ڕووت کردەوە لە زۆربەی موڵك و سامانەکانیان، کە لەڕۆژانی ڕابردوودا گەشەی کردبوو، چونکە بنەماڵەی فەرمان ڕەواکان بوون...))، وا ئەمڕۆ ماڵەکانیان لێ دەسەنرێتەوە و دەخرێتەوە(بیت المال)و دادپەروەری ڕێرەوی خۆیدەگرێیەوە؛ سامانی موسڵمانان واد دەگەڕێتەوە بۆ موسڵمانان، تایبەت نابێت بە کۆمەڵێکەوە یان حیزبێکەوە و خەڵکی تری لێ بێ بەش بکرێت، و ماڵ و سامانەکانیش لە هەموو جۆرەکان بوون، بەهەموو شێوازێك هۆکارێك کۆکرا بوونەوە، عمر رحمه الله لەبەنی ئومەیەی سەندەوە و هەموو تاپۆکانیشی دڕاندن و گەڕاندنیەوە بۆ شوێنی دروستی خۆیان:

لەوانە: موڵکی بەناڕەوا دەست کەوتوو، خەڵات و دیاری، موڵکی تابیەتی و جیاو زەوی وزار و قەدەغەکان، هەر هەمووی کرا بە پارە و کۆکرایەوە کە لە مەزەندەی عمر دا لایەکی سامانی هەموو ئوممەت بووو بەنیوەی (بیت المال)دادەنرا.[٢]

چەند ڕۆژێکتێ تێپەڕی و (بەنی ئوممەیە)بینیان وا لە هەموو موڵك و سامانێك بێ بەش کران جگە لەوەندە نەبێت کە مافی ڕەوای خۆیان بو، دەستیان بە دروستکردنی هاشەو هوشە دژی ئەم سیاسەتەی عمر کرد و نەیاری تەواوی خۆیان ڕاگەیاند، ئەی وەڵامی عمر چی بوو؟.

(دەی وەڵڵاهی ئاواتە خوازم لەسەر زەویدا ناعەدالیەتێك نەمێنێ من نەگێڕمەوە شوێنی خۆی و ئاواتە خوازم هەرناعەدالەتی یەك ڕاست کەمەوە لەبەرامبەرەیدا پارچە یەك لە لاشەم بمێنێت و ئازاری تەواو بچێژم و پاشانیش وەك خۆی لێ

١ ـ عمر بن وسياسته في رد المظالم ٢١٥.

٢ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز لإبن الجوزي لا ١١٥.

ببێتەوە، یەك ناعەدالەتی نەمێنێت ڕاستم نەکردبێـەوە لـە دەروونـی خـۆم دەپرسم دەربارەی).[١]

بەڵام نەوەکانی بەنی ئومەیە بێ هیوا نەبوون و چۆکیان دانەدا دەربـارەی ئـەم مافانـەی ئومـەتی ئیـسلام، کـەهیچ ڕۆژێـك لـە ڕۆژان نـەهاتووە بـە خەیاڵیانـدا بـەو شێوەیە لێیان بسەنرێتەوە، بـۆ ئـەو مەبەسـتە کۆبوونـەوە داوایـان کـرد لـە کـوڕە گەرەی وەلید کرد کە دەمڕاستیان بـوو تـا لـەو بارەیـەوە شـتێك بـۆ عمـری کـوڕێ عبدالعزیز بنوسێت.

ئەویش نامەی نوسی بۆی ووتـی: پاشان... تۆڕێڕەوی هەموو خەلیفەکانی پـێش خۆتت فەرامۆش کرد و لە پڕۆگرامی ئەوان لات داوکارەکانیانت ناونا ـ ناعەدالـەتی ـ مظلمة ـ کەئەمەش بە چاوی سوك سـەیرکردنی خۆیـان و سیاسـەت و کارەکانیانـە، جنێویشە بۆ ڕۆڵەکانی دوای خۆیان، ئەوکارەش مافی تۆ نی یە، ئەوەی خوا ویـستی بگەیەنرێت تۆ بچڕاندت، هەڵوێـستی نـاڕەوات نوانـد لەگـەڵ خزمانتـدا، هـەمووپارەو موڵك و سامانی پاش ماوەی قورەیـشی یـەکان مافـەکانیانت داگیر کـرد بەسـتەم و ناڕەوا خستتەوە خەزێنـەکانی خـۆت، دەی لـەخوا بترسـە ئـەی کـوڕی عبـدالعزیز و بگەڕێرەوە بۆلای، ئەگەر ئاوا ستەم و نان بڕاوی بهێنی بەسـەر خزمەکانتـدا گومـان مەبە ئەو کورسی یەت تاسەر بـۆ بمینتـەوە، سـوێند بەوکەسـەی محمـدیﷺ کـردە خاوەنی پەیام و کەڕامـەت، بـەم کـارەت تـۆ خـۆت لـە خـوا دوور دەخەیتـەوە، کـە خۆیـشت بـە بەڵاسـەیری دەکـەیت، دەی هـەر وایـشە، دەی کـەمی لـە ئـازەزوات و نابەدڵی یەکانت وەرە خوارەوە)[٢].

لەم نامەیدا ناڕەزانی نەوەکانی ئومەیی یە دەردەخات بەرامبەر کارەکانی عمر:

* پێـچەوانەی خەلیفـەکانی پـێش خـۆی کـردوە و بەسـوك و ناتـەواو سـەیری کردووەن.

---

١ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز(إبن عبد الحكم) (١٤١ـ ١٥١).

٢ ـ عمر بن عبدالعزيز، صالح العلي لا ١٩٤.

* به خراپ سه‌یركردنی ڕۆڵه‌كانی دوای خۆیان.
* كاره‌كانی ناڕه‌وان و له‌گه‌ڵ هه‌قدا یه‌ك نا گرنه‌وه.
* نان براو كردنی بنه‌ماڵه‌كه‌ی هه‌ڕه‌شه‌یه‌كه بۆ پۆسته‌كه‌ی وه‌ك خه‌لیفه.

بێ گومان ئه‌م كاره‌ی عمر كوڕی عبد العزیز هه‌ڕه‌شه‌یه‌ك بوو ڕووبه‌ڕووی بنه‌ماڵه‌ی ئومه‌ی یه‌كان ده‌بوویه‌وه هێزو ده‌سته‌ڵاتی لاواز ده‌كردن، وایان لێ ده‌كردن هه‌نگاوی تر بگرنه‌به‌ر، كه هه‌ڕه‌شه بێت بۆ خه‌لیفه‌ی سه‌رحوكم، ئه‌مه‌ش جێگاری مه‌ترسی گه‌وره‌ی چ خۆی و چ بۆ ئه‌سڵی خیلافه‌ت.[1]

وه‌لامی عمررحمه الله بۆ ئه‌م نامه‌یه زۆر توند بوو، هه‌موو وشه‌یه‌كی وه‌ك بڵێسه‌یه‌كی ئاگر وابوو: ((وه‌یل بۆ خۆت و بۆ باوكیشت، ئای كه‌شكات لێ كه‌ر ماف خواروونتان زۆره له‌ڕۆژه‌ی قیامه‌تدا، .. خۆت بگره په له‌مه كه، ئه‌گه‌ر ته‌مه‌ن ڕێگا بدات و مافه‌كان هه‌موو بگڕمه‌وه شوێنی خۆیان... ئه‌وكاته ئاوڕێك له تۆ و بنه‌ماڵه‌كه‌ت ئه‌ده‌مه‌وه، گۆڕه‌پان سپی ده‌كه‌مه‌وه‌له‌سه‌ر به‌ڵگه‌ی ڕوون و ئاشكرا، ئه‌ی ئه‌وانه‌ی به درێژایی ژیانتان هه‌قتان پشت گوێ خستووه).[2]

* بنه‌ماڵه‌ی ئومه‌وی یه‌كان په‌نا بۆ گفتوگۆی ئاشتیانه ده‌به‌ن:

پاش ئه‌وه‌ی ڕۆڵه‌كانی ئه‌مویی یه بێ هیوا بوون له خۆگرتن به‌رامبه‌ر ئه‌م نه‌یاری یه‌یه‌ككرتووه‌یان وزانیان سودی نی یه، په‌نایان برد بۆ شێوازی دانشتن و گفتو گۆو له‌یه‌ك حاڵی بوونی نه‌رم ونیان، به‌ڵكو به‌و هۆیه‌وه بگه‌نه ئه‌و مه‌به‌سته‌ی خۆیان پێیان خۆشه و قسه‌ی له‌گه‌ڵدا بكه‌ن و خزمایه‌تی وسیله‌ی ڕه‌حمی بخه‌نه‌وه بیر.

ئه‌ویش به‌م شێوازه وه‌لامی دانه‌وه‌و ووتی: (سامانی تایبه‌تی خۆم له خزمه‌تتاندایه، به‌لام موڵك و سامانی گشتی موڵكی هه‌موو موسڵمانانه و ئێوه‌ش یه‌كێكن له‌وان، وه‌للاهی ئه‌گه‌ر كار وای لێبێت هه‌موو سه‌ر زه‌ووی ئه‌م بۆ چوونه‌ی ئێوه‌یان هه‌بێت، منیش دنیایه‌ك سزای خوایان به‌سه‌ردا ده‌بارێنم).[3]

---

١ ـ عمر بن عبدالعزيز، صالح العلي لا ١٩٥.
٢ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن عبد الحكم)لا ١٤٧ـ ١٥١.
٣ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز(إبن الحكم)، لا ١٤٧ـ ١٥١.

جارێکیـان هیـشامی کـوڕی عبـدالملك دەڕواتـە لای، پـێ دەڵێـت: ئـەی ئـەمیری باوەڕداران من نوێنەری خزمەکانتم بۆلات، هـاتووم ئاگـادارت بکـەم لـەوەی، کـە لـە ناخیاندایە، ئەوا دەڵێن: تۆچی دەکەیت لە حوکمەتەکەتدا ئازاد بەو بیکـە، بـەڵام واز بێنە لەو حوکم فەرمانانـەی، کـە خەلیفـەکانی پـێش تـۆ داویانـە، عمر هـەر لەوێـدا وەڵامی دەداتەوە و دەڵێت: ئەگەر دوو کتێبم بۆ بهێنی یەکێکیان لە معاویە و ئـەوی تریان لە عبدالملکەوە بێت: کار بەکامیان بکەم بەڕای تۆ؟ ووتی: بەوەی پێشتریان. عمریش وەڵامی دایەوە: دەی من هیچ کتێبێـك لـە کتێبەکـەی خـوا پێـشتر نـابینم و منیش چ کاری ئێستام و چ کاری خەلیفەکانی پێش خۆم لەسەر ئـەو کتێبـە پێـڕەو دەکەم.[1]

* بنەماڵەی ئومەوی یەکان ئەم جارە پوری فاتیمەی عمر دەنێرن:

کاتێ پیاوان دەستە وەستان بوون لەوەی عمر نەرم بکـەن و بـۆلای خۆیـان ڕای بکێشن ناچار بوون پەنا بەرن بۆ فاطمەی کچی مەڕوان، ئەم پورەی عمر زۆر ڕێـزدار و خاوەن کەسایەتیەکی گەورە بوو، لە هـەموو کاتێکدا بـۆی هـەبوو بـچێت بـۆ لای خەلیفەکان و هیچ داواکاری و پێداویستی ڕەد نەکراوەتەوە، زۆر ڕێزیان لێ دەگرت و بەگەروە سەیریان دەکرد، عمریش پێش خیلافەت بەو شێوەیە بۆی دەڕوانی، کاتـێ فاطمە هات بۆ لای ڕێزی تەوای لێ ناو پـشتی یـەکی پێـداو لـەلای خـۆی داینیـشاند، فاطمەیش ووتی:

خزمەکانت سکاڵات لێ دەکەن و واباست دەکـەن، کـە تـۆ لـە خێـرو بێـری پـێش خۆت بێ بەشـت کـردوون، عمـریش ووتـی: هـیچ مـافێکم لێ زەوت نـەکردوون مـافی خۆیان بوو بێت هیچ مافیکیشم لێ نەسەندوون، کە مافی خۆیان بوبێت.

فاطمەش وتی: من دەمبینین باسیان دەکردیت،من زۆر دەترسم لەدژت هەڵسن و ڕۆژێکی ڕەشت بەسەر بهێنن.

---

١ ـ هەمان سەرچاوە، لا ١١٨ـ ١١٩. ملامح الانقلاب الإسلامی في خلافة عمر بن عبدالعزيز د. عماد الدين خليل، لا ١١٧ـ ١١٨.

عمریش ووتی: ((کل یوم أخافه - دون یوم القیامه- فلا وقانی الله شره))، واتـه: ئەگەر جگە لەڕۆژی قیامەت لەڕۆژێکی تر بترسم، دەی خوا لەشەڕو خراپەی ئەو ڕۆژە نەم پارێزێت.

پاشان دوای کرد - یەك دیناری (ئاسن) و ئاگیرێك و مەقەڵەیەکی بۆ بهێنن و کاتێ بۆیانی هێنا سکڵەکانی گەش کردەوەو دینارەکەی خستە ناوی تاسور بوویەوە، پاشان دینارەکەی گرت بەدەستی یەوە و بەپوری ووت: پورێ گیان ئایا دڵت بۆ برازاکەت ناسوتێ - واتە بخرێتە ناو ئاگری دۆزەخەوە.

ئەم دیمەنە کاریگەرە کاری کردە سەر دڵ و دەرونی پوری فاطمەو لای کردەوە بۆ لای عمر داوای لێ کرد لەسەر ووتەکانی بەردەوام بێت.

ئەویش دەستی کرد بەقسە وەك بڵێ ی تابلۆیەکی ڕەنگین لە داد پەروەری ئیسلام بنەخشێنێ تا بتەقێتەوە و خێرو بێری بۆ هەمووان بێت، ووتی:

خوای تەعالان محمدﷺی ناردووە تاڕەحمەت و بەزەیی بێت بۆ هەموو خەڵکی سەر زەوی، بۆ ئەوەی نەناردووە تا ببێتە سزاو ناڕەحەتی بۆیان و، پاشان خوای گەورە گەڕانەیەو بۆ لای خۆی لەپاش خۆی ڕووبارێکی سازگاری بۆ بەجێهێشتن، تا بەیەکسانی وئاوی لێ بخۆنەوە، لەپاش ئەویش أبوبکر ڕوبارەکەی وەك خۆی هێشتەوە پاش بەردەوام ئەو ڕوبارە ئاوی دەبەخشیە تینوان، تا یەزید و مەڕوان و عبدالملك و وەلید و سولەیمانی کوڕێ درایە دەستی من ئاویان لێ دەخواردەوە تا خیلافەت گەیشتە دەستی من و ڕووبارەکە بە وشکی درایە دەستی من و ئاوی نەدەبەخشی یە خاوەنەکانی و منیش بە نیازم ئەو ڕووبارە سەر لەنوێ وەك جاران لێ بکەمەوە.

فاطمة ووتی: بەسیە، من تەنها ویستم قسەیەکت لەگەڵدا بکەم، مادام تۆ نیازی ئەوەت هەیە، دەی من هەرگیز هیچ ناڵێم و گەڕایەوە لایان هەواڵەکەی بۆ گێڕانەوە.[١]

لەڕیوایەتێکی تردا هاتوە، کە فاطمة پاش ئەوەی لەلای عمر هاتە دەرەوە بە (بنی ئومەیی یە)ی ووت: خۆتان بە خۆتان کرد، ئێوە لەنەوەکانی عمری کوڕی

١ ـ الکامل في التأریخ (٣/ ٢٧٠).

خطابتان خواست، وا ڕۆڵەیەکی وەك باوانی لە دایك بوو)... و هەموویان بێ دەنگ بوون.[١]

* (بنی ئوممەیە) یەك ڕیزی نەیاری تێك دەدەن:

خێرا ئەو کۆبونەوەیەو یەکڕیزیەیان تێك چوو و بڵاوەیان لێ کرد، دوای ئەوەی بێ هیوا بوون و بۆیان دەرکەوت، کە عمر زۆر بەڕاستیەتی لە گەڕاندنەوەی سامانی وولات خزمەتی گەل، ئیتر ووتیان: دوای ئەمە هیچ شتێك کەڵکی نی یە.

پاشا ئەوە هەریەکەیان ویستیان بە تەنها هەوڵ بدەن بۆ وەرگرتنەوەی سامانی لەدەست چوویان، بەڵام عمر توانی بەرامبەر کۆمەڵێکی زۆر بوەستێت و بە ئارەزووی ئەوان نەکات، ئیتر زۆر ئاسانە یەك یەك بێ دەنگ بکات وتێیان بگەیەنێت کەپارە و سامانی ئوممەت شتێك نی یە، کە بەقسەی لەسەر بکرێت هیچ ڕۆژێك لە ڕۆژان.[٢]

أ- گەڕاندنەوە مافەکان بۆ خاوەنەکانیان:

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله هەروەوە نەوەستا کە ماڵ و موڵکەکانی (بنی أُمیە)وەربگرێتەوەو بیخاتەوە(بیت المال)، بەڵکو هەنگاوێکی تری ناو لەناو ئوممەتی ئیسلامیدا ڕای گەیاند، کە کێ هەر سکالایەکی هەیە لەسەر ئەمیری هەرێمێکم، یان تاکێکی بنەماڵەی ئومەیی یە یان ستەمێکیان لێ کردبێت، با بێتە پێشەوە بە بەڵگە بیسەلمێنێت تا مافی بۆ بگێڕێنەوە ... ئیتر کۆمەڵێکی زۆر سکالانامەیان پێشکەش کرد و، بەڵگەکانیان خستە ڕوو، عمریش پاش لێکۆڵینەوە یەك یەك موڵکەکانی پێدانەوە لە کێڵگەو زەوی و ژار و ماڵ و سامان.[٣]

جارێکیان والی بەسەر پیاوێ:ی نارد بۆلای عمر کوڕی عبدالعزیز، تا سکالای خۆی بکات لەوەی کەزەویەکانی داگیر کراوان و عمریش زەویەکەی بۆگێڕایەوە و

---

١ ـ الكامل في التأريخ (٣/ ٢٧١).

٢ ـ ملامح الانقلاب الاسلامي في خلافة عمر، لا١١٩.

٣ ـ ملامح الانقلاب الاسلامي في خلافة عمر، لا ١٢٠.

پیشی ووت: چەندت سەرف کردوە لەبەسرە تا گەیشتوتیە لای من؟ کابرایەکەش ووتی: ئەی ئەمیری باوەڕداران تۆ دەربارەی کرێ ی ڕێگەکەم دەپرسیت، کە هەموو زەویەکەت بۆ گێڕامەوەتەوە، عمر وەڵامی دایەوە: من مافەکەی خۆتم بۆ گێڕایتەوە، پاشان فەرمان دەدات(٦٠)دەرهەمی بدەنێ لەباتی مەسروفی ئەم سەرو ئەوسەری ڕێگا.[١]

(إبن موسی) دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز بەردەوام تامرد هەر موڵك و سامان دەگێڕایەوە بۆ خاوەنەکانیان.[٢]

ڕۆژێك کۆمەڵێکی موسڵمانان هاتنە خزمەتی عمر و سکاڵایان لەسەر (روحی کوڕی ولیدی کوڕی عبدالملك) تۆمار کرد، کە گوایە کۆمەڵێ دووکانی لێ زەوت کردووەم، شایەتیان هێنا بوو لەسەر، عمریش فەرمانی دابە(روح)، کە دوکانەکانیان بۆ بگێڕێتەوە و داوای تاپۆکەی وەلیدی نەکردو (روح)یش هەڕەشەی لێ کردو عمریش پاسەوانەکەی خۆی ئاگادار کرد، کە شوێنی (روح) بکەوێت بزانێت دەیداتە و، یان نا ئەگەر نەیدایەوە بدات لەملی و، (روح)یش لەگیانی خۆی ترساو خێرا دوکانەکانی هەموو گێڕایەوە بۆ خاوەنەکانیان.[٣]

زەویەکیش کە هەندێ لەعەرەبە دەشتەکیەکان زیندوویان کرد بوویەوە پاشتروەلیدی کوڕی عبدالملك لێ ی سەندبوون و بەخشیبوویە یەکێ لە خزمەکانی، عمر رحمه الله لێ سەندەوە گێڕایەوە بۆ خاوەنەکانی خۆی ووتی: پێغەمبەری خوای ﷺ فەرموویەتی: ((من احیا ارضا میتة فهي لە))* ، واتە: هەرکەسێ زەویەکی مردوو زیندو بکاتەوە ئەوە دەبێتە ملکی ئەوی، پێغەمبەری خوا ﷺ (بیت المال)ی زۆر خۆشویستووە هەموو مافەکانی بۆگێڕاوەتەوە، جارێك ووتی: بە فاطمەی کچی علی کوڕێ أبو طالیب رضي الله عنه: (ئەی کچی علی، وەڵڵاهی لە هەموو سەرزەویدا کەسم

١ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز، لإبن عبدالحکم، لا ١٤٦، ١٤٧.
٢ ـ الطبقات(إبن سعد)(٥/٣٤١).
٣ ـ سیرة عمر(إبن الحکم)، لا ٦٠.
* صحیح جامع الالباني ژ ٢٧٦٦.

ئەوەندەی ئێوە خۆش ناوێت ئەی (آل بیت)، ئیوەم لە هەموو کەس و کارەکانی خۆم زیاتر خۆشم دەوێت).[١]

ب ـ لابردنی هەموو والی و کاربەدەستە ستەم کارەکان:

کاتێ عمری کوڕی عبدالعزیز‌ رحمه الله بوو بە خەلیفە، دەستی کرد بە لابردنی هەموو ئەو والی و فەرمانڕەوا و کاربەدەستانەی کەستەمیان لە موسڵمانان کردبوو، لە پۆستەکانیان لای بردن، یەکێ لەوانە: (خالدی کوڕی ریان)، کە بەر پرسی گشتی پاسەوانەکانی سولەیمانی کوڕی عبد الملك بوو بە فەرمانی سولەیمان دەیدا لە ملی هەرکەسێك ئەو بیویستایە و لەباتی ئەودا(عەمری کوڕی موهاجیری ئەنصاری) دانا، بە خالیدی ووت: ئەی خالید ئیتر ئەو شمشێرە لە خۆت بکەرەوە، ئەی پەروەردگارم من لەبەر خاتری تۆ خالیدم لە کار دوور خستەوە، دەی خوایە هەرگیز بەرزی نەکەیتەوە، پاشان بە عەمری ووت: وەڵلاهی ئەی عەمر تۆ چاك دەزانیت هیچ پەیوەندیەکی خزمایەتی لەنێوان من و تۆدا نی یەجگە لەپەیوەندی خزمایەتی ئیسلام، بەڵام بینیومیت زۆر قورئان دەوردەکەیتەوە و بینیومیت لە جێگەیەکدا نوێژت کردوە وات زانیوە کەس ناتبینێت و هەروەها چاوم پێت کەوتوە چەند جوان نوێژ دەکەیت ئەم شمشێرە بگرە و بیەبە بەرپرسی یەکەمی پاسەوانەکانم.[٢]

ئابەو جۆرە بەرپرسە ستەمکارەکانی لابرد، ئەمەش شێوازی بووە لە هەڵبژاردنی والی و قازی و نوسەرەکان و...هتد، دەگەڕابە دوای کەسێکی شیاو و صالح دا چ لەبواری خواناسی یان لەبواری دەستپاکیدا و کاتێك ڕەخنەی گرت لەیەکێك لە والی یەکانی خۆی و بەدار حەیزەرانەکەی دەستی ئامازەی بۆ ناوچاوی کابرا کرد و پێ ی ووت: ئا ئەمەت منی خەڵەتاند، واتە: زۆر سوژدە بردنەکانت، ئەم نیشانەیەش لە ناوچاوەوە نیشانەی زۆر نوێژ کردن و خواناسینە، خۆ عمر رحمه الله بەڕواڵەتی کەس نەخەڵەتاوە، بەڵکو خستونی یە تە ژێر تاقیکردنەوە وە، بۆیە

---

١ ـ سیرة و مناقب عمر(إبن الجوزي)، لا ١٣١. السیاسة الإقتصادیة المالیة لعمر بن عبد العزیز، لا ٤٥.

٢ ـ سیرة عمری بن عبدالعزیز (إبن الجوزي)، لا ٥٠.

جارێکیان پیاوێکی بینی زۆر نوێژی دەکرد، ویستی تاقیبکاتەوە تا بزانێت شیاوە بیکات بە والی جێگایەك، بۆ ئەو مەبەستە کابرایەکی نزیکی خۆی بۆ نارد و ئەویش چوو بۆلای و پێی ووت: فڵان کەس تۆچاك دەزانیت من دەستم دەڕوات لەلای ئەمیری بڕواداران، چیم بۆ دەکەیت ئەگەر ڕازی بکەم بتکات بە والی وڵاتێك؟ کابرا ووتی: مووچەی یەك ساڵم دەدەمەتۆ، پیاوەکەی عمر گەڕایەوە و هەواڵی تاقیکردنەوەکەی بۆ گێڕایەوە و ئەویش وازی لێ هێنا، چونکە لە تاقیکردنەوەکەدا دەرنەچوو.[1]

یەکێکی تر لەوانەی ، کە ئەمیری بڕواداران لای بردن (أسامە)ی کوڕی (زید التنوجی)بوو، کەبەرپرسی دارایی میسر بوو، زۆر ستەمکار بوو، جۆرە سزایەکی میسریەکانی دەدا، کە پێچەوانەی سزاکانی قورئانی پیرۆز بوو، لەومەسەلە خیلافیانەدا، کە زاناکان لەسەری کۆك نەبوون و بەتەواوی لێپێچینەوە تێدا نەدەکردو یەکسەر دەستی دەبڕی، عمر فەرمانی دەرکرد بۆی، کە هەرساڵەو لەهەرێمێك زیندان بکرێت و کۆت و زنجیریش بکرێ تەنها کاتی نوێژەکان بیکەنەوە، لەمیسر ساڵی یەکەمی تەواو کرد و ساڵی دووەمیش لەفەلەستینی زیندانی کرا، پاش ئەوە عمر لە دونیا دەرچوو زەیدی کوڕی عبدالملك هاتە سەر کورسی خیلافەت و گێڕانەوە سەرکارەکەی لە میسر!.[2]

عمر رحمه الله نامەی ناردو تێدا ـ یەزیدی کوڕی ئەبی موسلیم لەوالێتی ئەفریقیا لابرد، کاربەدەستێکی خراپ بووە و بەجۆری سەیری سوڵتانی کردوە وەك خوا ـ لە هەموو گەورەو بچوکێکدا گوێڕایەڵی کردوە ئیتر باستەمیشی تێدا بوو بێت لەگەڵ ناهەقی، ئەم پیاوە بەدەم زیکرو یادی خواوە سزای خەڵکی داوە و فەرمانی دەدا بەگرتنی کۆمەڵی کەس و لەبەردەمیدا سزایان بدەن و ئەویش دەیووت: (سبحان الله والحمد لله) کوڕەکە بزانم چۆنیان لێ دەدەیت، شوێنی سزادانەکەی لەلەشیاندا دیاری دەکرد، پاشان دەیووت: (لا إله إلا الله والله اکبر)ئەی کوڕەکە بزانە چۆن دەدەیت

١ ـ فقه عمری بن عبدالعزیز د. محمد شفیر(٩١/١).

٢ ـ سیرة عمری بن عبدالعزیز (إبن الحکم)،لا ٣٢.

لەئەو شوێنەی و ئەوشوێنەی بۆ دیاری دەكرد، ئەوحاڵەتەش بەخراپترین حاڵەت دادەنرێت و نامەی نارد بۆعەزل كردنی.[1]

ئابەو جۆرە عمر بەردەوام بوو لەلابردنی والی یەستەم كارەكان و دانانی پیاو صالحان لە جێگەیاندا و - بەویستی خوا- دواتر باسی هەڵس كەوتی عمر لەگەڵ والی یەكانیدا دەكەین لە بابی (فقه عمر)دا.

ج - لابردنی ستەم لەسەر (موالی)[2]یەكان:

مەوالی یەكان لە پێش سەردەمی عمری كوڕی عبدالعزیز دا ڕووبەڕووی جۆرەها ئەشكەنجە دەبوونەوە، ئەوەشیان، كە موسڵمان دەبوو سەرانەی لە سەرنەدەكەوت، هەروەك قەدەغە كرابوو لەسەریان كۆچ بكەن لەجێ یەك بۆ جێ یەكی تر وەك مەوالی یەكانی عیراق و میسر و خۆراسان.

لەسەردەمی (عبدالملك)داو لەسەردەمی حەجاج دووچاوی ستەمی گەورە هاتن و ئەوكەسەی موسڵمان دەبوو جیزیەی لەسەر لانە دەبردن نەیدەهێشت لەلادێكانی خۆیانەوە، بۆ شوێنەكانی تر كۆچ بكەن، هەر هۆی ئەوەش بوو، كە لە داخاندا بەشداریان كرد لەشۆڕشەكەی(إبن الأشعث)دا لەدژی حەجاج، لەمیسرو خۆراسانیش هەر بەو شێوەیە بوو.

هەركە عمر چووە سەر حوكم هەموو ئەو ستەمانەی لەسر هەڵگرتن و نامەی نارد بۆ كاربەدەسەكەی و پێ ی ووت: هەركەسێ لەمەوالی یەكان موسڵمان دەبێت لە جولەكەو گاورو ئاگرپەرست ی ناوچەی جەزیرە ئیتر تێكەڵی موسڵمانانی بكەو لەو ناوچەیەی خۆی دوری بخەرەوە و حسابی موسڵانیان بۆ بكە، و تێكەڵی موسڵمانیان بكەو دڵنەواییان بكە جگە ماڵو زەویەكانیان، چونكە ئەوە (فەیئ) موسڵمانانە، بەڵام ئەگەر پێش ئەوەی ناوچەكەیان ڕزگار كرابێت موسڵمان بووبن ئەوە (فەیئ)نی یە، بەڵكو موڵكی خۆیانە و ئەوە فەیئ خوایە بۆ هەموو موسڵمانان.[3]

---

١ - سيرة عمرى بن عبدالعزيز(إبن عبدالحكم)، لا ٣٢، ٣٣.

٢ - موالی: ئەوكەسانەن، كە پێشتر ئەهلی ذیمە بوون و موسڵمان بوون، وەرگێڕ.

٣ - سيرة عمر بن عبدالعزيز، لا ٧٨، ٧٩.

نامەشی نارد بۆ کاربەدەستەکەی لە میسر(حەییانی کوڕی شورەیح) پێ ی ووت: سەرانە هەڵگرە لەسەر هەرکەسێکی ئەهلی (ذمة)کە موسڵمان دەبن، خوای تەبارەك و تەعالا دەفەرمووێت: ﴿فَإِن تَابُوا۟ وَأَقَامُوا۟ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتَوُا۟ ٱلزَّكَوٰةَ فَخَلُّوا۟ سَبِيلَهُمْ ۚ إِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾، واتە: ئەگەر گەڕانەوەو نوێژیان کردو زەکاتیان دا ئەوا وازیان لێ بهێنن، چونکە خوا لێبوردەو بەبەزەیی یە.

بەڵام ئەم کاربەدەستە نامەی نووسیەوە بۆ عمر و پێ ی ووت: پاشان... موسڵمان بوون زیانی داوە لە کەم بوونەوەی جیزیە وسەرانە و تەنانەت من(٢٠)هەزار دینارم لە حارث ی کوڕی نابتە قەرز کردووە بۆ مووچەی ئەهلی دیوان، مەگەر ئەمیری باوەڕداران خۆی بیبژێرێت.[1]

وەڵامی عمریش بۆی بەم شێوەیە بوو: پاشان... نامەکەتم پێ گەیشت، من کاتی خۆی تۆم کرد بە بەرپرسی سەربازی میسر ئەشمزانی کە ناتوانیت، من فەرمان داوە بەسەر نێرراوەکەمدا، کە (٢٠)قەمچی بدات لەتەوقی سەرت، سەرانە(الجزیە)هەڵگرە لەسەر هەرکەسێك موسڵمان دەبێت، خوا لەناوت بەرێت بۆ خۆت و بۆ چوونت، خوای گەورە محمدی ناردووە بۆ ڕێنموینی و هیدایەت، نەك بۆ پارە کۆکردنەوەو جیبایەت، بەتەمەنم عمر شایەنی ئەوەنی، خوا بۆی بکردایە، هەموو خەڵکی لەسەردەستی ئەودا موسڵمان ببونایە.[2]

لە ڕیوایەتی(إبن سعد)دا هاتووە: پاشان... خوای گەورە محمدی ناردوە وەك بانگ خوازێك، نەك بۆ پارە چنینەوە، ئەگەر نامەکەمت پێ گەیشت و ئەهلی (ذیمة) هەموو هاتنە ناو ئیسلامەوە سەرانەیان شکاند، ئەوا شتەکانت کۆکەرەوە وەرەوە).[3]

---

١ ـ الخطط، منفریزی(١/٧٨). وعمر بن عبدالعزیز وسیاسته في رد المظالم، لا ٢٣٣.

٢ ـ الخطط ـ مقریزی(١/٧٨). و عمر بن عبدالعزیز وسیاسته في رد المظالم ٢٣٢.

٣ ـ الطبقات إبن سعد(٥/٣٨٤).

خۆ ئەم کاربەدەستەی میسر تەنها نەبوو لەم کارەیدا، کە داوای کرد لە عمر تا سەرانە بسەنێ لەوانەشی کە موسڵمان دەبن، ئەوەتا کاربەدەستەکەی کوفەیش کەناوی ـ عبدالحمیدی کوڕی عبدالرحمن ـ بوو هەمان داواکاری هەبوو، کە پێ ووت: ڕێگەمان بدە تا ئەوسەرانە زۆرەیەیی کەلە سەریانە با لێیان بسەنین لە جولەکەو گاورو مەجوسەکان ئەوانەی کە موسڵمان دەبن.

وەڵامی ڕونی عمری پێگەیشت، کە پێ ی ووت:نامەت بۆ ناردم دەربارەی جولەکەو گاورو مەجوسەکانی خەڵکی حیرە، کە گوایە سەرانەیەکی زۆریان لەسەر کەڵەکە بووە، داوام لێ دەکەیت، کە دوای موسڵمان بوننیان هەر لێیان بسەنم، (دەی گوێ بگرە) خوای تەعالا محمدﷺ ناردووە بەبانگخواز بۆ لای ئیسلام و بۆ پارە وەرگرتنی نەناردوە، هەرکەسێ لەو گەلانە موسڵمان دەبن ئیتر جگە لە زەکات سەرانەیان لەسەر نی یە، میراتەکەشی بۆ خزمەکانی دەبێت ئەگەرلەناو خۆیاندا میراتی یەکتری بەرن، ئەگەر وەرەسەیەنەبو ئەوە میراتەکەی دەخرێە (بیت المال)ەوە دابەش دەکرێت بەسەر موسڵماناندا، هەر ڕووداوێکیشی بەسەردا بێت وئەوە لە (بیت المال)ی موسڵمانان بۆی دەبژێردرێت و خوێنی دەدرێت، والسلام).[1]

هەروەك نامەیەکیشی پێ گەیشت لەلایەن ـ والی شاری بەسرەوە، کە ناوی ـ (عدی کوڕی ارطاة)بوو نووسیبوی: پاشان...خەڵکێکیی زۆر هاتونەتە نێو ئیسلامەوە بەو بۆنەیەوە داهاتمان نەماوە) عمریشؓ لە وەڵامدا بۆی نوسی: لەنامەکەت تێ گەیشتم، سا وەڵڵاهی ئاواتە خوازم هەموو خەڵکی موسڵمان ببونایە تاوای لێ دەهات من و تۆ ناچار دەبوین بچین زەوی بکێڵین و ڕەنجەشانی خۆمان بخۆین).[2]

هەروەها ئەو یاسایانەی هەڵوشاندەوە ، کە هەندێ لە والی یەکان بەتایبەت حەجاج دایهێنابوو کەنابێت مەوالی لە دێکەی خۆیان باربکەن بۆ جێ یەکی تر،عمر ڕێگەی دان بەئارەززی خۆیان بۆ تۆی باردەکەن بیکەن. ئیتر هەموو مافەکانی

---

١ ـ الخزاج لابي يوسف، لا ١٤٢.

٢ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن جوزي)، لا ٩٩،١٠٠.

خۆیان پێ درایەو دڵنیایی و ئارامی جارێکی تر گەڕایەوە بۆیان لە چێژو تامی یەکسانی و دانانیان بە هاوەڵانی نمرەیەك بەهرەمەند بوون.[١]

د ـ لابردنی ستەم لەسەر (أهل الذمة):

(أهل الذمة) هەموو ئەو ناموسڵمانانە دەگرێتەوە لەسەر ئاینی خۆیان دەمێنەوە، بەڵام لەژێر سایەی دەوڵەتی ئیسلامی دەژین و لەسەردەمی (عبدالملك) دا هەزار دیناری تری لەسەر سەرانە کەی خەڵکی (قبرص) زیاد کرد، کە کاتێ خۆی معاویە(ڕەزای خوای لێ بێت) ڕزگاری کردو پاشان لەگەڵیان ڕێك کەوت لەسەر(٧٠٠٠)دینار، کەساڵانە بیدەن و چاکیش بن لەگەڵ موسڵمانان و هەرەشەیش لە دوژمنە ڕۆمانیەکان بکەن.

خەڵکی (قبرص)یش بەردەوام بەوچەشنەیان دەکرد تاسەردەمی (عبدالملك)و ئەویش هەستا بەزیاد کردنی(١٠٠٠)دینار لەسەریان واتە کردی بە هەشت هەزار و بەو شێوەیە مایەوە تاسەردەمی (عمری کوڕی عبدالعزیز)و ئەویش بەیەکجاری لەسەری هەڵگرتن.[٢]

هەروەك سەرانە زیاد کرابوو لەسەری (ئەهل الذمة)ی عیراق و عمر ئەوەشی لەسەر لابردن لەو ڕوانگەیەوە ئەمەی کرد وەك پابەند بوونی بەسیاسەتی خۆشەویست کردنی ئیسلام و لابردنی ستەم و ناعەدالەتی لەسەر نا موسڵمانەکانی ژێر دەستی وڵاتی ئیسلام بۆ ئەوەی چێژ لەبەختەوەری ژیان لەژێر سایەی شەریعەی ئیسلامی لێبوردەدا وەربگرن.

ئەوەی ئەمە دەسەلمێنێت ئەو نامەیەی بوو، کە ناردی بۆ کار بەدەستەکەی بەسەر شاری بەسرەوە (عدی کوڕی أرطأة) پێ ی ووت: پاشان... خوای تەبارەك و تەعالا سەرانەی لەسەر ئەو کەسانە داناوە، کە ڕازی نابێت بێتە ناوئیسلام و

١ ـ عمر بن عبدالعزیز وسیاسته في رد المظالم، لا ٢٣٤.

٢ ـ فتوح البلدان، لا ١٥٩.

بەسەرکەشــی خۆیــان لــەناو کوفرداد ەمێنێتــەوە و خۆیــان زەرەر مەنــد دەکــەن، سەرانەیش هەڵگرە لەسەر ئەوکەسانەی ناتوانن بیدەن، و وازیان لێ بهێنە باخەریکی کشت و کاڵ بن، چونکە ئەوە زۆر رۆڵی هەیە لە چاك کردنی گوزەران موسڵماناندا و بەهێز بوونیان بەرامبەر دوژمنەکانیان.

جوان سەیر بکە وورد بەرەوە لە (أهل الذمة) و بزانــە کامیــان پــیر بــووەو تــوانی ئیشی نەماوە کاسبی بۆ ناکرێــت، تۆڵــە لــە (بیــت المــال) مووچــەی بــۆ دیــاری بکــە تاژیانی پێ بگوزەرێنێ، چونکە کەسێك لە موسـڵمانان بەندەیــەکی هــەبێت و بــچێت بەساڵدا و توانای کاری نەمێنێت لەسەریەتی بیژێنێت و خزمەتی بکات تــامردن یــان تا رزگاری دەکات لەبەندەیی، لە عمری کوڕی خطابەوە بیــستوومە، کــە دای بــەلای پێــاوێکی پــیردا لــە (أهــل الذمــة) وە نەوەســتاوە، بــەڵکو فــەرمانی دەردەکــرد هــاو کاریشیان بکەن. دەستی پان کردبوویــەوە بــۆ ســواڵ کــردن، عمــر پــێ ی ووت: بــێ ویــژدان بــووین لەگەڵتــدا ، کــەتا لاو بوویــت ســەرانەمان لێ ســەندوویت کەچــی لــە پیربوونتدا پشت گوێمان خستوویت! پاشان لــە خەزێنــەی موســڵمانن مووچــەی بــۆ بڕیەوە تا بەجوانی پێ ی بژی.[1]

تەنانەت سیاسەتی عمری کوڕی عبداعزیز لـەلابردنی سـتەم و ناڕەحـەتی یـەکان لەسەر (أهل الذمة) تا نامەی نارد بۆ کاربەدەستەکەی بەسەر کوفەوە و پێ ی ووت: ورد بەرەوە و بزانە کەسێك لە (أهل الذمة) ناتوانێت زەویەکەی ئاوەدان بکاتەوە تۆ لە (بیــت المــال) کۆمــەکی بخــەرە بەردەســتی تازەویــەکانی بخاتــەوە گــەڕ، چونکە ئەوانمان بۆ ساڵ و دووساڵ ناوێت.[2]

هەروەك لەپێش سەردەمی عمردا(أهل الذمة)تووشی ستەم و ناڕەوایی هاتبوون و کچەکانیان کرابوونە کەنیزەیەك لــە ناوچــەی (لیواتــە)لــە ئــەفریقیا، بــەڵام عمــر ئــەم ستەمەی لەسەر لابردن.

---

١ ـ الأموال (أبي عبيدة) لا ٧٥.

٢ ـ الأموال (أبي عبيدة).لا ٣٢٠.

(إبـی عبیـده) دەڵێـت: عمـری کـوڕی عبـدالعزیز دەربـارەی (لەواتیـە کچەکان)نووسیبووی: هەرکەسێ هەرکامیانی دەست دەکەوێت ئەوە نرخیان نی یە، بـەڵکو نرخـی ئەوەیـە، کـە نـاو سـیان حـەڵاڵ دەکـەن بـۆ خۆیان،پاشـان ووتـی: هەرکەسـێ یـەکێ لـەو کـچانەی لایـە بابـچێت و لـەباوکی بیخوازێـت و ئەگـەر ڕازی نەبوون، با بیگەڕێنێتەوە بۆ کەس و کارەکەی.

(أبو عبیـده)دەڵێـت: (کـچە لەواتیـەکان) تاقمێـك بـوون لـە بەربـەری یـەکان، وا دەزانم پـەیمان نووسـرابوو لەگەڵیانـدا و هـەر ئەوانەیـشن، کـە (إبـن شـهاب) باسـی لێوەدەکات، کە عثمانی کوڕی عفان رضي الله عنه سەرانەی لەبەربەرییـەکان سـەندووە، پـاش ئەوەی ئاژاوەیەکیان دروست کرد ئیتر ئافرەتانیتـان کـرا بەکـەنیزەك، عمـریش بـەو شێوەیەی کردو نامەی نارد بۆ ئەو مەسەلەیە.[١]

عمـری کـوڕی عبـدالعزیز رحمه الله فـەرمانی دەرکـرد بـۆ والی و کاربەدەسـتەکانی تـا بەبەزەیی و نەرم نیان و بە سۆز بن لەگەڵ خەڵکیدا، نەیهێـشتووە سـزای بەسـرەیی یەکان بدرێت بۆ ئەوەیی (خـەراج) یان لێ بسەنن، کاتـێ والی یەکـەی عمـر شـاری بەسەرەوە، (عدی کوڕی ارطأة) نامەی بۆ نووسی ووتـی: کەسانێك هەن لەلای ئێمەو بەئاسانی سەرانە وخەراجەکانیان نادەن مەگەر بەوە نـەبێ کـە بیـانگرین و هەنـدی سزاو ئەشکەنجەیان بدەین.

عمریش رحمه الله وەڵامی دایەوە ووتـی: پاشان سەیرە و زۆریش سەیرە، کـە تـۆ داوای ئەوە دەکـەیت ڕێگـات بـدەم ئەشـکەنجەی خـەڵکی بـدەیت، وەك ئـەوە وابێـت مـن قەڵغانی تۆبم لە ئـاگری دۆزەخ، وا دەزانیـت ڕازی بـوونی مـن لـە تـوڕە بـوونی خـوا دەتپارێزێت، هەر کەنامەی منت پێ دەیشت هەرکەسێك بەشێوەیەکی جوان داهاتی زەویەکانی بۆ هێنایـت لێ ی وەربگـرە و ئەوەشـی ملـە جـەڕێ کـرد سـوێندی بـدە، چونکە سوێند بە خوا ئەوەباشترە کە ئـەوان بـەناپاکی یەکـەیان وەربگەڕێنـەوە بـۆ لای خوا نەك ئێمە بەسزادانی ئەوانەوە بگەڕیینەوە، والسلام.[٢]

---

١ ـ فتوح البلدان ٢٢٦/١، ٢٢٧.

٢ ـ الخراج ابي يوسف، ١٢٩.

هەروەها عمر هەموو ئەو زەوی و خانو و کەنیسانەی لێیان داگیر کرابوو بۆ ی گەڕاندنەوە.[١] وەیکێ تر لەو ستەمانەی بەناڕەوا لە (أهل الذمة) کرابوون لایبرد، ئەویش ئەوە بۆ هەر موسڵمانیك هەبوو هەرکاتێ پێویستی بەکارێك هەبووو بە ئەوانی بکاتت و ژێر باریان بخات مادەم لەبەندەکانی ڕێکەوتنامەکەدانە هاتبێت.[٢] نامەی نارد بۆ کاربەدەستەکانی و پێ ی ووتن: کاری ژێر بارخستن و بەکارهێنانی (أهل الذمة) واز لێ بهێنن، چونکە دەچێتە خانەی ستەمکاری یەوە.[٣]

ئابەو جۆرە عمری کوڕی عبدالعزیز هەموو جۆرەکانی ستەمی لەسەر (أهل الذمة) هەڵگرت و بەوشێوەیە جارێکی تر دڵئارامی و دڵنیایی و سکونەتی گێڕایەوە بۆ ناو دڵەکانیان، بۆی ڕوون کردنەوە کە دەتوانن بە هەموو دڵنیایی و بێ خەمی یەکەوە لەژێر سایەی دەوڵەتی ئیسلامیدا ژیان بەسەربەن، بچوکترین ستەم و پشتگوێ خستن و بەسوك سەیرکردن نابینن، مافی خۆیان دیاری یە و ئەوەشی لە سەریانە دیاری یە لەودەستورو یاسایەدا قورئانی سوننەتی پێغەمبەرە ئازیزەکەی دایانڕشتووە.[٤]

هـ ـ بەرپاکردنی داد پەروەری لەناو خەڵکی سەمەرقەندا:

کاتێ هەواڵی چوونە سەر حوکمی عمری کوڕی عبدالعزیز گەیشتە وولاتانی (ماوراء النهر) واتە: وڵاتەکانی ژێر دەستی ڕوسیا، هەموو کۆبوونەوەو بە (سلیمانی کوڕی (أبی السرّی) یان ووت: (قتیبە) ناپاکی لەگەڵدا کردووین و بەزوڵم و ناڕەوا ووڵاتی لێ داگیر کردووین، وا ئەمڕۆ خوا داد پەروەری و یەکسانی گێڕاوەتەوە ـ بەدانانی عمر ـ ڕێگامان بدە باوەفدێکمان بڕۆین بۆ لای ئەمیری بڕوا داران و سکاڵای

---

١ ـ عمر بن عبدالعزیز وسیاسته في رد المظالم، لا ٢٤٥.

٢ ـ هەمان سەرچاوە.

٣ ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز(إبن الحکم)، لا ٨٣.

٤ ـ عمر بن عبدالعزیز وسیاسته في رد المظالم، لا ٢٤٨.

ستەم لێکراویمانی بخەینە بەردەست، ئەگەر مافی خۆمانیێ دەمان داتـەوە، ئێمـەش زۆر پێویستمان پیێ یەتی.

سولەیمانیش ڕێگای دان و ڕۆیشتن بـۆ لای عمـر و عمـریش نامەیـەکی پێدان بـۆ سـولەیمان و تیایـدا نووسـی: خـەڵکی سـەرمەقەند، سـکاڵای ئـەوەیان بـۆ هێنـاوم کەستەمیان لێ کراوەو قتیبـە - سـەرکردەی سوپای ئیسلام بـووو لـەو ناوچانەدا - هەڵی کوتاوە سەریان و لە زەویەکانیان دەری پەڕانـدوون، ئەگـەر ئـەم ئەگـەر ئـەم نامەیەت پیێ گەیشت خێـرا باقـازی دانیـشێ و لەمەسـەلەکەیان بکۆڵێتـەوە و ئەگـەر وابووو ئەوان باسی دەکـەن ئـەوە سـوپای ئیسلام لەناوچـەکەیان بکـەرەدەرەوە و بگەڕێنەوە ئەو ناوچەیەی کەپێشتر لێی بوون.

سولەیمانیش قازی یەکەی خۆی دانا بـۆ لێکۆڵینـەوە و لەئاکامـدا حـوکمی دا بـە وەی سوپای ئیسلام ناوچەکەیان چۆڵ بکەنەوە، لەو کاتەدا خەڵکی - زونـد - بەیـەك دەنـگ هاواریـان کـرد: بـەڵکو ڕازیـن بمێننـەوە لـەناو مانـدا و سـەرلەنوێ جـەنگمان ناوێت، بەو شێوەیە ڕازی بوون.

ئەهلی (الرأی) ووتیان: بەڕاستی ئێمە لەگەڵ ئەو سەربازانەدا تێکەڵیمان کردوەو تێکەڵییان کردوین و ئەوان لە ئێمە و ئێمـەش لـەوان دڵنیاییـت، ئەگـەر دادوەریەکـە لەبەرژەوەندی ئێمە بوو ئەوە دەبێت دوبارە پێکـەوە بجەنگێنـەوەو کـێش دەڵێـت: کێ سەر دەکەوێت و خۆ ئەگەریش لەبەرژەوەندی ئێمە نەبو ئەوە ڕقو کێنـەمان بـۆ گەلەکەمان دە خولقێنین، بۆیە ڕازی بوون و وازیان لەشکاتەکەیان هێنا.[١]

ئایـا کـام یـەکێ لـە دەوڵەتـە پێـشکەوتووەکانی سـەدەی بیـست و یـەك ئـاوا لەبـەردەم هـەق و داد پەروەریـدا سـەردادەنوێنێت؟ ومافەکـە دەگێڕێتـەوە بـۆ ئـەو لایەنەی کە تێك شکاوە؟! ئایا کام حاکم و کام سەرکردە تا ئەمڕۆلە هـەموو دنیـادا ئاوا گوێ بگرێت بۆ هاواری سـتەملێکروان ئەوانـەی مافیـان زەوت کـراوە، وەك ئـەو بەدەمەوە هاتنە خێرا یەی عمری کوڕی عبدالعزیز؟

---

١ - تأریخ الطبري(٧/ ٤٧٢).

بەڵکوعمر ئەو پیاوە بوو، کە خۆی تەرخان کردبوو بۆپشتگیری کردنی هەق و داد و یەکسانی لە هەموو گۆشەیەکی ئەم زەویەدا، بەبێ ئەوەش شەریعەت و ئاینی خوا هێزو پێزو ماناو مەبەستەکانی خۆی وون دەکات.[١]

ئەمەش نمونەیەکی بالآیە لە داد پەروەری عمر، لەم بەسەر هاتەشدا ئەم خالآنە تێ بێ نی دەکەین:

+ خەڵکی ئامادەییان هەیە سکالآ پێش کەش بکەن و لە مافی خۆیان داکۆکی بکەن هەرکاتێ بزانن فەرمانڕەایەکی داد پەروەر گوێیان بۆ دەگرێت، بڕوانە لەو ستەم لێکراوانە، کەچۆنبەدرێژای حوکمی وەلید و سولەیمان ئەو بارەیان قبوڵ کردەوە، تا پاش هاتنی خەلیفەی عادل و داد پەروەر مەسەلەکەی خۆیان خستە بەردەس دەوڵەتی ئیسلام.

+ عمری کوڕی عبدالعزیز کێشەکەی پشت گوێ نەخستن، بەڵکو بەرزی کردەوە بۆ دادگای شەرعی، ئەمەش نمونەیەکی ملکەچ کردنە بۆ ئیسلام و خۆدەربازکردنە لە ئارەزووپەرستی، خۆ دەیتوانی وەك زۆرێك لەبەرپرسەکان بکات، دەست بکات بە نامە ناردن و تیایدا هەڕەشە و گوڕەشە بکات و داوا بکات سەری ئەو تاوانبارانەم بۆ بهێنن و پاشان کۆمەڵێ سزای گونجاویان بدات بەسەردا، بەلآم عمر وانا کات، بەڵکو خۆی تەرخان کردوە بۆ لابردنی زوڵم و ستەم و بەرپاکردنی عەدل و داد یەکسانی، ئەمەش نایەتەدی تەنها بە پەیڕەوی کردنی شەرع و گەڕانەوە بۆی.

+ئەو هۆزە چاریان نەما هەر، کە نامەکەی عمری کوڕی عبدالعزیزیان پێ گەیشت و تیایدا بۆ ژیر مەند و گەورەکانیان دەرکەوت، کە لە هەردوو حاڵەتەکەدا هەر ئەوان خەسارۆمەندن ئیتر حوکمیان بۆ بدرێت یان دژیان بدرێت و، بەلآم گرنگ ئەوە بوو هەستیان کرد بەداد پەروەری و یەکسانی حوکمی ئیسلامی.[٢]

---

١ ـ ملامح الإنقلاب الإسلامي في خلافة عمر بن عبد العزيز، لا ٦٨.

٢ ـ التأريخ الإسلامي(١٥، ١٦/ ٦٢).

و- بەڵگەی زۆری ناوێت بۆ گەڕانەوەی مافەکان بۆ خاوەنەکانیان:

چونکە عمر باش دەیزانی، کەئەمیرو والی یەکانی پێش خۆی زوڵم و ستەمی تەواویان لەو خەڵکەی ژێردەستیان کردوە هەر کەسێك سکاڵا دەکات لە ئەوپەڕی ڕاستی وەیەتی، بۆیە زۆر دەکۆڵیەوەو داوای بەڵگەو شایەتی زۆری لێ نەدەکردن، بەڵکو بەکەمی بەڵگە ڕازی دەبوو، هەرکە سەیری سکاڵاکەی بکردایەو بۆی دەربکەوتایە بۆنی ڕاستگۆیی لێ دێت خێرا مافەکەی بۆ دەگێڕایەوە و زۆر ماندووی نەدەکرد لەگەڕان بە دوای بەڵگەو شایە و شتی تردا.

(إبن الحكم) باسی دەکات کە (أبو الزناد)دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز قبوڵی سکاڵای کردوە بەکەم ترین بەڵگەوە، هەرکاتێ بۆی دەربکەوتایە، کە لەڕاستی یەوە نزیکە ترە کاری لەسەر دەکرد و زۆری لێ نەدەکرد بە هێنانی کۆمەڵی بەڵگەو شایەت و شتی تر، چونکە ئەیزانی هەموویان ڕاست دەکەن و چی دەربارەی ئەو والیانە بگوترایە ڕاست بوو، چونکە زوڵمی زۆریان کردبوو، تاوای لێ هات (بيت المال) عیراق هیچی تێدا نەماو تاپی بوو، لەشامەوە پارەو سامانیان بۆ هێنا و پریان کردەوە.[1]

چەند جوانە ئەوکارەی عمری کوڕی عبدالعزیز! چەند جوانە تا دەکرێت شت لەسەر خەڵکی ئاسان بکرێت! چونکە کورت کردنەوەی کات و بازایەنەدانی هەوڵەکانی تێدایە،[2] هەر وەك چۆن لەم کارەی عمرەوە بنەمایەکی گرنگ دەردەهێنین لەبنەماکانی لێپێچینەوە لە کێشە دادوەری یە ئاسایی یەکان و لە نێوان بنەمای لێپێچینەوە لە دادوەری یە ئیدارا یەکاندا، عمری کوڕی عبدالعزیز دای هێنا، چونکە لەهەندێ حاڵاتدا هێنان بەڵگەی مەلموس و شایە وەك مەحاڵ وایە، بەڵکو ئەوندە بەسە ئەگەر زوڵمەکە زۆر ئاشکرا بوو لەلای دادوەرەکە، ئەوە حوکمی خۆی دەربکات و بەهەندێ بەڵگەی کەم.[3]

---

١ ـ سيرة عمر بن عبد العزيزابن الحكم لا ١٠٦ـ ١٠٧

٢ ـ فقه عمر بن عبد العزيز(٢/٥٥٨).

٣ ـ الطبقات الكبرى لابن سعد(٥/٣٤٥).

زـ لابردنی باج ـ المكس ـ:

لەبەر ئەوەی باج سەندن ستەم و بەسوك سەیركردنی تێدا بوو، چونكە سەرانە و باج لە خەڵكی دەسەنرێت بەبێ بوونی هۆیەكی شەرعی، لەبەر ئەوەی كەسەكە ئەگەر مسوڵمان بێت زەكاتی لەسەرە و ئەگەر (أهل الذمة)یش بێت(جزیە)و دەیەك و داهاتی لەسەرە، بۆیە عمر بەرگری كرد لەوەی باج لەكەس بسەنرێت، هەروەك چۆن لە محمدی قەیسە وە هاتووە كە ووتویەتی: كاتێ عمری كوڕی عبدالعزیز هاتە سەرحوكم باجی لەسەر هەموو زەوی و زار و دوكان و خانوویەك لابرد و سەرانە ـ جزیە ـ یشی لە سەر مسوڵمان لابرد.[1]

هەروەها عمر رحمه الله نامەیەكی نارد بۆ والی بەسرەو پێ ووت: ((لەسەر خەڵكی هەڵگرە... و باج وەر گرتن، چونكە بە تەمەنم ئەوە(مكس) نی یە، بەڵكو (بخس)ە واتە سوكایەت كردنە بەخەڵكی ـ خوای گە ورەش دەفەرموویت: ﴿وَلَا تَبۡخَسُواْ ٱلنَّاسَ أَشۡيَآءَهُمۡ وَلَا تَعۡثَوۡاْ فِي ٱلۡأَرۡضِ مُفۡسِدِينَ﴾ هەر كەسێك زەكاتی ماڵەكەیدا لێ وەربگرە و ئەوكەسەیشی نەیدا دەیدەینە دەستی خوا.[2]

نامەیەكیشی نارد بۆ كاربەدەستەكەی لە فەلەستین كەناوی ـ عبدالله ی كوڕی عەوف بوو پێ ی ووت: سواری ئەسپەكەت ببە و بڕۆ بۆ ئەو خانووەی كە پێ ی دەڵێن: (المكس) واتە: باجی خانوویەرە ـ و بیر و خێنە و پاشان خۆڵ و بەرد و دارە كەیش بدە بەدەم دەریاوە با تۆزیشی نەمێنێ.[3]

بەمەی پێشودا بۆمان دەردەكەوێت كە مەبەست لە مەكس ئەو پارەیە كە دوكانداروكان دەسەنرێت لە بازاڕدا، هەر ئەوانەش دەگرێتەوە، كە گومرگ وەردەگرن و دەیخەنە سە رئەوشت و مەك و كاڵایانەی لە دەرەوە دێنە ووڵاتە وە و لەم سەردەمەی خۆماندا و عمری كوڕی عبد العزیزیش ئەوەی بەستەم و ناڕەوا لە قەڵەم دەدا.[4]

---

١ ـ نظام الحكم في الشريعة والتأريخ الاسلامي(٢/ ٥٦٥).
٢ ـ هەمان سەرچاوە(٥/ ٣٨٣).
٣ ـ سيرة عمر بن عبد العزيز لابن الجوزي لا ١١٣.
٤ ـ فقه عمر بن عبد العزيز د. محمد شقير(٢/ ٥٦١).

بەڵگەیشی ئەو ئایەە پیرۆزەی قورئانە کە دەفەرموێ: ﴿وَلَا تَبْخَسُوا۟ ٱلنَّاسَ أَشْيَآءَهُمْ وَلَا تَعْثَوْا۟ فِى ٱلْأَرْضِ مُفْسِدِينَ﴾ واتە: شت و مەکی خەڵکی کەم و بێ نرخ مەکەن و لە وڵاتیشدا خراپە و گەندەڵی بەپارمەکەن.

ئەمڕۆ حکومەتەکان لەسەر خوێن و ئێسقانی گەلەکەیان دەستەڵاتەکەی خۆیان ڕاگیر کردوە و باجیان لەسەر هەموو شتێك داناوەو کرێ لە هەموو کەس دەسەنن چ دوکان بێت یان خانوو یان هتد....هەر بە بەمەشەوە ناوەستن، بەڵکو وەك خۆیان دەبوایە لە دەرەوەی وڵاتەوە هەموو کاڵاو شمەك و پێداویستی یەکی وڵاتەکەیان بهێنایەوە بەنرخێکی هەرزان بیاندایە بەهاوڵاتیان، بەڵکو وەك ئەوش ناکەن، ئەگەر سەرمایەدارێك هەستێت بەگرێ بەست لەگەڵ کۆپانیایی وڵاتێکداو بیەوێت شت بێنێتە وڵاتەوە حوکمەت زۆر بەخێرا ئەوەندە گومرگی لەسەر دادەنێ، کە کابرایی بازرگان و سەرمایەدار ناچاردەکات، کە ئەویش نرخی شتەکان بەرزکاتەوە بیخاتە سەر هاوڵاتی هەژارو داماو.[1]

ح ـ گەڕانەوەی داگیرکراوەکان و دەرکردنی زەکات لێیان:

عمری کوڕی عبدالعزیز بڕیاری هەرچی شتێکی خەڵکی دەستی بی سەردا گیراوە خراوەتە (بیت المال) بدرێتەوە بە خاوەنەکانیان تەنها زەکاتی یەك ساڵیان لێ دەربکەن.[2]

مالیك کوڕی ئەنەس لە (أیوب السجتانی)یەوە دەگێڕێتەوە، کە: عمری کوڕی عبدالعزیز هەموو داگیرکراوەکانی (بیت المال)ی گێڕایەوە بۆخاوەنەکانیان، ئەوانەی مابوونەوەو فەرمانی دەرکرد زەکاتی هەموو ساڵ کانی لێ دەربکەن، بەڵام پاشتر نامەیەکی تری بۆ ناردن و تیادا ووتی: لەمەسەلەکە زیاتر قوڵ بومەوە دەبینم ماڵێکی (ضمار)ە[3] تەنها زەکاتی یەك ساڵی لێ دەردەکرێت.[1]

١ـ ووتەی وەرگێر.

٢ـ فقه عمر بن عبد العزیز د. محمد شقیر(٢/ ٥٦٦).

٣ـ (ضمار) ئەوماڵەیە خاونەکەی بەتەمای نەماوە.

عەمری كوڕی مەیمون دەڵێت: والی یەك لە سەردەمی (عبدالملك)دا دەستی گرت بەسەر سامانی پیاوێكدا، كەناوی ـ أبو عائیشةـ بوو، كە بە(٢٠)هەزار مەزەندە دەكراو خستیانە (بیت المال) لەسەردەمی عمری كوڕی عبدالعزیزدا كوڕی ئەو پیاوە هات و سكاڵای بەرزكردەوە، عمریش نووسی بۆ مەیمون، كەماڵەكەی بۆ بگێڕنەوەو تەنها زەكاتی ئەمساڵی لێ دەربكەن، خۆ ئەگەر ماڵێكی(ضمار) دەبوایە نەبوایە زەكاتی هەموو ساڵەكانم لێ دیاری تایبەتی دانابوو بۆ هەركەسێك دەبێتە دەلیلی كاری خێر، یان ڕێگرتن لە خراپەو تاوانێك، یان ئاژاوە بكات بۆ جێگایەك ستەم لێكراوێكی لێبێت و خاوەنەكەی نەوتوانێت هاواری خۆی بگەیەنێت.

بۆ ئەوبەمەستە نامەیەكی نووسی و فەرمایشتی دەركرد، كە لەوەرزی حەج كردن و شوێنە گشتی یەكان و بۆنەو ئاهەنگەكاندا بخوێنرێتەوە، كەتیاندا هاتبو:

پاشان ... هەركەسێك هەواڵی ستەم لێكراوێكیان پێ بگەینێت، یان هەركارێك خێرو بەرژەوەندی تاكێك، یان كۆمەڵێكی تێدا بێت، لە نێوان ٢٠٠تا٣٠٠ سەد دیناری پێ خەڵات دەكەین، بەپێ ی كارەكەی و ناڕەحەت بوونی لەو پێناوەدا، ڕەحمەتی خوا لە هەركەسێك بە ئەركی نازانێت ناڕەحەتی قبوڵ بكات بوە هیوایەی خوای گەورەمافێك بگرێتەوە بۆخاوەنەكەی،یان ناڕەوایەك لەگۆڕ بنێت، یان بەرپا بكات.[٢]

چێژو خۆشی وەردەگرت لە چەرمەسەریەكانی هێنانەدی دادپەروەری و بەختەوەری بوونی خەڵكی لە ژێر سێبەریدا، لەو بارەیەوە دەڵێت: ((واللہ لوددت لو عدلت یوماً واحداً وأن اللہ تعالی قبضنی))[٣] واتە: وەڵاهی ئاواتەخوازم تەنها یەك ڕۆژ داد پەروەربم ئیتر خوای تەعالا گیانی بكێشامایە.

لەماوەی زۆر كەمی خەلیفایەتی یەكەیدا داد پەروەری یەكی بێ وێنەی بەروبووم داری هێنایە كایەوە، بەڵام دەروونە بەرزو بڵندەكەی هەر بۆ زیاتری دەڕوانی،

١ـ الطبقات الكبری لابن سعد(٥/ ٣٤٢).

٢ـ هەمان سەرچاوە لا پەڕە ٢٢٧.

٣ـ تذهیب الأسماء واللغات(٢/٢٣).

ئەوکارانەی دەیکردن بەکەمی دەزانی و دەیووت: ئەگەر(٥٠) ساڵیش لەناوتاندا بمێنەوە هێشتا ناتوانم بەتاوەتی دادپەروەری بەرپا بکەم.[١]

تەنانەت گیانلەبەرانیش بێ بەش نەبوون لە دادپەروەری و لابردنی ناهەقی و ستەمکاری، فەرموون لەگەڵ چەند دیمەنێك لەوبارەیەوە:

+ بەکار هێنانی لەغاوی قورس و نەقیزە سەر ئاسنی* قەدغە کردبوو عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله هەمیشە ئەوەی دووپات کردەوە، کە بە ڕەحم و بەزیی بن لەگەڵ گیان لەبەراندا، هەرگیز سزاو ئەشکەنجەیان نەدەن، ئەبویوسف دەڵێت: عبداللەی کوڕی عمر دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله ئەوەی قەدەغەکردبوو، کە سەری ئەو قەمچی یانەی بەکار دەهێنرێت لەگەڵ گیانلەبەراندا ئاسنی پێوە بکرێت، قەدەغەشی کردبوو لەغاوی قورس بکرێتە دەمر ولاخەوە.[٢]

+ ولاخ و باری قورس لێنانیان:

هەواڵی پێگەیشت، کە کەسانێك هەن باری قورس لە ولاخەکانیان دەنێن، کە زیاتر لە توانای خۆیان، ئەمەش لە شاری میسر ڕویدابوو، بۆیە نامەی نووسیبوو بۆ والی یەکەی و قورسترین ئاستی باری ولاخی بە(٦٠٠) رطل دیاری کرد بۆی، داوای لێ کر ئەم بڕیارە لەناو خەڵکدا بخوێننەوە و جێ بەجێ ی بکات.[٣]

ئەم شتانەی پێشتر باسمان کرد نمونەیەك بوون لەهەوڵ و تێکۆشانی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لەپێناو بەرپاکردنی ئەو دادو یەکسانی یەی، کە قورئانی پیرۆزو سوننەتی پێغەمبەرەکەی صلى الله عليه وسلم داوای دەکەن، دژایەتی کردنی ستەم و ناهەقی تا سەر ئێسقان و گەڕاندنەوەی ماف بۆ خاوەنەکانیان.

١ــ تأريخ إبن عساكر لة عمر بن عبدالعزيز، عبدالستار الشيخ لا ٢٢٧ وەرگێڕاوە.

* نەقیزە: ئەو دارەیە، کە ولاخدار هەڵیدەگرێت و لەولاخەکانی دەدات بەسوکی لەڕێگادا بۆ ئەوەی خێرا تر بڕۆن - وەرگێڕ -

٢ــ مصنف إبن أبى شيبة(١٢/ ٣٣٢).

٣ ــ فقه عمر بن عبد العزيز د. محمد شقير(٢/ ٥٧٥)

٥ـــ یەكسانی:

خوای تەعالا دەفـەرموێت: ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَـٰكُم مِّن ذَكَرٍ وَأُنثَىٰ وَجَعَلْنَـٰكُمْ شُعُوبًا وَقَبَآئِلَ لِتَعَارَفُوٓا۟ ۚ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ ٱللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ﴾الحجـرات: ١٣، واتـە: ئـەی خەڵكینـە ئێمە ئێوەمان لە نێرو مێ یەك دروست كردوە، پاشـان كردومـانن بەكۆمەڵـە گـەل و هۆزێك بۆ زیاتر یەكتر ناسین، بەڕاستی بەڕێزترینتان لای خـوا ئـەو كەسـانەن زیـاتر تەقواو لەخوا ترسانیان هەیە.

پێغەمبەری خوایش ﷺ فەرموویەتی: ((أیها الناس، ألا أن ربكم واحد، وأن أباكم واحد، ألا لافضل لعربی علی أعجمي، و لاعجمی علی عربـی، و لا أحمـر علـی أسـود، ولا أسود علی أحمر إلاّ بالتقوی)) واتە: ئەی خەڵكینە، پەروەردگارتان یەكە، لە یەك باوكیشن، كەواتە هیچ عرەبێك لە عەجەمی زیاتر و هـیچ عەجـەمێكیش لـە عـەرەبی زیـاتر نـین، پێـست سـورەكانیش هیـچیان لـە ڕش پێـست زیـاتر نـی یـە، ڕەش پێستەكانیش هیچیان لە سـورەكان زیـاتر نـین، مەگـەر بـە تـەقواو لـە خـوا ترسـان نەبێت.

عمری كوڕی عبدالعزیزﷺ لە دەوڵەتەكەیدا ئەم بنەما ئیسلامی یە مەزنـەی جـێ بەجێ كردوە، یەكـەمین هـەنگاوێك نـای بـۆ جـێ بـەجێ كردنـی ئـەم بنەمایـە، ئـەو سوێندە بوو، كە خـواردی ووتـی: وەڵاهـی دەبێـت خـۆم و خـەڵكی لـە یـەك ئاسـتی بژێویدا بژین.[١]

لەو بارەیەوە دەڵێت: یان وەڵاهی ئاواتە خوازم لە منەوە و لە نزیكەكانی منـەوە دەست پێ بكەن، كە من لەوانم، تاوامان لێ دێت ژیـانی ئێمـەو ئێـوە وەك یـەكی لێ بێت، بەڵام وەڵاهی ئەگەر لەمە زیـاتر مەبەسـتێكم هەبوایـە زمـانێكی پـاراوم هەیـەو بەهۆكارەكانیشی زۆر شارەزام.[٢] هیچ كەسێك لـە ئێـوە پێویـستی یـەكی خـۆیم پـێ

١ـــ النموذج الإداری المستخلص لا ٢٩٧.

٢ـــ سیرة عمر بن عبدالعزیز(إبن الحكم)، لا ٨٣.

ناگەینێت، من لە خۆی زیاتر پێم خۆش نەبێت ئەو پێداویستی یەی بۆ تەواو بکەم بەپێ ی توانام.[١]

عمر رحمه الله یاسای یەکسانی لەناو خەڵکدا جێ بەجێ کرد، چ لە بواری مافەکاندا، یان لە هەرگۆشەو لایەنێکی ژیاندا، لە دابەش کردنی پۆستەکان و دیاری کردنی بەرپرساندا هیچ جیاوازی یەکی نەکردوە لە نێوان یەکێك و یەکێکی تردا، هەرگیز شتێکی بە یەکێك نەداوە، کە مافی خۆی نەبوبێت.

هەستا بەیەکسان کردنەوەی ئەمیرو ئەشرافی بەنی ئومەیی یە، لەگەڵ خەڵکەکەی ترداو هەمو بەخشش و ماڵە تایبەت یەکانی لێ سەندنەوەو مووچەکەی کردنەوە بە ئەندازەی موچەی خەڵکی و کاتێ لەو بارەیە قسەیان لەگەڵدا کرد، ئەویش لە وەڵامدا ووتی: پارەی خۆم بەشی هەمووتان ناکات، پارەی - بیت المال - یش تەنها مافی ئێوە نی یەو ئێوەش وەك هەموو موسڵمانێکی تر مافتان هەیە تیایدا وەك مافی دوورترین کەس.

سیاسەتی دارایی عمر لەسەر بنەمای یەکسانی دامەزرابوو، ئەوە خەزێنەی موسڵمانە و موڵکی گشتی یە، بۆ هەر یەکە وەك خەڵکانی تر دەستی بۆ بەرێت، تایبەت نی یە بە لایەنێکی دیاری کراوی ناو خەڵکی.

لەو کارانەی، کە دەیویست بنەمای یەکسانی جێ بەجێ بکات تیاندا، ئەوەبو کاتێ بینی، کە ئەمیرەکانی بەنی ئومەیە خاوەنی زەوی و زارێکی زۆر بوون، هەموویشی قەدەغەی خۆیان بوو، هەموو موسڵمانانی لێ بێ بەش بوو.

عمر ووتی: زەوی قدەغەکراو حەڵاڵی هەموو موسڵمانانە... سەرکردەش وەك هەموو موسڵمانێکی تر وایە، خوا باران بۆ هەموو بەندەکانی دەبارێنێت، هەمویاندا تیایدا یەکسانن.[٢]

١ــ تأریخ الطبری لة النموذج الإداری لا ٢٩٧ وەرگیراوە.

٢ ــ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن الحکم)، لا ٨٣.

هەروەك یەکسانی خستە نێوان موسڵمانان و ئەو جولەکەوگاورانەی موسڵمان دەبوون لە ئەهلی جزیە، ئەو ساردو سڕیەی نێوان هەردوو شکاند... ووتی: هەر جولەکەیەك، یان گاوریان، یان مەجوسی یەك موسڵمان ببێت و ئاوێتەی موسڵمانان بێت لە هۆزەکەی خۆی بپچڕێت ئەوە دەبێت تێکەڵی بکەن و دڵنەوایی بکەن.[١]

(إبن سعد) دەگێرتەوە دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله عەرب و مەوالی بەیەك چاو سەیر دەکرد لە ڕۆزی و موچەو بەخششین دا، بەلأم تەنها(٢٥) دیناری بڕیبویەوە وەك موچە بۆ مەوالی یەکان.[٢]

لە بواری یەکسانی موسڵمانان لە بەردەم دادگاو حوکمی شەرعدا بە شێوەیەکی گشتی، لەم بوارەشدا ئەو بەڵگەمان بەسە، کە موسڵمانێك دێت وبێ ترس لەبەردەم ئەمیری باوەڕداراندا شکات لە عبدالعزیزی باوکی دەکات، دەڵێت: ئەی ئەمیری باوەڕداران ــ عبدالعزیز ــ مەبەستی باوکی عمر ــ کاتی خۆی زەویەکی لەمن سەندوە بە زۆرم و ستەم! عمریش بەبێ هەڵچون و تورەبوون، زۆر لەسەرخۆ بە ڕویەکی خۆشەوە پێ ی ووت: ئەزانم شەریکم هەیە لەوێ، ئەم قازی یە لەنێوان بێت، عمر چوو بۆ لای دادوەرەکە، ئەویش حوکمی کرد لەدژی عمر، عمریش پێ ی ووت: دەی مەسروفی زۆرمان تێدا کردوە، قازیش وتی: دەی سودی لێ وەرگرتووە لە باتیدا ئەمە لە باتی ئەو، عمریش وتی: بەدادوەرەکەی ئەگەر ئابەم شێوەیە حوکمت دەنەرکردایە هەرگیز نەمدەهێشت لە حوکمەتەکەمدا کاری داد وەری بکەیت، فەرمانی دەرکرد زەویکە بگەڕێنێتەوە بۆ کابرای میسری.[٣]

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله زۆر سەنگی دادەنا بۆ بنەمای یەکسانی لە نێوان موسڵماندا، تەنانەت لە مەسەلە گشتی یەکانیشدا، لەوانە فەرمانی دەرکرد، کە هیچ کەس تایبەت نەکرێت لە نزاو دەعای خێرداو باقی موسڵمانانی لێ بێ بەش بێت، بۆ ئەو مەبەستە نامەی نووسی بۆ ئەمیر جەزیر و پێ ی ووت: بیستومانە کۆمەڵێ لە

١ــ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن الحکم)، لا ٧٩.

٢ــ الطبقات(٥/ ٢٧٥).

٣ــ عمر بن عبدالعزیز وسیاسته فی رد المظام. لا ٢٩٨.

چیرۆك خوانەكان لەپێش چیرۆكەكانەوە هەندێ صلوات دەنێـرن بـۆ ئـەمیرەكانیان، لەگەڵ صلوات دانیان لەسەر پێغەمبەری خواﷺ! ئەگەر نامەی منت پێ گەیشت، فەرمان بدە بـە چـیرۆك خوانـەكان، كـە لەسـەرەتاوە صـلاواتێكی تایبـەت لـە سـەر پێغەمبەری خواﷺ بدەن و، پاشان دوعای خێر بۆ سەر جەم موسڵمانەكان بكەن و كەسی لێ بەش نەكەن، واز للە شتی تر بهێنن.[1]

لەوەوە بۆمان دەردەكەوێت، كە تاچ كاتێك عمر لە خەمی ئەوەدا بووە جیـاوازی كۆمەڵاتی نەمێنێت و خەڵكی یەكسان بـن و كـەس لەكـەس زیـاتر نـەبێت، تەنانـەت ناهێڵێ دووعاشمان بۆ كەسـانێكی تایبـەتی بكرێـت و بـاقی ئوممـەتی ئیـسلامی بـێ بەش بكرێت، چونكە موسڵمانان هەموو وەك یەك پێویستیان بە دوعایە وە كۆمەكی پەروردگارە، خوای تەبارەك وە تەعالاش دەوڵەمەندە بەشی هەمووی دەدات.[2]

ئەوە پرۆگرامـی یەكـسانی یـەی، كـە دروشمەكـەی هـەڵگرتبوو، تـەنهای دروشـم نەبوو، وەك لە پێڕەوی ناخۆی حیـزب و لایەنـە دونیـانی یەكانـدا دەنوسـرێت بـەبێ ناوەڕۆك و كردەوە.

عمررحمه الله هەر لە خۆیدا جێ بەجێ ی كرد، بۆ نموونە جارێكیان لە شـاری مەدینـە پیاوێك جنوێی دابە عمرو عمریش بەجۆرێ هەڵس وكەوتی لەگەڵ كرد ئـەوەی جنێـو بەكسێكی ئاسایی درابێت، دەگێرنەوە پیاوێك لە شاری مەدینە حوكمێكی بەسـەردا دراوە، دیاربوو ـ بۆیە كاتێ والی شاری مەدینە (ئەبوبـەكری كـوڕی محمـد)بـوو بـەر نوێژی بۆ كردن ـ ئەم پیاوە شمێشرەكەی هەڵكێشاو نوێژەكەی بە خەڵكەكە بـڕی، ئەبو بەكریش نامەی نارد بۆ عمر و هەواڵەكەی بۆباس كـرد، ئـەویش لـەو بارەیـەوە نامەیەكی نوسی بۆ ئەبو بەكر، ئەویش بە دەنگی بەرز نامەكەی عمـری خوێنـدەوە، پیاوەكەش زۆر توڕەبوو جنێوێكە دا بە ئەمیری بـاوەڕداران و نامەكـەی و ئەوەشـی نامەكەی هێناوە، ئەبو بەكریش لە سەرەتاوە نیازی كرد بدات لـە ملـی و بیكوژێـت،

١ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز ابن الجوزي لا٢٧٢.

٢ـ النموذج الإداري المستخلص من إدارة عمر. لا ٢٩٩,

بەڵام خۆی گرت و هیچی نەكردو بەندكردنی ڕازی بوو، بۆیە نامەی نارد بۆ عمر و لەو هەواڵە تێ گەیاند و عمریش نامەی بۆ نوسی و تیادا ووتی: ئەگەر ئەو پیاوەت بكوشتایە منیش تۆم دەكوشتەوە لە باتی ئەودا، ئەی نازانی كەس ناكوژێت بەتاوانی جنێودان بەخەڵكی جگە لە پێغەمبەری خوا ﷺ، كاتێ ئەم نامەیەم دەگاتە لات بیخەرە بەندی خانەوە، موسڵمانان لە خراپەی بپارێزە، لەهەموو دەركەوتنی هیلالێكدا واتە(١٥) ڕۆژ جارێك ـ دوای تەوبەو پەشیمانی لێ بكە، ئەگەر پەشیمانی دەربڕی ئازادی بكە.[١]

عمر رحمه الله هەربەو خۆیەوە نەوستا لە جێ بەجێ كردنی بنەمای یەكسانی و جیاوازی دروست نەكردن لە كەسێكەوە بۆ كەسێكی تر، بەڵكو فەرمانیشی دەركرد بۆ والی و كار بەدەستەكانی لەو بارەیەوە ئامۆژگاری كردن، نمونەی ئەوە ئەو نامەیە، كە ناردی بۆ والی مەدینە و تیایدا پێ ی وت: بڕۆرە ناو خەڵكی و تێكەڵیان بكە و لە كۆڕو كۆبونەوەكنیاندا دانیشە و قسەی خۆشیان لەگەڵدا بكە، هەرگیز یەكێكت لە لا خۆشەویست ترو لە پێشتر نەبێت لە كەسانی تر، كەس نەڵێت فلان لە خانەوادەی ئەمیری باوەڕدارانە، چونكە ئەمڕۆ لە بەرنامەی مندا خانەوادەی ئەمیری بڕوا داران و كەسانی تر وەك یەك وان، بەڵكو گومانی ئەوەش دەبەم ئەگەر بەرەبەرەكانیمان لەگەڵدا بكرێت كەسانی تر هەن لە پێش ئێمەوەن.[٢]

ئەمەبوو هەندێ لەو هەڵوێستانەی عمر، هەر چەندە جیا جیان، بەڵام بە هەموویانەوە ئەو مانایە دەبەخشن، كە عمر زۆر خەمی ئەوەی بووە بنەمای یەكسانی جێ بەجێ بكات لە دەوڵەتەكەیدا.[٣]

١ــ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن الحكم)، لا ١٤٢.

٢ـ الطبقات (٥/٢٤٢) النموذج الإداری لا ٢٠١

٣ــ النموذج الإداری لا ٢٠١

٦ـ سەربەستی یەکان لە دەڵەتی عمری کوڕی عبدالعزیزدا:

بنەمای ئازادی و سەربەستی لەوبنەماسەرکی یانە بوو، کە دەوڵەتەکەی عمری لە سەر دامەزرابوو، ئەم بنەمایەش واتە دابین کردنی سەربەستی بۆ خەڵکی بەگشتی لە چوار چێوەی شەریعەتی ئیسلامیدا، کە هیچ دژایەتی یەك نە بێت لە نێوانیاندا، عمر گرنگی داوە بە هەموو شێوەکانی سەربەستی مرۆڤایەتی و لەو شێوە جیاجیانەدا، ئەوانەی جێگیر کرد، کە لەگەڵ ڕێنمونی یەکانی ئیسلامدا یەکیان گرتەوە، ئەوەشی لەگەڵ ئیسلامدا یەکی نەگرتایەتەوە ئەوەی دەهێنایەوە سەر شێوازی سروشتی خۆی لەگەڵ ڕێمنونی ئیسلامدا دەی گونجاند، فەرموون لەگەڵ هەندێ لەو سەبەرستیانەی عمری کوڕی عبدالعزیز بە خشیبوی بە کۆمەڵگە:

أ- ئازادی فکری و ڕادەربڕین:

عمررحمه الله زۆر سوربووە لە سەر ئەوەی بنەمای ئازادی بیرو باوەڕ لەناو کۆمەڵگەد بچەسپێنێت، سیاسەتیشی بەرامبەر گاور وجولەکە بریتی بوو لە بەڵێن بردنەسەر بەوەفایی و پابەند بوون بە ڕێکەوتنامە و بەرپاکردنی داد پەروەری لە گەڵیاندا، هەڵگرتنی ستەم لەسەریان تەنگاو نەکردنیان لە بواری بیروباوەڕ و ئاینانەوە، ئەمەش لە ژێر ڕۆشنایی ووتەی خوای گەورە، کە دەفەرموێت:﴿لَآ إِكۡرَاهَ فِي ٱلدِّينِۖ﴾ واتە: لە هەڵبژاردنی ئایندا زۆر کاری نی یە.

عمررحمه الله شێوازی قسەی خێرو بانگەوازی دەگرتە بەر لە گەڵ پادشاکانی هیندستان و ئەو هۆزانەی، کە موسڵمان نەبوون، یان لە ئیسلام دەرچوو بوون، لەمەو لایش بەدرێژی (إن شاء الله)لەسەر ئەمە دەدوێین.

عمر هەرگیز ڕۆژێ لە ڕۆژان زۆری نەکردوە لە گاورەکان، تا موسڵمان بن.

لایەنی سەربەستی فیکری لە سەربەستی ڕادەبڕین داخۆی دەبینێتەوە پانتایەکی گەورەی دەوڵەتەکەی عمری گرتبویەوە، تەنانەت لە گەڵ والی و کار بەدەستەکانیشدا ڕەخساندبووی، بەجۆرێ، کەبواری ڕەخساندبوو بۆ هەموو ستەم لێکراوێك، کە شکات و سکاڵای خۆی بکات بەبێ ترس و بەوپەڕی ئازادی و سەر

بەستی یەوە وازی هێنابوو لە خەڵكی، كە چی دەڵێن بیڵێن، قاسمی كوڕی محمدی كوڕی ئەبو بەكری صدیق ﷺ ڕاستی ئەمەی دەربڕی و ووتی: ئەمڕۆ دێنە گۆ هەموو ئەوانەی پێشتر نەدەهاتنە گۆ[1] ئەگەر پێچەوانەی شەرع نەبن.

ب - سەربەستی سیاسی: عمرﷺ ئەو سەربەستی سیاسی یەی ئیسلام فەراهەمی هێناوە بۆ موسڵمانان بەر جەستەی كرد لە دوڵە تەكەیدا، كە ئەو بنەمایەش دەڵێت: نابێت گوڕێرایەڵی كەس بكەیت لە هەرشتێكدا، كە سەرپێچی خوای تێدا بێت، ئیتر با ئەو كەسە ئەمیر بێت، یان والی، یان هەر بەر پرسێكی تر، عمر هەر لە یەكەمین ڕۆژی خەلافەتی یەوە ئەوەی ڕاگەیاند كە سەر بەستی فەرمان بە چاكە و بەرگری لە خراپە دەداتە هەموو دانەیەكی كۆمەڵگەی ئیسلامی و دژیایەتی واقعی ستەمكار بكەن، ئیسلام ڕازی نابێت بەبێ دەنگی بەرامبەر زوڵم و ستەم.

ڕۆژێكیان وتارێكی دا وتی: بێ وەیی بۆ كەس نی یە لە سەر پێچی كردنی سوننەتدا، گوێ ڕایەڵیش بۆ كەس نی یە لە سەرپیچی كردنی پەروەردگاردا، ئێوە بەوكەسەی لە دەستی زوڵم و ستەمی ئەمیرەكەی هەڵدێت پێ ی دەڵێن: یاخی، بەڵام خۆی لەڕاستیدا باسی سەرەكی ئیمامە ستەمكارەكەیەتی.[2]

گەورەترین بەڵگە لەسەر ئەوەی عمری كوڕی عبدالعزیزدا سەربەستی سیاسی تەواوی دابوو بەگەلی موسڵمان ئەوەبو، كە بەراستەو خۆ پاش هەڵبژاردنی بە خەلیفە، ڕووی كردە جەماوەرە موسڵمانەكەو پێ ی وتن: من لە خلافەت واز دەهێنم و سەربەستی دەدەم بە ئێوە بە ئارەزووی خۆتان كەسێكی گونجاو بكەن بە ئەمیری خۆتان.

١ـ الطبقات لإبن سعد(٥/ ٢٤٤).
٢ـ سيرة عمر لابن الجوزي لا٢٤٠

سەربەستی سیاسی لە دوو خاڵدا خۆی دەبینێتەوە:

١ـ هاوەبەشی کردنی خەڵکی لە هەڵبژاردنی سەرۆکداو ئەوەش لە ڕێگەی ئەهلی(حەل و عەقد) و بەیعەت دانی موسڵمانان و ڕەزامەندیان.

٢ـ دەربڕینی بۆچون و ئامۆژگاری بۆ بەر پرس و فەرمان ڕەواکان، ڕەخنەگرتن لە کارەکانیان و ئیدانەکردنیان بە پێوەری ئیسلام[١] عمر ئازادی سیاسی لەم دوو بوارەدا کار پێ دەکرد و سەربەستی دایە دەستیان لە هەلبژاردنی خەلیفەدا پێش قسەی خێرو ئامۆرژی.[٢]

ج ـ ئازادی تاکەکەسی (الحرية الشخسية): عمررحمه الله زۆر هەوڵی دەدا تا ئازادی بگەڕێتەوە بۆ هەموو تاکە تاکەیەکی کۆمەڵگەی ئیسلامی، دەیبینی کۆسپ دروست کراوە لە ڕێگەی ئازادی کۆچکردندا، کە ئەمڕۆ پێ ی دەڵێن: (سەربەستی هاتوچۆ)، ئەویش کۆمەڵێ ڕێ و شوێنی گرتەبەر بۆ ئازادکردنی هەرکەسێك، کە بیەوێت بۆ هەرکوێ بگوازێتەوە.

لەوبارەیەوە دەڵێت: دەربارەی کۆچ کردن ئێمە سەربەیتی تەواو دەین بە هەرکەسێك و بۆ هەرکوێ دە چێت و بۆ دەشتەکەیەکیش هەیە، کە مەڕو ماڵات بفرۆشێت و بڕاتە شار، دەتوانێت لە لادێ یەوەکەوە کۆچ بکات بۆ جیهاد و کوشکتاری دوژمنانمان، هەرکەسێکیش وابکات ئەوە چاوی لە کۆچەریان کردەوەو پاداشت و دەستکەوتی ئەوانی بۆ هەیە.[٣]

هەروەك لە یەکێ لە نامەکانیدا، کە بۆ کار بەدەستێکی خۆی ناردبوو، ووتی: دەرگای کۆچ کردن بکەرەوە بۆ ئەهلی ئیسلام.[٤]

تەنانەت لە شتانێکیشدا ڕەچاوی ئازادی کردووە، کە کەم کەس هەیە بیری لێ

١ـ النموذج الإداري المستخلص من إدارة عمر. لا ٢١٢
٢ـ هەمان سەرچاوە.
٣ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن الحكم)، لا ٧٩
٤ـ هەمان سەرچاوە لا ١٨٨

دەکەنەوەو گرنگی پێ دەدەن، ئەویش دووشتە:

١ـ خێزانەکەی، هاورێکەی تەمەنی ـ فاطمەی کچی عبدالملك ـ ئەو کچە پاشا بەناز پەروەردەیە، بواری ئازادی و سەربەستی بۆ دەڕەخسێنێت هەر لە یەکەمین ڕۆژی دەست بەکار بوونی یەوە پێ ی دەڵێت: فاطمە، یان لایەنی من هەڵبژێرە ـ چۆنم دەوێت وابژین بۆ خوا ـ یان ئازاد بەو خۆت سەربەستی لەلای من دەمێنیەوە، یان لێم جیا دەبیتەوە، چونکە دەیزانی ژیانی تێك دەچێت، بە ووتەی دنیای یەکان ژیانی یەك پارچە دەبێتە دۆزەخ! ئەویش لایەنی عمری هەبژارد و پاداشتی ڕۆژی قیانی ویست، لەم کارەشیدا چاوی لە مامۆستای مرۆڤایەتی کرد ـ محمد مصطفی ﷺ ـ، کە هەموو خێزانەکانی سەرست کرد لە نێوان هەبژاردنی دنیاو خۆشیەکانی، یان ڕەزامەندی خواو ڕۆژی قیامەت و هەموویان قیامەتیان هەڵبژارد و داوای جیابوونەوەو ـ طلاقیان ـ نەکرد.[1]

٢ـ هەرچی جاری یەی هەبوو، کە عادەتی خەلیفەکانی پێشوو بوو هەریەکەیان کۆمەڵێ جاریەو خزمەتکاری کچیان هەبوو، ـ لەگەڵیان کۆدەبوونەوەو چێژیان لێ وەردەگرن ـ بەڵام عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله هێنانی داینان و سەرپشکی کردن لەمانەوە، یان ئازاد بن بڕۆن بەئارەزوی خۆتان بژین و خۆیان بە تاواوی سەر بەست بن و ئەمیش لەکەنیزەکی ئازادیان دەکات.[2]

(إبن عبدالحکم) دەگێڕێتەوە: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله جاریەکانی خۆی کۆکردەوەو ئازادی پێدان لەوەی دەمێننەوە، یان دەڕۆن، چونکە کارێکی گەورەم بۆ هاتۆتە پێش ـ کە خەلافەتە ـ ئەترسم نەتوانم مەیلتان پێ بدەم ئەوانەتان بە ئازادبوون ڕازی دەبن ئازادی دەکەم، ئەوەشتان دەمێنتەوە بەتەمای هیچ نەبێت لێم، ئەوانیش دەستیان کرد بەگریان و بێ هیوا بوون لێی.[3]

١ـ ووتەی وەرگێڕ.

٢ـ النموذج الإداري المستخلص من إدارة عمر. لا ٢١٠

٣ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن الحكم) لا ١٢١

ح ـ ئازادی بازرگانی و کاسبی کردن:

وەك باسێك لە سەربەستی ئابووری و ئازادی بازرگانی کردن و بەکار هێنانی خەڵکی سەرمایەکانیان لەهەر پرۆژەیەکی قازانج داردا سەربەستن و بابگەڕێن بەناو زەویداو لەخێرو فەزڵی خوا بەهرەمەندترین و چ لەووشکانی،یان چ لە دەریا.

لە نامەیەکدا، کە بۆ کاربەدەستانی خۆی ناردبوو ئەم ئازادی و سەربەستی یە ئابوری یەی بۆ هەموو تاکێکی کۆمەڵگە سەلماند، پێ ی ووتن ڕێگر مەبن لە بەردەم سەرمایەدار و دەوڵەمەندو کاسبکاراند، کە هەوڵی قازانج دەست مایەی زیاتر بدات، نووسی بۆ یەکێ لە والی یەکان پێ ی ووت: (لە گوێ ڕایەڵی کردنی پەروەردگار ئەوەیە، کە هەموو خەڵکی بانگ بکەن بۆ لای موسڵمان بوون ... ڕێگری کەس نەکەن لە خستنە گەڕی پارەوە سامانیان لە بازرگانیدا چ لە دەریادا، یان لە ووشکانی، نە بەرگریان لێ بکەن، نە دوشیان بخەن لە کارەکەیان.[1]

هەروەها نوسی: دەریایش وا دەبینم هەروەك ووشکانی یە خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ٱللَّهُ ٱلَّذِى سَخَّرَ لَكُمُ ٱلْبَحْرَ لِتَجْرِىَ ٱلْفُلْكُ فِيهِ بِأَمْرِهِۦ وَلِتَبْتَغُوا۟ مِن فَضْلِهِۦ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ الجاثیة:١٢، هەرکەسێك دەیەوێت لە ڕێگای دەریاوە بازرگانی بکات ڕێگای بدە، وا نازانم بۆمان هەبێت ببینە ڕێگر لە نێوان خەڵکی و دەریادا، چونکە ووشکانی و دەریایی بەخشتی خوایە بۆ مرۆڤەکانی فەراهەم هێناوە تاسود مەند بن لە خێر و بێری، دەی ئیر چۆن بۆمان هەیە ڕێگربین لە نێوان بەندەکانی خواو بژێوی ژیانیان.[2]

لە جێ یەکی تر دەڵێت: پردی زۆر لێ بدە تا خەڵکی لێ ی بپەڕنەوەو بەبێ ئەوەیمەسروفەکەیشی بخەیتە سەرکەس، چونکە کاربەدەستە گەندەڵەکان زۆر نایاسیان کردوە، کە کەسیش پێ ی نەووتوون کاری وابکەن.[3]

لە لایەك سنوردار کردنی سەربەستی بازرگانەکان و دانانی نرخ لەسەر

١ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن الحکم) لا ٩٤.

٢ـ هەمان سەرچاوەلا ٩٨.

٣ـ الإدارة الإسلامیة عمر کرد لا ١٠٥.

شمەکانیان لە سەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیز‌رحمه‌الله دەستکاری نرخی نەکرد، أبو یوسف دەڵێت: عبدالرحمنی کوڕی شەوبان لە باوکی یەوە بۆی گێڕاینەوە، کە ووتی: وتم بە عمری کوڕی عبدالعزیز‌رحمه‌الله ئەی ئەمیری باوەڕداران نازانم هۆی چی یە وا نرخی کاڵاکان لە سەردەمی تۆدا بەرزبۆتەوە کەچی لەسەردەمەکانی پێش تۆدا هەرزانتر بووە ؟عمریش ووتی: دەی فەرمانڕەواکانی پێش من(ئەهلی ذمة)یان بەکار دەهێنا زیاتر لە توانای خۆیان، ناچاریان دەکردن هەرچی شتیان هەیە بخەنە بازارو بیفرۆشن، بەڵام من زۆر لە کەس ناکەم لە توانای خۆی زیاترم ناوێ لێ ی، خەڵکی چۆن دەیانەوێت، با بەو جۆرە شتەکانی بفرۆشێت، منیش پێم ووت: ئەی چۆنە نرخی شمەك و کاڵاکان دیاری بکەیت، عمریش ووتی: ئەوکارە مافی ئێمە نی یە و پەروەدگار نرخ دادەنێت وبەس.[١]

ئەم سیاسەتە ئابوریەی عمری کوڕی عبدالعزیز بەرهەمی هەبوو، چ گەڕاندنەوەی مافەکان بۆ خاوەنەکانیان، چ سەربەست کردنی خەڵکی بۆ بازرگانی و کاسبی ڕێك و پێك، بە جۆرێ هەلی کارکردن و بەرهەم هێنانی ڕەخساندبوو بۆ هەموویان، هەموو ئاستەم و بەربەستەکانی لە بەردەمدا لابردبوون، ئەمەش ئاسایی یە، کە جموجوڵی بازرگانی دروست دەکات و سەرمایەی خەڵکی بەرەو زیاد بوون دەڕوات و دواتریش زەکاتی زیاتر دەترێت بە(بیت المال) ئەمەش وا دەکات چینە هەژارەکان ببوژێنێتەوە، کەمێ هەست بە خۆشی ژیان بکەن و بتوانن شتەکان بکڕن، بەم کارەش بازرگانەکان کاڵاکانیان لە فرۆشتن و کڕینی بەردەوامدا دەبێ، ئەمش وادەکات بازرگان‌زیاتر شمەك بهێنێ و جوڵەی بازرگانی زیاد بکات و دواتر ئابووری وڵات بەرەو بووژانەوە بڕوات و ژیانی خەڵکی خۆش ببێت.[٢]

١ـ سيرة إبن الحكم لا ١٠٢

٢ـ السياسة الإقتصادية والمالية لعمر بن عبدالعزيز لا٤٨.

بەشی دووەم

گرنگترین سیفاتەکانی عمر و مەشخەڵە نوێ گەریەکەی

یەکەم: گرنگترین ڕەوشتەکانی

کەسایەتی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله بریتی یە لە کەسایەتی سەرکردەیەکی سەرنج ڕاکێش، خاوەنی کۆمەڵێك سیفاتی ڕەبانی بووە، لەو سیفاتانە:

باوەڕی بتەو و دامەزراوی بە خوای پەروەردگار و گەورەیەکەی هەبووە، باوەڕی بە پاشە ڕۆژو گەڕانەوە بۆ قیامەت، ترسانی لە خوای گەورە، بونی زانستێکی دەوڵەمەند، متمانەی تەواوی بە خوا، سەرمەشقی، ڕاستگۆی، لێ هاتووی، ئازایەتی، پیاوەتی، دونیا نەویستی، خولیای قوربانی دان، نەرم و نیانی، گوێگرتن بۆ ئامۆژگاری، لەسەر خۆی، ئارامی و ورە بەرزی، لێزان، ئیرادەیەکی بەهێز، دادپەروەری، بەتوانا لەچارسەرکردنی کێشەکاندا، توانای نەخشەدانان و ئاراستەکردن وڕێکخستن و چاودێری کردن، کۆمەڵێ سیفاتی تریش.

بە هۆی ئەو کۆمەڵە ڕەوشتە خوایانەی، کە پەروەردگار پێ ی بەخشی بوو توانی هەستێت بە بەرپاکردنی پرۆژە مەزنە چاکسازی یەکەی و نوێ کردنەوەی زۆرێك لە ئاسەوارەکانی سەردەمی خەلیفە ڕاشیدەکان، کە بەهۆی هاتنی کۆمەڵێ پاشای کورسی دۆستەوە لە ناو چووبوون و لە بیرکرابوون، توانی زاڵبێت بەسەر هەموو گرێ و کۆسپەکانی ڕێگادا، هەوڵ بێ وێنەکەی بەرەوبومی خۆی بەخشی چ لە ئاستی تاك، یان کۆمەڵگەیان، یان دەوڵەت.

تاوای هات ئەم بەرنامە چاکسازی و نوێ خوازیەکەی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لە سەردەمی خۆیدا بوو بەمەشخەڵێك و نەوەکانی دوای خۆی لە کاری سەر لە نوێ هێنانەوەی ئیسلامدا چاویان لێ کرد، ئەوەتا نورالدین الزنگی لەسەر هەمان

هەنگاوەکانی عمر کاری خۆی دەکرد و توانی سەرکەوتنێکی مەزن بۆ ئومەتی ئیسلامی دەستەبەر بکات بەسەر گاورە داخ لە دڵەکاندا، ئەمەش دوای خوا دەگەڕێتەوە بۆ مامۆستا لێ هاتووەکەی، کە ناوی(الشیخ أبی حفض عمر محمد الخضر) بوو لە ساڵی ٥٧٠ی کۆچیدا گیانی بەخوای خۆی سپارد، کە هەستا بە نووسینی ژیانی عمری کوڕی عبدالعزیزﷺ وناردی بۆ(نورالدین الزنکی) و داوای لێ کرد هەنگاو بە هەنگاو بە شوێن پێدکانی ئەو دابڕواتەوە لە کاری بانگەواز و جیهادا.

گرنگترین سیفەتەکانی عمری کوڕی عبدالعزیزﷺ ئەمانەبوون:

١- زۆر زۆر لە خوای گەورە ترساوە:

گەورەترین پاڵنەرێك، کە پاڵی پێوە دەنا بۆ ئەو ڕەوشتە مەزنە، ئەو باوەڕە پتەوەی بوو بە ڕۆژی دوای و ترسانی لە خواو شەیدایی بەهەشت، ئەگەر ئەم باوەڕ پتەوەیشی نەبوایە، کە عمری کوڕی عبدالعزی پێ ناسرابوو، هەرگیز نەیدەتوانی ئابەو جۆرەو لاوێکی وەك عمر، کە هەموو شتێکی لەبەر دەست دابوو لە دەسەڵات و سەربەستی و پلەو پایە و سامانی زۆر بێ ئەندازە، شەیتانیش بەو هەموو وەسوەسەو فێڵبازیەوەیەوەو نەفسی بەدکاریش بە هاندانەکانی یەوە بۆ خراپە ــ ئا بەو جۆرە بەوردی لێپرسینەوە لەگەڵ دەروونی خۆیدا بکات و ڕاوەستێت لە سەر ڕێگای ڕاست.[١]

زۆر شەیداو تینووی بەهەشت بوو، دونیای پشت گوێ خستبوو لە پێناو قیامەتدا، باوەڕی تەواوی هەبوو بەو وتە خوای عزوجل، کە دەفەرمووێت:﴿يَٰقَوۡمِ إِنَّمَا هَٰذِهِ ٱلۡحَيَوٰةُ ٱلدُّنۡيَا مَتَٰعٞ وَإِنَّ ٱلۡأٓخِرَةَ هِيَ دَارُ ٱلۡقَرَارِ﴾غافر: ٣٩) واتە: ئەی هۆزەکەم ئەم ژیانەی دنیا خۆشی یەکی کاتی و قیامەت ژیانی حەوانەوەهەتا هەتایی یە.

١ــ رجال الفكر الندوی و لە النموذج الإداری - وەرگێڕاوە ـ لا٤٠١.

عمر رحمه الله بەسروشتە پاکەکەی خۆی و بیروباوەڕە خاوێنەکە یەوە هەستی بەوە کردبوو، کە دواڕۆژی موسڵمان گرنگە مرۆڤ لە پێش چاوی بگرێت و لە دونیا زیاتر هەوڵی بۆبدات و لەو بارەیەوە نامەی نووسی بۆ (یەزیدی کوڕی مولهیب)و پێ ی ووت: ئەگەر حەزم لە ژن بکردایە، یان ماڵ کۆکردنەوەم مەبەست بوایە، چونکە ئەوەی لە دەستی مندا بووە لە دەستی هیچ کەس کەسدا نەبووە، بەڵام ـــ ئەوەی توشی بووم بەرپرسیاریەتی و خەلافەت ـــ لێپرسینەوەی گەورە، موحاسەبەی توندی لەسەرە، مەگەر بۆ کەسێك خوا ڕەحمی پێ بکات.[1]

عمر رحمه الله زۆر ترسی خوای گەورەی لە دڵدابوو، فاطمەی خێزانی بۆمان دەگێڕێتەوەو دەڵێت: سوێند بە خوا نوێژو ڕۆژوویەکی وای نەبووە لە سنور بەدەر، بەڵام وڵڵاهی کەسم نەدیوە وێنەی عمر بێت لە خوا ترساندا، لەناو جێگەکەیدا یادی خوای دەکرد، لە ترساندا وەك چۆلەکە ڕادەچڵەکی و باڵە فیزی دەکرد، تاوامان لێ دەهات بڵێین: سبەینێ خەڵکی بێ خەلیفە دەمێننەوە.[2]

مەکحول دەڵێت: ئەگەر سوێند بخۆم سوێندم ناکەوێت، کە نەم دیوە کەسێك وێنەی عمری کوڕی عبدالعزیز دنیانەویست و لە خواترس بێت.[3]

لەبەر ئەو لە خوا ترسانەی بوو، کە هەمیشە گریان و فرمێسکی حازر بوو، جارێکیان پیاوێك دێتە خزمەت عمر و لەو کاتەدا مەقەڵی یەکی لەبەر دەمدا بوو، عمریش پێ ی ووت: ئامۆژگاریم بکە؟ ئەویش ووتی: ئەی ئەمیری باوەڕداران سودی چی یە بۆتۆ؟ ئەگەر هەموو خەڵکی بخرێنە ناو بە هەشتەوە، ئەگەر تۆ بخرێتە ناو ئاگرەوە، یان چ زیانێکی هەیە بۆ تۆ، ئەگەر هەموو خەڵکی بخرێنە ناو ئاگری دۆزەخ، ئەگەر تۆ لەناو بەهەشت دابیت، دەڵێ: عمر ئەوەندە گریا[4] تا بەتکەی فرمێسکەکەی مەقەڵی یەکەی کوژاندەوە.

١ـ تأريخ الطبرى لة النموذج الإدارى لا ١٤٠.

٢ـــ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن عبد الحكم) لا ٤٢.

٣ ـ تأريح الخلفاء سيوطى لا٢٢١.

٤ـ سيرة عمر لابن الجوزى لا ٩٠.

هەموو ترسێکی عمرﷺ لە ڕۆژی قیامەت بووە، هاواری دەکردە خواو دەیووت: ئەی پەروەردگارم ئەگەر ئەزانیت من جگە لە ترسی ڕۆژی قیامەت ترسێکی تر لە دڵمدا هەیە، هەرگیز ترسم نەشکێنێ.[١]

ڕۆژی قیامەت، ئەو ڕۆژە ترسناکەیە، کە گۆڕانکاریەکی ڕیشەیی لە ژیانی عمردا دروست کرد، ئەو ڕۆژەبوو، کە دەربارەی دەیوت: دووچاربوون بە دواڕۆژێکەوە ئەگەر ئەستێرەکان دووچاری بوونایە هەموو دەکەوتنە خوارەوە، ئەگەر کێوەکان دووچاری بونایە دەتوانەوە،ئەگەر زەویش دوچاری ببوایە لەت و پەت دەبوو، ئایا نازانن لە نێوان بەهەشت و دۆزەخدا ماڵێکی تر نی یە، ئێوە هەردەبێت بەرەو لای یەکێکیان بڕۆن.[٢]

بەڵێ ترسان لە خوای گەورە، تێڕوانینی ئاشکرا بۆ ژیان و نەمان و نەمری، هەست کردن بەڕۆژی لێپرسینەوە، کاریگەری دیمەنەکانی بەهەشت و دۆزەخ وادەکات لە فەرمانڕەوا و بەرپرسەکان، کە بلەرزن لە ترسی ئەوەی بە ئەندازەی موویەك لە بەرنامەکەی پەروەردگارن لابدەن.[٣]

تێگەیشتن و هەست کردن بە بوونی ڕۆژی قیامەت و باقی سیفاتە بیروباوەڕی یەکانی تر وا دەکات لە سەرکردە، کە هیچ هەنگاوێك نا نێت و هیچ لێدوانێك نادات و هیچ کارێك ناکات، بەڵکو پەیوەستی دەکات بە ڕەزامەندی خواوە.

بەڵام بە داخەوە لەلایەن زۆرێ لە سەرکردەکانی ئەمڕۆوە هەوڵیان نەداوە ئەو باوەڕە لە دڵیاندا بچەسپێنێنن و ئەوەش بناغەی هەموو سەرکەوتنێکەو دەبێت ئەم سیفەتانە لە سەرکردەکاندا هەبن، گەورەترین سیفاتی عمری کوڕی عبدالعزیز ئەو باوەڕە دامەزراوەی بوو بەخواو بەڕۆژی دوایی، ترسانی لە ڕادەبەدەریشی لە خوای عزوجل و ڕۆژی ترسناکی قیامەت.[٤]

١ـ تأريخ الخلفاء سيوطی لا٢٢٤.
٢ـ سيرة عمر لابن الجوزی لا ٣٢
٣ـ ملامح الإنقلاب عمادالدين خليل لا ٤٥.
٤ـ النموذج الإداری لا ١٤٢.

٢ـ دنیا نەویستی ـ الزهد ـ:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لە ڕێگەی ژیانی لە خزمەت قورئانی پیرۆز و ڕێمونیەکانی محمد الأمین ﷺ و بیرکردنەوەی سەرەنجامی پوچی ئەم دونیایەیە، کە جێگای تاقیکردنەوە یە، کێڵگەیەکە بۆ دواڕۆژ، یان لێ کردبوو، کە زاڵبێت بەسەر دونیاو نەخش و نیگارو جوانی و باق و بریقەکانیدا، بە جوانی بوو بەملکەچ و گوڕایەڵی پەروەردگاری چ لە ڕواڵەت و چ لەدڵ و دەروونیدا، گیشتە کۆمەڵە ڕاستیەك لە دڵیدا جێگربوون و وایان لێ کرد پشت لە دونیا هەڵبکات، لەو ڕاستیانە:

أ ـ یەقینی تەواوی پەیدا کردبوو، کە مرۆڤ لەم زەوی یەدا شێوەی غەریبێکە، یان ڕێبواری ڕێ، وە پێغەمبەری خوا ﷺ فەرمویەتی: ((کن فی الدنیا کأنك غریب أو عابر السبیل))[١] لە دنیادا وە غەریب، یان وەك ڕێبوار بژی.

ب ـ ژیانی ئەم دنیایە لەلای پەروەردگار هیچ کێش و نرخی نی یە، مەگەر بۆ گوێ ڕایەڵی پەروەردگار بەکار بهێنرێت، لەم بارەیەوە پێغەمبەری خوا ﷺ فەرموویەتی: ((لو کانت الدنیا تعدل عند الله جناح بعوضة ما سقی منها کافراً))[٢] واتە: ئەگەر ژیانی دونیا بەئەندازەی باڵی مێشولەیەك لەلای خوا سەنگی هەبوایە نەیدەهێش کافر ئاوی لێ بخواتەوە.

ج ـ کورتی ژیانی دنیاو تەواو بوونی وەك پێغەمبەری خوا ﷺ دەفەرموێت: ((بعثت أنا والساعة کهاتین وأشار إلی السبابة والوسطی))[٣] واتە: نێوان هاتنی من هاتنی ڕۆژی دوایی وەك ئەم دووپەنجەیە وایە، ئاماژەی کردپەنجەی شایەتمان و پەنجە بەرزەی تەنیشتی.

د ـ ڕۆژی دوایی یەکە بەردەوام دەمێنێتەوە و جێ حەوانگەی مرۆڤە.

لەبەر ئەم هۆیانە وکۆمەڵێ هۆی تر عمری کوڕی عبدالعزیز پشتی لە دونیا

١ـ الترمذی کتاب الزهد ژ ٢٣٣٣.حدیث صحیح

٢ـ الترمذی ژ (٢٣٢٠).

٣ـ مسلم کتاب الفتن و أشراط الساعة ژ ١٢٣ ـ١٢٥.

هەڵکرد، یەکەمین پلەی دونیا نەویستی ئەوەیە مرۆڤ خۆی لە حەرام بپارێزێت، پاشان لە شتە حەڵاڵەکان و پەرزترین پلەی زوهدیش ئەویە خۆ دور گرتنە لە شتی زیادە، کە بە نەبونیشی زیان ناکەیت.[١]

مەسەلەی دونیا نەویستی عمر پەیوەند بوو بە کتاب و سوننەتەوە، بۆیە وازی لە هەموو کارێك هێنابوو، کە سودی بۆ ڕۆژی دوایی نەبوو بێت، دڵی خۆش نەبوو بەگەورەترین شتی، کە خەلافەت بوو ــ هەرگیز دڵتەنگ نەدەبوو بە لەدەست چوونی شتێکی دونیایی، وازی لە خۆشی و ڕابواردنەکانی هێنابوو، هەموو خەمێکی لەلای ڕۆژی دوایی بوو، ئەوەی لە لای خوای (عزوجل) بۆ باوەڕدار ئامادەکراوە.[٢]

مالیکی کوڕی دینار دەڵێت: خەڵکی دەڵێن مالیکی کوڕی دینار دنیا نەویستە، بەڵکو دنیانە ویستی ڕاستەقینە عمری کوڕی عبدالعزیز بوو، کە دنیا هاتە بەردەستی و ئەو وازی لێهێنا.[٣]

إبن عبدالحکم دەڵێت: کاتێ عمری کوڕی عبدالعزیز بوو بە بەرپرس و فەرمان ڕەواو پشتی لە دنیاویستی هەڵکردو وازی لە هەموو خۆشیەکانی هێناو خواردنی چێشتی جۆراوجۆری لابرد لەسەر خوانی خۆی، هەرکاتێ خواردنێکی بۆ دروست بکرایە بەشتێ دایان دەپۆشی، ئەگەر حەزی لێ بکردایە دەستی دەکرد بەخواردنی.[٤] هەرگیز گوێ ی بۆ خواردن و جۆرەکانی نەداوە، تەنها ئەوە نەبێت برسێتی و تێنوێتی خۆی پێ لابردبێت.

مەسروفی ڕۆژانەی خۆی ماڵ ومناڵەکەی تەنها(دوو) دەرهەم بووە، وەك دەگێڕنەوە ــ لە ساعی کوڕی زیاد کە: ڕۆژانە عمر دوو دەرهەمی بۆ ماڵ و مناڵەکەی خەرج دەکردووە.[٥]

---

١ ـ النموذج الإداری المستخلص من إدارة عمر. لا ١٤٨.

٢ـ الأثار الواردة عن عمر بن عبدالعزيز فی العقيدة(١/ ٤٦).

٣ـ حلية الأولياء(٥/ ٢٥٧).

٤ـ سيرة عمر (إبن الحكم) لا ٤٢.

٥ـ الآثار الواردة عن عمر بن عبدالعزيز(١/ ١٥٥).

هەرگیز جگە جل و بەرگی زبر هیچی كەی لەبەر نەكردوە، وازی لەجوانی و باق و بریق و ڕەنگاو ڕەنگەی خەلیفەكانی پێش خۆی هێنابوو، فەرمانی دا هەمووی بفرۆشن گشت پارەكەی خستە خەزێنەی موسڵمانان.[١]

هەر بەو شێوەشی كرد لەگەڵ كەنیزەك و خزمەتكارەكانیداو هەرچی كەنیزەك بوو، ئەگەر داگیركرابوون گێڕانی یەوە بۆ خاوەنەكانیان، هەرچی خزمەتكاریشی هەبوو هەمووی دابەش كردن بەسەر ناسیاو نەخۆش و كەم ئەندامەكاندا، دژی هەموو زیادە مەسرەف كردن و كەشخەیەتی یەك بوو.[٢]

هەرچەندە هەندێ لە نووسەران زیادە ڕەوی دەكەن لە مەسەلەی دونیانەویستی عمردا، بە تایبەتی لە بابەتی - ژن هێناندا - إبن عبدالحكم دەڵێت: فاطمەی خێزانی ووتویەتی: لەوەتی بوو بە خەلیفە تەنها سێ جار خۆی شۆردوە لەبەر لەش گرانی - جنابة - هەتا گەیشتە پەروەردگار، دەڵێن: تامردوە خۆی بۆ لەش گرانی نەشۆردوە، هەر چەندە ئەمانە دژی ئەوەن، كە عمری كوڕی عبدالعزیز زۆر حەزی كردوە دەست بگرێت بە سوننەتەكانی پێغەمبەرەوەو جێگای باوەڕ[٣] نی یە، كە واز لە سوننەت هێنابێت و بكەوێتە زوڵم ناهەقی كردن بە خێزانی، چونكە ژن نەهێنان و واز هێنان لە ڕابواردن لەگەڵیاندا هیچ پەیوەندی یەكی بە زوهدی ئیسلامی یەوە نی یە، شتێكی نامۆیە بەكۆمەڵگەی ئیسلامی، ئەوە هەندێ لەو تاقمانەی لە ئیسلام دەرچوون شانازی پێوەدەكەن و بە زوهدی ئیسلامی دادەنێن، لەو بارەیەوە كۆمەڵێ سەرگوزشتە دەهێنن، كە ئەگەر وردبێتەوە لێ ی بۆت دەردەكەوێت، كە هیچ پەیوەندی یەكی بە زوهدەوە نی یە، لەو بارەیەوە قسەو ئامۆژگاری سەیرو سەمەرەیان هەیە، لەوانە:

* هەركەسێ وازلەژن و خواردنی خۆشی بهێنێت كەرامەت لەسەر دەستی دەردەكەوێت!

١- الآثار الواردة عن عمر بن عبدالعزيز(١/ ١٥٥).

٢ - سيرة عمر بن عبدالعزيز لا ٥٠

٣- هەمان سەرچاوە لا٥٠

* هەرکەسێ ژنی هێنا ئەوە دنیاویستی هێناوەتە ماڵی خۆیەوەو لە ژن هێنان خۆتان بپارێزن!

* پیاو ناگاتە پلەی ڕاستگۆیان ـ الصديقين ـ تا واز لە ژن لە ژنەکەی نەهێنێ، وەك بێوەژنی لێ بکات، منداڵەکانیشی وەك هەتیو خۆی بەرزکاتەوە بۆ پلەکانی وتەکان.

* ڕزگاریان نابێت، ئەوکەسەی بەبێ جێگەی ژن خەوی لێ نەکەوێت.

* هەرکەسێك ژنی هێنا ئەوە حیسابی دنیا پەرستی بۆ بکە.[1]

ئەمەو چەندان ووتەی سەیر و سەمەرەی تر، کە بەگشت شێوەیەك پێچەوانەی ئیسلامە، کە ئاینی وەسەت و ناوەندی یە، پێغەمبەری خوایش ﷺ فەرموویەتی: ((فمن رغب عن سنتي فليس مني))[2] واتە: هەرکەسێ لە ڕێرەو سونەتی من لابدات لە من نی یە، واتە: بەشوێن کەوتەی من دانانرێت.

کەواتە بەگشتی زوهدو دنیانەویستی عمری کوڕی عبدالعزيز لە ژێر ڕۆشنایی قورئان و سوننەتدا بوە هەرچی ڕیوایەتێك دەگێڕنەوە لێ ی و دژی ئەو دوو کانیاوە ساف و سازگارە بێت، ئەوە هەڵبەستراوەو جێگای متمانە نی یە.

زوهدو و دنیانەویستی عمری کوڕی عبدالعزيز، کە لە پەیدا کردن و کۆکردنەوەی پارەوساماندا لەوە دابوو، کە ئەو پڕاوپڕ پێچەوانەی خەلیفەکانی پێش خۆی بوو، پێچەوانەی بەر پرس و فەرمانڕەوکانی ئەمڕۆشە، کە بە لاتی دەچنە سەر حوکم و قاڕونی واز لە پۆستە، کە دەهێنن![3]

کاتێ چووە سەر حوکم (٤٠٠) هەزار دیناری هەبوو، بەڵام کاتێ چووە سەر کورسی حوکم و لە پاش وەفاتی تەنها(٤٠٠) دیناری لێ بەجێ ما وخۆ ئەگەر تەمەنی درێژتر بۆایە ئەو بڕەش کەمی دەکرد[4]، بە درێژایی ژیانی مووچەی لە (بيت المال)

١ـ الطبقات للشعراني (٢٤/١)

٢ـ فتح الباري على صحيح البخاري (٩/ ١٠٤)

٣ـ ووتەی وەرگێڕ.

٤ـ حلية الأولياء(٥/ ٢٥٧)

وەرنەگرتووە.[١]

عمر رحمه الله لە زاهید و دنیانەویستەکانی سەردەمی خۆی بووە، ئەگەر نەهێڵن زاهیدترینتان بووە، هەموو جارێ دەیوت: دنیا ئەوندە خۆشی تێدا نی یە بە ئەندازەی ناخۆشی یەکانی، خۆشی کەم و خەفەتی زۆر.[٢]

دەربارەی زوهدەکانی زۆری لێ دەگێرنەوە(شیخ أبو حفض عمر بن محمد الخضر العلاء) نزیکەی (٢٨) ڕیوایەتی لەسەر هێناوەتەوە.[٣]

زوهدی عمر گەیشتبووە ئاستێك، کە زۆر ئەستەمە کەسی پێ بگات لەو کەسانەی لە ناو ژیانی خۆش و (های لایف) دا چەقیوون لەم سەردەمە خۆماندا کە مادەپەرستی هەموو کون قوژبنێکی ئەم ژیانەی گرتوتەوە، تاوای لێ هاتووە پێوانەی کەسایەتی یەکان بەوە دەکرێت، کە چەندی هەیە و چۆن دەژی، سەرکردە و فەرمانڕەواکانی ئەمڕۆ، ئەگەر وەك عمر رحمه الله زاهیدو دنیانەویست نابن خۆ ئەوەندە بەسە بۆیان هەڵپەهەڵپە نەکەن و سامانی خەڵکی بۆ خۆیان و لایەنگریان حەلاڵ نەکەن و، هەوڵ بدەن بەنانی حەلاڵ و کاسبی پاك خۆیان بژێن و بتوانن حەزە دنیایی یەکانیان کەمێ سەرکوت بکەن، تا ئەوانیش وەك عمریان لێ بێت و بە تەمای شتێکی زۆر گەورەترین لە دونیای هیچ تیا بەسەر و کاتی و چاویان بەبەهەشتی بەرین بێت.[٤]

کۆتایی بەباسی زوهدی عمر بەڕوداوێك دەهێنمەوە، کە جارێکیان بە(موزاحیم)ی ووت: حەزم لە حەج کردنە، پارەوشتت لە لایە؟ ئەوش ووتی: (١٥ــ ١٦) دینارێکم لە لایە، عمریش ووتی: دەی ئەوە کەی بەشم دەکات، کەمێ مانەوە، پاشان موزاحیم ووتی: ئەی ئەمیری باوەڕداران خۆت حازربکە بۆ حەج، چونکە

١ــ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن الجوزی) لا ١٨٦.
٢ــ النموذج الإداری المستخلص من إدارة عمر.
٣ــ الكتاب الجامع لسيرة عمر بن عبدالعزيز(١/٢٦٦ــ ٢٧٨)
٤ــ مدارج السالكين (٢/ ٣٤٠)

حەفدەهەزار دینارمان لە ئالی مەڕوانەوە بۆ هاتووە، عمر ووتی: بیخەرە خەزێنەی موسڵمانانەوە، چونکە ئەگەر حەڵاڵ بێت بەشی خۆمانمان لێ بردەوە، خۆ ئەگەر حەرامیش بێت، ئەوپرژەمان بەسە، کە بەرمان کەوتووە لێ ی (واتە با حەجیشی بەسەرەوە نەکەین).

موزاحیم دەڵێت: کاتێ عمر هەستی کرد زۆر پێم ناخۆ شبوو، کە ئەو پارەیە بەکار ناهێنێ لە حەڵاڵدا پێ ی ووتم: بێ قەزابی موزاحیم! قورس نەبێت لەلات ئەم کارەم، من لەبەر خاتری خوا دەیخەمە (بیت المال) من خاوەن دڵ و دەرونێکم کەسێکی بەرز بینم حەز لە شتێکی بەرزتر دەکەم، تاوام لێ هاتووە حەز لە بەرزترین پلەو مەقام دەکەم، ئەمڕۆ شێت و شەیدای بەهەشت بووم.[١]

٣ــ بێ فیزی عمری کوڕی عبدالعزیز ــ تواضع ــ:

خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ وَعِبَادُ ٱلرَّحۡمَٰنِ ٱلَّذِينَ يَمۡشُونَ عَلَى ٱلۡأَرۡضِ هَوۡنًا ﴾ الفرقان: ٦٣ واتە: بەندە ڕاستەقینەکانی خوا ئەوانەن، کە لە سەرخۆ بەسەر زەویدا ڕێ دەکەن.

إبن قیم دەڵێت: بە شێوەی لە سەرخۆو نەرم نیان بەویقارەوەو بەبێ فیزی بەسەر زەویدا ڕەدەبن.[٢]

پێغەمبەری سەروەرمان ﷺ دەفەرموێت: ((إن الله أوحى إليّ أن تواضعوا حتى لا يخفر أحد على ولا يبغى أحد على أحد))[٣] واتە: خوای ـ عز وجل ـ نیگای بۆ کردووم، کە دەبێت ئەوەندە بێ فیز بن تاواتان لێ دێت کەستان پۆست بەسەر کەستانەوە لێ نەدەن و کەسیشتان دەست درێژی نەکە سەر کەسی ترتان نەکەن.

ئەم ڕەوشتە جوانە یەکێك بوو لە ڕەوشتە بەرزەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله

١ــ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن عبد الحكم) لا ٦٣.
٢ــ مدارج السالكين(٢/ ٢٤٠).
٣ــ مسلم ژ ٢٨٦٥.

زوهـدو دنیانەویـستی بـەرەو تـەوازع و بـێ فیـزی بـرد؛ چـونکە مـەرجی زوهـدی ڕاستەقینە تەوازع و بێ فیزی یە بۆ خودا.[١]

عمر رحمه الله لە هەموو لایەنەکانی ژیانیدا تـەوازع و بـێ فیـزی نوانـدوە، ئەمـەش زۆر پێویـستە بـۆ سـەرکردەیەك لـە خـوا ترسـی و ئومێـدەواری بەهەشـت، بـشیەوێت گەلەکەی گوێڕایەڵی فەرمانەکانی بن.[٢]

هەر بێ فیزی یەکانی عمر جارێکیان پیاوێك بانگی کرد ووتی: ئـەی جـێ نـشینی خوا لەسەر زەویدا، عمر ووتی: بێ دەنگ بە شـتی وانـەڵێت، مـن کـاتی خـۆی بـاوك دایکم ناویان ناوم عمر، ئەگەر بەو ناوە بانگـت بکردبمایـە وەڵامـم دەدایـەوە و، مـن کاتێ نازناوم بۆ خۆم دانا(أبا الحفص)م پێوتراوە، ئەگەر بـەو نـاوە بانگـت بکردایـە وەڵامم دەدایتەوە، کاتێ منتان کرد بەسەرگەورەی خۆتان و پێتان ووتم: ـ ئـەمیری باوەڕداران ـ ئەگەر بەوناوەوە بانگت بکردبمایـە وەڵامـم دەدایتـەوە، بـەڵام بـانگ کردنم بە جێ نشینی خوا لەزەوی دا! من ئەوکەسەنیم، بەڵکو جێ نشینەکانی خـوا لەسـەر زەوی، داود، پێغەمبـەرمان صلى الله عليه وسلم و هـاو وێنـەکانیان[٣] مەبەسـتی لـەو ئایەتـە پیرۆزەیە، که دەفەرموێت: ﴿يَـٰدَاوُۥدُ إِنَّا جَعَلْنَـٰكَ خَلِيفَةً فِى ٱلْأَرْضِ﴾ ص: ٢٦.

هەر لە بێ فیزیەکانی، ئەوە بوو قەدەغەی کردبوو لەسەر موسڵمانان لە حزووریدا ڕابووە ستن، دەیووت: ئەگەر ئێوە بە پێوەبن منـیش بـە پێـوە دەبم، ئەگـەر ئێـوە دانیشن من دادەنیشم، بەڵکو خەڵکی لەبەردەمی پەروەردگاری جیهاندا ڕادەوەستن، هـەموو جـارێ بـە پاسـەوانەکانی خـۆی دەووت: ئێـوە دەسـتپێشخەری مەکـەن لـە سڵاوکردنتان لێمان، بەڵکو ئێمە دەبێت سەرەتا سڵاوتان لێ بکەین.[٤]

زۆر بـێ فیـز بـووە، تەنانـەت لـە چـاك کردنـەوەی قەنـدیل و چـراکانی خۆیـدا،

١ـ عمری بن عبدالعزیز الرحیلی لا ١٥٠.

٢ـ عمری بن عبدالعزیز ی (الرحیلی) لا ١٥٠.

٣ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن عبد الحکم) لا ٤٦.

٤ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن عبد الحکم) لا ٣٤ـ ٣٥.

شەوێکیان کۆمەڵێك کەسی لە لا بوو بۆکارێك، لەو کاتەدا چراکەی کوژایەوە، خۆی هەستا ڕۆیشت چاکی بکاتەوە، پێیان ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران بۆ بەئێمەنالێیت بۆت چاك بکەینەوە؟ عمر ووتی: دەی من چیم زەرەر کرد! ڕۆیشتم هەر عمری کوڕی عبدالعزیز بووم، هاتیشمەوە هەر عمری کوڕی عبدالعزیز بووم.[١]

بێ فیز بووە تەنانەت لەگەڵ کەنیزك و خزمەتکارەکانیدا، جارێکیان بە کەنیزکەی خۆی ووت: کەمێ باوەشێنم بکە، دەڵێ: باوەشێنی هێناو دەستی کرد بە باوەشێن کردنی، کردنی بەم باوەشێ کردنەوە چاوەکانی چوونە خەوە، عمر بەئاگا هاتەوە بینی وا کەنیزکەکە دەم و چاوی سور هەڵگەڕاوە و ئارەقێکی زۆری کردوە و خەوی لێ کەوتووە، عمریش رحمه الله باوەشێنەکەی هەڵگرت و دەستی کرد بەباوەشێن کردنی کەنیزەکەکە، کەنیزکەش بەخەبەر هاتەوە دەستی گرت بە تەوقی سەریەوە هاوێرێکی کرد، عمریش پێ ی ووت: ئێ چی بووە؟ تۆش وەك من مرۆڤیت، وەك منیش گەرمات دەبیت، حەزم کرد کەمێ باوەشێن بکەم، وەك چۆن تۆمنت باوەشێت کرد.[٢]

بە سروشتی خۆی حەزی لەقسەکردن نەکردووە، لەگەڵ ئەوەشدا زانایەکی زمان پاراو قسە زانان بووە ئەمەش لە ترسی ئەوەی نەفسی شانازی بەخۆیەوە بکات، یان خەڵکی وا گومانی پێ بەرن، هەردەم دەیووت: قسە ناکەم لە ترسی ئەوەی شانازی بەخۆمەوە نەکەم.[٣]

پیاوێك هاتە لای پێ ی ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران خەلیفەکانی پێش تۆ خەلافەت جوانی کردبوون، بەڵام تۆ خەلافەتت جوان کردوە، وەك شاعیر دەڵێت:

وإذا الدر زان حسن وجوهكان للدُّر حسن وجهك زينا.

١ـ هەمان سەرچاوە ل٣٩٧.

٢ـ أخبار أبا الحفض للاجرى ل ٨٦,

٣ـ هەمان سەرچاوە ل ٨٤.

بەڵام عمر پشتی لێ هەڵکرد[١] پیاوێکیش پێ ی ووت: خوا پاداشتی خێرت بداتەوە لە باتی ئیسلام، عمریش ووتی: بەڵکو خوا پاداشتی خێری ئیسلام بداتەوە لە باتی من[٢]، پیاوێکیش هاتە خزمەتی عمری کوڕی عبدالعزیز ئەویش لەناو کۆمەڵێك کەسدا دانیشتبوو و ووتی: سەلامت لەسەر بێت ئەی ئەمیری باوەڕداران، عمریش فەرمووی: با سڵاوەکەت گشتی بێت هەمووان بگرێتەوە.

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله ئابەوجۆرە ژیاوە، باڵی سۆزی ڕاخستووە بۆ باوەڕداران، خۆی بەرز ڕانەگرتوە لەناو بەندەکانی خودا، خەلیفایەتی نەیگۆڕێ و لوت بەرزەکەی نەکرد، بەڵکو زیاتر بێ فیزو خاکی بوو، خۆی چرای خۆی چاك دەکردەوەو لەسەر زەوی دادەنیشت لەناو خەڵکیدا نەی هێشتووە پۆلیس و پاسەوانەکانی لە پێشی یەوە بڕۆن، زۆر توڕەدەبوو لە هەرکەسێك بەگەورە سەیری بکردایە، یان سڵاوی تایبەتی لێ بکردایە لە ناو خەڵکیدا، ڕازی نەبووە خۆی لە خەڵکی جیابکاتەوە لە خواردندا، لە خواردنەوەو جل و بەرگ و وڵاخەکەیدا.[٣]

٤ــ خۆپاراستنی لە گوناه ــ الورع ــ:

یەکێکی تر لەو سیفەتانەی عمری پێ ناسرابوون ئەو خۆپاراستنەی بوو لە گوناه، وەرع واتە: دورکەوتنەوە لە هەر شتێك زیانی هەبێت، ئیتر هەموو حەرامەکانی خواو ئەو شتانەیش، کە بۆنی حەرامیان لێ دێ ــ الشبهات ــ چونکە زیان بەخشن، هەرکەسێك خۆی لە (شبهات) بپارێزێت ئەوە ناموس و ئاینەکەی دەپارێزێت، هەرکەسێك خۆی لە ـ الشبهات ـ نە پارێزێت بێ گومان دەکەوێتە ناو حەرامەکانەوە، وەك ئەو شوانەی مەڕەکانی لە نزیکی قەدەغەکراوێکەوە بلەوەڕێنێت و گومانی ئەوە دەکرێت، کە بکەونە ناویەوە.[٤]

١ــ سير أعلام النبلاء(٥/ ٢٦)
٢ــ سير أعلام النبلاء(٥/١٤٧)
٣ــ الطبقات(٥/٣٨٤).
٤ــ عمر بن عبدالعزيز عبد الستار الشيخ لا ١٢٣.

(ورع) لە بنەڕەتدا بەوە دەوترێت، کە خۆ لە گوناه بپارێزێت، بەڵام پاشتر مانای واز هێنان لە هەندێ حەڵاڵیان بۆ داتاشیوە.[١]

وەك بەڵگە لەسەر ئەوەی عمر دیاردەی خۆپاراستن لە هەندێ حەڵاڵ بۆنی حەرامی لێ بێت، دەگێڕنەوە، کە عمر زۆر حەزی لە هەنگوین کردووە ڕۆژێك داوا دەکات لە خێزانی، کە هەنگوینی بۆ بهێنێ، بەڵام هەنگوینیان نەبوو، بەڵام پاش کەمێك هەنگوینیان بۆ پەیدا کرد زۆر زۆر خۆش بوو لە لای و بە خێزانی ووت: ئەمەتان لە کوێ بوو؟ووتی: دوو دینارم دا بە خزمەت کارەکەم و سواری ولاخی نامە بردنکە بوو ڕۆیشت بۆی کڕین.

عمرﷺ سوێندی خوارد، دەبێت ئەو هەنگوینەم بۆ بهێنن، ئەوانیش هێزەکەیان هێا، کە هەنگوینەکەی تێدا بوو ناردی بۆ بازاڕ فرۆشتیان بە زیاتر لە دوو دینارو دوو دیناری خێزانەکەی دایەوەو پارە زیادەکەشی خستە خەزێنەی موسڵمانانەوە، ووتی: تۆ ولاخی موسڵمانان بەکار دەهێنی بۆ حەزێکی عمر![٢]

دووبارە نموونە لەسەر وەرعی ئەمیری باوەڕداران ئەوەیە، کە خزمەتکارێکی هەبوو چەند جارێك لە مەنجەڵێکدا ئاوی گەرمی بۆ دەهێناو ئەویش دەستنوێژی پێ گرت،ڕۆژێ بەخزمەتکارەکەی ووت: ئەوە ئاو دەبەیت بۆ چێشتخانەی موسڵمانان و بە ئاگری ئەوێ ئەم ئاوەم بۆ گەرم دەکەیت؟ ووتی: بەڵێ، خوا چاکت بۆ بکات، عمر ووتی: هەموو شتێکت لێ تێك داوین، پاشان فەرمانی دا بە موزاحیم، کە مەنجەڵەکەی بۆ پڕ بکات لە ئاو، پاشان بیخاتە سەر ئاگر بزانێت چەند داری تێ دەچێت و ژمارەی ڕۆژەکانیش چەند بووە، کە ئەو خزمەتکارە لەوێ ئاوەکەی گەرم کردووە، پاشان بە ئەندازەی ئەو ڕۆژانە داری کڕی و خستی یە چێشتخانەی موسڵمانان.[٣]

١ـ الفتاوى(١٠/ ٦١٥).

٢ـ أخبار أبي الحفص للاجرى لا٥٤

٣ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن عبد الحكم) لا ٤٠.

نمونەیەکی تر لەسەر خۆپاراستن و(ورع)ی عمر ئەوەبوو، کە هەرگیز دیاری لە کاربەدەستەکانی خۆی وەرنەگرتووە، یان لە(أهل الذمة)، ئەمەش لە ترسی ئەوەی نەوەك سەر بۆ بەرتیل خواردن بکێشێت، لە عەمری کوڕی موهاجیرە دەگێڕنەوە دەڵێت: جارێك عمری کوڕی عبدالعزیز زۆر حەزی لە سێو کردوە، دەیووت: ئای کەمێ سێومان هەبوایە، چەند بۆن و تامی خۆشە، پیاوێکی خزمی خۆی سێوێکی بە دیاری بۆ نارد، کاتێ سێوهێنە گەیشتە لای عمر پێ ی ووت: چەند بۆنی خۆشە بەڵام ئەی خزمەتکار لایبە ـ نایخۆم ـ بە خاوەنەکەشت بڵێ: عمر زۆر سڵاوت لێ دەکات و پێت دەڵێت: دیارییەکەت گەیشت زۆر سوپاست دەکەم، منیش ووتم: ئەی ئەمیری باوەڕداران، ئەوە ئامۆزاتە و لە بنەماڵەی خۆتانە، خۆ ئاگاداریشیت، کە پێغەمبەری خوا ﷺ دیاری وەرگرتووە، بەڵام خێری وەرنەگرتووە، عمریش ووتی: بێ قەزابی یاخوا! دیاری بۆ پێغەمبەر دیاری بووە، بەڵام ئەمڕۆ بۆ ئێمە بەرتیلە.[1]

نمونەیەکی تریش ئەوەیە، کە عمر رحمه الله بۆ خۆی ڕەوا نەزانیوە ئەو عەترانە بۆن بکات، کە لە هەرێمەکانەوە دەهاتنە خەزێنەی موسڵمان لە پایتەخت، کاتێ عەترێکی زۆریان لە بەر دەستیدا دانا خێرا دەستی برد لوتی خۆی گرت، پێیان ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران خۆ ئەوە تەنیا بۆ نەو هیچی تر، عمریش ووتی: عەتر تەنها بە لوت سودی لێ وەرناگیرێت.[2]

هەروەها موڵکی دەوڵەتی بەکار نەهێناوە بۆ بەرژەوەندی تاکە کەسی خۆی، دەڵێن چرای (بيت المال)ی بە کار نەهێناوە بۆ ئیش و کاری دەوڵەت و و هەرکاتێ ئیشەکان تەواو بونایە دەی کوژاندەوەو بۆ کاری خۆی چرای ماڵی خۆی بەکار هێناوە.[3]

مێژوونووسەکان نمونەی زۆریان باس کردوە لە(عمر)دا، لەلای ئەو خۆپاراستن لە سامانی موسڵمانان با لەشتی زۆر بچوك و کومیشدا بێت، ئەوە دەچێتە خانەی

١ـ سيرة عمر لابن الجوزي لا ١٩٧.

٢ـ هەمان سەرچاوە لا٢٠٠.

٣ـ كتاب الورع لابن أبي الدنيا لا ٧٤.

خۆپاراستن لەو شتانەی بۆنی حەرامیان لێ دێت، خۆی لە(شبهات) زۆر پاراستوە.[١] ئەمەش لە پێناوی پارێزگاری لە ئاینەکەی، لەلای ئەوهەموو مەسەکان لە سێ شت بە دەر نەبوون وەك خۆی دەڵێت:

١ـ مەسەکە بە ئاشکرا لە دروستە بێ خەم ئەنجام بدە.

٢ـ مەسەلەکە گوناهێکی ئاشکرایە لێ ی دوور بکەوێتەوە.

٣ـ مەسەلەیەك تیا ماویت نازانیت کامیانە خۆتی لێ بپارێزە.[٢]

عمر رحمه الله تەنانەت لە قسەو گوفتاریشدا خۆی لە گوناە پاراستووە، بۆ نمونە دەربارەی جەنگی سەفین پرسیاریان لێ کردوە، ئەویش لە وەڵامدا وتویەتی: ئەوە خوێنێك بوو خوا دەستی ئێمەی لێ پاراستووە دەی حەز ناکەم زمانیشی تێوە گلێنین.[٣]

بەمەدا روون دەبێتەوە، کە عمر خۆپارێز(وارع)بووە لە هەموو شتێکی ژیانیدا، لە خواردن و پێداویستی و حەزو سامانی موسڵمانانندا، ئەمەش لە باوەڕی پتەو هەست کردن بە لێپرسینەوەی ڕۆژی قیامەت دروست دەبێت، تەنانەت وەرعی گەیشتبووە ئاستێك کە پێش مردن گۆڕی خۆی کڕی، تا لەدنیا هیچ شتێکی نەبێت بە خۆڕایی و لە میشی دەستی کەوتیبێت.[٤]

٥ـ لەسەرخۆی و لێبوردەیی و چاوپۆشی:

ئەم سێ ڕەوشتەی سەرەوە لە ژیانی عمری کوڕی عبدالعزیز دا بەرجەستە بووە، شێخێکی خەناصیرەکان دەگێرتەوەو دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز کوڕێکی هەبوو لە فاطمە، ڕۆژێك لەگەڵ منداڵاندا یاری دەکرد و منداڵێك سەری شکاندند و دەست و پێوەندەکان کوڕەکەی عمر و ئەوکەسەیشی سەری شکاند بردیان بۆ ماڵی فاطمە،

١ـ الآثار الواردة فی عمر بن عبدالعزيز في العقيدة(١٦٤/١).

٢ـ العقد الفريد(٣٩٧/٤).

٣ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز(إبن الجوزي) لا ١٩٥.

٤ـ النموذج الإداری المستخلص من إدارة عمر لا ١٥٦.

عمر له ماڵێکی دراوسێ بوو گوێ ی له دەنگه دەنگ کەبوو، هاتەدەروەو ئافرەتێك هات بەرەو ڕوی ووتی بەعمر: ئەمە کوڕی منه باوکی نی یه، عمریش ووتی: موچەی بۆ بڕاوەتەوە؟ ووتی: نەخێر، عمر فەرمانی دەرکرد، که بیخەنه لیستی مناڵه موچه وەرگرەکانی (أهل ذمة)، فاطمەی خێزانی پێ ی ووت: ئەو سەری کوڕەکەی تۆی شکاندوه کەچی تۆ ئاوای لێ دەکەیت، خوا ئاواو ئاوای لێ بکات، دەی بۆ جارێکی تر سەری کوڕەکەی تریشت دەشکێنێت، عمر له سەر خۆیەکەوە ووتی: ئێوە زیڕەتان پێ کردبوو.[1]

له إبراهیمی کوڕی عەبلەوە دەگێرنەوە دەڵێت: ڕۆژێکیان عمر زۆر زۆر توڕەبوو لەپیاوێك و فەرمانی دەرکرد بیهێنه بەردەستیو بەجۆرێ هێنایان جل و بەرگیان له بەردا نەهێشتبوو، به گوریس بەستوویانەوەو قەمچی یەکیشیان هێنا، عمر ووتی: بەڕەڵای بکەن بابڕوات و پاشان ووتی پێ ی: بەڵام بابزانێت، من ئەگەر توڕەنەبومایە ئەمزانی چۆن ئەشکەنجەم دەدایت و ئەم ئایەتەی خوێندەوە: ﴿وَٱلۡكَٰظِمِينَ ٱلۡغَيۡظَ وَٱلۡعَافِينَ عَنِ ٱلنَّاسِۗ﴾آل عمران:١٣٤.

عبدالملك دەگێرنەوە دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز به مەبەستی قەیلول کردن بۆ ماڵەوە گەڕایەوە، له ڕێگا پیاوێك هاته ڕێگای و(طومار)ێکی لول دراوی بەدەستەوە بوو، لەوە ترسا، که پاسەوانەکان نەهێڵن قسەی لەگەڵدا بکات ناچار (طومار)ەکەی فڕێ دا بۆ عمر، عمریش لای کردەوە بۆ لای و کێشای بەڕوومەتیدا خوێن هاته خوارەوە، دەڵێ: بینیم خوێن له دەم و چاوی دەهاته خوارەوە له بەر خۆرەکه وەستا بوو، له وێدا نه جولا تا (طومار)ەکەی خوێندەوەو کارەکەی بۆ جێ بەجێ کرد و بەڕەڵای کرد.[2]

دەگێرنەوە: پیاوێك قسەی به عمری کوڕی عبدالعزیز ووت، ئەویش وەڵامی نەدایەوە، پێیان ووت: چی وای لێ کردیت وڵامت نەدایەوە؟ ئەویش له وەڵامدا

١ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز(إبن الجوزی) لا ٢٧كتاب الجامع لسیرة عمر بن عبدالعزیز(٢/٤٢٣).

٢ـ حلیة الأولیاء(٥/٢١١)

ووتی: لە خوا ترس دەمی بەستراوە.[١]

حاتەمی کوڕی قودامە دەڵێت: لەو کاتەدا، کە عمری کوڕی عبدالعزیز ووتاری دەدا پیاوێك هەستایەوەو پێ ی ووت: شایەتی دەدەم تۆ یەکێکی لە فاسقەکان! عمر پێ ی ووت: بە چیدا ئەزانیت؟ پیاوەکە ووتی: تۆ شایەتی درۆت داوەو شایەتیت لێ وەر ناگرین.[٢]

دەگێرنەوە پاش ئەوەی عمری کوڕی عبدالعزیز بوو بە خەلیفە، بەرە بەیانێك لەگەڵ پاسەوانەکەیدا بەرەوە مزگەوت کەوتنە رێ و لە رێگا پیاوێك خەوتبوو، عمر چاوی پێ نەکەوت و قاچی لێ هەڵکەوت، کابرا بەخەبەر هات و ووتی: ئەرێ شێت بوویت؟ عمریش ووتی: نەخێر، پاسەوانەکەشی ویستی لێ ی بدات، عمر پێ ی ووت: وازی لێ بهێنە، چی کردوە؟ تەنها پرسیارێکی لێ کردم ووتی: تۆ شێتیت؟ منیش ووتم: نەء.[٣]

دەگێڕنەوە عمری کوڕی عبدالعزیز لە هەستایە سەر پێ و دەستی کرد بە قسە پێ ووتنی و زۆر تورەی کرد، عمریش پێ ی ووت: هێ ی تۆ کابرا ئایا دەتەوێت کارێکم پێ بکەیت شەیتان لە خشتەم بەرێت و دەسەلاتی خۆمت بەسەر دا جێ بەجێ بکەم ئەمرۆ و سبەینێش - رۆژی قیامەت ـــ تۆ وام لێ بکەیتەوە؟ دەی برۆ خوا لە منیش و لە تۆش خۆش ببێت.[٤]

دەڵێن منالێکی عمری کوڕی عبدالعزیز بەگریانەوە هاتەوە لای بۆ لای عمرو ئەویش لێ ی پرسی: چی بووە؟ ووتی: خزمەتکارەکە لێ ی دام، خزمەتکارەکەیان هێناو عمر لێ ی پرسی: تۆ لێت داوە؟ ووتی: بەڵێ، عمریش ووتی: قەیناکە برۆ،

١ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن جوزی) لا(٢٨) مەبەستی عمر ئەوەبوو لە پێداویستی لە خوا ترسەکان، کە دەمیان بگرن و دەم نەخەنە دەمی هەموو لارێك.

٢ـ كتاب الجامع لسيرة عمر بن عبدالزيز (٢/ ٤٢٤)

٣ـ هەمان سەرچاوە(٢/ ٤٢٥).

٤ـ كتاب الجامع لسير عمر بن عبدالزيز (٢/ ٤٢٥).

ئەگەر سزای خەڵکم بدایە لەسەر ڕاستگۆی سزای تۆم دەدا، دەی بڕۆ، هیچی تری پێ نەگوت.

ئەگەر بمانەوێت هەموو ڕوداوەکانی ژیانی لە بواری لە سەر خۆیی و لێبووردەیی یەکانی یەوە باسی لێوە بکەین زۆری دەوێت، بەڵام (مشتێك نمونەی خەروارێکە)

٦ـ ئارامی و خۆگری عمری کوڕی عبدالعزیز:

لە ڕەوشتەکانی تری عمر رحمه الله ئارامی و خۆگری و، سوپاس گوزاری بوو، دەگێڕنەوە کاتێ عبدالملکی کوڕی دەمرێت دەچێتە سەر گۆڕەکەی و دەڵێت: قوڵی مەکەن، چونکە لەسەرەوە بێت چاکترە لەوەی لە خوارەوە بێت.[١]

دەگێرنەوە کاتێ عبدالملك ی کوڕی عمرو سهل ی کوڕی عبدالعزیزی برای و موزاحیمی یاوەری لە دونیا دەردەچن، پیاوێك لەخەڵکی شام ووتی: وەڵاهی ئەمیری باوەڕداران توشی بەڵاو تاقیکردنەوەیەکی گەورە هاتووە، کوڕەکەی دەمرێت، کە وەڵاهی کەسم نەدیوە بۆ باوکی خۆی ئەوەندەی عبدالملك بۆ باوکی چاك بێت، سەهلی برای مرد، وەڵاهی برام نەدیوە بۆ برا ئەوەندەی سەهل بۆ عمر چاك بوبێت، باسی موزاحیمی نەکرد، عمری کوڕی عبدالعزیز پێ ی ووت: ئەوە بۆ لە موزاحیمدا بێ دەنگ بویت؟ دەی وەڵاهی لەو دوانە دورتر نەبووە لێم، سێ جار ووتی: ڕەحمەتی خوات لێ بێت ئەی موزاحیم، وەڵاهی زۆر شتی دنیات واز لێ هێنا، باشترین وەزیر بوویت بۆ کاروباری ڕۆژی قیامەت.[٢]

حەفسی کوڕی عمر دەڵێت: کاتێ عبدالملك ی کوڕی عمر مرد لەسەر گۆڕستان عمر زۆر وەسفی چاکەی دەکرد، مەسلەمەش ووتی: ئەگەر بمایە دەتکرد بە والی و بەر پرس؟ عمر ووتی: نەء، مەسلەمەش ووتی: ئەی ئەم وەسفە چاکەی بۆ دەکەیت؟! عمر ووتی: من لەوە دەترسام، کە بە جۆرێ خۆشم دەویست، کە وەك

١ـ هەمان سەرچاوە.

٢ـ کتاب الجامع لسیر عمر بن عبدالزیز (٢/ ٤٣٧).

خۆشەویستی کوڕ لە بەر چاوی باوکیدا بێت.[١]

عمرﷺ لەسەر مینبەر ووتاری دەداو دەیووت: کەسێ توشی هەر ناڕەحەتی یەك بێت و بڵێت: (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّآ إِلَيۡهِ رَٰجِعُونَ) ئەوە ئەجرو پاداشتی لەلای خوا زۆر لە نەهامەتی یەکەی گەورەترو باشترە.دەڵێ: (ڕازی بوون کەمەو ئارام گرتن پاڵپشتی باوەڕدارە) دەڵێ: (هەرکەسێ بەبێ زانست کردەوەیەك ئەنجام بدات ئەوە خراپەی لە چاکسازی یەکەی زیاتر دەبێت).[٢]

عمرﷺ لە ژیانیدا لەسەر هەموو ناڕحەتیەکانی ئارامی گرتووە و خۆی دەڵێت: وەڵاهی بۆیە لەسەر ئەم کورسی خەلافەتە دانیشتووم تەنها لەبەر ئەوەیە، کە دەترسم کەسێ لەسەری دانیشێ، کە شایستەی نەبێت، ئەگەر بمزانیایە خەڵکی بە قسەم دەکەن ئەوا دەم دایە دەستی کەسی شایستەی خۆی، بەڵام هەر چۆنی ببێ ئارام دەگرم و خۆم دەگرم، تا بزانم خوا چی دەکات، یان دەروویەك دەکاتەوە.[٣]

٧ـ هەنگاوی پڕ متمانە(الحزم):

لەو کاتەدا، کە عمری کوڕی عبدالعزیز چووە سەر حوکم و پۆستی خەلافەتی وەرگرت لە هەموو کاتەکانی تر زیاتر پێویستی بەکەسێك هەبوو، کە سوربوون و بڕیاری یەلاکەرەوەو بە جەرگانە دەربکات، بەتایبەتی پێویستی دەکرد کۆمەڵێك والی و کار بەدەست لابرێت و نەرمی نەنوێنرێت بەرامبەر پێویستیانە خەواریج و لەسنور دەرچووان وتێك دەرانی ئاسایش و خۆێنرێژان

سستی نە نواندن لەو مەسەلانەی، کە پێویستن بۆ خزمەتی بەرژەوەندی گشتی، چاك کردنەوەی ئیش و کارەکانی موسڵمانان، جا ئەم هەنگاوانە پڕ لە متمانەی عمر

١ـ هەمان سەرچاوەو هەمان لاپەڕە. مە بەستی عمر ئەوە بوو، کە ئەوەندەی خۆش بوێت، کە لە خۆشەویستیدا لە موسڵمانان جیایی بکاتەوە و بەرپرسیاریەتی وشتی تری پێ بدات. وەرگێڕ.

٢ـ كتاب الجامع لسير عمر بن عبدالعزيز(٢/ ٢٤٨).

٣ـ النموذج الإدارى المستخلص من إدارة عمر ـ لا ١٤٤.

شێوازە جۆراوجۆرو چەندان بواری گرتبوویەوە، وەك هەنگاونانی بوێرانەی لەگەڵ ئەمیرو والی و پیاو ماقوڵانی بنی ئومەیی یە، لەگەڵ ئەو کەسانەی، کە دەیان ویست دووبەرەکی بخەنە ناو موسڵمانان و دەرچوون لە ڕێگەیان و ئاژاوەنانەوەو خوێن ڕشتن و چەندان کاری تر.

یەکەمین ئاماژەی هەنگاونانی بە جەرگ و پڕ متمانەی بەرامبەر بنەماڵەی مەڕوان کاتێ پێ ی ووتن: هەرچیتان وەرگرتووە بۆم بگێڕنەوە، ناچارم مەکەن کارێ بکەم پێم ناخۆش بێت و کارێکتان بەسەر بێنم پێتان ناخۆش بێت، کەسیان وەڵامیان نەدایەوە، ئەویش ووتی: دەی وەڵامم بدەنەوە، پیاوێك لە ناویاندا هەستایەوە ووتی: وەڵاهی دەست هەڵناگرین لەو سامانەی لە باپیرانمانەوەماوەتەوە بۆمان، نەوەکانمان هەژار ناخەین و باو باپیرانمان بێ سفەت ناکەین، مەگەر سەرمان لە لاشە بکەیتەوە.

عمریش ووتی: وەڵاهی ئەگەر لە بەر ئەوە نەبێت، کە ئەزانم هەر بەو کەسانەی، کە من مافەکانیان بۆ دەگێڕمەوە دژیایەتی من دەکەن، هەر ئیستاکە سەرو چاوتانم دەهێنا خوارەوە، بەڵام من لە ئاژاوە و ناکۆکی دەترسم، ئەگەر خوای گەورە بمهێڵێت مافی هەموو ماف خوراوێك دەگێڕمەوە بۆی(إن شاء الله).[1]

ئەگەر نیازی کارێکی بکردایە بێ گومان دەیبردە سەر، جارێکیان نامەیەکی لە هەندێ بنەماڵەی مەڕوانەوە پێ گەیشت زۆر تووڕەبوو بە جۆرێك وەك بڵێی گڕی گرتبوو، پاشان ووتی: خوا دەزانێت ڕۆژی بمێنم بۆ بنەماڵەی مەڕوان دەمێنم، وەڵاهی ئیتر باسەبڕینیشیان لەسەر دەستی مندا بێت! کاتێ وەڵامی عمریان بیست هەموو بێ دەنگ بوون، چونکە دەیانزانی چی بوێت دەیباتە سەر، بکەوێتە سەر هەرکارێك دەیباتە سەر.[2]

لەگەڵ ئەو کەسانەی، کە دەیان ویست ڕیزی موسڵمانان لەت بکەن و دژیان بووەستن، شێوازی گفتوگۆ و ئاشتیانەی دەگرتەبەر، ئەو کەسانەیش(خەواریج)

١ــ العقد الفريد(٥/ ١٧٣).

٢ــ نموذج الإداري المستخلص من إدارة عمر لا ١٥٨.

بوون، کە دژی (بنی أُمیة) وەستابوون بەڕابەرایەتی (شوذوب الخارجی) لە ساڵی ١٠٠ی کۆچیدا، تا بزانێت چی وای لێ کردوون بەوکارە هەستن و بزانێت بەلەگەڵیان دانیشتن بکات، بیانهێنێتەوە ناو بازنەی باقی موسڵمانانی گوێڕایەڵ، بەڵام ئەو لەسەر خۆیی یەیدا هەنگاوی بویرانەو پڕمتمانە ناوە، بەرامبەریان کاتێ مەسەلەکە گەیشتۆتە ئەوەی خۆێنی خەڵکیان ڕشتووە و خراپەیان بەرپا دەکرد، بۆ ئەو مەبەستە نامەی نووسی بۆ کار بەدەستەکەی عیراقی پێ ی ووت: نەیان جوڵێنێت نەیانخەیتە جەنگ مەگەر ئەوان دەست بکەن بەخوێن ڕشتن و خراپەو ئاژاوە نانەوە، ئەگەر وایان کرد ئەوە تۆش خۆتیان بۆ ساز بکە، بەڵام پیاوێکی ولێهاتوو بەسوپایەکەوە بنێرە بۆیان، ئەو قسانەی بۆ بکە، کە من بۆم کردوویت.[١]

ئاو بەو جۆرە بووە لە جێ بەجێ کردنی هەموو ئەو کارانەیدا، کە دەیویست بیانکات و هەموو کارێکی پێویستی لە ئاستێکی بەرزی گرنگی پێدان و هەست پێ کردندا ئەنجام دەدا، ئەو لێبڕان و قسە بردنە سەرانەی ڕۆڵی چاکیان هەبوو، لە بەڕێوەبردنی کارەکانداو جێ بە جێ کردنی ئەو هەنگاوانەی، کە دادو یەکسانی و ئارامیان بۆ کۆمەڵگە دەگێڕایەوەو ئاسەوارەکانی سەردەمی خیلافەتی ڕاشدینیان زیندوکردەوە.[٢]

٨ــ داد پەروەری:

ڕەوشتی دادپەروەری لە ڕەوشتە ئاشکرا و دیارەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز بوو، پێشتر باسی دادم کردوە لە دەوڵەتەکەیدا و سیاسەتەکانیم ڕوون کردووە لە بواری هەڵگرتنی ستەمەکانی پێش خۆی، هەموو زاناکان لەسەر ئەوەن، کە عمری کوڕی عبدالعزیز لە پێشەوایانی دادپەروەری یە، یەکێکە لە خەلیفەکانی ڕاشدین و پێشەوایانی هیدایەت.[٣]

١ــ تأریخ الطبری (٧/ ٤٥٩)

٢ــ نموذج الإداری لا ١٦٢.

٣ــ البدایة والنهایة لە النموذج الإداری لا ١٦٣ وەرگیراوە.

لەوانەیە ئەم دادپەروەریەی عمر لەوە سەر چەشمەی گرتبێت، کە باوەڕی بتەوی بەوە هەبوو، کە داد پەروەری یەکێکە لە بنەمای کارەکانی خوا لە بونەوەردا، لەوەش تەواو دڵنیابوو، کە دادپەروەری بەرهەمێکی سروشتی باوەڕە، یەکێکە لە ڕەوشتە بەرزەکانی ئەو باوەڕدارانەیە، کە حەزدەکەن هەق سەربکەوێت، هەروەك عمر خۆی لە سەردەمی خەلیفەکانی پێش خۆیدا ژیابوو، دەیزانی چ ناهەقیەکیان کردووە بە خەڵکی. ئەمانە لەسەرووی هەمووشیانەوە ئەوەیە، کە خوای عزوجل فەرمانی داوە بەداد پەروەری و چاکە کاری و بنەمای سەرەکی هەموو ئاینێکی ڕاست و دروستی داناوە، ئیٚ ئیسلامیش خۆی ڕۆڵی سەرەکی هەبووە لەگەشە کردنی خۆشەویستی عمر بۆ داد پەروەری و زیندوکردنەوەی بەهاکانی.[1]

فەرموون لەگەڵ نمونەیەك لە دادپەروەری عمر، کە پێشتر باسم کرد نەکردووە، ئەویش ئاجوری دەگێڕێتەوە دەڵێت: پیاوێك لە (أهل ذمة) لە شاری حیمسی (سوری)هات بۆ لای عمر پیٚ ی ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران داوات لیٚ دەکەم قورئانەکەی پەروەردگار جیٚ بەجیٚ بکە، عمریش ووتی: چی بووە؟ پیاوەکە ووتی: عەباسی کوڕوی وەلیدی کوڕی عبدالملك زەویەکەی لیٚ داگیر کردووم، لەو کاتەدا عەباسیش لەویٚ دانیشتبوو، بە عەباسی ووت: ها عەباس تۆ چی دەڵێیت؟ عەباس ووتی: ئە میری باوەرداران وەلیدی کوری عبدالملك پی ی داوم وتاپوشی کردووە لەسەرم، عمریش ڕووی کردە (ذمی) یە کەوپی ی ووت:هاتۆچی دەڵێیت؟ ووتی: ئەی ئەمیری باوەرداران من ووتم کتێبەکەی خوا شایانترە کاری پیٚ بکەیت، تا نوسراوەکەی وەلیدی کوڕی عبدالملك، عمریش بەعەباسی ووت: دەی عەباس زەویەکەی بۆ بگێڕەوە، ئەویش زەویەکەی ـ ناچار ـ بۆ گێڕایەوە.[2]

یەکێکی تر لە هەڵوێستە پڕ لە دادەکانی عمررحمه‌الله ئەوەیە، کە حەکەمی کوڕی عمری (الرعینی) باسی دەکات و دەڵێت: بە چاوی خۆم بینیم مەسلەمەی کوڕی

١ـ نموذج الإداری لا ١٦٣، ١٦٤.
٢ـ أخبار أبی حفص لا ٨٥

عبدالملك ی کوڕی مەڕوان لەگەڵ خەڵکی (دیراسحاق) دا لە ناعورە[١] لە بەر دەمی عمری کوڕی عبدالعزیز وەستابوون، عمر بە مەسلەمەی ووت: لەسەر دۆشەکەکە دامەنیشە بەرامبەر نەیارەکانت لەبەر دەممدا، بەڵکو یان تۆش وەك ئەوان بەچۆکدا بکەوە لەبەر دەممدا، یان بریکارێك بگرە بۆخۆت، ئەویش وەکیلێکی گرت، لە ئاکامدا ناعورەیشی لێ سەندەوە بۆ خەڵکی (دیراسحاق).[٢]

ئەمەش نمونەیەکی زۆر کەمە لە دەریایی ئەو هەموو ڕیوایەتانەی باس لە داد پەروەری عمر دەکەن.

٩ـ لاڵانەوەو پاڕانەوەی عمر و گیرابوونی دوعاکانی:

عمری کوڕی عبدالعزیزﷺ زۆر دەپاڕایەوە ودەکڕوزایەوە لەبەردەمی خوادا، هەردەم دەیووت: ئەی پەروەردگار تۆ دروستت کردووم فەرمانت پێ داوم و بەرگریشت لێ کردوم، پەیمانیشت داوە پێم کەپاداشتی چاکەم بدەیتەوە لەسەرگوێرایەڵی و فەرمانەکانت و ترساندویشمت لەسزای سەختت ئەگەرقەدەغەکراوەکانت بشکێنم دوژمنێکت بەسەردازاڵ کرووم کەلەناو سنگمدا داتناوە لەناوخوێنم داهاتو چۆدەکات ئەگەر نیازی گوناهێك بکەم هانم دەدات ئەگەرنیازی چاکەیەك بکەم ساردم دەکاتەوە وبێئاگابم ئەوبێ ئاگانابێت من شتم لەبیر بچیت ئەوە شتی لەبیر ناچێت حەزو ئارەزوواتم لە لا شرین دەکات دەمخاتە ناو شتە گوماناویەکانەوە (شبهات) وە ئەگەرتۆ لای نەدەی لێم سەرشۆرم دەکات دەی خوایە لوتی بشکێنی نەهێلی دەستی بڕوات بەسەرمدا بەهۆی(ذکر)و یادی تۆوە دەم کوت و بەندی بکەم و منیش بێمە ڕیزی پارێزرانەوە - معصومین - ولاحول ولا قوە الا بالله.[٣]

١ـ ناعورە ناوچەیەکە (٨) میل لەحەلەبەوە دوورە.

٢ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن الجوزی) لا ٩١.

٣ ـ الکتاب الجامع لسیرة عمر بن عبدالعزیز (١/ ٣٤١).

هەروەها دەیووت: ((اللهم أصلح من كان صلاح لامة محمدﷺ، اللهم أهلكْ من كان هلاكه صلاح لامة محمدﷺ)).[١] واتە: ئەی پەروەردگار چاكی بكەی ئەو كەسەی بە چاكبوونی ئەو ئوممەتی محمد چاك دەبێت، پەروەردگارم لەناوی بەره ئە كەسەی بەلەناو بردنی ئوممەتی محمدﷺ چاك دەبێت.

دەیووت: (ئەی پەروەردگارم بێ وەییم پێ ببەخشە، تا تامی ژیانم بچێژم، لەئاكامدا لێم ببورە، تا گوناه زیانی نەبێت بۆم و، لەهەموو ناڕەحەتی یەك بمپارێزە، تا دەم گەینێتە بەهەشتەوە بەسۆزو بەزەیی خۆت ئەی بەسۆزترین و بەبەزەیی ترین كەس.[٢]

ئەی پەروەردگارم خۆشەوست ترین مەسەلە لەلای تۆ كە(یەكتا پەرستی)یە گوێڕایەڵیم كردویت، لە بێزراوترین مەسەلەش لەلای تۆ، كە هاوبەش پەیداكردنە سەرپێچیم نەكردویت،) دەی هەرچی لەو نێوانە داكراوە لێم خۆش ببە.[٣]

هەروەها دەیوت: خوایە پەنا دەگرم بە تۆ لەوەی سپڵەم بەرامبەر بەخشەكانت، یان سپڵەیی بنوێنم دوای لەدەس چونیان، یان لەبیریان بكەم و باسیان نەكەم.[٤]

زۆرجار دەیووت: ئەی پەروەردگارم ڕازیم بكە بە كارەكانت، كارەكانیشم لێ پیرۆز بكە، تاوام لێ دێ حەز بەپێشخستنی شتێك نەكەم، كە تۆ دوات خستبێت، یان حەز بە دواخستنی شتێك، كە تۆ پێشت خسبێت.[٥]

عمری كوڕی عبدالعزیزرحمه الله دوعاكانی گیرا بوو، (ابن عبدالحكم)، دەڵێت: (ابن ریان) جەلاد و شمشێر وەشێنی تایبەتی وەلیدی كوڕی عبد الملك بوو، كاتێ

---

١ ـ الكتاب الجامع لسيرة عمر بن عبدالعزيز لا ٣٤٢.
٢ ـ هەمان سەرچاوە لا ٣٤٣.
٣ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن جوزى) لا ٢٣٠.
٤ ـ الكتاب الجامع لسيرة عمر(١/ ٣٤٣).
٥ ـ الكتاب الجامع لسيرة عمر لا (١/ ٣٤٣).

عمرﷺ بووبە خەلیفە وتی: من کارە لارو تۆەهاتەکانتم لە بیرە، پاشان ووتی: ئەی پەروەردگارم من لەسەر کار لایدەبەم و تۆش هەرگیز بەرزی نەکەیتەوە، ئیتر لەو کاتە بەدوا یەك ڕێزی نەماو باس و خواسی بەیەکجاری لەقوفڵە وە کوژایەوە)).[١]

عمرﷺ کاتێ ئەمیری شاری مەدینە بوو ڕۆیشت بۆ حەج و لە ڕێگای پێیان ووت: لە مەککە زۆر بێ ئاوی یە، ئەویش لە خوا پاڕایەوە و، خوایش دووعاکەی گیرا کردو هەموویان ئاویان خواردەوە.[٢]

کاتێ لەگەڵ (غیلانـی قـەدەری)دا گفتوگۆی دەکـردو وتـو وێژکەوتـە نێوانیـان و دەستی بەرزکردەوە بۆلای پەروەردگار ووتی: ئەی پەروەردگار ئەگـەر ئـەم غیلانـە لەسەر هەقە ئەوە باشە ئەگەر لەسەر هەق نی یە ئەوە بکرێت بەدارا، ئەوە بـوو دوا جار لەسەردەمی خەفەی هشام ی کوڕی عبد الملك دا لە دار درا.[٣]

دووەم: مەشخەڵی نوێ خوازی لەلای عمری کوڕی عبدالعزیز

ئەوی بەوردی سەرنجی ووتەی زانایان و مێژوو نووسان و ئەوانەی گرنگی دەدەن بە بواری نوێ خوازی بۆی دەردەکەوێت، کە عمری کوڕی عبدالعزیزﷺ بەیەکـەمین نوێ خواز دادەنرێت لە ئیسلامدا.[٤]

یەکەمین کەس، کـە ئـەو وەسـفەی بـڕی بـەبالآی عمـردا پێشەوا محمـدی کـوڕی شـەهابی(الزهـری)بـوو، لـەپاش ئـەو پێـشەوا ئەحمـەدی کـوڕی حەنبـەل، ئـەم فەرموودەیەی گێڕایەوە((ان الله یبعث علی رأس کل مائە عام من یصححُ لهذە الامة امر دینها))واتە: خوای گەروە لە هەموو (١٠٠)ساڵ جارێك کەسێك هەڵ دەخات، کـە ئـەم دینـە ڕاسـت و دروسـت ونـوێ بکاتـەوە بـۆ موسـڵمانان)و لەپاشـاندا ووتـی: سەیری(١٠٠)ساڵی یەکەممان کرد دەبینین عمری کوڕی عبدالعزیز.[٥]

---

١ ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن عبدالحکم) لا ٣٠.
٢ ـ البدایة والنهایة لە(الاثار الواردة) لاپەڕە (١/ ١٨٣)وەرگیراوە.
٣ ـ الشریعة للآجری(١/ ٤٣٨).
٤ ـ عون المعبود، العظیم آبادي (١١/ ٣٩٣) جامع الاصول (١١/ ٣٢٢).
٥ ـ سیرة ومناقب عمری بن عبدالعزیز ابن الجوزي لا ٧٤.

دوای ئەوانیش زاناکانی ئیسلام یەك لە دوای یەك عمریان بەیەکەمین نوێ خواز داناوە و هەندێ لە ئەهلی عیلمش فەرموویانە ئەو فەرموودەیە مەبەستی لە عمرو هاو وێنەکانی یەتی، کە پێغەمبەری خودا دەفەرموێت: ((ان الله یبعث علی رأس کل مائه عام من یصحح لهذه الامة امر دینها)).[١]

گومانی تێدا نی یە، کە عمری کوڕی عبدالعزیز شایستەی ئەوەیە ئەم فەرموودەیە بیگرێتەوە، چونکە ئەو زانا بوو، کردەوەکار بوو، هەموو ئاوات و مەبەست و خەمی شەو ڕۆژی زیندوو کردنەوەی سوننەتەکان و لە گۆڕنانی بیدعەو شتە تازەکان بوو، کە هێنراوەنەتە ناو ئیسلامەوە و سڕینەوەی و شکاندنی هەڵگرانی بەزمان و بەدەست.[٢]

(ابن حجر العسقلانی)دەڵێت: ئەو سیفاتانەی، کە پێویستن تازە بکرێنەوە تایبەت نەکراوە بەکومەڵی کاری خێرەوە، زەروریش نی یە هەموو ڕەوشتە چاکەکان لەوکەسەدا دەبێ دی، مەگەر ئەو سیفەتانە هەمووی لەعمری کوڕی عبد العزیزدا هاتنە دی، ئەو لەسەری سەد ساڵی یەکەمدا بە هەموو سیفاتە جوانەکانەوە بگرە پێشکەوتنیشی لەو بوارەدا دەرکەوت، واحمد بەڕاستی ئەوە دەردەبڕێت، کە زاناکان ئەو فەرموودەیە دەربڕن بەباڵای عمردا، بەڵام ئەو کەسەی دوای ئەو هات ئیمام شافیعی بوو، هەرچەندە ئیمامی شافعی سیفاتی جوانی زۆری تێدا بوو، بەڵام ئەو بەکاری جیهاد و حوکمڕانی و بەرپاکردنی دادپەروەری هەڵنەساوە.[٣]

هەندێ لەزانایان پێیان وایە، کە نوێخوازی تەواو بەکەس ناوترێت، جگە لە (محمد المهدی)، کە لە ئاخر زەماندا دەردکەوێت، تا ئێستا لەناو ئوممەتی ئیسلامدا لە دایك نەبووە، هەرچەندە عمری کوڕی عبدالعزیز نزیك بوو بگاتە پلەو پایەی نوێخوازی ئەگەربیتوانیبایە خلافەت بگێڕێتەوە بۆسەردەمی خەلیفەی ڕاشیدەکان و لەڕێگەی شوراوە هەڵبژێرانایەتەوە.[٤]

---

١ ـ المجدون في الاسلام للصعدي و ٧.

٢ ـ الاثار الواردة عن عمر في العقيدة(١/ ١٧٧).

٣ ـ فتح الباري (١٣/ ٢٩٥).

٤ ـ موجز تأريخ تجديد الدين للمودودي لا ٦٩.

جیاوازی نی یە، عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله بەنوێخوازی ڕاستەقینەی تەواو دابنرێت ،یان نا؟چونکە کارە مەزنە نوێ خوازیانەی پێ ی هەستاوە و ئەو ماندوبوونەگەورەیەی کێشاویەتی لەپێناو هێنانە دی ژیانی موسڵمانەتی بۆ ناو کۆمەڵگەو خاوێن کردنەوەو پاك کردنەوەی، ئیسلامی کردەوە، وەك سەردەمی پێغەمبەری خوا ﷺ و خەلیفە ڕاشیدەکان لێ کردەوە و ئەو کارەشی وای لێ دەکات، کە بخرێتە ڕیزی نوێخوازانەوە، کە تا ئێستاش زەمانە شتی وای دووبارە نەکردۆتەوە.

ئەو پلەو پایە مەزنەی، کە خیلافەت بوو یارمەتی دا ئەو کارە ئەنجام بدات، بۆ ئەوەی گەورەیی ئەو کارە نوێخوازیەی عمرمان بۆ دەربکەوێت و ئەندازەی ئەو گۆڕانکاری و کۆدەتا گەورەیەی هاتبوون بەسەر خەلافەتی ئیسلامدا.

لەوانەیە لەڕاستی لا نەدەین ئەگەر بڵێین تەنها لادانێك ڕوویدا بێ لەو کاتەدا لەشێوازی حوکمڕانیدا بوو، کە پاشتر ئاکامی زوڵم و ستەم گەندەڵی لێ کەوتەوە، بەڵام ژیانی موسڵمانان بەگشتی هێشتا پرشنگی پێغەمبەرایەتی پێوە دیار بوو کاریگەری لەسەری هەبوو، ئایین دەستەڵات داری بوو یەکەم بەسەر دڵەکانەوە.[1]

١ـ چاکسازی یەکانی عمرو کارە نوێخوازی یەکانی:

ا ـ یاسای شورا: پێشتر باسی ئەوەمان کرد، کە عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله لەیەکەمین ووتاریدا پاش وەرگرتنی کاری خیلافەت ئەوە بوو پاش سوپاس و سەنای پەروەردگار ووتی: ئەی خەڵکینە، من تووشی ئەو بەرپرسیاریەتی یە بووم بەبێ ئەوەی ڕای خۆمی لەسەر وەرگیرابێت، یان داوام نەکردبێت، یان حەزم لێ کردبێت دەی ئەوا من بەیعەتە دەردەچم و خۆتان سەرپشك بن کێتان بە دڵە هەڵیبژێرن)).

لەو کاتەدا خەڵکەکەش بەیەك دەنگ هاواریان کرد: ئەوا تۆمان هەڵبژارد ئەی ئەمیری باوەڕداران، بە تۆ ڕازین، کارمان بگرە دەس بەنگینی و پیرۆزی و

---

١ ـ عمر بن عبدالعزیز (الندوی)لا ١٠.

بەرەکەتەوە)).[١]

ئاب بەو کارەی، عمر هەستا بەئەنجام دانی یەکەمین کاری نوێخوازی، بەجۆرێ خۆی لەپاشای خۆسەپێن ڕزگار کرد، زۆری لێ نەکردن قبوڵی کەسێك بکەن، کە خۆیان هەڵیان نەبژاردووە، بەڵکو کارەکەی دایەوە دەستی خۆیان و کردەوەی بۆ شوراو ڕاوێژکاری.[٢]

ب ـ سەیر کردنی وەك سپاردە: لە زۆر لاوە پێمان گەیشتووە، کە عمر رحمه الله زۆر سوور بوو لەسەر ئەوەی بەترسناکی ئەمانەتەوە بڕوانێتە ئەوکارە و بەگەورە و ترسناك و پڕ لێ پرسینەوە و ئەرکی قورس ی دابنێت، هەر لەسەرەتاوە لێیان پرسی، ئەوە چی یە؟ بەغەمبار دێتە بەرچاومان؟ لەوەڵامدا ووتی: ئەم کارەی بەسەرمندا سەپاوە شایانی هەموو غەمباری یەکە، چونکە یەك کەس نی یە، لەم ئوممەتە کەمن نەمەوێت مافی خۆی بۆ بگێڕمەوە، ئیتر سکاڵا بەرزکاتەوە، یان نا؟[٣]

هەر لەو ووتارەیدا ووتی: من باشترین کەستان نیم، بەڵام بارم لەهەمووتان قورس ترە.[٤] هەموو جارێ داوای لەکاربەدەست و والی یەکانی دەکرد، کە خاوەن دین و لێهاتووو هەڵبژێرن بۆ بەرپرسیارێتی کاروباری موسڵمانان، نامەی نارد بۆ یەکێ لەکاربەدەستەکانی و پێ ی ووت: یەك بەر پرسیاریەتی موسڵمانان ناگرێتە ئەستۆ مەگەر بەجوانترین شێوەو دڵسۆزانە بژی لەگەڵیاندا و ئەسپاردەی دراوەتەوە دەستت بە چاکترین شێوە ئاگاداری بە.[٥]

سیاسەتی خۆپاراستنی لەسیاسەتی پاراستنی سامانی موسڵمانان ـ دەوڵەت ـ لەشتی بێ هودە و إیسرافدا ـ تەنها لەسەر خۆی پێویست نەکردبوو، بەڵکو ئەمەشەی داوا دەکرد لە کاربەدەست و والی یەکانی، بۆ ئەو مەبەستە نامەی نووسی

---

١ ـ سيرة ومناقب عمر ابن عبدالعزيز ابن جوزي لا ٧٤.

٢ ـ التجديد في الفكر الاسلامي. د. عدنان محمدلا ٧٩.

٣ ـ سير أعلام النبلاء(٥/ ٥٨٦).

٤ ـ هەمان سەرچاوە.

٥ ـ تأريخ الطبري له التجديد في الفكر الاسلامي لا٨١.

بۆ ئەبو بەکری کوڕی حەزم پێ ی ووت: نووکی قەڵەمەکەت باریك بکەرەوە- واتە ورد بنووسە- و دێرەکانیش لەیەکتر ی نزیك بکەرەوە - واتە دێر مەپەڕێنە - چونکە من زۆرم پێ ناخۆشە سامانی موسڵمانان بەفیڕو و بێ هۆدە خەرج بکرێت.[١]

سیاسەت و هەڵسوکەوتی حوکمڕانی لەگەڵ گەلەکەیدا زۆر بەرحم و بەبەزەیی بوە و ژیانی خۆشی بۆ دەستە بەرکرد بوون و لە سواڵ و دەست پانکردنەوە ڕزگاری کرد بوون، هەرچی لەمیزانیەی (بیت المال) زیاد بوایە بەشی دەکرد بەسەر نەداراندا،[٢] (٣)درهەمی بڕیەوە بۆ هەژارەکانی شاری بەسرە، بۆبەسالاچووەکانیش (٥٠)درهەم.[٣]

داوای دەکرد لەوالی وکاربەدەستەکان هاوکاری ئەو کەسانە بن، کە نیازی حەج کردنیان هەیە، مەسروفی بگرنە ئەستۆی خۆیان.[٤] نامەی نووسی بۆ کاربەدەستەکان و پێ ووتن: شوێنی حەوانەی زۆر دروست بکەن لەناوچەکەتاندا هەرڕێبوارێکی موسڵمان بەناوتاندا تێپەڕدەبێ شەو ڕۆژێك میدوانداریان بکەن و ، خزمەتی وڵاخەکەیان بکەن، ئەگەر نەخۆشیان هەبوو ئەوە دوو ڕۆژ و دووشەو خزمەتیان بکەن، ئەگەر پارەشی لێ بڕا ئەوەندی پێ بدەن، کەبگاتە وە ناوچەکەی خۆی).[٥]

تاوای لێ هات لەسەردەمی عمردا کەس نەمابوو زەکات وەربگرێت، لەوبارەیەوە عمری کوڕی ئەسیر دەڵێت: وەڵلاهی عمری کوڕی عبدالعزیز نەمرد، تاوای کردبوو لەخەڵکی، کە پیاوێك پارەو سامانێکی زۆری دەهێنا بۆ(بیت المال)و دەیووت: خۆتان چۆنی بەباش دەزانن وا سەرفی بکەن، کەچی ئەوەندە خەڵکی دەوڵەمەند بوو بوون، کەس نەبوو وەری بگرێ و کابرا هەموو پارەکەی بردەوە بۆماڵ).[٦]

١ - سير أعلام النبلاء(٥/ ٥٩٥).
٢ - تأريخ الطبراني التجديد في الفكر الاسلامي لا ١٨.
٣ - تأريخ الطبراني(٧/ ٤٧٤).
٤ - هەمان سەرچاوە.
٥ - هەمان سەرچاوە.
٦ - سير أعلام النبلاء(٥/ ٥٨٨).

لەم دەوڵەتەدا ڕێزو حورمەتی موسڵمانان لەسەرووی هەموو شتێکەوە بوو، بۆ ئەو مەبەستە نامەی نارد بۆ کاربەدەستەکانی و پێ ی ووتن: بەپارەی دەوڵەت دیلی موسڵمان ئازادبکەن، ئیتر باخەزێنەکەشتان خاڵی ببێتەوە).[1]

تا ئەمڕۆش ئەو دەوڵەتە بنکە ئابووری بتەوەی عمر دروستی کرد بەڵگەیەکی مێژوویی یە بۆ ئەوکەسانەی گومانیان هەیە لە دروست بوونی ڕێسایەکی ئابووری ئیسلامی، بەڵگەیەکی ڕوون و ئاشکرایە لەسەرەوەی، کەشەریعەتی ئیسلام بەتەنها خۆی دەتوانێت ژیانێکی خۆش و بەختەوەر بۆ خەڵکی سەرزەوی بەگشتی فەراهەم بێنێت چ لە دونیا، چ لە لەقیامەتدا.[2]

ج ـ بنەمای داد پەروەری:

لەبواری دادپەروەری عمر، کەس شانی نەدەدا لەشانی زۆر بەرز بوو، بەڕاستی دەتوانم بڵێم داد پەروەری بەویراسەت بۆی مابۆوە لەباپیرە عمری کوڕی خطاب یەوەﷺ لەسەر سکەی پارەی نوسیبووی: ((خوا فەرمانی داوە بە وەفاداری و داد پەروەری)).[3] فەرمانی دەرکردبوو، کە سزای (حدود)بەسەر کەس دا جێ بەجێ نەکرێت، گەر پاش ئاگاداری ئەو)).[4]

نامەی نارد بۆ ئەمیری خۆراسان(جەراحی کوڕی عبدالله)و پێ ووت: ئەی کوڕی دایکی جەراح هەرگیز قەمچی نەدەیت لەموسڵمانێك، یان کەسێکی (أهل الذمة) مەگەر بە هەقی خۆی، ئاگات لە تۆڵە بێت، چونکە تۆ دەگەڕێنێتەوە بۆلای کەسێك ئاگای لەناپاکی چاوەکان و نهێنی دڵەکان هەیە، نامەیەکت دەدەنە دەست بچوکترین، تا گەورەترین گوناهی نەپەڕاندووە هەمووی لەسەر تۆمار دەکرێت، لەگەڵ (أهل الذمة)دا زۆر بە ویژدان بە فەرمان دەربکە کەس دەستدرێژیان بۆ

---

١ ـ سيرة عمر ابن جوزي لا ١٢٠.
٢ ـ خامس خلفاء الراشدين عمر بن عبدالعزيز لا ٤١.
٣ ـ التجديد في الفكر الاسلامى لا ٨٥.
٤ ـ سير أعلام النبلاء(٥/ ٥٨٨).

نەکات وسوژدەگایان تێك نەدەن.

نامەی نار بۆ کاربەدەستێکی تری و پێ ی ووت: هیچ کەنیسەو هیچ دیر و هیچ ئاگردانێك تێك مەدەن، کە لەسەری صولح و ئاشتەواییان کردوە.[١]

باج و دەیەك لابرا و سەرانە نەما، کە حکومەتەکانی پێشوو سەپاند بوو با، خەڵکی سەربەست بکە لە کاری بازرگانیدا چ لە دەریا و چ لە ووشکانیدا، خۆت بەری بکە لە ناهەقیانەی بەنی ئوممەیە کردوویانە، خۆت بەری بکە لەو کارەکانی حەجاج و نەهێڵی کاربە دەستەکانی دوای ئەو بەسەر کارەکانی ئەودا بڕۆنەوە).[٢]

د ـ زیندو کردنەوەی ((فەرمان بەچاکەو بەرگری لەخراپە)).

وورده ورده خەلافەتی ئیسلامی لەو مەبەستەی لای دەدا، کە لەپێناویدادروست بوو بوو، کە ئەویش پارێزگاری بوو لەئاینی ئیسلام، عمر ئەم مەبەستەی یندوو کردەوە و ئالاکەی سەر لە نوێ بەرزکردەوەو ڕێزی خۆی پێدایەوەو لەپێش هەموو شتێکەوە حسابی بۆ کردبوو.

ئەوەی وای کرد لە عمر کەسەر کەوتووبوبێت لەم کارە مەزنەی دا ئەو ترسە گەورەیەی بوو لەخوای عزوجل ومەبەستی سەرەکی ڕەزامەندی ئەو بوو، هەروەها یارمەتی پشتگیری گەورە زانایانی ئەو سەردەمە ڕۆڵیان هەبوو لەسەرکەوتندا.[٣]

عمری کوڕی مەیمون دەڵێت: زاناکان لە خزمەت عمری کوڕی عبدالعزیز دا قوتابی بوون.[٤]

دروسی ئاینداری و خاوێنی بیرو باوەڕەکە کاریگەری سەرەکیان هەبوو لە سەرکەوتنی نوێخوازی و چاکسازی یەکانیدا، جەنگی دژی ئارەزووکاری و بیدعە

---

١ ـ سیر أعلام النبلاء(٥/ ٥٨٨).

٢ ـ سیرة ومناقب عمر (١٠٧، ١٠٨).

٣ ـ التجدید في الفکر الاسلامی لا ٨٥.

٤ ـ سیر أعلام النبلاء(٥/ ٥٨٨).

چێی ڕاگەیاند بوو و زۆر توند بوو لەگەڵ هەڵگرانیاندا،[١] لەمەولا (انشاء الله) بەدرێژی باسی لێوە دەکەین.

(الامام لاوزاعی) لە عمرەوە دەگێڕێتەوە، کە وتوویەتی: ((هەرکاتێ کۆمەڵێکت بینی بەدزی یەوە و بەبێ ئاگاداری موسڵمانان بەگشتی و بەچپە خەریکی شتێکن ئەوە دڵنیا بە خەریکن گومڕایی دادەمەزرێنن).[٢] و هەموو جارێ دەیووت: ژیان چ نرخێکی هەیە ئەگەر سوننەتێك زیند وو نەکەیتەوەو بیدعەو داهێنراوێك نە مێنێت.[٣]

گرنگی یەکی لە ڕادە بەدەری هەیە بە چینە جیاجیاکانی خەڵکی و ئاین و عیباداتیان، هانی کاربەدەستەکانی خۆی دەدا، کە پێش هەموو کەس لەمزگەوتدا جا ئامادەی توێژی کۆمەل بن و بۆی دەنووسین: ((خۆتان بەهیچ شتێکەوە خەریك نەکن لەکاتی نوێژەکاندا، چونکە هەرکەسێك نوێژەکانی بفەوتێنێت ئەوە زۆر ئاسی یە لەلای فەرمانی تری ئیسلام بفەوتێنێت).[٤]

کەسایەتی بەرزو سیاسەتی پڕ لەداد و خواناسی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله کاری کردبووە سەر چینەکانی کۆمەڵگا حەزو ئارەزووەکانیشی بەرەو چاکە و خواناسی هێنا بوویەوە.[٥]

(طبري) لە مێژووەکەیدا دەگێڕێتەوەو باس لە ڕاوردێکی جوان دەکات لە نێوان عمرو خەلیفەکانی پێش خۆی و دەڵێت: وەلیدی کوڕی عبدالملك بەسروشی خۆی حەزی لە خانووی جوان و کارگەو بیناسازی کردەوەو هەر ئەم کۆشکەکەی ڕازاندۆتەوەو، بۆیە گەلەکەیشی چاویان لێ کردەوە وەك ئەو حەزیان لە خانووبەرە بووە ڕۆژانە کابرا بگەیشتایە بەهاوڕێ یەکی دەربارەی خانووبەرەو کۆشك پرسیاری

---

١ ـ التجديد في الفكر الاسلامي(لابن الجوزي) لا ٨٦.
٢ ـ سيرة ومناقب عمر ابن عبدالعزيز ابن جوزي لا ٨٣.
٣ ـ التجديد في الفكر الاسلامي لا ٨٦.
٤ ـ سيرة ومناقب عمر ابن عبدالعزيز ابن الجوزي لا ٢٢١.
٥ ـ التجديد في الفكر الاسلامي لا ٨٦.

لێ دەکرد، بەڵام هەر کەسەردەمی سولەیمان هات، چونکە حەزی بە ژن هێنان خواردنی بەلەزەت بوو، ئەو خوەی کاری کردبووە سەر میللەت و کەسێ بگەیشتایە بەکەسێکی تری دەربارەی ژن هێنان و کەنیزەك و ئەم جۆرەشتانەپرسیاری لێ دەکرد، بەڵام هەر، کە سەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیز هاتە پێشەوە ـ چونکە خواناس و قورئان خوێن و شەو نوێژ گەر بوو- کاری کردبۆە سەر گەلەکەی و کاتێ کەسێك دەگەیشتە هاوڕێکەی پرسیاری لێ دەکرد: ئەم شەو چەند ڕکەعات شەو نوێژت کرد؟ چەند ئایەتت لەبەر کردوە؟ کەی ختمەکەت تەواو دەکەی؟ کەی ختمەکەت تەواو کرد؟ لەم مانگەدا چەند ڕۆژ بەڕۆژوو دەبیت؟.[١]

عمر رحمه الله هەر بەوە نەوەستا، کە پابەند بوو بەئیسلامەوە و بەرپاکردنی ئاین لە دەوڵەتەکەیدا، بەڵکو گرنگیشی داوە بەو گەلانەی یشی، کە موسڵمان نەبوون و هەوڵی داوە بانگیان بکات بۆ لای ئیسلام و نامەی ناردوە بۆ پاشاکانی هندستان؟ و (ماوراء النهر)و پەیمانی پێ دابوون، کە ئەگەر موسڵمان ببن وەك موسڵمانانی تر سەیر دەکرێن و هەموو مافێکیان لەگەڵ ئەواندا دەبێت، بەو بۆنەیەوە زۆرێکیان موسڵمان بوون و ناوی خۆیان گۆڕی بۆ ناوە ئیسلامی یەکان.[٢]

لەوکارانەی ، کە وەك خزمەت کردن بە ئیسلام کردنی، فەرانی دەرکر زانستە ئیسلامی یەکان بنووسرێینەوە و بەتایبە زانسی فەرموودە، و لە داهاتوودا زیاتر لەسەر ئەم لایەنە دەڕۆین، هەموو ئەم کارە مەزنانەو ئەم پڕۆژە بزورگانەی ئەنجام داوە لەماوەی کورتی خەلافەتیدا، بووبە گەوهەرێك بۆئوممەتی ئیسلام، بووبە مانگێك لەتاریکایی شەودا ڕێبواران بتوانن ڕێبازی نوێخوازی و چاکسازی بگرنە بەرو ڕێگای بۆ ئاچوخ کردن.[٣]

---

١ ـ تأريخ الطبري (التجديد في الفكر الاسلامي) لا ٨٧ وەرگیراوە.

٢ ـ خامس الخلفاء الراشدين عمر بن عبدالعزيز لا ٣٠.

٣ ـ التجديد في الفكر الاسلامي لا ٨٧.

٢ـ مەرجەکانی نوێخوازی:

لە ڕێگەی ژیانی عمری کوڕی عبدالعزیزەوە ئەتوانین کۆمەڵێك مەرج و سیفاتی کەسی نوێخواز دیاری بکەین:

ا ـ ناسراوبێت بە بیرو باوەڕی پاك و تەواوی پڕۆگرامی:

یەکەمین کارو ئیشی نوێخواز ئەوەیە، کە دووبارە ئیسلام بەرەو کانیاوە سازگارەکەی بگەڕێننەوە و لەهەموو ئەوشتانەی تێ ی ئاخنراوە پاك بکرێتەوە، ئەم کارەش ناکرێت مەگەر لەسەر دەستی یەکێکدا، کە خۆی لەسەر ڕێبازی خاوێنی پێغەمبەری خواﷺ بێت و هاوەڵە بەڕێزەکانی و کۆمەڵی ڕزگار بوو ئەوانەی کە پێغەمبەری خواﷺ باسی کردون، کە دەبن(٧٣) بەشوە و تەنها یەك بەشیان لەسەر ڕاستی یەوە، ئەو بەشەش ئەوەیە زیاتر چاکتر پابەند و پرۆگرامی پێغەمبەری خواوەﷺ.[١]

ئەم مەرجەش لە عمری کوڕی عبدالعزیز دا بەرجەستە بوو وەك لە داهاتوودا باسی لێوە دەکەین.

ب ـ دەبێت زانا نابێت و توانای ئیجتیهادی هەبێت:

ئەم مەرجە لە عمری کوڕی عبدالعزیز دا هاتبوە دی، ڕووبەڕووە ئەو گێرەو کێشانە بویەوە، کە لەسەردەمەکە دا ڕوویان داو هەوڵیشی دا چارەسەریان بۆ دۆزێتەوە، لەڕاستیدا: مەرجەکانی (ئیجتهاد) کردن بەو شێوەیەش ناڕەحەت نی یەکە لە کتێبەکە فیقهی و ئوصولی یەکاندا هاتووە، بەجۆری باسیان کردوە، کە مەحاڵە ئەو مەرجانەی لەکەسێکدا بێتەدی و بەجۆرێ، کە دایان ناوە دەبێت هەموو زانستەکانی بزانێت وەك ـ نەحوصرف و زمان و بەلاغەوزانستی شەرعی و وەك تەفسیر و فەرموودە و ئوصول فقه و زانستی قورئان زانستی فەرموودە و سیرە و هەردوو عیلمی (منطق و علم الکلام) و کۆمەڵێ شتی تریش، کە زۆر ناڕەحەتە

---

١ ـ التجدید في الفکر الاسلامی لا ٤٦.

لەکەسێکدا بێتە دی.[١]

لەڕساتیدا، ئیجهاد کردن زۆر خۆش و ئاسانە، بۆ هەرکەسێك توانای تێڕوانینی و تێگەیشتنی هەنبێت، و نوێخوازیش مەرجە، کە مەبەستەکانی شەرع بزانیت و بتوانیت لێیان حاڵی ببێت و ئەحکامی نوێیان لێ هەڵبگوزێت و شارەزا بێت بەسەردەمەکەی و تێگەیشتووبێت لە واقعیەکەی.[٢]

(المناوی) دەڵێت: لەسەر نوێخوازەکە: بەڵگەی پێ بێت و پشتگیری سوننەت بێت و توانای ئەوەی تێدا بێت، کە (متشبهات) بگرێتەوە بۆلای (محکمات)، توانای دەرهێنانی حوکمی شەرعی هەبێتن لە دەقەکانی قورئان و مانا و ئامازەکانی لە دڵێکی وریاو مێشکێکی بەکارەوە.[٣]

مەورودی دەڵێت: یەکێ لەو سیفەتانەی دەبێت لە نوێخوازدا هەبێت ئەوەیە دەبێت خاوەنی مێشکێکی ساف و تێڕوانینێکی ورد و تیژو بیری دروست بێت، توانایەکی بێ وێنە لەمانەوە لەنێوانێکی ڕوندا لەنێوان پشت گوێ خستن ـ افراط ـ و ڕۆچوون ـ تفریط ـ دا و ڕەچاوکردنی مام ناوەندی لەو نێوانەدا و هێزی بیرکردنەوەی دوور لە کاری گەری ڕوداوەکانی سەردەم و، دەمارگیری کەچەندان ساڵە جێگیر بووەن ئازایەی یەکی وای دەوێ، کە بەهۆیەوە بتوانێ لەگەڵ ئەو ڕۆژگارە لار بووەدا لادراوەدا هەنگاو بنێت و شانشانێنی لەگەڵدا بکات.[٤]

ج ـ دەبێت هەردوو بواری فیکری و هەڵس و کەوتی بگرێتەوە:

چونکە گەڕانەوە و ڕاستکردنەوەی فیکری خەڵکی گەورەترین کاری نوێخوازە، خۆ ئاشکرایشە لادان لە هەڵس و کەوتیشدا ڕوودەدات وەك چۆن لەفیکردا ڕوودەدات، بەڵکو زۆربەی لادانە هەڵس و کەوتی یەکان بەهۆی لادانە فیکری یەکانەوە ڕوودەدان.

---

١ ـ عون المعبود (١١/ ١٩٢).

٢ ـ التجدید في الفكر الاسلامی لا ٤٦.

٣ ـ فیض القدیر/ للمناوي(١/ ١٤).

٤ ـ موجز تأریخ تجدید الدین ـ مودودی لا ٥٢.

نوێخواز هەڵدەستێت بەڕاست کردنەوەی فیکرو هۆشەکان و ڕزگاری دەکات لەپۆخڵەواتی گومان و شوبهەکان و، زانستە بەسوودەکانو وتێگەیشتنی ڕاست و دروستی ئیسلام بڵاو دەکاتەوە،لەناو خەڵکیدا لەڕێگەی وانە وتنەوە و نووسین و هەموو کارێکی تری بەردەست، پاشان دەست دەکات بەڕاست کردنەوەی ڕەوشت و هەڵس و کەوتی خەڵکی و پاك کردنەوەی دەروونیان و ڕزگار کردنیان لە هەموو ئەو هەڵس و کەوتە باوانەی دژی شەریعەتی ئیسلامن، ڕاگەیاندنی جەنگ دژی بیدعە و خورافیات ڕابگەنێت، ڕووبەڕووی گەندەڵی ببێتەوە لە هەموو بوارەکاندا بەتایبەت گەندەڵی لەشێواز ی حوکمڕانی و بەڕێوە بردنی وڵاتدا، ئابەو جۆرە نوێخواز ووتەو کردار لەگەڵ زانست و کرداریەك دەخاتەوە.

پێشینەکان ئاماژەیان بۆ ئەم مەرجە کردوەو ووتویانە: نوێخواز سوننەت سەردەخات و بیدعە لەگۆڕ دەنێت.[١]

د ـ دەبێت سودو کەڵکی بۆ هەموو خەڵکی سەردەمەکەی بێت:

چونکە نوێخواز پیاوی قۆناغێکی کاتی یە، بۆ ماوەی (١٠٠)ساڵ بەردەوام دەبێت، بۆیە وەك مەشخەڵ بەدەستێك وایە، کە خەڵکانێکی زۆر لەبەر ڕۆشنای یەکەیدا ڕێگا دەبڕن و ڕێگا بۆ خەڵکی ڕۆشن دەکاتەوە وتا نوێخوازێکی نوێ لە دایك دەبێتەوە، بەو جۆرە پێویستە زانست و زانیاری یەکەی هەموو لایەك بگرێتەوە، دەبێت شوێنەواری هەوڵە چاکسازی یەکانی بەهەڵس و کەوت و فیری خەڵکی یەوە دیاربێت.

زۆرجاریش بەهۆی قوتابی و ئەندامە گۆش کراوەکانی بەردەستی یەوە دێتەدی، ئەوان هەڵدەستن بەبەردەوامی کاروانە چاکسازی یەکەی کتێب و نووسین و بۆ چوونەکانی لەناو خەڵکدا بڵاو دەکەنەوە و چەندان قوتابخانە ی فیکری دادەمەزرێنن، کە هەنگاوە چاکسازی و نوێخوازیەکەی بەردەوا دەکەن، تا هاتنی نوێخوازی دا هاتوو.

---

١ ـ عون المعبود (١١/ ٣٩١).

٣- فەرموودەی پێغەمبەرﷺ لەبارەی نوێخوازیەوە:

ئەو فەرموودەیەی پێغەمبەری خواﷺ کە دەفەرموێت: ((ان الله يبعث على رأس كل مائه عام من يصحح لهذه الامة امر دينها)).[١] ئەو وانانەی لەو فەرمودەیە وەردەگیرێت:

- ئەو فەرموودەیە یەکێکە لەو فەرمودەیە موژدە ئامێزانەی، کە مانای ئەوە دەدات پێمان، کە خوای گەورە ئەم ئاینە لەفەوتان دەپارێزێت ئیتر سەردەمەکانیش دووربکەونەوە و بەڵێنی خوایی یە، کە نوێخوازە رەبانی یەکانی بۆ دەنێرێت و لەپاش خامۆش بوون سەر لەنوێ ڕۆشنی دەکاتەوە، لەقۆناغی مت بوون دەری دەهێنێتەوە، لەڕێگای ئەو ڕێنمایی و ڕووناکی یەوە، کە هەڵی دەگرن.

ئەم فەرموودەیە ووزەیەکی پڕ لە هیوا دەبەخشێتە مرۆڤی موسڵمان، لەوە دڵنیا دەبێت، کە دوا ڕۆژ هەر بۆ ئیسلامە ئیتر با هێزی شەڕو خراپەکاران زۆر بەهێزبن و ئەهلی نەفامیش لە چڵەو پۆپەی سەرکەتنشدا بت، نوورو ڕوناکی ڕۆژ هەر دەردەکەوێت، ئیتر باشەوەکانیش لەناو ڕەشایدا وون بووبن.

ئێمە لەم کاتەی ئەمڕۆماندا زۆر پێویستیمان بەپێداگرتن هەیە لەسەر ڕاڤە کردنی ئەو مانایەو، بڵاوکردنەوەی لەناو خەڵکیدا، تا شەپۆڵی ئەو بێ هیوایەی،کە هەموو دەروونەکانی گرتۆتەوە بڕەوێتەوەو خۆی نەداتە دەستی سەر شۆڕی و ملکەچی، بەیانوی ئەوەی گوایە ئاخر زەمانەو هیچ هەوڵێکی چاکسازی کەڵکی نی یەو هەروەها ئیسلام لەئاوا بووندایەو وبێ باوەڕیش لەبرەودایە! ئەوەتا نیشانە بچووکەکانی قیامەت دەرکەوتن و چاوەڕوانی نیشانە گەورەکانیشی دەکەین.خاوەنی ئەم بۆ چوونە هەڵەیە بەهەڵە ڕاڤەکردنی هەندێ فەرموودە دەکەنە بەڵگەی دەستیان و جۆری مانای دەکەن، کە ئەو مانایە هەڵناگرێت.[٢]

یەکێ لەو بەڵگانە ئەوەیە، کە ئەنەس رضي الله عنه فەرموودەیەکی لەلایەن بخاری

---

١ - سلسلة الاحاديث الصحيحة(٢/ ١٥١).

٢ - التجديد في الفكر الاسلامى لا ٥٥.

ڕیوایەتی کردووە، دەفەرمویەت: ((لایأتي زمان الاّ الذي بعده شر منه حتى تلقوا ربكم)).[١] واتە: زەمانێ دێتە پێشەوە خۆزگە بە ساڵانی ڕابردوو دەخوازێت، تا دەگەنەوە پەروەردگارتان، واتە پار لەئەمسال باشترە.

فەرموودەی: ((بدأ الاسلام غريباً وسيعود غريباً، فطوبى للغرباء)).[٢] واتە: ئیسلام بەغەریبی هات و لەپاشەڕۆژیشدا دەبێتەوە، خۆشبەختی بۆ هەڵگرانی غەریبی لەوکاتەدا.

ئیتر ئەوەیان لەیاد چوو، کە نابێت لەم فەرموودانە حاڵی ببین، تا ئەو فەرموودانەی تریش نەبینین، کە مژدە ئامێز ودڵخۆشکەرن وەك فەرموودەی: ((مثل امتي مثل المطر لايدری أوله خير أمر آخره))،[٣] واتە: ئوممەتی من وەك باران وان و نازانرێت سەرەتاکەی خێرو چاکەیە، یان کۆتایی یەکەی، (ابن القيم)یش دەڵێت: ((هۆزێك تا هۆزێکی ترو سەردەمێك ، تا سەردەمێکی تر).[٤]

بۆیە مێژووی ئیسلام کۆمەڵە سەردەمێکی بەخۆیەوە دیوە، پڕشنگدار و ڕووناك بووەوە، وەك سەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیز و نورالدین، صلاح الدین، یوسف بن پاشفین، محمد فاتح وکەسانی تریش لەسەردەمی بیست دا.

ئەوەی شایەنە لێرەدا ئاماژەی بۆ بکەین لەماناکردنی ئەم فەرموودەیە و هەموو ئەو فەرموودانەی، کەباسی مژدەی هاتنەوەی ئیسلام دەکەن، بۆسەر شانۆی ژیان جارێکی ترو، ئەو فەرموودانەش هەموویان صحیحن و لەپێغەمبەری ڕاستگۆوە دەرچوون، هەردەبێت بێنە دی وەك چۆن هەواڵی داوە، هەروەك چۆن ناڕاستەو خۆ داوای ئەوەمان لێ دەکات، کە ئوممەتی ئیسلام لەهەوڵ و تێکۆشاندا بن، تا ئەو سەرکەوتنە مژدە دراوانە بێتە دی و سەربەرزی بگەڕێتەوە بۆ ئیسلام و شوێن

١ ـ البخاري كتاب الفتن ژ ٦٥٤١.
٢ ـ مسلم كتاب الايمان ژ ٢٠٨.
٣ ـ سنن الترمذي ژ ٢٧٩٥.
٤ ـ مدارج السالكين لا ٥٧.

كەوتوانی و سوننەتی خوایش وایە هۆكان نایەنە دی، تا هۆكارەكان نەیەنەدی .[١]

أ ـ مەبەسی پێغەمبەری خوا ﷺ لەبڕگەی یەكەمی فەرموودەكە، كە دەفەرموێت: ((ان یبعث لهذه الامة)) ئەو كەسەی خوادەینێرێت تەنها بۆ خۆی و كۆمەڵێكی كەم نی یە، بەڵكو بۆ خاترو بەرژەوەندی ئوممەت دەژی و، خاوەنی هیمەت و ووزەیەكی بەرزە و هەموو خەمێكی خەمی ئوممەتەكەیەتی، هەموو هەوڵ و تەقەلایەكی خۆی بەشەو ڕۆژ دەخاتە گەڕ،تا ئەم ئوممەتە لەوچەقینە ڕزگاربكات و، متمانەی بۆ یە دەگێڕێتەوە بە ئوممەتكەی و دەیخاتەوە سەر ڕێڕەوی ڕاست و دروست و، خەڵكی دەبێت لەسەر هەموو گیرو گرفتێك لەو پێناوەدا ببێتە ڕێگەی و زاڵ دەبێت بەسەر هەمو نارەحەتی و لەمپەرییەكانی ڕێ، تا دەگاتە بڵندكردنەوەی سەری ئومەت و گەڕاندنەوەی سەركردایەتی كردنەوەی دنیا لەلایەن موسڵمانانەوە.[٢]

ب ـ بڕگەی دووەمی فەرمودەكە: ((ان الله یبعث علی رأس كل مائه سنة))لەسەری هەموو سەد ساڵێك دومانا هەڵدەگرێت یەكەم/ سەری ساڵ واتە یەكەمین ڕۆژەكانی و هەروەها سەری ساڵ واتە: ڕۆژەكانی كۆتایی ساڵ،[٣] زاناكان لەسەر ئەم دوومانایە جیاوازیان هەیە، بەڵام ابن حجر پێ ی وایە سەری ساڵە واتە ڕۆژەكانی كۆتایی ئەو ساڵەو ئەمەش ڕایەكی گونجاوە.

هەردووئیمامی گەورە (الزهری) و (أحمد كوڕی حنبل)پێیان وایە، كە سەری ساڵە و بەبەڵگەی ئەوەی، كەلەسەری ساڵی یەكەمدا عمری كوڕی عبدالعزیز رحمه الله سەری ساڵی دووەم ئیمامی شافعی بوو، یەكەمیان لەساڵی (١٠١)ی كۆچیدا گیانی سپارد و دووەمیان لەساڵی (٢٠٤)دا گیانی سپارد و لەسەرتای سەكەدە لەدایك نەبوون ئیترچۆن نوێخوازیش بن.[٤]

١ ـ الاجتهاد للتجدید، عمر عبید حسنه لا ٧.
٢ ـ التجدید في الفكر الاسلامی لا ٤٦.
٣ ـ عون المعبود(١١/ ٣٨٦).
٤ ـ عون المعبود(١١/ ٣٨٦).

ج : مەرجە نوێخوازلەسەری (١٠٠)ساڵەکاندا گیان بسپێرێت؟

هەندێ لەزانایان ئەمە بەمەرج دەگرن، بەڵام ڕایەکی بەهێز نی یە، چونکە ووشەی (یبعث) واتە: دەی نێرێ نەك وەفات دە کات، مەبەستی سەرەکی ئەوەیە، کە سەری سالچی قەڕن دەبینێت و لەوکاتەشدا کردوەو نوێخوازیەکانی بەدی دەکرێت و بەچاکسازی و بەرژەوەندی گشتی ناوی دەردەکات و، مەرجیش نی یە وەفاتەکەی بکەوێتە نزیکی سەری(١٠٠) ساڵەکە، یان دەبێت زیندوو بێت، تا سەری سەدەی داهاتووە و دەلێت.[1]

د: ئایا نوێخواز تەنیایە، یان زۆرن لەیەك کاتدا؟

ووشەی ((من یجدید لها دینها)) جێگەی پرسیار بووە لە ڕابردوودا هاتوودا و مەبەست: کە ئایا ووشەی(مَنْ) تاکێکی لێبڕاوی هەڵکەوتوە لەناو ئوممەتدا، یان ماناکەی لەوەش فراوانترە و کۆمەڵی نویخواز دەگرێتەوە لەیەك کاتدا؟

بەڵام زۆربەی زاناکان لەسەر ئەوەن، کە نوێخواز یەك کەسە و (سیوطی) ئەم ڕایەی بۆ جمهوری زانایان دەگێڕێتەوە، بەڵام کۆمەڵێکی تر لە زانایان ووتویانە ووشەی ـ من ـ لەلایەنە زمانە وانی یە دکەیەوە بۆ زیاتر لەیەك کەسە و لەو زانایانە ابن حجر وابن الاثیر و الذهبي وابن کثیر و المناوی و العظیم آبادي.[2]

لە دوای لێکۆڵینەوە لە ووشەی ـ مَنَ ـ دەردەکەوێ، کە مەبەس لێ ی لەیەك کەس زیاترە و، چونکە مێژوو ئەوەیان بۆ ساغ کردۆتەوە، کە لەیەك کاتدا چەند نوێخواز هەبووە لەیەك کاتداو لەیەك سەردەمدیشدا، کاری نوێخواز زۆر قورس و گران و فرە لایەنەیە لەئیسلامدا و ئێ وڵاتی ئیسلامیش زۆر پان پۆرە و نارەحەتە لەسەر یەك کەس بەو کارە قورس و گرانە هەڵبستێت، بەڵکو موسڵمانەکان بەکۆمەڵ دەوتوانن چاکسازی و نوێخوازی سەرتاسەری دروست بکەن.[3]

---

١ ـ التجدید في الفکر الاسلامی لا ٦١.

٢ ـ هەمان سەرچاوە.

٣ ـ هەمان سەرچاوە.

هـ : نوێخواز ئاینداری ئوممەت نوێدەکاتەوە نەك تەنها ئایین خۆی:

ئـەوەی لەفەرمووودەکـەوە وەردەگیرێـت ئەوەیـە، کـە ئـەو نوێخـوازە ئاینـداری موسڵمانان نۆێ دەکاتەوەو دووبارەگـەرم و گـوڕی دەداتەوەبـەکاروانی خواناسـی و موسڵمانەتی و ڕێرەوی پێغەمبەرﷺزیندوو دەکاتەوە و خەڵکی بۆ بانگ دەکاتـەوە، نەك نوێ کردنەوەی ئاینی پیرۆزی ئیسلام خۆی، چونکەئیسلام کۆتا ئاینی خوایە و تیرو تەواوەو کۆن بوونی بەسەردانایەت، تا کەس بیـەوێ تـازەی بکاتـەوە و دەقـی قورئـان و سـوننەت جـێگیر و بـەردەوامن و بـیرو بـاوەڕ ڕوون و ئاشـکرایە و قبـوڵی بـچووکترین گۆڕانکـاری ناکـات، بـەڵکو مەبەسـت لێ ی بەرزکردنـەوەی ئاسـتی موسڵمانانە بۆ ئاستی بەرنامەکەی خواو پەیوەست بکرێنەوە لەگەڵ ئایەنەکەیدا.[١]

١ ـ من أجل صحوة اسلامية د. قرضاوی لا ٢٦، ٢٧.

بەشی سێ یەم

گرنگی دانی عمر بەبیرو باوەڕی ئەهلی سوننەت

عمری کوڕی عبد العزیز رحمه الله گرنگی دەدا بە بیروباوەڕەی ئەهلی سوننە و هەوڵی دەدا خەڵکی فێری بێن وەخەڵکیش فێر بکەن و لەناو خەڵکیشدا بڵاوی بکەنەوە، و لەناو سەرچاوە ئیسلامی یەکانی بیرو باوەڕی ئەهلی سوننەدا وتەکانی بەئاشکرا لەو بارەیەوە بەئاشکرا دیارە دیارە: هەر لە بیرو باوەڕی و تەفسیر فەرمووە وفیقهە و شتی تریش.

مامۆستا حەیات ی کوڕی محمدی کوڕی جبریل زۆری لەو وتانەی عمری کۆکردۆتەوە و بەو بۆنەوەیە توانی بڕوا نامەی ماستەر وەربگرێت، زۆربەری ئەو کتێبانەی لەسەر عمری کوڕی عبدالعزیز نووسراون گرنگیان بەم لایەنە گرنگە نەداوە کە بەردەوام هەوڵی داوە بیرو ڕای موسڵمانان بەڕسات و دروستی وە لەگەڵ قورئان سونەتی پێغەمبەری خودا ﷺ بهێڵێتەوە.

لەگرنگترین لایەنەکانی بیرو باوەڕ، کە عمر قسەی لەبارەوە کردووە:

یەکەم: یەکتا پەرستی خوا ـ توحید الاالوهیە.

یەکتا پەرستی خودا ـ بینچینەی ئاینی پیرۆزی ئیسلامە، بەڵکو بنچینەی هەموو ئاینێکی ئاسمانایە، بەڵکو هەموو پێغەمبەران و هەموو کتێبە ئاسمانیەکان بۆ ئەو مەبەستە نێرراون، هەموو پێغەمبەرێك هەر لە ئادم عليه السلام ەوە تا دواین پێغەمبەر، کە محمد مصطفی یە ﷺ بانگەشەیان بۆ کردووە، نەك هەر ئەوە بەڵکو مەبەستی سەرەکی دروست بوونی جنۆکە و مرۆڤ یەکتاپەرستی خوایە و لە و بارەیەوە قورئانی پیرۆز دەفەرموێت: ((وما خلقت الجن والانس الاّ ليعبدون)) واتە: من جنوو مرۆڤم تەنها بۆ بەندایەتی کردنی خۆم دروستم کردووە.

سەلەفی صاڵحی ئەم ئومەتە کاتی خۆی گرنگی تایبەت داوە بەم جۆرە یەکتا پەرستی خودایی یەو عمری کوڕی عبد العزیز لەم بارەیەوە بەشداری تایبەتی هەیە، پێش ئەوەی بەوردی باسی دوعاو تەبەروك و ترس و پشت بەستن و سوپاسگوزارەکانی بکەین، بابزانین یەکتا پەرسی خودایی یانی چ؟ زاناکان بەو جۆرە مانایان کردوەکە: خوای گەورە بەتەنها خۆی شایستەی ئەوەیە بپەرسترێت و هاوبەشی بۆ پەیدا نەکرێت.[١]

هەندێکی تر وای پێناسە دەکەن کە بەندایەتی کردنی خوایە، بەتەنها هاوبەشی بۆ پەیداکردنی نەکرێت و تەنها لەئەو بترسێت و ئەوت خۆش بووێت و پشت ی پێ ببەستێ.

لەبەندایەتی یە دڵی یەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز:

١ـ دوعاو پاڕانەوە:

أ ـ جارێکیان عمری کوڕی عبد العزیز رحمه الله دای بەلای پیاوێکدا کۆمەڵێك ووردە چەوی بەدەستەوە بوو، یاری پێ دەکردن و بەدەم یاریەکەوە دەیوت: پەروەردگارم حۆریم پێ بدە لەبەهەشتدا، عمر ووتی: بەخوا ژن خواستن وا نابێت، وزن خوازێکی خراپی، بەڵکو بەردەکان فڕێ بدەو لایبە و بەدڵسۆزانە دوعاکانت دەربڕە.[٢]

لەم بەسەرهاتەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت، کە عمر رحمه الله مەرجەکانی دوعا بۆ ئەو پیاوە دیاری دەکات، کە دڵسۆزی و ئامادەیی دڵ و خۆ خەریك نەکردن بەشتی ترەوە، ئەمەش قورئانی پیرۆز و سوننەت ئاماژەی بۆ دەکەن، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿فَٱدۡعُواْ ٱللَّهَ مُخۡلِصِينَ لَهُ ٱلدِّينَ﴾ غافر: ١٤.

---

١ ـ شرح العقيدة الطحاوية(١/٢٩).

٢ ـ الحلية(٥/٢٨٧).

پێغەمبەری خوا ﷺ فەرمویەتی: ((ادعوا الله و انتم موقنون بالإجابة، واعلموا ان الله لایستجیب دعاء من قلب غافل لاه))[١] واتە: بەجۆرێ هاوار بکە نەخواو لێ بپارێنەوە، کە دڵنیان لەوەی دێت بەدەمتانەوە، هەروەها بشزانن، کە خودا دوعا قبوڵ ناکات لەدڵێك بێ ئاگاو خەریك بێت بە شتی بێ هۆدەوە.

ب - عمری کوڕی عبد العزیز دەڵێت: ((ئەی پەروەردگار من لە خۆشەویست ترین شتدا لەلای تۆ، کە یەکتا پەرستی یە بەقسەم کردویت، لەبێزاروترین شتیشدا لەلای تۆ کە بێ باوەڕی یە سەرپێچیم کردوویت، دەی هەرچیم لەو نێوەندەدا کردوە لێم خۆش ببە.

ئا لێرەدا ئەوەتا عمری کوڕی عبد العزیز بەگوێڕایەڵی و یەکتا پەرستی یەکانی یە لەخوادە پارێتەوە و داوای شتی تری لێ دەکات دروستە، وەك چۆن لەفەرموودەی (٣) کەسەکەی، تا لەئەشکەوتەکەدا ڕوویدا.[٢] ئەوان لە لەڕێگای باسکردنی کردەوە چاکەکانیانەوە لەخوا دەپاڕێنەوە، تا دەرگای ئەشکەوتەکەیان بۆ بکاتەوە.

هەروەك موسڵمانانیش کردەوەی چاکی باوەڕیان باس دەکرد و ئەوجا داوکاریان دەخستە خزمەتی پەروەردگار، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿رَّبَّنَآ إِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِى لِلْإِيمَـٰنِ أَنْ ءَامِنُوا۟ بِرَبِّكُمْ فَـَٔامَنَّا ۚ رَبَّنَا فَٱغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّـَٔاتِنَا وَتَوَفَّنَا مَعَ ٱلْأَبْرَارِ﴾ آل عمران: ١٩٣.

ج - زەمین لەرزەیەك لەشام ڕوویدا، عمری کوڕی عبدالعزیز ناوی نووسی بۆ ناوچەکەو ووتی: پاشان... زەمین لەرزە شتێکە، کە ڕوو دەدات خوای گەورە لەبەندەکانی زویر بووە، نامەی نارد بۆ هەریمەکان و پێ ی وتن: لەڕۆژی ئەوەندە و لەمانگی ئەوەندا لەماڵ دەربچن، هەرکەسێ هەرچی هەیە، با خێرێکی لێ بکات.[٣] وەك ئادەم عليه السلام بڵێن: ﴿رَبَّنَا ظَلَمْنَآ أَنفُسَنَا وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ

---

١ - سنن الترمذي (٥/ ٤٨٣) صحيح الألباني ژ ٢٧٦.

٢ - مسلم ژ٢٧٤٣.

٣ - سيرة عمر (ابن عبدالحكم)، لا ٦٤.

ٱلْخَٰسِرِينَ﴾، الاعراف: ٢٣، بۆیە عمر رحمه الله فەرمانی دابەسەر هەموو ئوممەتدا لەپاش ڕوودانی زەمین لەرزەکە، کە بگەڕێنەوە بۆلای خوا و لێ ی بپاڕێنەوە خێر بکەن و دادای لێ خۆش بوون بکەن و لەماڵ دەربچن بەرەو شوێنی نوێژەو مزگەوتەکان.[1]

د: میمونی کوڕی مەهران دەڵێت: ڕۆژێك لەلای عمری کوڕی عبدالعزیز بووم دەبینم زۆر دەگری و لە خوا دەپاڕایتەوە و داوای مردنی لێ دەکات، منیش پێم ووت: بۆچی داوای مردن دەکەیت، نەکا تێك دا خوای گەورەرە لەسەردەستی تۆ کاری زۆر چاکی کردووە؟! سونەتی پێ زیندو کردویتەوەو بدعەی پێ لەگۆڕنای.

عمریش ووتی: دەی منیش وەك ئەو پیاو چاکانە ئەکەم کە دوای ئەوەی خوا دڵی خۆش کردو سەرگەورەیی پێ بەخشی و ئەویش ووتی: ﴿رَبِّ قَدْ ءَاتَيْتَنِي مِنَ ٱلْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِن تَأْوِيلِ ٱلْأَحَادِيثِ ۚ فَاطِرَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ أَنتَ وَلِيِّۦ فِي ٱلدُّنْيَا وَٱلْءَاخِرَةِ ۖ تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحِقْنِي بِٱلصَّٰلِحِينَ﴾، یوسف: ١٠١.

داوای مردنی لە خوای گەورە کردو بە باوەڕەوەو بیگەینێتە لای صالحان، ئەوش سونەتی پێغەمبەرانەوەو بەیداغی صالحانە، هەروەها لەو کاتانەشدا کە ترساوە ئاژاوەو فیتنە ڕوبکاتە دینەکەی ئەم شێوەیە دوعایەی کردوە بەتایبەتی لەپاش مردنی سێ هاوکارەکەی، عبد الملك ی کوڕی خۆی و موزاحیمی هاوڕێ ی و سەهل ی برای، وەك لەهەندێ لەڕیوایەتەکاندا هاتووە.[2]

٢ـ سوپاسگوزاری:

یەحیای کوڕی سەعید دەڵێت: بیستوومە عمری کوڕی عبدالعزیز ووتویەتی: باسکردنی بەخششەکان سوپاسکردنیانە.[3]

---

١ ـ الاثار الوراده عن عمر بن عبدالعزیز في العقیدة (١/ ٢٢٠).
٢ ـ العقد الفرید (٤/٣٩٦).
٣ ـ مصنف ابن ابي شیبه (٨/ ٢٤٠).

هەروەها دەڵێت: بەخششەکانی خوا ڕاوەستا و بکەن بەسوپاس کردنی خوای تەعالا،[1] نامەی دەنارد بۆ هەندێ لەکار بە دەستەکانی و پێ دەوتن:... وەسیەتم بۆ تۆ ئەوەیە لەخوا بترسە و ، داوات لێ دەکەم سوپاس گوزاری ئەو بەخشش و ڕێزو زۆرانەی بە بە سەرتەوە، چونکە سوپاس گوزاری بەخششەکان بەردەوام دەکات و سپڵەییش لەناوی دەبات و ناهێڵێت.[2]

٣ـ پشت بەستن بەخوا:

حەکەمی کوڕی عمر دەڵێت: عمری کوڕی عبد العزیز رحمه الله (٣٠٠) پاسەوانی هەبوو، کۆی کردنەوەو پێ ی ووتن: من لەخوایی یەوە باسەوانم هەیە کە نەیەڵن ئەجەلەم بێت تاکاتی خۆی و نایەڵن هیچم بەسەر بێت مەگەر شتی لەسەرم نووسرا بێت، دەی کەواتە کامتان دەمێننەوە(١٠) دینار پێ دەدەم و کێش پێی خۆشە بابڕواتە وە ماڵی خۆی.[3]

کاتێ عمر رحمه الله لەگەڵ موزاحیمی هاوڕێ دا لە مەدینە دەرچوون، موزاحیم سەیرێکی مانگی کرد بینی وا لە بورجی(دوبران)دایە، پێ ناخۆش بوو ڕاستەخۆ بە عمر بڵێت، دەڵێ پێم ووت: سەیری مانگ بکە، چەند جوانە بەناوەڕاستی ئاسمانەوە دەگەشێتەوە! عمر سەیرێکی کرد و بینی لە (دوبران)دایە و*، ووتی: موزاحیم، ئەمە ویسستت پێم بڵێت مانگ لەدوبران دایە، ئێمە لەسەر ئەساسی خۆرو مانگ لەماڵ دەرناچین، بەڵکو لەماڵ دەردەچین بەپشت بەستن بەخوای (واحد و القهار).[4]

بەم نمونەیەدا بۆمان دەردەکەوێت، کە تا چ ئاستێکی بەرز عمر هەولی داوە پشت بەستنی بەخوا بێت و لەگەڵ ئەوەشدا هۆکارەکانیش بەکاردێنێت.

---

١ ـ كتاب الشكر لابن ابي دنيا لا١٩٧.

٢ ـ ذم الدنيا، لابن أبي دنيا لا ٨١.

٣ ـ سير اعلام النبلاء(٥/ ١٣٦).

* دوبران واتە: کەوتونەتە نێوان دوو ئەستێرەوە.

٤ ـ سيرة عمر ابن عبدالحكم ٣٢.

(التوکل) واتە: پشت بەستن بەخوا لەگەڵ بەکارهێنانی هۆکار، ئەوەش یەکێکە لە بنەماکانی یەکتا پەرستی و خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ﴾ هود: ١٢٣، کەواتە هەرکەسێ پشت بەخوا ببەستێت و هۆکارەکانی واز لێ بهێنێ و ئەو کەسەیش ، کە تەنها هۆکاربەکاردەهێنێ تەوەکول و پشت بەستنیان بەخوا تەواو نی یە.[1]

٤ـ ترسان و ئومێدەواری:

لەیەزیدی کوڕی عەیازی جەعدەیەوە کە دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی نارد بۆ سولەیمانی کوڕی ئەبی کەریمە و پێ ی ووت: شایان ترین کەس لەبەندەکانی، کە خوا بەگەورە سەیری بکات و لێ ی بترسێت کەسێکە کە ئاوا وەك من دووچاری بەرپرسیاریەتی بووبێت، کەسیش وەك من لێپرسینەوەی سەختی لەسەر نی یە و، زۆر دەترسم ئەم پلەو پایەیەی منی تێیدام هۆی لەناوچونم بێت مەگەر خوا بە ڕەحمی خۆی بمپارێزێت، بیستوومە کە بەنیازیت بڕۆیت بۆ جیهاد و ئەگەر گەیشتیتە ناو گۆڕەپانی جەنگ دووعام بۆ بکە خوای گەورە شەهیدیم بکات بەنسیب، چونکە حاڵم زۆر خراپە و ترسناکیم زۆر گەورەیە، داوا دەکەم لەو خوایەی کە دووچاری کردوم بەم بەرپرسیارێی یە ترسناکەوە کە ڕەحمم پێ بکات و لێم خۆش ببێت.[2]

ڕەبیعی کوڕی سەبرە بە عمری کوڕی عبد العزیزی ووت: کاتێ کوڕەکەی و براکەی و موزاحیمی هاوڕێ ی لەماوەی چەند ڕۆژێکدا مردن - ئەی ئەمیری باوەڕداران، تا ئێستا کەسێکم نەدیوە لەو جێگەی تۆدا بێت و وێنەی براکەت بۆ براکەی و وێنەی مزاحیمی هاوڕێت بۆت.

عمریش ماوەیەك کە سەری دا خستبوو، پاشان سەری هەڵبڕی ووتی: ئەو چیت ووت ئەی ڕەبیع؟ ومنیش دووبارەم کردەوە بۆی، ئەویش ووتی: نەخێر سوێند بەو

---

١ ـ مدارج السالکین(٢/ ١٢٥).

٢ ـ الطبقات (٥/ ٣٩٤، ٣٩٥).

کەسەی کە ئەو سیانەی ی بردەوە، ئەوەی لەلای خوایە لە ئەجرو پاداشتی ئەوسیانە لەهەموو شتێ گەورە ترە لەلام.[١]

لەقەتادەوە دەگێڕنەوە دەڵێت: عمرى کوڕى عبد العزيز نامەی نارد بۆ خەلیفەی دوای خۆی و پێ ووت: ((بِسْمِ اللّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، من عبدالله عمر امير المؤمنين الى يزيد بن عبد الملك، سڵاوی خوات لێ بێت، من سوپاسی ئەو خوایەت بۆ دەکەم ، کەهیچ خوایەك نی یە جگە لە ئەو، پاشان.... لەکاتێکدا ئەمن نامەت بۆ دەنوسم نەخۆشی و ئازار زۆوری بۆ هێناوم، تۆش چاکم دەناسیت، کە پرسیارم لێ دەکرێت دەربارەی هەموو ژێر دەستەکانم، پاشای دنیاو ئاخیرەت لێپرسینەوەم لەگەل دەکات، ناشتوانم بچوکترین کردەوەی لێ بشارمەوەو خۆی دەفەرموێت:﴿ فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِم بِعِلْمٍۖ وَمَا كُنَّا غَآئِبِينَ ﴾الاعراف:٧.

ئەگەر خوای - بەبەزەی - لێم خۆش ببێت ئەوە ڕزگار بووم لەسەختی و نارەحەتی دورو درێژی قیامەت، ئەگەر لێشم زویر بێت دەی قوڕ بەسەرم بۆ کرێ بڕوم، داوا لەو خوایە دەکەم، کە جگە لەو خوایەی تر نی یە - تا بەبەرزیی خۆی لەئاگری دۆزەخ بمپارێزێت و بمباتە ناو ڕەزامەندی خۆی و بەهەشتەوە.[٢]

لەم وتەیەی عمرەوە ئەوەمان بۆڕون دەبێتەوە،کە ئەم پیاوە لەنێوان ترس و هیوادا ژیاوە، بێگومان کۆکردنەوەی ترس و هیوا - الخوف و الرجاء - پێکەوە لەبیروباوەڕی سەلەفی صالح بووە، ئەوەش پلەیەکی مام ناوەندە لەنێوان دڵنیا بوونی باوەڕدار لەسزای خواو بێ هیوا بوون لەبەزەیی خوا، سەلەفەی صالح ئوممەت لەخوا ترساون، بەڵام چاوەڕێی بەزەیشی بوون.[٣]

ئەوانە لەو کەسانە، کە خوای گەورە دەربارەیان دەفەرموێت : ﴿ أَمَّنْ هُوَ قَٰنِتٌ ءَانَآءَ ٱلَّيْلِ سَاجِدًا وَقَآئِمًا يَحْذَرُ ٱلْءَاخِرَةَ وَيَرْجُواْ رَحْمَةَ رَبِّهِۦۗ ﴾ الزمر: ٩.

---

١ - المعرفة والتاريخ للفسوي(١٦١٠).

٢ - سيرة عمر لابن الجوزى لا ٢٤٤.

٣ - الأثار الواردة عن عمر بن عبد العزيز في العقيدة (١/ ٢٤٥).

دووەم: عمرو ناوە جوانەکانی خوا.

ناوە جوانەکانی خوا، بریتی لەکۆمەڵی ووشە، کە مانانی تەواوی وبێ لەکەیی دەدات بەخوا بەبێ لێچواندن -المماثلة- و بەدوور ڕاگرتنی لەهەموو مانای ناتەواوی و نەنگی یەك.[1]

ناوە جوانەکانی خوا کۆمەڵێك ناون،کەخوای گەورەیان پێ بانگ دەکرێت و، لەقورئان و سوننەتدا هاتوون، مانای پیاهەڵدان و سەناخوانی دەبەخشن.[2]

لەڕێگەی نامەو ووتارەکانی عمری کوڕی عبدالعزیزەوە، هەندێ لەناوە جوانەکانی خوا ڕوون دەکەینەوە، پرۆگرامی عمررحمه الله پڕاو پڕ پرۆگرامی قورئان و سوننە بوو، هەندێ لەبیرو باوەڕەکانی ئەهلی سوننە دەربارەی ناوە جوانەکانی خوا دیاری کراون، لەژێر ڕۆشنایی کۆمەڵی ووتەی عمری کوڕی عبد العزیزرحمه الله لەوانە:

١- ناوە جوانەکانی خوا ئەزەلین واتە هەر بوون و هەر دەمێنن و عمری کوڕی عبد العزیز دەڵێت: گەرەترین تێنەگەیشتن لەخوا ئەوەی واگومان بەرێت زانیاری لەپێش بەدیهێنانەوە بووە، بەڵکو هەردەم خوای گەورە بەتەنها خۆی هەموو شتێکی زانیوە و بەسەر هەموو شتێکیشدا بینەر بووە پێش ئەوەی هیچ شتێك دروست بکات و پاش ئەوەش.[3]

عمر لەم خاڵەدا ئەوەی چەسپاند، کە هەر دوو سیفەتی - علیم و شهید - بەئەزەلی - هەمیشەیی - بۆ خوا دووپات دەکاتەوە ئەهلی سوننەو جەماعەیش هەمان بیرو ڕایان هەیە.[4]

٢- ناوە جوانەکانی خوای تەعالا - تەوقیفیە - واتە: قوئان و سوننە دیاریان کردوە و بۆ چوونی کەسی تێدا نی ئەمەش ڕاو بۆ چوونی ئەهلی سوننەو

---

١ - نهج اهل السنة والاشاعرة في توحيد الله (٢/ ٣٩١).
٢ - الآثار الواردة(١/ ٢٧٦).
٣ - الأثار الواردة عن عمر بن عبد العزيز في العقيدة (١/ ٣٠٤).
٤ - هەمان سەرچاوە (١/ ٣٠٥).

جەماعەیە، لە ووتەکانی عمردا ئەوەبەدی دەکرێت، چونکە تەنها ئەو ناوانە بۆ خودا دەچەسپێنێ، کە خواو پێغەمبەر ناویان هێناوە و هەر ئەوانەش ڕاستن، چونکە دروست نی یە بەناوێك خوای گەورە بانگ بکرێت، کە لە قورئانی پیرۆزدا لەسوننەتی پێغەمبەرﷺ نەهاتبێت.[١]

٣ـ ناوە جوانەکانی خوا وەك ناوون لەهەمان کاتدا سیفاتیشن، ناون چونکە مانای زاتێك دەگەیەنن، سیفەتیشن چونکە هەریەکەیان مانایەکی تایبەتی هەیەو لەلایەن ناوەوە هەموویان یەك ناون بۆ خوای تەعالا، بەڵام هەریەکەو مانایەکی هەیە، وەك رحمن و رحیم و حی و هەموویان ناوی خوان، بەڵام مانای (الحی) بەمانای (الرحمن)نایەت و دوو مانای لەیەك جیان.[٢]

بیرو باوەڕی زانایانی چاکی پێشوو ـ سلف الصالح ـ دەربارەی یەکتا پەرستی لەناوە جوانەکانی خودادا، بە پێچەوانەی هەندی دەستە وتاقمی بەناو سەربەئیسلام وەك (جەهمی)یەکان بوون، کە جگە لە دوو ناو نەبێت، کە (خالق، قادر)ە،ئیتر هیچ ناوێکی نادەنە پاڵی خوا، ئەمەش لەبەر ئەوە بوو، کە ئەو تاقمە گومانیان وابوو، یەکتا پەرستی هەموو شتێ دەخاتە ئەو لاوە، دان نان بە ناوانەدا دان نانە بەشتی پێش هاتوو ـ حادث ـ.[٣]

بەڵام ئەمانە سەریان لێ تێك چووە، چونکە موسڵمانان بە قورئان و سوننەت بووە بە موسڵمان دەبێت واز لەهەموو داهێنان و لادان و ماناکردنێکی هەڵە ـ تأویل ـ بهێنن کە سەردەکێشێت بۆ بێ باوەڕی.خوای گەورەش دەفەرموێت: ﴿وَلِلَّهِ ٱلْأَسْمَآءُ ٱلْحُسْنَىٰ فَٱدْعُوهُ بِهَا ۖ وَذَرُوا۟ ٱلَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِىٓ أَسْمَـٰٓئِهِۦ ۚ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا۟ يَعْمَلُونَ﴾ الاعراف: ١٨٠.

---

١ ـ الآثار الواردة عن عمر بن عبد العزيز في العقيدة (١/ ٣٠٥).

٢ ـ القواعد المثلي لا ٨.

٣ ـ منهاج السنة(٢/٥٥٦).

هەندێ لەناوەکانی خوا باس دەکەین، کە لەلەو وتارەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز دا هاتووە لەوانە:

١- (الرب) واتە: پەروەردگار و هەمووجاری عمر بەو ناوەوە هاواری دەکرد خواو دەیوت: ((یارب انفعنی بعقلی))[١] واتە: ئەی پەروەردگار کەڵك سوود بخەرە ناو ژیریمەوە بۆم، (الرب) یەکێکە لە ناوە جوانەکانی خوا وەك خوای گەوەرە دەفەرموێت: ﴿بَلْدَةٌ طَيِّبَةٌ وَرَبٌّ غَفُورٌ﴾ سبأ: ١٥، مانای ووشەی (الرب) واتە: سازێنەری شتەکان و، (رب الشئ) واتە: خاوەنی شت، خوایﷻ خاوەنی هەموو بەندەکانیەتی و سازێنەری کارو باریانە.[٢]

٢- (الحيّ)، واتە: هەمیشە زیندوو، عمری کوڕی عبد العزیز هاوڕێیەکی هەبوو، ئاگاداریان کردەوەو، کە مردووە بەمەبەستی پرسە خۆی گەیاندە ماڵ و منداڵەکەی، ئەوانیش هەر دەگریان و هاواریان دەکرد بەسەریدا و ئەویش پێ ی ووتن: ئەم مردووەتان ڕزق و ڕۆزی ئێوەی نەداوە، بەڵکو ئەوەی ڕزق و ڕۆزی ئێوە دەدات خوایەکی زیندوو نەمرە.[٣]

ووشەی (الحيّ) یەکێکە لەناوە جوانەکانی خواو لەو بارەیەشەوە قورئانی پیرۆز دەفەرموێت: ﴿ٱللَّهُ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلْحَىُّ ٱلْقَيُّومُ﴾البقرە: ٢٥٥.

مانای زیندووش ئەوەیە، کە بەردەوام بووە و نەمانیشی بەسەردا نایەت، ووشەی (زیندوو) لەتەواوکاریەکانی سەرجەم سیفاتەکانی وەك(العلم) القدرە، السمع، البصرو...هتدە).[٤]

٣- (الواحد القهار) عمری کوڕی عبد العزیز بە موزاحیم ی ووت: ئەی موزاحیم ئیمە بە خۆرو مانگ لە ماڵ دەرناچین، بەڵکو پشت بە خوای (واحد القهار)

---

١ ـ سیرة عمر بن عبد العزین، لابن عبدالحکم لا ٦٨.

٢ ـ الاثار الوارد (١/ ٢٨١).

٣ ـ هەمان سەرچاوە(١/ ٢٨٨).

٤ ـ اشتقاق اسماء الله الحسنی لا ١٠٢.

دەرەدەچین.[١]

دەربارەی ئەو ناوەی پەروەردگار قورئـان دەفـەرموێت: ﴿ يَوْمَ تُبَدَّلُ ٱلْأَرْضُ غَيْرَ ٱلْأَرْضِ وَٱلسَّمَٰوَٰتُ وَبَرَزُوا۟ لِلَّهِ ٱلْوَٰحِدِ ٱلْقَهَّارِ ﴾ابراهيم: ٤٨.

مانای (واحد القهار)، واتە: تونها خـۆی خـاوەنی گـەورەیی و نـاو سـیفاتی جیـاو کاری گەورەو مەزنە لە هەموو جیهانیانـدا، هـەمووی لـەژێر دەستەلاّـی ئـەو دایـە و بەبێ فەرمانی ئەو هیچ شتێك نە دەجولێت و نە لە جولەیش دەکەوێت.[٢]

٤ـ (العلي العظيم) عمری کوڕی عـب العزیـز نامـەی دەنووسـی بـۆ سـەرکردەکانی سوپا و لە کۆتایی نامەکەدا دەینوسی.... و لَا حَوْلَ ولا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ العلي العظيم)[٣]

ئەو دووناوە لەناوە جوانەکانی خـوای گەورەیـە، خـوای گـەورە دەفـەرموێت: ﴿وَلَا يَـُٔودُهُۥ حِفْظُهُمَا ۚ وَهُوَ ٱلْعَلِىُّ ٱلْعَظِيمُ ﴾البقـرة: ٢٥٥، (العلـی) بلنـدەو لەسـەر عەرشـەکەیەتی و بـەرزە، بـەرزە چـونکە زاڵـە بەسـەر هـەقوو دروسـتکراوەکانیدا، بەرزەبەوەی کە سیفاتنی تەواوی لە خۆ گرتووە.[٤] (العظـیم)، واتـە: بەئەندازەیـەکی وا بەرزە، کـە هـەموو لوتبـەرزو دەسـتەڵاتدارەکان نـزمن لەبەردەمیـدا و لـە ئاسـتی پـەروەردگاردا هـەموو پاشـاکانی دنیـا سـەر شۆڕن وبـێ دەسـتەڵاتت، دەی پـاك و بێگەردی بۆ ئەو خوایەیە، کە خاوەنی گەورەیی یەکی گەورەیە.[٥]

سێ یەم: بیرو باوەڕی عمر دەربارەی سیفاتەکانی خوا:

سیفەتەکانی خوا کۆمەڵە سـیفاتێکی تـەواون بـەردەوام بـە خـواوە بەنـدن وەك: (علم، حکمە، بصر، الیدین، الوجە...هتـد، کـە هـەموویان خـوای گـەورە دەربـارەی سیفاتی خۆی لە قورئاندا، یان لەسەر زمانی پێغەمبەرەکەیﷺ بۆی باسکردووین.

---

١ ـ سيرة عمر بن عبد العزيز، ابن عبد الحكم لا ٣٢.

٢ ـ تفسير السعدي لا ٤٢٨.

٣ ـ سيرة عمر (ابن عبدالحكم) لا ٨١.

٤ ـ تفسير السعدي، لا ١١٠.

٥ ـ هەمان سەرچاوە.

کەواتە یەکتا پەرستی خوا لەسیفاتیدا بەوە دەبێت، کە هەموو ئەو سیفاتای خوا داویەتی بە خوێنی ئیمەش بۆی بڕیاربدرین و، ئەمەش ڕەوشتی سەلەفی صالّحی ئوممەتی ئیسلامە، کە هەموو ئەو سیفەتانەی خوا بۆ خۆی بڕیارداوە ئێمەش بیدەینە پاڵی و بەپێچەوانەشەوە چی لەخۆی بەدور گرتووە وئێمەش بەو جۆرە بە دورەی بگرین لێی بەبێ پرسیار کردن لە چونیەتی و لێچواندن، یان لادانی ماناکەی، یان لەکار خستنی ماناکەی.

کەواتە ڕێرەویان لە داننان بە سیفەتەکانی خودا بەبێ لێچواندنی دروستکراوەکانی و واتە بەبێ بەکارهێنانی (تشبیه)و یان لەکار خستنی(التمطیل) وەك خۆی لەقورئاندا وفەرموێت: ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾، واتە: دوورە لە لێچواندن نموونە، ئایەتی ﴿وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾، واتە: بەرپەر دانەوە بێ باوەڕی، یان لەکارخستنی ماناکانی یەتی.[١]

ئەوەش هەندێ لەو سیفاتانەی یە، کە دیسان خوا بۆخۆی داناوە وەك عمری کوڕی عبد العزیزیش بۆ خوادای جێگیرکردوەن.

١ـ (النفس)، واتە: بەمانای خوا خۆی، عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی نووسی بۆ (ضحاك)ی کوڕی عبدالرحمن و پێ ی ووت: پاشان، خوای ـ عز وجل ـ ئیسلامێکی بۆ ناردوین، کە (خۆی) پێ ی ڕزای یە، لە ڕێزداریشی کردوە لەلای بەندەکانی بەوەی، کە هیچ ئاینێکی تر قبوڵ ناکات جگە لەئیسلام.[٢]

ئەمەش لەوە وەری گرتوە، کە خوای گەورە لەقورئاندا بۆ خۆی داناوە و فەرمویەتی: ﴿وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ﴾، واتە: خوا دەتان ترسێنێت لەخۆی، پێغەمبەری خوایشﷺ فەرموویەتی: ((لا أحصی ثناءً علیك، انت کما اثنتین علی نفسك))[٣]، واتە: ئەی پەروەردگارم ناتوانم بە جۆرە سەنا خوانت بم وەك چۆن خۆت وەسف و سەنای خۆتت کردوە.

---

١ ـ مجموع الفتاوی(٣/٨).

٢ ـ سیرة عمر (ابن عبد الحکم)لا ٨٦.

٣ ـ مسلم ژ ٤٨٦.

٢- (الوجه)، واته: (دەم و چاو)و عمر نامەیەکی نارد بۆ خەواریجەکان و تیایدا ووتی: (سوێند دەخۆم بەخودا ئەگەر کوڕی من بوونایە، خوێنی هەمووتانم دەرشت لەپێناوی ڕووی خواو پاداشتی قیامەت).[١]

سیفەتی باسکردنی دەم و چاوو - وجە - لەو سیفەتە تایبەتمەندیانەیە، کە قورئان و سوننە باسیان کردووە، وەك قورئان دەفەرموێت: ﴿وَٱلَّذِينَ صَبَرُواْ ٱبۡتِغَآءَ وَجۡهِ﴾الرعد: ٢٢. پێغەمبەری خوا ﷺ داوای لەزەت و چێژی بینینی ڕوومەتی پەروەردگار دەکات و، دەفەرموێت: ((واسألك لذة النظر الى وجهك)).[٢]

٣- (القدره)بە توانا، عمری کوڕی عبد العزیز نامەی نووسی بۆ هەندێ لە کاربەدەستەکانی ووتی: پاشان... ئەگەر جارێك توانا و دەسەلاتت وای لێ کردیت زوڵم لەخەڵکی بکەیت، ئەوا تواناو دەسەلاتی خوات بیر بکەوێتەوە بەسەر تۆوە، کە ئەوەی تۆ دەیکەیت دەڕوات و ئەوەی خوا دەیکات دەمێنێتەوە).[٣]

لەنامەیەکیشدا بۆ ڕەدی(قەدەری)یەکان دەڵێت: ((... توانای خوای گەورە زۆر لەوە زیاترە، کە کەسێك بتوانێت زانیاری خوا هەڵوەشێنێتەوە).[٤]

خوای گەورەیش خۆی لەقورئاندا سیفەتی توانای بۆ خۆی بڕیارداوە، ﴿إِنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيۡءٖ قَدِيرٞ﴾ البقره: ٢٠.

چوارەم: ناهێڵێ گۆڕ بکرێتە مزگەوت

(اسماعیل)ی کوڕی (حکیم) لەعمر کوڕی عبد العزیز بیستووە، کە دەیووت: دواین وتەی پێغەمبەری خواﷺ ئەمەبوو: ((قاتل الله اليهود والنصارى اتخذوا قبور انبيائهم مساجد، لايبقى - أوقال - لا يجتمع دينان بارض العرب))،[٥] واتە: خوا

١ ـ سيرة عمر (ابن عبدالحكم)لا ٧٥.
٢ ـ صحيح الالباني في صحيح سنن النسائي (١/ ٢٨٠، ٢٨١).
٣ ـ سيرة عمر (ابن الجوزى)لا ١٢٥.
٤ ـ الحلية(٥/ ٣٧٤).
٥ ـ البخاري،١٣٣٠.

جولەكـە و گـاور لـەناو بـەرێت، كـە گـۆڕى پێغەمبـەرەكانى خۆيانيـان دەكـرد بـە مزگەوت، نابێ بمێنێ، يان فەرمووى - دووئاين نابێ لـەزەوى عەرەبيـدا كۆبننـەوە. (حـصينى) بـۆى گێڕاينـەوە، كـە عمـرى كـوڕى عبـدالعزيز قەدەغـەى كـردوە قـەبر بەخشت هەڵببەسترێت.[١]

ئـەم فەرموودەيـەى، كـە عمـر‌رحمه‌الله دەگێڕێتـەوە ئـەو ئاگاداريـەمان بـۆ ڕوون دەكاتەوە، كە پێغەمبەرى خـوا‌ﷺ بـۆ ئوممەتەكـەى كـردووە، كـە گۆڕەكـان بكـەن بەمزگەوت و ئەوكارەش كارى جولەكەو گـاوەرو موسـڵمانيش قەدەىغـەى لێ كـراوە چاو لەو دووتاقمە نەفرەت لێكراوو گومڕايە بكات، بـەدەقى قورئـانى پـيرۆز، پێشتر باسمان كرد عمر بەرگرى كردوە لەوەى گۆڕ هەڵبەسترێت.[٢]

كاتێ وەليدى كوڕى عبد الملك فەرمانى دەركرد مزگەوتەكەى پێغەمبـەر‌ﷺ نـوێ بكاتەوە و لەو كاتەدا عمرى كوڕى عبدالعزيز‌رحمه‌الله ئەميرى شارى مەدينە بـوو، پـێ ى ووتبو، كە ئەو كارە بكات و ژورەكانى پێغەمبەر‌ﷺ و ژوورەكەى عائيشە‌رضي‌الله‌عنها، كـە گۆڕى پێغەمبەرى خواو دوو يارەكەى لێ بوو- بيخاتە سەر مزگەوتەكە، بەڵام عمر‌رحمه‌الله كۆتايى گۆڕەكانى بە ديوارێك لە مزگەوتەكـە جيـا كـردەوە، تـا نـەوەك نوێـژ خـوێن ڕووبكاتـە گـۆڕى پێغەمبـەرو نوێـژ بكـات، ئەمـەش لەوكاتـەدا بـوو، كـە ديـوارى مزگەوتەكە ڕووخا و بـەو شـێوەيە دروسـتى كـردەوەو مزگەوتەكـەى كـرد بـە پێـنج ڕوكن.[٣]

مەبەست لەوكارەش: عمرى كـوڕى عبـدالعزيز رحمه‌الله ويستى بەژيرانـە و حيكمـەت خۆى دەرگاكان لەسەر هاوبەشى پەيدا كردن دوابخات؛ وەك چۆن لە ووتـەى زۆرێـك لەو كەسانەى لەسەردەمى دروستكردنەوەى بە مزگەوتەكەدا ئامادەبوون لەمەدينـە، گومانيشى تێدا نى يە، كە مزگەوت كردنى گۆڕەكەى پێغەمبەريان هەر گۆڕێكى تر و قەدەغە كردنى پێغەمبەر‌ﷺ لەوكارە لەبەر ئـەوە بـوو، كـە بەگـەورە سـەير كردنـى

---

١ - سيرة عمر (ابن الجوزى)لا ٢٤٦.
٢ - الاثار الواردة(١/ ٢٦٤).
٣ - هەمان سەرچاوە(١/ ٢٦٥).

گۆڕەکەی ئەویان هەر گۆڕێکی تر سەردەکێشێ بەرەو هەڵخلسکان و پاشتریش بەرەو کوفر و بێ باوەڕی وەك چۆن گەلانی پێش ئیسلام چاری بوون.[١]

عمریش رحمه الله قەدەغەی ئەوەشی کرد، کە گۆڕەکەی خۆی هەڵبستن لەدوای خۆی بۆ ئەو مەبەستە وەسیەتنامەیەکی نوسیبوو، ئەمەش لەسەر دەمێکدا بوو، کە بیرو باوەڕیان پاك و بێگەرد بووە، بە بەراورد لەگەڵ سەدەکانی دواتردا، بەڵام بە تێگەیشتنە وردەکەی لەمەبەستەکانی سونەتی پێغەمبەر ﷺ و شوێن کەوتنی بەرنامەی دروست کەبەرنامەکەی پێغەمبەرو یارە ڕاشیدەکانی بوو، خوای یارمەتی دا بوو، تاوەسیەت بکات، گۆڕەکەی هەڵ نەبەستن نەوەك بکرێتە مزگەوت، واتە فریای مەسەلەکە کەوت پێش ئەوەی تەشەنە بکات.

گومانی تێدا نی یە، کە ئەو بۆ چوونەی عمری کوڕی عبدالعزیز پڕاو پڕ جێ بەجێ کردنی ئەو فەرموودە صحیحەیە کە مسلم لە جابری کوڕی عبدالله وەدەیگێڕێتەوە، کە دەڵێت: ((نهى النبيﷺ ان يجصص القبر وان يقعد عليه وان بنى عليه))،[٢] واتە: پێغەمبەر ﷺ قەدەغەی کردووە قەبر هەڵبەسترێت، یان لەسەری دابنیشن، یان دیواری بۆ بکرێت.

پێنجەم: مانای باوەڕ لەلای عمری کوڕی عبدالعزیز:

عەدی کوڕی عەدی دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله بۆی نوسیم: (پاشان...باوەڕ کۆمەڵێك فەرزو شەرع و حدود و سننەتن، هەرکەسێك بەتەواوی ئەنجامیان بدات ئەوە باوەڕی تەواو ی هەیەو هەرکەسێکیش بەتەواوی نەیانکات ئەوە باوەڕی تەواو نەکردوە، ئەگەر بمێنم بەجوانی بۆتان ڕوون دەکەمەوە، تا کردەوەیان پێ بکەن، ئەگەر مردیشم ئەوە زۆر حەزم لەمانەوە نی یە لەناوتاندا).[٣]

جەعفەری کوڕی بەرقان دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی بۆ نوسین و پێمانی ووت: (... پاشان... لقەکانی ئاین و پایەکانی ئیسلام - باوەڕ بوونە

---

١ - مسلم ژ: ٩٧.

٢ - فتح الباري على صحيح البخاري(١/ ٢٥).

٣ - فتح الباري على صحيح البخاري(١/ ٤٥).

بەخوای گەورەو بەرپاكردنی نوێژ و دەركردنی زەكاتە و نوێژەكانتان لەوەختی خۆیدا ئەنجام بدەن).[١]

عمر‌رحمه‌الله ئەوەی روون كردەوە، كە باوەڕ كۆمەڵێ فەرمانە وەك نوێژ و ڕۆژوو كۆمەڵێ شەریعەتە وەك بیرو باوەڕ ئیسلامیەكانی وەك باوەڕ بەخوا و فریشتەكان و كۆمەڵی(حدود)ەوەك مەی خواردنەوە وشەرواڵ پیسی، كۆمەڵێ سوننەتیشە وەك نوێژو ڕۆژوو سوننەتەكانی ولابردنی شتی سەرە ڕێگا و كۆمەڵێ سوننە گەلی تریش، ئەمانە بەهەموویانەوە باوەڕە پێكدەهێنن.[٢]

ئەمەی كە عمر - باسی كرد - ئەو ڕاستی یە یەكە قورئان و سوننەت و ووتەی سەلەفی ساڵحی ئوممەت ڕوونیان كردۆتەوە، باوەڕ واتە: دەربڕین بەزمان، باوەڕ كردن بە دڵ، كردەوەكردن پێ ی بەئەندامەكانی لەش).[٣]

بەڵگەیەك لەسەر ئەوەی باوەڕ واتە: دەبڕین بەزمان خوای گەورە دەفەرموێت:﴿ قُولُوٓاْ ءَامَنَّا بِٱللَّهِ وَمَآ أُنزِلَ إِلَيۡنَا وَمَآ أُنزِلَ إِلَىٰٓ إِبۡرَٰهِـۧمَ ﴾البقرە: ١٣٦. فەرموودەی پێغەمبەرەكەیﷺ،كە دەفەرموێت:((امرتُ ان اقاتل الناس حتى يقولوا لااله الاّالله فمن قال لا اله الاّالله فقدعصم منىنفسه وماله لاّبحقه وحسابه على الله)).[٤]

بەڵگەش لەسەر ئەوەی، جێگیر بوونی باوەڕ لەنێوان دڵدا ووتەی پەروەردگارە، كە دەفەرموێ: ﴿ إِنَّمَا ٱلۡمُؤۡمِنُونَ ٱلَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ ٱللَّهُ وَجِلَتۡ قُلُوبُهُمۡ ﴾ الانفال: ٢، واتە: باوەڕدارەكان هەركاتێ خوایان خرایەوە یاد دڵیان حەشۆكە دەكات. واتە: حەشۆكە كردنی دڵی بەباوەڕ ناو هێناوە.

نامەیەكشی نووسی و تیایدا ووتی: ((داوا دەكەم لەخوا بە ڕەحم و بەزەیی و فراوانی فەزڵی خۆی، كە هیدایەت دراوان زیاتر ڕێنموونی بكات و گوناهبارانیش بخاتە سەر ڕێگای تەوبە و پەشیمانی)).[٥]

١ ـ الاثار الواردة(١/ ٥٤٣).
٢ ـ الاثار الواردة (١/ ٥٤٥).
٣ ـ هەمان سەرچاوە(١/ ٥٤٤).
٤ ـ مسلم ژ ٣٢.
٥ ـ الطبقات(٦/ ٣١٣).

شەشەم: باوەڕ بەڕۆژی قیامەت.

قسەکردن دەربارەی ڕۆژی دوایی زۆر لایەن دەگرێتەوەو، هەموو ئەو ڕووداوانەی دوای مردن دێنە دی وەك سزای گۆڕ و خۆشی یەکانی و زیندوو بوونەوەو لێپرسینەوە و پاداشت و سزا و بەهەشت و دۆزەخ، عمر دەربارەی ئەو بابەتانە ووتەی هیەو لەوانە:

١ـ سزای گۆڕو خۆشی یەکەی:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله بە پیاوێك دەڵێت: ((فلان کەس، دوێنێ سورەتی ﴿أَلْهَىٰكُمُ ٱلتَّكَاثُرُ ﴿١﴾ حَتَّىٰ زُرْتُمُ ٱلْمَقَابِرَ﴾م خوێندەوە، ئایا زیارەت کەر چەندی بمێنێتەوەو، پاشان ببرێت بۆ بەهەشت، یان دۆزەخ.[1]

جارێکیان ووتاری دەدات و دەیووت: ((ئەی خەڵکینە، ئایا نابینن ئێوە شت و مەکی لەناو چووەکان بەکاردەهێنن و لەماڵی مردواندا دەژین و لەخانەو ماڵی لەناوچوواندانەکە جاران دراوسێتان بوون و، تا دوێنێ لەگەڵتاندا بوون، کەچی ئەمڕۆ لەگەڕەکی خامۆشاندان، لەنێوان ئەوەیان، تا ڕۆژی دوایی لەخۆشی و نازونیعەمتی گۆڕدان، یان تا قیامەت لەناو ناخۆشی و سزای ناو گۆڕدان)).[2]

جارێکی تر لە(خەناسیرە) ووتاری دەداو دەیوت: ((هەموو ڕۆژێك ماڵئاوایی لە کەسێك دەکەن و بەخاکی دەسپێرن، گیان دەسپێرن و تەمەنی تەواو دەبێ، پاشان ئەیخەنە ناو جەرگەی زەویەوەو بەبێ پشتی دۆشەك ڕاجەکشێنن، لەخۆشەویستانی و لەهەموو شێ جیا بوویەوە، بەرەو ڕووی لێپرسینەوەو خاکنشین بو، دووچاری کردەوەکانی خۆی بوو، لە دوای خۆی زۆری بەجێ هێشتووە و، بەلام بۆ خۆی هەژارو نەدارە.[3]

---

١ ـ الحلية(٥/ ٣١٧).

٢ ـ سيرة عمر (ابن الجوزي)لا ٢٥٩ـ ٢٦٠.

٣ ـ سيرة عمر (ابن الجوزي)لا ٢٥٩ـ ٢٦٠.

٢ـ باوەڕ بە زیندوو بوونەوە دابەزینی خوا بۆ ساحەی مەحشەرو لێپرسینەوە:

عمری کوڕی عبدالعزیز‌رحمه الله لە خەناسیرە ووتاری دەدا و دەیووت: ئەی خەڵکینە، ئێوە بەهەوانتە دروست نەبوون، هەروایش وازتان لێنا هێنرێت، ئێوە گەڕانەوەیەکتان هەیە بۆلای خوا و خواش دادەبەزێتە گۆڕەپانەوەکە بۆ لێپرسینەوەو یەکلا کردنەوەی مەسەلەکان.[١]

هەروەها نامەی نووسی بۆ هەندێ لە کاربەدەستەکانی و ووتی: (.. پاشان.. لە بەر چاومە وابەندەکان گەڕانەوە و بەردەمی خواو، ئەویش ئاگاداری کرد لە هەمووشتێك، پاداشتی خراپەکارانی بەخراپە و چاکە کارانیشی بەچاکە دایەوە).[٢]

جەریری کوڕی حازم دەڵێت: ئەو نامەیەم خوێندەوە، کە عمری کوڕی عبدالعزیز نارد بووی بۆ عەدی، کە نووسیبووی: ((... وبزانە، کە کەس لە توانایدا نی یە هەموو کێشە و مەسەلەکان نێوان خەڵکی چارەسەر بکات و هیچ نەهێڵێتەوە، بەڵکو هەندێکی دوادەکەوێت بۆ ڕۆژی لێپرسینەوە ـ یوم الحساب ـ)[٣]

نامەیەکی نوسی بۆ عەدی کوڕی ارطاة ووتی: (پاشان... شەوێکێت دەخەمەوە یاد، کە بەیانی یەکەی ڕۆژی قیامەتە، ئای چ شەوێکە! ئای، کە بەرەبەیانێکە! لەسە ربێ باوەڕان زۆر قورس و ناڕەحەتە).[٤]

هەروەها نامەی دەنووسی بۆ هەندێ لە سوپاکانی و پێ ی دەووتن: (.. پاشان... ئامۆژگاریتان دەکەم لە خوا بترسن و بەردەوام لەگوێ ڕایەڵی ئەو دابن، هەر کەسێ حەزی لەبەهەشتە و لەدۆزەخ هەڵدێ دەی هەر ئێسا ئا لەم ڕۆژە بەتاڵانەدا، تەوبە یەکی وەرگیراو و، گوناهێکی لێ خۆش بوو، پێش ئەوەی ئەجەل بێت و تەمەنت کۆتایی بێت، ئەم کاتە بێ کاریانەیانەت بەکاربهێنە، چونکە خوا بۆیە بواری فەراهەم هێناون، تا لەڕۆژی قیپامەتدا تاوانباریان بکات و هیچ پارەو

١ ـ سيرة عمر (ابن عبد الحكم)لا ٤٢.
٢ ـ ذم الدنيا لابن ابي الدنيا لا ٨١.
٣ ـ في الزُهد هناد السرى (١/ ٢٩٩ـ ٣٠٠).
٤ ـ سيرة عمر (ابن الجوزى) لا١١٥.

پول و فیدیه یەك وەرناگیرێت، فێڵ و فڕ دەوەری نامێنێت، شاراوەکان ئاشکرا دەکرێن، شەفاعەتی تکاکاران دەوریان نامێنێت، خەڵکی بەکردەوەکانیانەوە بەرەو ڕووی دەڕۆن، هەریەکە بەپێ ی کردەوەکانیان بڵاوەی لێ دەکەن بۆ ماڵەکانیان، دەی خۆشبەختی بۆ ئەو کەسانەی گوێڕایەڵی خوا یان کرد، وەیل بۆ ئەو کەسانەی سەرپێچی خوایان کرد).[١]

باوەڕ بەڕۆژی دوایی و زیند بوونەوە و ئەوەی، کە خوای - عز وجل - هەموو خەڵکی کۆدەکاتەوەو حیکمەت لەو ڕووداوە گەورەەی و ناڕەحەتی و ئاستەمی لەسەر بێ باوەڕان، لە ووتارەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز داهاتوە و گومانی تێدانی یە باوەڕی بە ڕۆژی قیامەت لەگرنگترین بیرو باوەڕ ئیسلامی یە.

٣- کێشانە - المیزان.

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله دەڵێت: ئایا حاڵەتی مرۆڤی مردووانتان نەدیووە؟! دەم و چاویان نەماوە، ناوی لەبیر کراوە، وەك بڵێ ی هەرگیز لەناو خەڵکیدا نەبووەو ماڵ و حاڵی ئاوەدان نەکردۆتەوەو، دەی لەڕۆژێك بترسن، کە قورسایی زەڕەیەك کردەوە وون نابێت لەسەر کێشانە و تەرازوو دادەنرێت).[٢]

دەڵێ: (.. پەنا دەگرم بەخوا شتێکتان لێ قەدەغە بکەم و خۆم نەیکەم، کاسپی یەکەم: (بجدل الشافعی) لەباوکی یەوە دەگێڕێتەوە، کە هاوڕی ی عمر بووە دەڵێ: (مایە پوچ بێت، داماویم لەوەی ئاشکرا بێت، هەژاریم لەوی بەسەردا بێت، کەهەژارو دەوڵەمەندی بەکێشانەو پێوانەی ئەوی دی دەردەکەوێت). عمری کوڕی عبدالعزیز بینی ئایەتی ﴿وَنَضَعُ ٱلْمَوَٰزِينَ ٱلْقِسْطَ لِيَوْمِ ٱلْقِيَٰمَةِ ...﴾ الانبیاء: ٤٧ ، کۆتایی خوێندەوە لاشەی لار بویەوە خەریك بوو دەکەوت بەلا.[٣]

---

١ - سیرة عمر (ابن الجوزی) لا٢٢٥.
٢ - هەمان سەرچاوەلا ٢٣٤- ٢٤٤.
٣ - سیرة عمر (ابن الجوزی)لا ٢٥٥.

هەموو ئەم ڕووداوانەی پاش مردن وەك زیندوو بوونەوەو كۆبونەوە لەمەحشەر داو دابەزینی پەروەردگار - دابەزنێك شایستەی خوا بێت - بۆ یەكلا كدرنەوەو لێپرسینەوە، دانانی كێشانە، كە كێشانەیەكی ڕاستی و بەرجەستە یەو كردوەوەی بەندەكانی پێ دەپێورێت.[١]

(ابن مجمر) دەلێت: ئەبو ئیسحاقی زوجاجی دەڵێت: هەموو ئەهلی سونن لەسەر ئەوەن، كە لەقیامەتدا میزان و تەرازوو دادەنرێت، كردەوەی بەندەی پێ دەپێورێت، ئەو تەرازوە زمانی هەیە و دوولای هەیە بۆ كێشانی كدرەوەكانی، هەرچەندە (موعتەزیلە) ڕایەكی سەیریان هەیە لەسەر ئەو تەرازووە و دەڵێن: مەبەست لەتەرازووی كردەوەكان داد پەروەرییە، بەم ووتیەشیان پێچەوانەی قورئان و سوننەت دەكەن، چونكە خوا زۆر لەوەش گەورەترە، كە تەرازوویەك دابنێت و كردەوەی بەندەكانی بەبەرچاوی خۆیانەوە بكێشێت چاك وخراپی خۆیان ببین و شایەت بێت لەسەیان.[٢]

ئەم تەرازووەخوای یەش زۆر ووردە، كەم و زیاد ناكات و،خوای گەورەش دەربارەی دەفەرموێ:﴿ وَنَضَعُ ٱلْمَوَٰزِينَ ٱلْقِسْطَ لِيَوْمِ ٱلْقِيَٰمَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْـًٔا ۖ وَإِن كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا ۗ وَكَفَىٰ بِنَا حَٰسِبِينَ﴾الانبياء: ٤٧.

٤ـ حەوزی كەوسەر:

عمری كوڕی عبدالعزیز﵁ نامەی نووسی بۆ بەرپرسی دیمەشق پێ ی ووت: پرسیارم بۆ بكە لە (ئەبو سەلام) لەوەی، كە لە (ثوبان)ی خزمەتكاری پێغەمبەری خوا ﷺ دەربارەی (حەوز)ی - كەوسەر - چی بیستووە؟ ئەگرە ووتی بەڵێ بیستوومە بۆم بنێرە با بێت بۆ لام.[٣]

١ - الاثار الواردة عن عمر بن عبدالعزیز (١/ ٤٥٧).
٢ - فتح الباري (١٣/ ٥٣٨).
٣ - البداية والنهاية لة (الاثار الواردة)، (١/ ٤٦٢).

لەڕیوایەتێکی تردا هاتووە، کە عمری کوڕی عبدالعزیز ناردی بەدوای - ئەبو سەلامی حەبەشیدا- ئەویش هات بۆ لای ووتی: ڕێگا زۆر هیلاکی کردم و عمریش ووتی: مەبەستمان ماندوو کردنت نەبوو، بەڵام پێم گەیوە، کە تۆ دەربارەی حەوز فەرمودەیەکت لە(ثوبان)ەوە بیستووە، حەزم کرد لەدەمی خۆتەوە بیبیستم، ئەویش ووتی: لە (ثوبان)ەوە بیستم دەیووت: لە پێغەمبەری خوام ﷺ بیستووە، کە فەرموویەتی: ((ان حوضی من عدن الی عمان بلقاء،[1] ماءه اشد بیاضاً من اللبن، و أحلی من العسل، واکوابه عدد نجوم السماء، من شرب منه شربة لم یظمأ بعدها ابداً، واول الناس وروداً علیه فقراء المهاجرین))،[2] واتە: ئەو حەوزەی من درێژیەکەی لەعەدەنەوە، تاعمانی بە لقانە و ئاوەکەی لەشیر سپی ترو لە هەنگوین شیرینترو پەرداخەکانی بەئەندازەکانی ئەستێرەکانی ئاسمانەو هەرکەسێ یەك جار لێی بخواتەوە هەرگیز تینووی نابێت، یەکەمین تاقم، کە دەچنە سەری هەژارانی کۆچەریانن.

گومانی تێدانی یە باوەڕ بوون بە حەوزی کەوسەر یەکێکە لە بیرو باوەڕەکانی ئەهلی سوننە و جەماعە، بەبەڵگەی ئەو دەقانەی ڕاستەو خۆ باسی دەکەن و تاوای لێ هاتووە لە زۆر ی فەرموودەکانیدا بووە بە (تەوا تور).[3]

٥- پردی سیرات - الصراط -:

عمری کوڕی عبدالعزیز نامەیەکی نووسی بۆ برایەکی - موسڵمانان - و پێ ی ووت: ئەی برای خۆم، تۆ زۆربەی ماوەی گەشتەکەت بڕیووە و ماوەیەکی کەمت ماوەتەوە، دەی برای خۆم ئاگات لە پەڕینەوەکان بیت، کە وەحی بۆ پێغەمبەرەکەت کراوە لە قورئاندا، کە تۆ دەبێت بەسەر - پردەکەدا بڕۆیت - بەڵام نەوتراوە، کە ئایا دەگەیتە ئەو بەرەوە، یان دەکەویتە خوارەوە؟ نەکەی دنیا

---

١ - (الاثار الواردة)، (١/ ٤٦٣).

٢ - سیرة عمر (ابن الجوزی)لا ٣٧.

٣- تەواتور:واتەژمارەیەکی زۆرجیاجیا گێڕاویانەتەوە، کە گومانی تری تیا نامێنێ. وەرگێڕ.

بتخەڵەتێنێت، دونیاماڵی ئەو کەسەیە، کە ماڵی نی یە، پارە و سامانە بۆ ئەوکەسانەی پارەو سامانیان نی یە.[1]

ئەم ووتەی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله بەڵگەیە لەسەر باوەڕ بوون بە پردی سیرات، ئەمەش دوای نارِحەتیەکانی رۆژی قیامەت و لەو ڕۆژە دژوارەدا، کە خەڵکی دەدەن بەسەر ئەو پردەدا، کە بەسەر هەموو دۆزەخدا کێشراوە، لەموو باریکتر و لە شمشێر تیژترە، هەموو خەڵکی دەبێ بەسەریدا تێپەڕ بن و لە یەکتا پەرستان، تا گونهباران و سەر پێچی کەران و دوو ڕووەکان، بەر چاویان تاریک دەبێت و لە موسڵمانان جێ دەمێنن بەبەر بەستێك ناهێڵن لەگەڵ موسڵماناندا بچنە ئەو بەرەوە، هەر موسڵمانەو بەپێ ی کردەوەی چاکی خۆی نووری بێ دراوە بۆ ڕۆشن کردنەوەی بەر پێ ی خۆی، دەڕۆن بەسەر پردەکەدا هەندێك وەك هەورە بروسکە هەندێك وەك با، هەندێکیش بەهەزار حاڵ دەپەڕنەوە جارێ دەستیان بەر دەبێت و جارێك قاچیان بەر دەبێت و خۆیان دەگرنەوەو پرژی ئاگریان بەر دەکەوێت.[2]

قورئان و فەرموودەی پێغەمبەرﷺ ئەم پردەیان باسی کردوە، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَّقْضِيًّا﴾ مریم: ٧١، واتە: هەموو یەکێکتان دەبێت بدەن بەسەر ئەو پردەدا و ئەمەش بڕیارێکی نەگۆڕی پەروەردگارتە.

هەر لە سورەتی مریم یائەتی (٧٢) دەفەرموێت: ﴿ ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوا وَّنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا﴾، واتە: پاشان ئەهلی تەقوا و ڕزگار دەکەین لێ ی وستەمکارانیش لە نیواندا دەهیلێنەوە.

پێغەمبەری خواشﷺ دەفەرموێت: ((لایلج النار أحد بایع تحت الشجرة))، واتە: ئاگری دۆزەخ بەری کەسێك ناکەوێت، کە لەژێر درەختەکەدا بەیعەتی داوە، لەوێدا حەفسە- خێزانی- ووتی: ئەی خوای گەورە نافەرموێت: ﴿ وان منکم الا واردها ربك

١ - سیرة عمر (ابن الجوزی)لا ٣٨.
٢ - شرح الطحاویة لا ٤٧٠. لة (الاثار الواردة)، (١/ ٤٦٨)وەرگیراوە.

حتماً مقضیاً﴾، واتـه هـەموو کەسێك دەبێـت بـڕوات بەناویـدا؟ پێغەمبـەریش ﷺ فەرمووی: ئەی نەتبیستووە دەفەرموێت: ((ثم نجی الذین اتقوا ونذر الظالمین فیها جثیاً))؟ واتە: ئامارەی بەوە کرد، کە تێپەڕبوون بەسەر دۆزەخدا مانای ئەوەنی یە دەخرێتە ناوی یەوە، ووشەی (ورود)، واتە: تێپەڕین بەسەر پردی سیرات دا.[١]

کەواتـە دوو جـۆر تێپـەڕ بـوون هەیـە بەسـەر دۆزەخـدا: یەکـەم: تێپـەڕ بـوونی باوەڕداران بەسەر پردەکەدا بۆ ئەوە بەرەوە و عمریش ئەمەی دوایی مەبەست بوو.

٦ـ بەهەشت و دۆزەخ:

عمری کوڕی عبدالعزیز جارێکیان دەستی کـرد بـەگریان و فـاطمـەی خێزانیـشی دەستی کرد بەگریان و، پاشان چی لەماڵەکەدا بوو دەستیان کرد بەگریان، کەسیش نەیدەزانی بۆچی دەگرین، پاش ئەوەی ئارامی هێوری هاتەوە بەسـەریاندا، فـاطمـە ڕووی کردە عمـرو پـێ ی وت بـەقوربانت بم ئـەی ئـەمیری بـاوەڕداران ئـەوە بۆچـی دەگریایی؟

عمریش ووتی: ئەی فاگمە بیری ئەو ساتە وەختەم کرد، کە خـەڵکی گەڕانەتـەوە بەردەسـتی خـوداو دەسـتەیەکیان بـۆ بەهەشـت دەڕوات و دەسـتەیەکیان بـۆ نـاو ئاگر... پاشان هاوارێکی کرد و لەهۆش خۆی چوو.[٢]

سوفیان دەگێڕێتەوە دەڵێت:ڕۆژێکیـان عمـری کـوڕی عبـدالعزیز رحمه الله زۆر مـات و بێدەنگ بوو کاتێ هاوڕێکانی قسەیان دەکرد پێکەوە، بۆ ئەو ماتی یەی پرسـیاریان لێ کردووتیان: ئەی ئەمیری بڕواداران ئەوە چیە وا بێدەنگی؟

ئـەویش لەوەڵامـدا ووتـی: بـیرم لەخـەڵکی نـاو بەهەشـت دەکـردەوە، کـە چـۆن سەردانی یەکتریان دەکەن و، بیرم لە خەڵکی ناو دۆزەخ دەکردوە، کە چۆن هاوار و بۆڕە بۆڕ دەکەن تێدا، پاشان دەستی کرد بەگریان.[٣]

---

١ ـ شرح الطحاویة لا ٤٧١.

٢ ـ الرقة والبکاء لا ٧٦.

٣ ـ سیرة عمر (ابن الجوزی)لا ١٢٥.

هەروەها نامەی نوسی بۆ هەندێ لەسوپاکانی ئیسلام و پێ ی وتن: چاك بزانن ئەگەر بەندە خوا لێ ڕازیبێت و بڕواتە بەهەشتەوەهەرچی بەڵاو نەگبەتی دونیای بەسەر دادێت گرنگ نی یە، هەر وەك بەندەیەك خوا لێ ی بڕەنجێت و بیخاتە دۆزەخەوە چ سودێکی هەیە بۆی هەموو نازو نیعمەتە و خۆش گوزەرانی یەکانی دنیای؟ خەڵکی بەهەشت هەست بەنارەحەتی یەکانی دنیا ناکەن و خەڵکیدۆزەخیش هەست بەخۆشی و لەزەتەکانی دنیا ناکەن و ئەو شتانە هەموویان هەروەك نەبووبن وایە.[١]

(فضل)ی کوڕی (ربیع) دەڵێت: لە (فضیل)ی کوڕی (عیاض)م بیست دەیووت: جارێکیان کار بەدەستێکی عمرﷺ سکاڵای خۆی دەکرد بۆ عمر، عمریش نامەی بۆ نووسی و پێ ی ووت: ئەی براکەم، بیر لە شەونخونی نی یە نەبڕاوەو دوورودێژەکان دۆزەخ بکەرەوە، دەخیلت بم نەکەی پشت هەڵبکەیت لەوەی لەلای خوایەو لەئاکامدا بێ بەش و بێ هیوا بمێنیتەوە، هەر کە نامەکە گەیشتە ئەو پیاوە و، خوێندیەوە، بەخێرایی وڵاتانی بڕی و خۆی گەیاندەوە لای عمر،عمریش ووتی: ها خێرە بۆچی هاتویتەوە؟ کابرا ووتی: نامەکەت دڵی دەرهێنام، تا ئەو ڕۆژەی خوا گیانم دەکێشێت هیچ پۆست و بەرپرسیاریەتی یەك وەرناگرم.[٢]

ئەم باوەڕەی عمر بەبەهەشت و دۆزەخ لەوەوە سەرچاوەی گرتیبوو، کە قورئانی پیرۆز دەفەرموێت: ﴿إِنَّ ٱلْأَبْرَارَ لَفِى نَعِيمٍ ﴿١٣﴾ وَإِنَّ ٱلْفُجَّارَ لَفِى جَحِيمٍ﴾الانفطار: ١٣، ١٤، واتە: چاکەکارەکان لەناو نازو نیعمەتی بەهەشتدا دەبن و، خراپەکارەکانیش دەخرێنە ناو ئاگری دۆزەخەوە.

یان پێغەمبەری خواﷺ دەفەرموێت: ((ان احدكم إذا مات عرض عاليه مقعده بالغداة والعشي، ان كان من اهل الجنة فمن اهل الجنة، وان كان من اهل النار فمن اهل النار، يقال: هذا مقعدك حتى يبعثك الله يوم القيامة)).[٣] واتە: هەر یەکە لە ئێوە

---

١ ـ سيرة عمر (ابن الجوزی) لا ١٢٥.

٢ ـ هەمان سەرچاوە لا ١٢٤ـ ١٢٥.

٣ ـ مسلم ٢٨٦٦.

بمرێت هەموو ئێوارەیەك سەرەنجامی خۆی پێ پیشاندەدرێت، ئەگەر بەهەشتی بێت بەهەشت و ئەگەر دۆزەخی بێت دۆزەخی پێ پیشاندەدرێت، پێی دەڵێن: ئەمە شوێنی خۆتە، تا ئەو کاتەی زیندو دەکرێتەوە.

٧ـ بینینی خوای گەورە لەبەهەشتدا:

عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی نووسی بۆ هەندێ لەسەر بازەکانی و پێ ی ووتن: پاشان... ئامۆژگاریت دەکەم بەوەی لەخوا بترسە و دەس بگرە بە فەرمانەانی یەوە و ئاینەکەی لە گۆش بگرە، قورئانەکەشی بکەرە بەرنامەی ژیانت، هەر لەخوا ترسانە، کە خاوەنەکانی لەخەشم و توڕەیی خوا دەپارێزێت، هەر بەو هۆیەشەوە دەبنە (ئەولیاء)و بەرزیان دەکاتەوە، هەر بەو هۆشەوە بوونەتە هاوڕێ ی پێغەمبەرران و بەو بۆنەیەشەوە ڕوویان جوان دەبێت و تەماشای پەروەردگار و خولقێنەرەکەیان دەکەن.[١]

ئەم باوەڕەی عمریش لەقورئانی پێغەمبەرەوە سەرچاوەی گرتبوو، مە خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ ﴿٢٢﴾ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ﴾ القیامە ٢٢ـ ٢٣. واتە: کۆمەڵە دەموچاوێك جوان و گەشاون لە ڕۆژی قیامەتدا و بۆ خوای گەورە دەڕوانن.

(مهیب) دەگێڕێتەوەو دەڵێت: لە پێغەمبەری خوایان پرسیﷺ دەربارەی مانای ئەو ئایەتەی، کە دەفەرموێت: ﴿لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ﴾ یونس: ٢٦، واتە: بۆ ئەوکەسانەی چاکە کارن چاکەو خۆشی هەیە لەگەڵ شتی تریشدا، لەوەلامدا فەرمووی: ((اذا دخل اهل الجنة الجنة واهل النار النار يناد مناد: يا اهل الجنة، ان لكم عند الله موعداً يريد ان ينجزكموه، فقالوا: الم تبيض وجوهنا و تثقل موازيننا و تجرنا من النار، قال: فيكشف الحجاب فينظر اليه، فوالله ما اعطاهم الله شيئا احب اليهم من النظر الى ربهم عزوجل)).[٢]

---

١ ـ الرد على الجهمية للدارمي.

٢ ـ مسلم ٢٩٧.

واتە: دەربارەی ووشەی (شتی زیاتریش هەیە) پرسیاریان لە پێغەمبەر ﷺ کردو ئەویش لەوەڵامدا فەرمووی: هەرکاتێ بەهەشتی یەکان خرانە ناو بەهەشتەوە و دۆزەخییەکانیش فڕێ درانە ناو دۆزەخەوە، هاوار چی یەك هاوار دەکات: ئەی خەڵکی بەهەشت، خوای گەورەر پەیمانێکی تری ماوەو دەیەوێت بۆتان بەرێتە سەر، هەر هەموو وتیان: کوا چی ماوە؟ دەم و چاومان سپی و جوان بووە و کێشانەی کردەوەی چاکمان قورس کراوە و لە ئاگریش پارێزراوین، دەفەرموێت: پەردە لادەدرێت و هەموو تەماشای خوای پەروەردگار دەکەن.سوێند بەخوا هیچ نازو نیعمەتێکی پێ نە داون لەبەهەشتدا ئەوەندەی تەماشا کردنی پەروەردگار خۆش و بەچێژ بێت لەلایان.

حەوتەم: دەستگرتن بە قورئان و سوونەت و ڕێرەوی خەلیفەی ڕاشیدەکانەوە:

١ـ دەستگرتن بەقورئان و سوننەتەوە:

کاتێ عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله بو بە خەلیفە نووسی: پاشان... من وەسیەتان پێ دەکەم تەقوای خواتان هەبێت و دەست بگرن بە قورئانەوە و پابەند بن بە سوننەت و ڕێنموونی یەکانی پێغەمبەرەکە یەوەﷺ.[١]

هیچ کەس بۆی نی یە لە خزمەت و قورئان و سونەتدا رای خۆی بسەپێنێ، یان کاری پێ بکات، بەڵکو دەبێت دەقاو دەق جێ بەجێیان بکات.[٢] (ئەوەی لەدڵمدایە بۆ ئومەتەکەی محمدﷺ ئەوەیە، کە شوێن قورئان سوننەت بکەون و لە هەواو ئارەزووات دوور بکەونەوە، کار کردن بەشتی تر جگە لە قورئان نەڕێزو نەکەرامەی دونیاو ئاخیرەتی تێدانی یە.

باچاك بزانێت ئەوەیدەیەوێت بزانێت،کە بەخواحەزدەکەم گیانم دەربچێت و، بەڵان خەڵکی لەسەر شتێکی تر جگە لە قورئانی پەروەردگار ەکەیان و سوننەتی

---

١ ـ سيرة عمر ابن عبد الحكم لا ٦٥.

٢ ـ هەمان سەرچاوەلا ٦٨، هەمان سەرچاوەی دوەم (١/ ٢٨٧).

پێغەمبەرەکەیان گوشی یەکەم و شوێن شتێکی تریان ئەخەم، ئەو دوو سەرچاوەیەی، کە خەڵکانێکی پێش ئێمە لەسەری ژیان و هەر بەوشێوەیەش خوای گەورە گیانی کێشان، بێ نرخ ترین و خەمناك ترین کەس لام ئەوکەسانەن، کە دەیانەوێت پێچەوانەی ئەو ڕێبازە بن.[١]

لە شوێنێکی تردا، دەڵێت: ((خوا کۆمەڵێك فەرزو و کۆمەڵێك سوننەی داناوە هەر کەسێك کاریان پێ بکات دەگاتە سەر فرازی و هەر کەسێکیش وازیان لێ بهێنێت لەناو چووە)).[٢]

دەڵێت: ((خۆزگە خۆم و ئێوەشم وا لێ دەکرد کارتان بە قورئانی پیرۆز دەکرد، هەرکاتێ سوننەتێکم جێ بەجێ بکردایە و ئەندامێکم تیا بچوایە، تا لە کۆتاییدا گیانم دەر بچووایە)).[٣] نامەیەکی نووسی بۆ خەواریجەکان - تیایدا پێ ووتن: ((پێغەمبەری خوا ﷺ وچوار یارەکەی دوای خۆی کۆمەڵێ سوننەتیان بەجێ هێشتووە بۆمان، دەست پێوە گرتنیان دەست گرتنە بە قورئان وەو هێزو گوڕ و تینە بۆ ئاینەکەی خوا، بۆ کەس نی یە، دەستکاری کردن و گۆڕینیان، یان هەوڵ بدرێت بە پێچەوانەی یانەوە کار بکرێت، هەر کەسێ ئەو ڕێگایە بگرێتە بەر ئەوە ڕێنموێنی کراوە، هەر کەسێکیش بەتەمای سەر کەوتن بێتپێیان ئەوە بێ سەرکەوتووە، هەر کەسێکیش وازیان لێ بهێنێت و ڕێبازێکی تر بگرێتە بەر ئەوە خوا دەستی لێ بەر دەدات و دەیخاتە نێو ئاگری دۆزەخەوە، کە خراپترین شوێنە)).[٤]

ئەو ئاسەوارانەی لە عمری کوڕی عبدالعزیز نقلّ کراوە بۆمان دەربارەی دەستگرتنی بە قورئان و سوننەتەوەو ئەو پەڕی هەوڵ و تێکۆشانی لەپێناو جێگیر کردنیان، ئیتر با لەوپێناوەشدا پارچە پارچەی ئەندامەکانی لەشی لێبێتەوە، ئەوەش ، کە عمر بۆی چووە ئەسڵی ئاینی پیرۆزی ئیسلامە و باوەڕ هیچ مانایەکی

---

١ - سيرة عمر لابن عبد الحكم لا ٧١.

٢ - سيرة عمر لابن عبد الحكم لا٣٩.

٣ - هەمان سەرچاوەلا ١٣٠.

٤ - سيرة عمربن عبدالعزيز(لابن عبدالحكم) لا٤٠.

نامێنێت لەگەڵ ئەو کارەدا نەبێت، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا ﴾ النساء: ٦٥.

پێغەمبەری خوایشﷺ لەو بارەیەوە دەفەرموێت: ((يا أيها الناس، اني قد تركت فيكم ما ان اعتصمتم به فلن تضلوا بعدي ابداً، كتاب الله، وسنتي))،[١] واتە: ئەی خەڵکینە، من دووشتم لەناودا بەجێ هێشتوون دەستیان پێوە بگرن هەرگیز گومڕاو سەر گەردان نابن: قورئانەکەی پەروەردگار و سوننەتەکانی من).

٢ـ دەستگرتن بو سوننەکانی خەلیفە ڕاشیدینەکان:

حاجبی کوڕی خلیفە (البرجمی)دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیزم بینی، کاتێ خەلیفە بوو، ووتاری دەداو و دەیووت: ئەوەی پێغەمبەری خواﷺ دوو جێ نیشینەکەی دوای خۆی دایان ناوە،بۆئێمە ئاینەوەدەبێت کاریان لەسەر بکەین و لێیان لانەدەین، ئەوەی خەڵکانی تردوای ئەوان دایان ناوە دەیدەینە دەستی خوا.[٢]

عمر رحمه الله پاش ئەوەی بووبە خەلیفە نامەی بۆ نارد سالمی کوڕی عبداللەی کوڕی عمری کوڕی خطاب رضي الله عنه پێ ی ووت: لەعمری کوڕی عبدالعزیزەوە بۆ سالمی کوڕی عبدالله، پاشان... من دوچاری ئەم کارە گەوەرەیە کراوم بەبێ ئەوەی پرسێك بەخۆم کرابێت و بەبێ ویستی خۆم دراوە بیەسەرمدا، خوایش باش ئەوە دەزانێت، هەر کە ئەم نامەیەم گەیشتە دەستت خێرا ژیان و بەسەر هاتی عمری کوڕی خطابم بۆ بنووسەوەو بۆم بنێرە لەگەڵ موسڵمانان و ئەهلی (الذمة)دا چۆن ڕفتاری کردوەن چونکە بەنیازم ئەگەر خوا کۆمەکم بێت وەك ئەو بکەم، والسلام).[٣]

---

١ ـ الموطأ للامام مالك(٣/ ٩٣).

٢ ـ الحلية(٥/ ٢٩٨).

٣ ـ سيرة عمر لابن الجوزي لا١٠٨.

عەون ی کوڕی عبدالله دەڵێت: عمری کوڕی عبد العزیز پێ ی ووتم: ئایا عمری کوڕی خطاب و (ابن عمر ی کوڕی)کەسێکی چاك و قبوڵ کراون لەلای تۆ؟ ووتم: بەڵێ، ئەویش ووتی: دەی ئەوان بەم شێوەیەی تۆ (الله اکبر)یان نەکردووە.[١]

لە زوهری یەوە دەگێڕنەوە ووتویەتی: پیاوێك بە عمری کوڕی عبدالعزیزی ووت: من بەسەر خۆشی خێزانەکەم تەڵاق داوە، زوهەری دەڵێت: عمر پێ ی وابوو، کە داری حدی لێ بدرێت و، ژنەکەشی لێ جیا بکرێتەوە، تا ئەوە بوو (أبان)ی کوڕی عوسمان لەباوەکی یەوە بۆی گێڕایەوە، کە (شێت و سەرخۆش طلاقیان ناکەوێت، عمریش ووتی: ئەتانەوێت وابکەم! کەچی ئەم پیاوە لە (عثمان)ی کوڕی عفانەوە جۆرێکی ترم بۆ دەگێڕێتەوە؟! ئیتر ئەوە بوو داری حەدی لەبەر خۆشی یەکەی لێی داو، بەڵام خێزانەکەی دایەوە.[٢]

عمری کوڕی عبدالعزیز دەڵێت: پێغەمبەری خواﷺ و چوار یارەکەی دوای خۆی کۆمەڵێ ڕێڕەو سوننەتیان داناوە، ئیش پێ کردنیان دەستگرتنە بە پەرتووکەکەی خوداوە و وزەیشە بۆ ئاین، بۆ هیچ کەس نی یە بیانگۆڕێت، یان دەستکاریان بکات، یان سەیری ئەو ڕایانە بکات، کە پێچەوانەیا نن، ئەوەی هیدایەتیان پێ وەر بگرێت هیدایەت دراە دەبێت و ئەوەی بیەوێت سەر بکەوێت پێیان بێ گومان سەر دەکەوێت، هەر کەسێکیش وازیان لێ بهێنێت و ڕێگایەکی تر بگرێت جگە لە ڕێبازی موسڵمانان، ئەوە خوا وازی لێ دەهێنێ و دەیخاتە ناو دۆزەخەوە، کە خراپترین جێگایە.[٣]

بەوشێوەیە عمری کوڕی عبدالعزیز دەستی گرتبو بە سوننەت و ڕێڕەوی پێغەمبەری خواﷺ و چورا جێ نیشینە ڕاشیدەکەیەوە و، شێوەو شێوازی جوانی خەلافەتی ڕاشیدەینی گێڕایەوە، لەسەر ڕێڕەوەیان دەڕۆیشت، توند دەستی گرتابو

---

١ ـ مصنف عبد الرزاق(٢/٦٦).
٢ ـ هەمان سەرچاوەلا (٤/ ٣١).
٣ ـ سیرة عمر لابن عبد العزیز لا٤٠.

پێیانەوە، لەکاتی جیاوازی و ناکۆکیدا دەگەڕایەوە سەر ڕای ئەوان و بەو شێوەیە حوکمی موسڵمانان و (اهل الذمة)ی دەکرد، هەروەك لە پەرستشەکان و مامەڵەکاندا لێیان دەرنەدەچوو.

هەموو گرنگی یەکی دابوو بەشێوازی حوکمڕانی و ڕێڕەوی دوو جێنیشینەکەی یەکەم، ابو بکر و عمر رحمه الله پێ ی وابوو دەست گرتن بەسونەتەکانی ئەوانەوە وەك دەستگرتن وابووە بەسونەتی پێغەمبەری خواوە ﷺ ، هەرچەندە هەر کەمەسەلەیەکی ببیستایە لە خەلیفەی سێیەمەوە خێرا کاری پێ دە کرد وەك باسمان کرد، لەسەر ڕێڕەوی خەلیفەی چوارەم هەنگاوی دەنا لە هەڵس و کەوتی لەگەل (خەواریجەکان) بەو شێوەیە مامەڵەی لەگەڵ منداڵ و خێزان و ماڵ و سامانیدا دەکرد وەك چۆن ئیمامی عەلی کوڕی ئەبو طالیب رضي الله عنه بەو شێوەیەی کرد لەگەڵیاندا.[1]

نەك هەر ئەوەندە، بەڵکو پێ ی وابوو ئەو کەسانەشی، کە لەپێغەمبەری خوا ﷺ و ڕێڕەوی خەلیفە ڕاشیدیەکان رضي الله عنهم دەردەچێت ئەوە لە ڕێگەی موسڵمانان دەرچون و بەو تاقمە لەناو چووەکانی دادەنان، هەرچی سوننەت و ڕێڕەی چوار یارەکە هەیە هەمووی لە سوننەتی پێغەمبەرەوە وەریان گرتووە و هەموو حەرامەکانیان حەرام دەکرد و حەلاڵەکایان حەلاڵ دەکرد.

سەلەفی سالح لەسەر ئەوەن، کە لەبیرو باوەڕ و حوکمەشەرعی یەکاندا پێویستە لە ڕێڕەوی جێ نیشینە ڕاشیدینەکانیان لانەدەین، ئایەتەکانی قورئان و دەقەکانی فەرموودەش داوای ئەوە دەکەن، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَمَن يُشَاقِقِ ٱلرَّسُولَ مِنۢ بَعۡدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ ٱلۡهُدَىٰ وَيَتَّبِعۡ غَيۡرَ سَبِيلِ ٱلۡمُؤۡمِنِينَ نُوَلِّهِۦ مَا تَوَلَّىٰ وَنُصۡلِهِۦ جَهَنَّمَۖ وَسَآءَتۡ مَصِيرًا﴾ النساء: ١١٥.

پێغەمبەری خوایش ﷺ دەفەرموێت: ((فعليكم بسنتي وسنة الخلفاء الراشدين

---

١ ـ (الاثار الواردة) عن عمربن عبدالعزيز (٢/ ٦٣٧).

المهديين من بعدي، عضو عليها بالنواجذ، وايّاكم و محدثات الامور، فان كل محدثه بدعه))، [١] واته: لەسەر سوننەکانی من و جێ نیشینە ڕاشیدە ڕێنموونی کارەکان بڕۆن لە دوای خۆم و توند بەدانەکانتان دەستیان پێوە بگرن دەخیلتان بم دوور بن لەشتی تێکەڵ کراو بە ئاین، چونکە هەموو تێکەڵکاری یەك بیدعەو داهێنراوە.

حذيفة رضي الله عنه دەڵێت: لەلای پێغەمبەری خواﷺ دانیشتبوین فەرمووی: ((من نازانم چەندێکی تر لەناوندا دەژیم، دەی شوێن پێ ی ئەو دووانە بگرنە بەر، کە دوای خۆم دین))، مەبەستی لە ئەبو بەکرو عمر بوو. [٢]

٣ـ دەستگرتنبەسروشت پاکی یەوە ـ الفطرة ـ:

جەعفەری کوڕی دبرقان دەڵێت: پیاوێك هات بۆ لای عمری کوڕی عبدالعزیز و پرسیاری هەندێ شتی لێ کرد، لە هەواو ئارەزووەوە بوو، عمریش پێ ی ووت: ئاینی سەر دەمی منداڵی ـ الفطرة ـ وەربگرە لە قورئان خوێنان و عەرەبە دەشتیەکی یێکان و هەمووشتێکی تر بخرە ئەو لاوە. [٣]

عمر لەم ووتەیەی سەرەوەیدا مەبەستی ئەوە بوو، کە مرۆڤەکان لەسەر ئاینی ڕاست و دروست لە دایك دەبن و لادان و خلیسکان لەڕێگەی هۆکاری دەرەکی یەوە تووشی مرۆڤ دەبێت و ئەمەش قورئان ئامارەی بۆ کردوە وەك دەفەرموێت:

﴿ فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا ۚ فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا ۚ لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ۚ ذَٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ ﴾ الروم: ٣٠.

پێغەمبەری خواشﷺ دەفەرموێت: ((مامن مولود الاّ يولد على الفطرة، فأبوا يهودا انه او ينصرانه او يمجسانه، كما تنتج البهيمة العجماء))، کەواتە مرۆڤ لەسەر فیترەتی پاك و باوەڕ بەخوا لە دایك دەبێت: ((هل تحسون فيها جوعاء)) هەروەك چۆن حوشتر حوشترێکی تەواوی دەبێت و نابینن یەك قاچ، یان یەك دەستێکی

---

١ ـ سنن الترمذي(٥/ ٤٤) حديث حسن صحيح.

٢ ـ سنن الترمذي(٥/٦١٠) صحيح سنن الترمذي للالباني(٣/ ٢٠٠)((انى لا أدري ما بقائى فيكم، فاقتدوا بالذين من بعدي)).

٣ ـ شرح اعتقاد أهل السنة ژ٢٥.

ببێت، ئەبو هورپیرەش دەڵێت: ((فطره الله التي فطر الناس عليها، لا تبديل نخلق الله، ذلك الدين القيم)).[١]

سروشی پاك ـ فطرة السليمة ـ دان دەنێت بە دروستكەرەكەیداو خۆشی دەوێت و ملكەچی دەبێت و بەدڵسۆزی دینداری بۆ دەكات، هێزێكی وای تێدایە ئەوە قبوڵ بكات، شەریعەتەكەی ڕازی و ببێت و، خەڵكە كەشی پێ ڕازی بكات، ئەو سروشتە پاكە بەم شەریعەتە دەزانێت و لەگەوەروە بچووكی ئاشنایە، بەلام كاری پێغەمبەران ئەوەیە بەئاگای بێنێتەوە و بۆی ڕۆشن بكاتەوە و ئەو هۆكارانەی پێ بناسێت، كە وا دەكات لەسروشتی پاك لابدات و شوێن ڕاستی نەكەوێت.[٢]

هەشتەم: هەڵوێستی دەربارەی هاوەڵانﷺ و ناكۆكی نێوانیان:

لە عبد الرحمن ی كوڕی قاسم، ئەویش لە لە باوكی یەوە دەگێڕێتەوە، كە دەڵێت: ئەو قسەیەی عمری كوڕی عبدالعزیزم زۆر بەدڵە، كە دەڵێت: ((پێم خۆش نەبوو، كە هاوەڵانﷺ جیاوازیان تێ نەكەوتایە، چونكە ئەگەر هەموو یەك بۆ چوون و قسە بوونایە، ئەوا خەڵكی دەكەوتنە نارەحەتی و تەنگی یەوە، ئەوانە كۆمەڵەپێشەوایەكن شوێن پێیان هەڵدەگیرێت و، هەكەسێ بەقسەو ڕای هەركامیان بكات، بۆی هەیە و لە فراوانیدایە).[٣]

ئەبو عمرﷺ دەڵێت: ئەمە لەو شتانەدا بەو جۆرەیە، كە بواری ئیجتهادیان تێدا هەیە،[٤] پرسیاریان لەعمری كوڕی عبدالعزیز كرد، دەربارەی علی و عثمان و جەنگی صفین و ئەوناكۆكیانەی لەناویاندا ڕووی دا، ئەویش لەوەڵامدا ووتی: ئەوە خوێنێك بوو خوای گەورە دەستمانی لێ پاراست، دەی منیش پێم ناخۆشە زمانمی تێوە گلێنم.[٥]

---

١ ـ بخاري ژ ١٣٥٨.
٢ ـ شفاء العليل لا ٦٢٩، ٦٣٠.
٣ ـ جامع بيان العلم (٢/ ٩٠١، ٩٠٢).
٤ ـ الاثار الواردة (١/ ٤١٠).
٥ ـ الطبقات (٥/ ٣٩٤).

له محمدی کوڕی النضر دهگێڕنهوهکه: جارێکیان باسی ناکۆکی ناو هاوهڵانی پێغهمبهریان ﷺ کرد لهلای عمری کوڕی عبدالعزیز دا و ئهویش ووتی: ((ئهوه کارێکه خوا دهستی ئێوهی لێ پاراستووه، دهی بۆچی زمانتانی لێ ناپارێزن؟!)).[١]

عمری کوڕی عبدالعزیز وهك ههموو سهلهفی صالحی ئوممهت ـ سور بوو لهسهر ئهوهی مێژووی هاوهڵان بهپاکی و بێگهردی بمێنێتهوه و چاکهکانیان باس بکات چۆن وانهکات ئهوهتا خوای گهوره دهفهرموێت: ﴿لَّقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا﴾الفتح: ١٨، واته: بهڕاستی خوای گهوره لهو باوهڕدارانه خۆش بووه، که لهژێر درهختهکه بهیعهتیان پێ دایت و خوایش باش دهزانێت چی له دڵیاندا ههیه و ئارمی باراندە سهر دڵهکانیان و بهسهرهوتنی گهورهو ـ فتح مکه ـ پاداشتیان دهداتهوه.

بیرو باوه ڕی ئههلی سوننه لهسهر ئهوهیهکه: نابێت ناوی هیچ هاوهڵێکت پێغهمبهر ﷺ ببرێت مهگهر به چاکهو بێ دهنگ بوون لهو شتانهی له نێوانیاندا رووی داوه، ئهوانه له ههموو کهس زیاتر شایسهی ئهوهن بههانهیان بۆ بهێنرێتهوه جوانترین گومانیان پێ ببرێت.[٢]

ابن حهجهریش دهڵێت: ئههلی سوننه ههموو لهسهر ئهوهن، که نابێت تانه لههیچ هاوهڵێك بدرێت بههۆی ئهو ڕووداوانه نێوانیانهوه، ئیتر بابشزانرێت کامیان لهسهر ههق بوون، چونکه خوا لهو کهسانه خۆش بووه،که له (ئیجتهاد)دا ههڵه دهکهن، نهك ههر ئهوهنده، بهڵکو یهك پاداشت بۆ ئهوکهسه ههیه، که له (ئیجتهاد)دا ههڵه دهکات و ، دووپاداشت بۆ ئهو کهسهی، که دهیپێکێت.[٣]

---

١ ـ ههمان سهرچاوه(٥/ ٣٨٢).

٢ ـ الثمر الداني في تقريب المعاني لا ٢٣.

٣ ـ فتح الباري (١٣/ ٣٤).

نۆیەم: هەڵوێستی دەربارەی (أهل البیت):

(ابن القیم)دەڵێت: زانایان جیاوازیان هەیە لەوەدا، کە ووشەی (أهل البیت) کێ دەگرێتەوە لەسەر چوار بۆ چوون:

یەکەم: هەموو ئەوانە دەگریتەوە، کە خێریان - صدقە - پێ ناشێت و لەوبارەیەوە سێ ڕایان هەیە

١- نەوەکانی الهاشم نەوەکانی المطلب.

٢- تەنها نەوەکانی هاشم.

٣- نەوەکانی هاشم و بەرەو ژووتر.

دووەم: کەس و کاری پێغەمبەر بریتی یە لە: نەوەکانی و خێزانەکانی یەتی بەتایبەت

سێ یەم: هەموو شوێن کەوتوانیەتی، تا ڕۆژی قیامەت.

چوارەم: هەموو لە خواترسەکانی ئوممەت دەگرێتەوە.

بەڵام (ابن قیم) ڕای یەکەم بەڕسات دەزانێت و هەموو ئەوکەسانە دەگرێتەوە، کەزەکاتیان پێ ناشێت، هەر چەندە شیعەکان ڕایەکی جیاوازیان هەی، کە پێچەوانەی دەقەڕاست و دروستەکانن و پێچەوانەی هەموو عورف و عادەت و زمانی عەربین، کە دەڵێت: (أهل البیت) تایبەتە بە(علي و فاطمة، حسن، حسین، نەوەکانیان!).

چونکە ووشەی(أهل البیت) لەقورئاندا لەناو ئەو ووتانەدا، کە لەگەڵ خێزانەکانی پێغەمبەری خوداﷺ کراوە وەك لە سورەتی الاحزاب ئایەتی(٣٣) دەفەرموێت: ﴿وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ ۚ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾.

لەکتێبی ئەمیری باوەڕدارن علی کوڕی ئەبو طالب دا بەدرێژایی لەسەر ئەو تێگەیشتنەی شیعەکان ڕۆیشتووم دەربارەی خانەوادەی پێغەمبەری خواﷺ یە.

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله مافی تەواوی دەبەخشیە خانەوادەی پێغەمبەر، چ لەلایەنی مادی و چ لەلایەنی دەروونی، بەبێ کەم و زیاد مافی ڕەوای خۆیانی پێ دەدان.[١] و هەموو ئەو ستەم و ناڕەواییانەی دژیان کرا بووهەڵی گرت لەسەریان و زۆر باش بوو لەگەڵیان دا بەو پەڕی مانای باشی.

جویر یەی کوڕی ئەسماء دەڵێت: کاتێ ناوی عمری کوڕی عبدالعزیز برا لەلای فاطمەی کچی علی کوڕی ئەبو طالیبدا زۆر زۆر داوای لێخۆشبوون و بەزەیی بۆ کرد، لە خوای گەوەر، دەیووت: کاتێ عمر ئەمیری مەدینە بوو، چوم بۆ لای ئەویش لەبەرمن هەموو پاسەوان و میوانەکانی کردە دەروە و بە تەنها من و خۆی ماینەوەو پێ ی ووتم: ئەی کچی عەلی، وڵلاهی لە هەموو سەرزەویدا خانەوادەیەك نی یە ئەوەندەی ئێوە خۆشم بوێت، ئێوەم لەکەس و کاری خۆم خۆشتر دەوێت.[٢]

عبدالله ی کوڕی محمدی کوڕی عەقیل ی کوڕی ئەبو طالب دەڵێت:یەکەمین ماڵ و سامان عمری کوڕی عبدالعزیز بەخشی یەوە، ماڵ و سامانێك بوو، عمر بۆ ئێمەی نارد (أهل البیت)و پیاو ژنانمانی بەیەکچاو سەیر دەکرد وەك یەکی پێدان و بۆ منداڵیش وەك ئافرەتانی پێدا و هەریەکە (٣٠٠٠)دینارمان بەرکەوت، نامەی بۆ نووسین ووتی: ئەگەر بمێنم بۆ تان دەبێت هەموو مافەکانی خۆتان بۆ بگێڕمەوە).[٣]

حسینی کوڕی صالح دەڵێت: باسی زاهید و دنیا نەویستەکانیان کرد لە لای عمری کوڕی عبدالعزیز دا، یەکێك دەیووت: فلان کەس، یەکێکی تر دەیووت: نەخێر فلان کەس، عمریش وتی: دنیا نەویسترین کەس لە هەمووردنیادا علی کوڕی ئەبو طالیب رحمه الله.[٤]

عمری کوڕی عبد العزیز وەك هەموو یەکێك لەسەلەفی سالح زۆر مەبەستی بوو مافی تەواوی خانەوادەی بەڕێزی پێغەمبەری خوا بدات، ئەمەش وەك گوێڕایەڵێك بۆ

---

١ ـ الاثار الواردة (١/ ٤٢٩).
٢ ـ الطبقات (٥/ ٣٦٦).
٣ ـ الطبقات (٥/ ٣٦٢).
٤ ـ سيرة عمر لابن الجوزي لا ٢٩٢.

فەرمانی پێغەمبەرﷺ، کە فەرموویەتی: ... وأهل بيتي، اذكركم الله في أهل بيتي))،[١] واتە: دەخیلتان بم کەس و کارەکەم خواتان وەبیردەهێنمەوە چاکبن لەگەڵ کەس و کارەکەم.

(ابن تيميه) دەڵێت: لەبنەماکانی ئەهلی سوننەو جەماعە یەکە(أهل البيت)ی پێغەمبەری خوایانﷺ خۆش بوێت و مافی تەواوی خۆیانیان پێ بدەن و ، ئامۆژگاری پێغەمبەریان لەم بارەیەوە جێ بەجێ بکەن، خوای گەورەره اه (فيئ)ەو (پێنج) یەك بەشی تایبەتی بۆ داناون و فەرمانی پێداوین لەگەڵ سەڵاوات داندا لەسەر پێغەمبەرﷺ سەڵاواتیش لەسەر ئەوان بدەین.[٢]

پاشان (ابن تيميه)باسی ئەو مافانە دەکات، کە عمری کوڕی عبدالعزیز گێڕایەوە بۆیان وەك و زەویەکەی فەدەك و گەڕانەوەی (پێنج یەك) بۆیان و بەشداریکردنیان لە فەیئدا.[٣]

بەڵام ئەوەی هەندێ کتێبی مێژووی باسی دەکەن، کە گوایە کار بەدەستەکانی بەنی ئومەیە لەپێش عمردا خراپ بوون لەگەڵیانداو لەسەر مینبەر جنێویان داوە بەعلیرضي الله عنه! ئەمە شتێکە و (ابن سەعد) باسی کردوە ڕاست نی یە:

(ابن سعد) دەڵێت: علی کوڕی محمد لە لوط ی کوڕی یحیی وە بۆمان دەگێڕێتەوە و دەڵێت: والی و گەورە بەپرسەکانی(بەنی ئومەیە)لەپێش عمری کوڕی عبدالعزیز جنێویان بە علی دەدا لەسەر مینبەر و هەرکە عمری کوڕی عبدالعزیز چووە سەر حوکم ئەوەی نەهێشت.[٤]

ئەم گێڕانەوەیەش لاوازە، چونکە عای کوڕی محمد ـ المدائني ـ پیاوێکی لاوازە بووە، مامۆستاکەیشی لوط ی کوڕی یحیی گێل بووە(واە)جارجار شتی لەبیر چووە، یحیی کوڕی معین دەربارەی، دەڵێت: جێگەی متمانە نی یە، (ابو حاتم)یش

---

١ ـ مسلم ژ ٢٤٠٨.
٢ ـ الفتاوى (٣/ ٤٠٧).
٣ ـ الاثار الواردة (١/ ٤٣٣).
٤ ـ سير أعلام النبلاء(٥/ ١٤٧).

دەڵێت(متروك الحديث) واتە: حەدیثی لێ وەرنەگیراوە، (دار القطنی)یش دەڵێت: هەواڵ گێڕەوەیەکی لاوازە، خاوەنی (المیزان)یش پێ ی دەڵێت: هەواڵ گێڕەوەیەکی هیچە و متمانەی پێ ناکرێت.[1] هەمووز ڕاویەکانیشی لەلاوازەکان و فەوتاوەکان و نەناسراوەکانە.[2]

شیعەکان موعاویە رضي الله عنه بەوە تاوانبار دەکەن، کە گوایە لەسەر مینبەر لەعنەتی لەعلی کردووە، جنێوی پێ داوە! ئەم قسەیەش ڕاست نی یە و هیچ بنەمایەکی ڕاستی تێدا نی یە، بەڵام ئەوەی جێگەی داخە و پشت شکێنە ئەوەیە، کە نووسەر لێکۆڵێەرەوەکان ئەم درۆیەیان لەگەڵ ناڕاستی یەکەیدا نقل کردوە، بەبێ ئەوەی لێکۆڵینەوە و بیخەنە ژێر تیشکی ڕەخنەوە، لە ڕاستیدا هەرگیز هیچ ڕیوایەتێکی ڕاست و دروست لەو بارەیەوە نەهاتووە.

ئیتر بەهیچ شێوەیەك نابێت ، پشت ببەستریت بەکتێبەکانی (الدمیری) و (الیعقوبی) و(ابی فرج الصفهانی)، لەگەڵ ئەوەشدا مێژووی ڕاست ئەوانە هەموو بەدرۆ دەخاتەوە.[3] ڕاستی ئەوە دەسەلمێنێت، کە موعاویە رضي الله عنه ئەو پەڕی ڕێزی بەخشیوەتە عەلی کوڕی ئەبو طالیب رضي الله عنه و (أهل البیت)ە خاوێنەکەی.

بەسەرهاتی لەعنەت کردن لە علی رضي الله عنه لەسەر مینبەرەکانی (بنی أمیە) ناگونجێت لەگەڵ سروشتی ڕووداوەکان بێت و ڕەوشتی لایەنە ناکۆکەکان، ئەگەر بگەڕێتەوە بۆ ئەو نوسراوانەی لەسەردەمی حوکمی (بنی أمیە)دانووسراون هیچ مەبەستیش لەو نوسینانە لەوانەیە بۆ ناشیرن کردنی شورەتی ئەمەیەویەکان لەبەرچاوی جەماوەری موسڵمان.

مەسعودی لە (مروج الذهب)دا ئەوەی‌نووسیوە و ئەویش لەنووسەرە شیعەکانە، ئەو درۆ و دەم هەڵبەستانە دزەیان کردۆتە ناو و مێژووی ئەهلی سوننەوە، هیچ

---

١ ـ المیزان (٣/ ٤١٩).

٢ ـ دفاعا عن السلفیة لا ١٨٧.

٣ ـ الحسن والحسین، محمد رضا لا ١٨٠.

ڕیوایـەتێكی صـحیحی تێـدا نـی یـە، هـەموویان ناتـەواون لـە نقـڵ كردنـی لەسەنەدەكەیدا، یان لەدەقی ووتەكاندا و ئی شتێكی ڕوون و ئاشكرایشە ریوایـەتێك ئەو ناتەواویانەی هەبێت لەلای زاناو لێكۆڵینەرەوەكانی مێژوو هیچ نرخێكیان نی یە.

موعاویەیش زۆر دوورە لەئاواتانەیەكەوە بەتایبەی خواناسی و موسڵمانەتی ئـەو هاوەڵە بەڕێزەی پێغەمبەری خـوا ﷺ ڕوون و ئاشـكرایە، لـەناو ئوممـەتی ئیـسلامیدا خاوەنی ژیانێكی پڕ سەروەری و، هەنـدێ لـە هـاوەڵان وەسـف و سـەنای چـاكەیان كردووەو و پیاو چاكانی تابعین پیایدا هـەڵیان داوە و شـایەتی زانـایی و ئاینـداری و داپەروەری و نەرم ونیانی و هەموو ڕەوشتە چاكەكانی تریان بۆ داوە.[١]

دەربارەی موعاویـە ﷺ بـێ گومـان ئـەم شـتانە هـاتوون، دەی ئـیتر مەحاڵـە بـۆ كەسێك ئەمە ژیـان و سـیرەتی بێـت، كـە داوا لەخـەڵكی بكـات لەسر مینبـەرەكـەی پێغەمبەری خواو لەكاتی نوێژ هەینیشدا لەعنـە لـە علـی كـوڕی ئـەبو طالـب بكـات، هەركەسێ شێوازی موعاویە بزانێت لەبەڕیوە بردنـی حـوكم و ئـەو ناوبانگـەی دەری كردبوو لەنەرم و نیانی و لێبوردەیی وساسیەتی جوانی لەگەڵ میللەتدا، بۆی ڕۆشـن دەبێتەوە كەچ درۆیەكی ئەوەندە گەورەیەماویەوش لەنـەرم نیایدا، كـە بـە نموونـە هێنراوەتەوە.[٢]

دەربارەی ئەم درۆ گەورەیە بەدرێژی دواوم لەكتێبی (خەلیفی پێنجەم حەسـەنی كوڕی علـی كـوڕی ابـی طالـب)داو باسـی ئـەو پەیوەندیە جوانـەم كـردوە لـەنێوان موعاویەو نەوەكانی عەلیدا بەتایبەت پاش ئەوەی بووە بە ئـەمیری بـاوەڕداران و چ ڕێز و خۆشەویستی و سۆز و میهرەبانی هەبوو لەنێوانیاندا.

هەر وەك لەو كاتەدا لەهـەموو سـەردەمەكانی دواتـر لـە كۆمـەڵگای ـ موسـڵمان ـ پابەنـد بـوون بەشـەریعەتی ئیـسلامەوە و سـوربوون لەسـەر جـێ بـەجێ كردنـی

---

١ ـ الانتصار للصحب والآل ـ رحیلی ـ لا ٣٦٧.

٢ ـ خامس الخلفاء الراشدین حسن بن علی ابي طالب لا ٣٠٣.

ڕێنموونی یەکان، بۆیە زۆر دوورو مەحاڵە لەو بەرە ناوازەیە، کە جنێو و نەفرەت وە قسەی ناشیرین بەیەك بڵێن.

لەکاتێکدا، کە پێغەمبەری خوایش ﷺ، قەدەغەی کردوە لەسەر موسڵمانان قسەبە مردووی بێ باوەڕانیش بڵێن و عائشە.

دەگێڕێتەوە، کە پێغەمبەری خوا ﷺ، فەرموویەتی: ((لاتسبوا الاموات، فانهم قد افضوا الى ما قدموا)).[1] واتە: قسەی ناشیرین بە مردووان مەڵێن، ئەوانە گەیشتنەئاکامی ئەو کردەوانەی لە دنیا کردبوویان، دەی دەبێت تاوانی ئەوکەسە چەند گەورە بێت، کە قسەی سوك بڵێ و نەفرەت لە دۆستانی خوا بکات!.

١ ـ البخاري ژ ٦٥١٦.

بەشی چوارەم

هەڵوێستی عمری کوڕی عبدالعزیز دەربارەی خەواریج ـ شیعە ـ قەدەریە ـ مورجیئە ـ جەهمیە

یەکەم: خەواریج

ئەم تاقمە لەساڵی ٣٧ی کۆچیداو لەسەردەمی خەلافەتی عەلی کوڕی ئەبو طالیب دا دەرکەوتن لە دوای جەنگی سەفین و قبوڵ کردنی تەحکیم لەلایەن علی یەوە رضي الله عنه ـ لەکتێبی ـ ئەمیری باوەڕداران عەلی کوڕی ئەبو طالیب دا بە درێژی لەسەریان رۆیشتووم، لێرەشدا بەکورتی لەسەر گرنگترین بیرو باوەڕ و بۆ چوونەکانیان دەدوێم:

١ـ بەکافر زانینی هەردوو خەلیفەی پێغەمبەری خوا ﷺ عثمان و علی! هەر دوو حەکەمەکەی موعاویە و علی، کە ناویان (ابو موسی الاشعری) (عمرو کوڕی عاص)!

٢ـ دەرچوون لەدژی ئەمیری ستەمکار دروستە.

٣ـ خاوەنی گوناهی گەورە کافر دەبێت و لە دۆزەخەدا دەمێنێتەوە بە هەمیشەیی.[1]

ئەم سێ بنەمایە ناوەکرۆکی بیرو باوەڕی خەواریجەکان بوو و لەوبارەیەوە هیچ ناکۆکی یەکان لەنێواندانی یە مەگەر لەشێوازی جێ بەجێ کردنیدا.[2]

(ابو الحسن الاشعری) دەڵێت: هەموو خەواریج لەسەر ئەوەن، کە علی لە قبوڵ کردن تحکیم دا کافر بووە، بەڵام لەوەدا جیاوازیان هەیە، کە ئایا کافر بوونەکەی هاوبەش پەیدا کردنە بۆ خوا یان نا.

---

١ ـ وسطية اهل السنة بين الفرق ٢١٩.

٢ ـ هەمان سەرچاوە.

هەموو لەسەر ئەوەن، کە هەموو گوناهێکی گەورە کافر بوونی لەدوایە جگە لە تاقیمێکان نەبێت بە ناوی (النجدات)و[١] جگە لەم تاقمە هەموویان پێیان وایە خاوەنی گوناهی گەورە بەهەمیشەیی لە ئاگردا دەمێننەوە.[٢]

(المقدسی) دەڵێت: سەرچاوەی ئەو بۆچونەمان لەوەوە وەرگرتوە: کە علی کافر بووەو، لەعثمانی کوڕی عفان بەرین و،بەگوناه کردن خەڵکیکافردەکەن و ، دەرچون لەدژی پێشەوای ستەمکار بەڕەوادەزانن.[(٣)]

خەواریجەکان تاوتاو بوون، تاوێك زۆر چالاکانە دژایەتی دەوڵەتی ئەمەویان دەکردو جابەجاریش کپ دەبونەوە، بەلام زۆربەی کات دەوڵەت سەردەکەوت بەسەریاندا و هێزی وپێزی تێك دەشکاندن.

تائەوەبوو عمری کوڕی عبدالعزیز چووە سەر حوکم ودەستی کرد بە گفتوگۆی ئاشتیانەو لێکوڵینەوەی زانستیانە، جاربەجاریش لەکاتی پێویست دا هێزی دژیان بەکار دەهێنا.

عمر زۆر ڕقی بووەلە دەمەقاڵەی بێ ئەنجام و، بەجوانترین شێوە لەگەڵیان دانیشتنی دەکردو بەجوانترین شێوە دەمەقاڵەی لەگەڵ دەکردن، دەیووت: ئەوەی ئاینەکەی بەکار بهێنێت بۆ دژایەتی کردنی خەڵکانی تر ئەوە لەسەر شتێك دانامەزرێت.[١] وەجارێکی تردەیوت:لەدەمەقاڵەی بێت، چونکەنەقین دەکوژێنێتەوەو نەحیکمەت وکەڵکەکانیش دەردەخات[٢] ودەڵێت((بەڕاستی سەرفرازەئەوکەسەی

١ ـ النجدات: دەستەی نەجدەی کوڕی عامری حەنەفی یە لەساڵی ٦٩ی کۆچیدا کوژرا.
٢ ـ المقالات (١/ ١٦٧، ١٦٨).
٣ ـ بدء التأريخ (٥/ ١٢٥).
٢ـ ابن ابي دنياكتاب الصمت وآداب اللسان.
٣ـ سير عمر لابن الجوزى لا ٢٩٣.
٤ـ هەمان سەرچاوە لا٢٩١.
٥ـ الاثارالواردةعن عمر ٢,٦٩٣.
٦ـ سيرة عمرابن عبدالحكم لا٧٥.

دووربێت لەدەمەقاڵەوتوڕەبوون وچاوچنۆکی [٤] عومەر .ڕ.بەرگری دەکردلەدەمەقاڵی ووشك و بێ ئەنجام وهانی گوفتوگۆو وتووێژی دەدا بەجوانترین شێوە، لەمبارەیەوە عمر کۆمەڵێك وتەو هەڵوێستی بەناوبانگی هەیە لەگەڵ خەواریجەکاندا، وەمێژگردی لەگەڵداکردون وهەموو شوبهەو بەڵگەکانیانی هەڵوەشاندۆتەوە بەبەڵگەی ڕاست و دروست وهەقی بۆرۆشن کردونەتەوە .ئەوەش لەبەر شخۆشەویستی عمروشوێن پێهەڵگرتنی پێشینەچاکەکان(السلف السالح)ڕحمەتی خوایان لێ بێت... [٥]

١ــ هەڵوێستی عمر لەدەرچونی خەوارج.

لەهیشامی کوری یەحیا غەسانی یەوە ئەویش لەباوکیەوە دەگێڕێتەوە عمری کوڕی عبدالعزیزنامەی نوسی بۆ خەواریجەکان پێی ووتن:ئەگەر هەرهۆزێك ڕایان هاتە سەر ئەوەی بۆهەرشوێنێکی سەرئەم زەویە- ولاتی ئیسلامی - باربکەن خۆیان سەربەستن بەمەرجێ بۆخراپەکاری نەبێ دژی کاربەدەستان و بۆ ئازاردانی(ئەهل ذیمە)نەبێت لەدژی کەس دەرنەچوبێتن و، یان بۆجەردەییوریی و ڕێگری لەوکاتەداخۆیان ئازادن، بەڵام ئەگەر مەبەستیان جەنگ بێت دی سوێند بەخوائەگەر شیرین ترین ڕۆڵەی خۆیشم لەموسوڵمانان هەڵگەڕێتەوە خوێنی دەرێژم تەنهالەبەرخاتری خواورۆژی دوایش ئەوکارەدەکەم [٦] لەرپوایەتێکی ترداهاتوە وتویتی پێیان:سوێند دەخۆم بەخوا ئەگەرئێوەڕۆڵەو جەرگی خۆیشم بونایە،ولەم نازو نیعمەتەی بۆمیللەت مان دەستەبەرکردوە لەسەردەمی دەسەلاتی مندا، دەمدالەملتان وخوێنم دەڕژاندن لەپێناوی خواو پاداشتی ڕۆژی دوایی دا،پاشان ئەم ئایەتەی خوێندەوە ﴿تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾القصص: ٨٣ ئەمەش ئامۆژگاری منە بۆئێوە ئەگەرپێتان خۆشەوەو ئەگەر ئەشتانەوێت ناپاکیم لەگەڵ بکەن ئەوە پێشتریش ناپاکی کراوە لەگەڵ ناصیحاندا، والسلام علیکم ورحمه الله وبرکاتەلەمەی پێشەوە هەڵسوکەتی عمرمان بۆدەردەکوێت لەگەڵ خەواریجەکاندا لەگەڵ ئەوەشدا، کەخەلیفەی

موسوڵمانان بو بەڕاستی و ئەوانیش دژی ئەو دەرچوبون، کەچی هەردەستی لێ نەدەکردنەوە، بەڵکونامەی بۆدەناردن و ئاگاداری دەکردنەوە لەئاکامی دەرچون لەڕیزی مسوڵمانان، لە کاتێکدا خوای تەبارەك وەتەعالافەرمانیداوە هەمویەکبن جیانەبنەوە پێویسی کردوە، کەکەس لەکۆمەڵی مسولمان جیانەبنەوە ئەگەرلەسەر یەك ئەمیر پێك هاتن هەمویان لەسەریانە گوێڕایاڵی بن لەدژی نە وەستنەوە مەگەرکاتی فرمان بەگوناه بدات و کوفری ئاشکرای لێدەربکەوێ.[٢]

لەمەشداعومەرڕێڕەوی خەلیفەی چوارەم عەلی کوڕی ئەبوتالیبﷺ دەگرێتەبەر وەبەشێوەیەکی ئاشنایانەهەوڵی ئەدا بیانهێنێتەڕیزی موسولمانانەوە.[٣]

٢ـ گوفتوگۆومێزگردی لەگەڵ خەواریجەکاندا:

عومەری کوری عبدالعزیزﷺ نامەی دەناردبۆیان داوای دانیشتنی دەکرد لەگەڵیاندا،هەندێکیان ئامادەییان دەردەبڕی ابن عبدالحکم،دەڵێت عومەری نامەی ناردبۆخەواریجەکان ونوسی: لەعومەر ئەمیری باوەردارانەوە بۆئەم دەستەوتاقمە، پاشان، وەسیەتتان پێدەکەم لەخوابترسن، چونکەهەرکەسێك لەخوابترسێت خوادەروی لێدەکاتەوە بەشێوەیەکی چاوەڕوان نەکراو ڕۆزی دەدات،وەهەرکەسیش پشت بەخوا ببەستێت ئەواخوای بەسە خوایش کاری خۆی جێبەجێ دەکات وئەندازەی دیاری کراوی بۆهەموشتێك داناوە. پاشان: نامەی ئێوەم پێگەیشت، کەناردبوتان بۆیەحیای کوری یەحیا وسولەیمانی کوری داود، خوای گەورەش دەفەرموێت: ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُوَ يُدْعَىٰ إِلَى الْإِسْلَامِ ۚ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾ الصف:٧ وەمن بانگ تان دەکەم بۆلای خواو ئاینەکەی وبەرپاکردنی نوێژو زەکات دان و فەرمان بەچاکەو بەرگری لەخراپە کردن ـ انشاء الله ـ ولاحول ولاقوه الابالله، بانگتان دەکەم بۆوازهێنان[١] لەوخوێن ڕشتنانەی کەپێشتر ڕووی

١ـ الاثارالواردة/٢/٦٩٥

٢ـ هەمان سەرچاوە ل٣.

داوه بەبێ بونی هێزێکی گەورە، ئەوەتان وەبیردەهێنمەوە، کە ئەگەر قورئان و فەرمودەمان بۆباس کردن بەشتی لاوەکی لێی لامەدەن لەکاتێکدائێمەئێوەی بۆبانگ دەکەین.

ئەمە ئامۆژگاری ئێمەیە بۆ ئێوەو ئەگەر لێمان وەربگرن ئەوە ئاواتی ئێمەیەو ئەگەر ڕەدیشی بکەنەوە ئەوە پێشتریشناپاکی لەگەڵ ئامۆژگاری کارانی کراوە، واش نابینم مافێکی خوا پێشێل کرابێت، بەندەی صالحی خوداش لە قورئاندا فەرموویەتی: ﴿وَإِن تَوَلَّوْاْ فَإِنِّيَ أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ كَبِيرٍ﴾هود:٣.

لە ڕیوایەتێکی تریشدا هاتووە: عمر رحمه الله نامەیەکی نوسی بۆ خەواریج، کاتێ خوێندیانەوە ووتیان: با دوو پیاو بنێرین قسەی لەگەڵدا بکەن، ئەگەر هات بەدەممانەوە ئەوەباشە، ئەگەر وایشی نەکرد خوایەك هەیە بۆی، پیاوێکیان نارد ناوی عاصم بوو لەگەڵ کەسێکی تردا لە (بنی یشکر)، کاتێ هاتنە لای عمر ووتیان: السلام علیکم، پاشان دانیشتن، عمر پێی ووتن: چی وای لێ کردوون لە دژمان دەرچن؟ بەچیمان ڕازی نین؟

عاصم ووتی: ئێمە لە هیچ شتێکی تۆ ناڕازی نین، تۆ چاکەکارو داد پەروەریت، بەڵام ئاگادارمان بکە لەم خەلافەتەت، ئایە بە ڕازامەندی و ڕاوێژی موسڵمانان وەرت گرتووە، یان بەزۆر خۆت سەپاندوە؟

عمریش ووتی: هەرگیز داوای ئەم کارەم نەکردوە، بەڵام ڕەدی ویستی کەسیشم نەداوەتەوە، پیاوێك ــ مەبەستی سولەیمان ــ ئەم کارەی بەمن سپارد، منیش هەرگیز نەبە ئاشکراو نەبەژێربەژێری داوام نەکردەوە، منیش بەو کارە هەستام کەسیش ناڕەزای دەرنەبڕی جگە لە ئێوە، ئێوەش ڕازی دەبن بە هەرکەسێك، کەداد پەروەر و بە ویژدان بێت لە نێوان میللەتدا، دەی من بەو کەسە سەیر بکەن، ئەگەر لە هەق لامدا بەگوێم مەکەن.

٣ــ الاثارالواردة /٢/٦٩٦ـ ٦٩٧.

ئەوانیش وتیان: یەك شتمان لەتۆدەوێت، ئەگەر بیکەیت ئەوە تۆ لەئێمەیت و ئێمەش لەتۆین، ئەگەر نەیکەیت لە ئێمە نیت و ئێمەش لە تۆ نین، عمر ووتی: چی یە ئەوە؟ ووتیان دەبینین پێچەوانەی خەلیفەکانی پێش خۆت دەکەیت لە بنەماڵەکەت و ڕێبازێکی ترت گرتۆتە بەر جیا لە ڕێگەی ئەوان و کارەکانت ناوناوە ناهەقی ـ مظالم ـ دەی ئەگەر وادەبینی تۆ لەسەر ڕاستی و هیدایەتی ئەوانیش لەسەر گومڕاین، دەی خۆتیان لێ بەری بکەو نەفرەتیان لێ بکە، ئائەم خاڵە ئێمەو تۆ پێکەوە کۆدەکاتەوە، یان جیامان دەکاتەوە.

عمریش لەوێدا دەستی کرد بە قسە کردن ووتی: من وا گومان دەبەم ئێوە لەبەر دەستکەوتی دنیایی دەرنەچوونە دەرەوە، بەڵام مەستان پاداشتی ڕۆژی دوای یە، بەڵام ڕێگەکەتان لێ تێك چووە، من هەندێ پرسیارتان لێ دەکەم دەی توخوا بڵێن: وایە ئەگەر دەیانزانن، ئەوانیش ووتیان: باشە وادەکەین، ووتی: ئەبو بەکرو عمر لە پێش ئێوە نەبوون، ئێوە خۆشتان ناوێن و شایەتی سەرفرازیان بۆ نادەن؟ وتیان: بەڵێ، ووتی: دەی ئایا دەزانن لە پاش پێغەمبەری خواﷺعەرەب پاشگەز بوونەوە، ئەبوبەکریش جەنگی لەگەڵدا کردن و خوێنی ڕشتن و کەس وکاری کردن بەکەنیزك و دەستیگرت بەسەرماڵ و سامانیاندا؟ ووتیان: بەڵێ وابوو.

ووتی: ئادەزانن کاتێ عمر بوو بە خەلیفە هەموو کەنیزکەکانی گێڕایەوە بۆ ناو هۆزەکانی خۆیان؟ ووتیان: بەڵێ وابوو، ووتی: دەی ئایە ئەبو بەکر خۆی لەعمر بێ بەری کرد؟ یان عمر لەئەبوبەکر خۆی بێ بەری کرد؟ ووتیان نەخێر ووتی: دەی ئایە ئێوەی لە هیچ کامیان خۆتان بەری دەکەن؟ ووتیان نەخێر، عمر ووتی: دەی پێم بڵێن: ئایا دەستەی نەهرەوان کە پێشینەی ئێوە بوون و ئێوە بەڕاست بەسەر فرازیان دەزانن؟ ووتیان: بێ گومان بەڵێ، ووتی: ئەی ئەزانن ئەهلی کوفە،کەچوون بۆیان دەستیان لێ نەپاراستن و خوێنیان نەڕشتن و سامانەکانیان نەگرتن؟ ووتیان: بەڵێ، ووتی: ئەی ئەزانن کە بەسریی یەکان بە سەرۆکایەتی عبداللهی کوڕی واهب الراسبی[1] دەرچوون بۆلایان و دەگیشتن بەخەڵکی دەیانکوشتن و عبداللهی کوڕی

---

١ ـ الآثار الواردة٢/ ٢٠٣.

خباب[١] هاوەڵی پێغەمبەری خوا و کەنیزکەکایان نەکوشت، پاشان نەیاندا بەسەر هۆزی (بنو قطیعة)دا و ژن و پیاویان نەکوشتن و منداڵەکانیشیان لە مەنجەڵدا نەکوڵاندن؟ ووتیان بەڵێ وابوو.

ووتی: دەی ئایا خەڵکی کوفە خۆیان بێ بەری کرد لە خەڵکی بەسرە یان بە پێچەوانە؟ ووتیان نەخێر، ووتی: ئەی ئێوە خۆتان لە هیچ لایان بێ بەری دەکەن؟ ووتیان نەخێر.

عمر پێ ی ووتن: پێم بڵێن: ئایا ئاین یەکە، یان دوو؟ ووتیان: یەکە، ووتی: دەی ئایا شتێکی بەئێوە دەکرێت، بەڵام بەمن ناکرێت؟ ووتیان نەخێر، ووتی: دەی چۆن وئێوە ئەبوبەکر وعمرتان بەدڵە و ئەدوانەش یەکتریان بەدڵ بووە، کەچی شێوازی ژینیشیان جیاواز بوو؟! کەچی بنەماڵەکەم پێ قبوڵ نەبێت ونەفرەتیان لێ بکەم؟!

دەی ئایە، ئەگەر نەفرەت کردن لە گوناهبار فەرزبوایە دەبوایە هەربکرایە، دەی باسی خۆتم بۆ بکە کەی پێت ووتراوە: لەعنەت بکەیت لە فیرعەون و هامان؟ ئەویش ووتی: بیرم نایەت هەرگیز لە عنەتم لێ کردبن.

عمریش ووتی: بێ قەزابیت! ئایە تۆ لە عنەت لە فیرعەون ناکەیت، بەڵام دەتەوێت من لەعنەت لە بنەماڵەکەم بکەم خۆم بێ بەری بکەم لێیان؟.

بێ قەزابن! ئێوە تێ نەگەیشتوون، مەبەستێکتان هەیە، بەڵام نەتان پێکاوە، ئێوە شتێك لە خەڵك قبوڵ ناکەن، کە پێغەمبەری خوا ﷺ لێ ی قبوڵ کردبون، ئەوەی لە ئەو دەرسا لە ئێوە ئەمینە، ئەوەی لەئێوە ئەمینە، لەو دەترسا.

کابرا ووتی: ئێمە کەی وابووین! ووتی: بەڵێ وابوون و ئێستاش پێدا دەنێن.

ئەی ئایا نازانن، کە پێغەمبەری خوا هات ﷺ بۆ ناو مرۆڤایەتی، خەڵکی هەبوو بتیان دەپەرست، بانگی کردن بۆ ووشەی (لاإله إلا الله ومحمد رسول الله) هەرکەسێ ئەو شایەتی یەی بدایە، خوێن و سامانی پارێزراو دەبوو، بێ خەم بوو، دەی

---

١ ــ الأثار الواردة٢/ ٢٠٣.

پێغەمبەرﷺسەرمەشق نی یە بۆ موسڵمانان و هەرکەسیش ئەوەی قبوڵ نەکردایە جیهادی نەدەکرد؟ ووتیان: بەڵێ، عمر ووتی: دەی ئایە ئێوە ئەمڕۆ خۆتان بێ بەری ناکەن لەو کەسانەی وازیان لە بت پەرستی هێناوە، شایەتو مانیان هێناوەو نەفرەتی لێ دەکەن ودەیکوژن و خوێنی حەڵاڵ دەکەن؟ بەڵام گەلانی تری وەك جولەکەو گاور ئەمین و بێ ترس دەکەن و خوێنیان حەرام دەکەن؟

عاصم الحبشی ووتی: هیچ بەڵگەیەك وهیچ گفتوگۆیەکم نەیوە لەمەی تۆ ڕۆشنترو ڕاستر بێت، ئەوامن شایەتی دەدەم تۆ لەسەر حەقیت من بێ بەریم لە هەرکەسێك سەرپێچت بکات.

پاشان بە هاوڕێکەی تری ووت: ئەی تۆ چی دەڵێیت؟ ووتی: لەم قسەو بەڵگانەی تۆ جوانتر شك نابەم هەبێت، بەڵام پێم خۆش نی یە بڕیارێك بدەم بەبێ موسڵمانانی برادەرم، لەوانەیە بەڵگەیەکیان پێ بێت کەمن نایزانم، پاشان عمر فەرمانی کرد هەموو موچەکانی عاصم الحبشی، یان گەڕاندەوە بۆی و پێیان داو لەلای عمر مایەوە تالەدوای(١٥) ڕۆژ گیانی سپارد، بەڵام هاوڕێکەی تری، کە (شەیبانی)بوو خۆی گەیاندەوە خەواریجەکانی هاوڕێ ی و لەگەڵ ئەواندا پاشترکوژرا.[١]

لە ڕیوایەتێکی دیکەدا هاتووە دووکەس لە خەواریجەکان هاتن بۆلای عمری کوڕی عبدالعزیز ووتیان: السلام علیك یا إنسان، عمریش ووتی: وعلیکما السلام یا إنسانان، ووتیان: گوێڕایەڵی خوا لەپێش گوێڕایەڵی تووەیە؟ عمر ووتی: ئەوەی ئەوە نەزانێت گومڕایە، ووتیان نابێت پارە لەناو دەوڵەمەندەکان دا کۆ ببێتەوە، کۆبکەیەتەوە، ووتی: ئەوەم نەهێشتووە، ووتیان: دەبێت ماڵ و سامانی خوابدرێت بەوەکەسانەی پێیان دەشێت، ووتی: خوای گەورە لە قورئاندا جوان ڕونی کردۆتەوە دەدرێت بەکێ، ووتیان: نوێژەکان لەوختی خۆی بکرێت، ووتی: هەقی خۆیەتی، ووتیان: دەبێت ڕێزەکانی نوێژی جەماعەت ڕێك و پێك بێت، ووتی: ئەوە تەواو کاری سونەتە، ووتیان ئێمە نێرراوین بۆلای تۆ، ووتی چیان پێ ووتون

---

١ ـ أنساب الأشراف ٨/ ٢١١ـ ٢١٥، الأثارالواردة ٢/ ٧٠٤.

بیگەیەنن ومەترسن، ووتیان حەقی خەڵکی بدە، ووتی: خوای گەورە پێشی ئێوە ئەوفەرمانەی کردووە، ووتیان: تەنها خوا حوکمی خەڵکی دەکات، ووتی: قسەیەکی ڕاستە، ئەگەر مەبەستێکی خراپی لەپشتەوە نەبێت، ووتیان: دەست پاکەکان بۆ خەم بکە، ووتی ئەوانە پشتی منن، ووتیان: ئاگات لە ناپاکی بێت، ووتی: دز ترسێنراوە، وتیان ئەی ئارەق و گۆشتی بەراز؟ ووتی شایانی ئەهلی کوفرە، ووتیان: هەرکەسێ هاتە ناو ئیسلام دڵنیا دەکرێت، ووتی: ئەگەر ئیسلام نەبوایە ئەمین و دڵنیا نەدەبووین، ووتیان: ئەوانەی پێغەمبەری خوا پەیمانی لەگەڵدا بەستوون؟ ووتی: لەسەر ئەو پەیمانەن، ووتیان: شتێ مەدە بەسەریاندا توانایان نەبێت، ووتی: ﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾ البقرة:٢٨٦، ووتیان خوامان بخەوە بیر، ووتی: ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ﴾ البقرة: ٢٨١، ووتیان: دەی بەوڵاخی (بیت المال) بمان نێرەوە، ووتی: ئەمە ماڵی خوایەو حەزناکەم بۆ ئێوە بێت، ووتیان: دەی پارەی مەسروفمان پێ نی یە! دەی ئێوە ڕێبوارن(إبن السبيل)ن و لەسەرمانە مەسروفتان بکێشین.[1]

أرطاةی کوڕی منذر دەگێڕێتەوەو دەڵێت: لە (أبو عون)م بیست دەیوت: کۆمەڵێ لە (حەروری)یەکان هاتن بۆلای عمری کوڕی عبدالعزیزو لە مەسەلەیکدا گفتوگۆیان دەکرد، هەندێ لەو کەسانەی لای بوون، پێیان ووت: کەمێ بیانترسێنە و دەسەڵاتی خۆتیان پیشان بدە، بەڵام عمری کوڕی عبدالعزیز گوێی پێ نەدان و بەردەوام بە نەرم نیانی قسەی بۆ دەکردن تارێکەوتن لەگەڵیدا بەجۆری خۆراك و جل و بەرگیان بۆ مسۆگەر بکات بە درێژایی فەرمان ڕەوایەکەی، بەو شێوەیە لای هەستان، کاتێ دەرچوون لە لای عمر دای بە ئەژنۆی ئەوکەسەدا، کە پێشنیارەکەی کردبوو پێ ی ووت: ئەی فلانە کەس، ئەگەر دەکرا هاورێکەت بەداو دەرمان چاسەربکەیت مەگوێزە بۆ داغ کردن.[2]

١ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز لا ١٤٧.

٢ـ سيرة عمر إبن الجوزي.

لەڕیوایەتێکیشدا هاتووە، کە کاتێ شەوزەب کەناوی تەواوی (بسطام) بوو لە هۆزی(بنی یشکر) بە خۆی و(٨٠٠) چەکدارەوە لە دژی والی عیراق عبدالحمیدی کوڕی عبدالرحمن دەرچوونە دەرەوە، عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی نارد بۆ عبدالحمیدو پێ ی ووت: مەیان ئاڵسیکێنە تا خوێن دەڕژێنن، یان فەسادو گەندەڵی لە ناو زەویدا بڵاودەکەنەوە، ئەگەر وایان کرد توشی ئەو شتە یەکلایی بکەرەوە، پیاوێکی زیرەك و لێهاتوو لەگەڵ کۆمەڵێ سەربازدا بنێرە بۆ ناویان و چیم پێ وتوویت تۆش ئەوەی پێ بڵێ.

عبدالحمیدیش، محمدی کوڕی عبدالله (البجلی) ناردە ناویان بە دوو هەزار چەکداری شاری کوفە و عمر چی پێ ووتبو پێ ووتن، عمریش نامەی نارد بۆ شەو زەب و پرسیاری لێ کرد لە هۆی دەرچونەکەی و داوای گەڕانەوەی لێ کرد، نامەی پێ گەیشت.

محمدی کوڕی جریر هەستاو چووە ناویان و تورەی دەکردن و بەرەو جەنگ دەیجولاندن، عمریش نامەیەکەی بۆ نووسیبوو تیادا پێ ی ووتبوو: بیستومە لەبەر خواو پێغەمبەرەکەی لە دژی والی دەرچویت، تۆ لەکارەتدا لەمن زیاتر نیت، وەرە با پێکەوە گفتوگۆو مێزگرد بکەین، ئەگەر ئێمە لەسەر حەق بووین ئەوە تۆش وەك ئەو خەڵکە بگەرێرەوە، ئەگەر هەقیش لەلای تۆبوو لەمەسەلەکەت دەکۆڵینەوە، بەڵام بەستام نەجولا و هەر ئەوەندە بوو نامەیەکی بۆ عمر نووسی ووتی: بەڕاستی بەویژدانەوە قسەت کردو ئەوامنیش دوو پیاوی لای خۆم دەنێرم بۆلات بۆ گفتوگۆو وتووێژ.

ئەبو عوبیەدە دەڵێت: ئەو دوو پیاوەی شەوزەب ناردی بۆلای عمر، یەکەمیان: مەخدوج بوو لەبنی شیبان، دووەمیان: لە (بنی یشکر) بوو، دەڵێن: ئەم دوانەی لەگەڵ کۆمەڵێك دا ناردی بۆ لای و هاتن بۆلای عمر، بە عمریان ووت: باسی (یەزید)مان بۆ بکە! بۆچی ڕازی بویت بیتە خەلیفەی دوای تۆ؟ ووتی: کەسی تر دایناوە بە خەلیفەی دوای من، وتیان: ئەگەر تۆ ئەمانەتی یەکێکت لە لابێت،

پاشان تۆش داته دەستی کەسێکی تر، کە ئەمین نەبێت، ئایە ئەوە ئەمانە پارێزی یە، یان نا؟[١]

هەندێ ڕیوایەت ـ بەگریمان ـ دەڵێن: (بنی مروان) دوای ئەوەی زانیان ماڵ و سامان و زەوی و زارەکانی لێ سەندنەوە، لەوەش ترسان، کە ـ یەزید ـ لابەرێت و بەوەش خەلافەتیشیان لە دەست بسەنێت بۆیە ژەهریان بۆ کردە ناو خواردنەوەو شەهیدیان برد، هەر لەو ڕۆژەدا، کە وەڵامی ئەو وەفدە بداتەوە گیانی لەدەست دا.[٢]

لەم ڕوداوانەی پێشەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت، کە عمری کوڕی عبدالعزیز ڕێڕەوێکی ڕاست و دروستی وای لەگەڵدا گرتنەبەر، کە هەمان ڕێگابوو، کە ئەمیری باوەڕداران علی کوڕی ئەبوو طالیب و عباس رضي الله عنهما گرتیانە بەر، وایش دیارە عمر زۆر مەبەستی بوو بیانگێڕێتەوە ناو کۆمەڵی موسڵمانان و بەو هۆیەشەوەبوو، کە دەیویست هەموو بیانوەکیان ببڕێت و بەڵگەکانیان پوچەڵ بکاتەوە لە مەسەلە ڕاست ودروست و هەقەکاندا،[٣] بەڵام ئەوەبوو، ووتی: لێم گەڕێن با لەسەرخۆ بیر لەداواکاریەکەتان بکەوە، بەڵام ئەبوو پێش ئەوەی وەڵامیان بداتەوە گیانی سپارد.

بەڵام کاتێ خەواریجەکانی عێراق ویستیان هێزبەکاربهێنن دژی سوپای والی و تونیان سوپای نیزامی عبدالحمید بشکێنن، عمریش سوپایەکی گەورەی لە شامەوە بەسەرکردایەتی مسلمەی کوڕی عبدالملك خستە ڕێ و نامەی نووسی بۆعبدالحمید و پێ ی ووت: پێم گەیوە، کە سوپاکەت ـ سوپا خراپەکەت ـ چی بەسەر هاتووە و من مسلمە ناردوەو وازی لێ بهێنە خۆی چی دەکات با بیکات.

مسلمە بە سوپا کەیەوە ڕۆیشت بۆ ئەو جێگایەی سوپای خەواریجەکانی تێدا بوو، جەنگ دەستی پێ کرد لە نێوان هەردوو لادا، لە ئاکامدا سوپایی ئەمیری باوەڕداران بە سەرۆکایەتی(مسلمە) سەرکەوت بەسەر خەواریجەکاندا.[٤]

١ـ تأريخ الطبرى ٧/٤٦٠.

٢ـ هەمان سەر چاوەو لاپەڕە، وملامح الإنقلاب الإسلامى لا٩٧.

٣ـ الآثار الواردة٢/ ٧١.

٤ـ الطبقات (٥/ ٢٥٨).

ناچار بوونی عمر بۆ بەکار هێنانی هێز دژی خەواریجەکان وای لێ نەکرد، کە بەردەوام شێوازی توندوتیژو زبربەکار بهێنێ لەگەڵ هەموو یەکێك لەخەواریجەکان و هەرکامیان ئامادەی گفتوگۆی ئاشتیانە بوایە دەستی بۆ درێژ دەکرد لە پێناو پاراستنی خوێنی موسڵمانان دا.[1]

٣ــ هۆکارەکانی هەڵگیرسانی جەنگ دژی خەواریجەکان:

عمری کوڕی عبدالعزیز لەبەر ئەوە نا، کەڕایان لە گەڵدا جیاواز بوو، یان نەیاریان دەکرد و قسەیان پێ دەگوت، جەنگی دژیان ڕاگەیاند، بەڵکو هەر خۆی دەگرت، تا بەڵکو بێنەوە بە خۆیاندا و بێنەوە سەر ڕێگایی ڕاست، بەڵام پاش ئەوەی کارەکەیان گەیاندە قۆناغێکی ترسناك، کە خواردنی ماڵ و سامانیخەڵکی و توقاندنی ڕێبواران و خوێن ڕشتن، ئەوجا فەرمانی دەرکرد بەجەنگ دژیان.[2]

٤ــ گەڕاندنەوەی شت و مەکەکانیان:

عمری کوڕیعبدالعزیزرحمه الله ژن و کچی خەواریجەکانی نەکردە کەنیزەك و ماڵ و سامانیشی حەڵاڵ نەکردن، بەڵکو فەرمانی دا هەموو شتەکانیان بۆ بگێڕنەوە، نامەی نارد بۆ کاربەدەستەکەی دەربارەی خەواریج و وتی: ئەگەر خوای گەورە سەری خستی بەسەریاندا و شکاندنت هەرچی ماڵ و سامانێکیان هەیەو گرتووتە پێیان بدەرەوە.[3] ئەمەش ڕای ئەمیری ئیمانداران علی کوڕی ئەبو طالیبرضي الله عنه بوو.

٥ــ بەند کردنی دیلەکانیان تا دەگەڕێتەوە:

کاتێ عمررحمه الله جەنگی لە دژیان ڕاگەیاندو چی کوژرا کوژراو ئەوانی تریان بەدیل گیران و فەرمانی دەرکرد، کە لە زینداندا بیان هێڵنەوە تا ئەو کاتەی، کە

---

١ ــ ملامح الإنقلاب الإسلامي لا ٩٤.

٢ــ فقه عمر عبدالعزيز(٢/٤٦٩)

٣ــ هەمان سەرچاوە.

دەگەڕێنەوە سەر ڕێگای موسڵمانان و واز لەو بۆچوونە گومڕایەیان دەهێنن.[١]

تا ئەوكاتەی عمری كوڕی عبدالعزیز رحمه الله گیانی سپارد كۆمەڵێكیان لە زیندا مابوونەوە، ئەمەش بەرنامەی كاری عمر بوو لە دژی نەیارەكانی خەلافەت، كە خەواریجەكان بوون.

دووەم: شیعەكان

شیعەبەهەموو كەسێك دەڵێن، كە وابزانێت علی كوڕی ئەبو طالیب رضي الله عنه لە هەرسێ جێنشینەكەی پێش خۆی باشترە، ئەو شایانتربووە لەوان بە جێنشینی.[٢]

لە كتێبی ــ علی كوڕی ئەبو طالیب دا رضي الله عنه بە درێژی لەسەر شیعەو بۆچوونەكانیان دووامم ـ شیعەش چەند دەستەو تاقمێكن و هەموویان یەك نین، بەلاَم ترسناك ترسناك تریان ڕۆچووەكانن(الغلاة) كەئەمانە لە ئیسلام دەرچوون، بەلاَم لەوان خوارتر كۆمەلاَنێكی ترن وەك ـ كیسانیە، الإمامیةو هتد...

عمری كوڕی عبدالعزیز سەبارەت بە شیعە ڕۆچووەكان ووتەی زۆری هەیە لەوانە:(من چاكیو خراپی ئەوكانی هاشم لەخۆشەویستنی(كوثەیر)[٣] دانابێنمەوە، هەركەسێك خۆشی بوێت ئەوەخراپە وهەركەسێكیش ڕقی لێی بێت ئەوەچاكە، چونكەئەو پیاوە–خەشەبی–یەك بوو باوەڕی بەگەڕانەوەی علی هەبوو بۆ ژیان.[٤]

جارێكیان نامەیەكی پێدەگات لە كاربەدەستەكەیەوە لەشاری كوفەوەو گلەیی ئەوەدەكات، كە ئەو شارە گوێڕایەڵی ناكەن بەباشی، عمریش رضي الله عنه لە وڵامدا ووتی: داوای گوێ ڕایەڵی چی دەكەیت لە كەسانێك كەپشتیان لە علی رضي الله عنه هەڵكرد، كە پێشەوایەكی نموویەی بووە[٥]

١ــ فقه عمر (٢/ ٤٧٣).

٢ــ مقالات الإسلامیین لا ٦٥.

٣ــ تأریخ الإسلام لة الأثارالواردة لا(٢/٧٢٨) وەگیراوە.

٤ــ هەمان سەرچاوە.

٥ــ تأریخ دمشق لة الأثارالواردة لا(٢/٧٢٩) وەگیراوە.

لە ئیسحاقی کوڕی (طلحة)ی کوڕی (أشعث)وە دەگێرنەوەو دەلێت: عمری کوڕی عبدالعزیز ناردمی بۆ عێراق و پێ ی ووتم: قورئانیان بۆ بخوێنەرەوە، بەلاّم ئەوان بۆت نەخوێننەوە، فەرموودەیان بۆ باس بکە، بەلاّم ئەوان بۆت باس نەکەن، زانیاریان فێربکە، بەلاّم ئەوان زانیاریت فێرنەکەن.

بەناوبانگترین ڕاوبۆچوونەکانیان:

١ـ دەلّێن: علیﷺ پێویستە بکرێتە ئیمامی هەموان و لەهاوەلاّن بەرێزتر سەیر بکرێت، گوایە پێغەمبەری خواﷺ بەدەقی فەرموودە ئەوەی چەسپاندوە!.

٢ـ دەلّێن: پێغەمبەران و پێشەواکان بێ گوناهن و لە گوناهی بچوك و گەورە پارێزراون!.

٣ـ دەلّێن (الولاء)و(والبراء) واتە: دۆستایەتی کردنی علیﷺ و خۆبەری کردن لەهەموو هاوەلاّنی پێغەمبەری خوا ﷺ بەتایبەتی سێ جێنشینە ڕاشیدەکان ﷺ!.

سێ یەم: قەدەریەکان

١ـ پێناسەی قەدەری یە:

أـ بەمانا تایبەتیەکەی: ئەو کەسانەن، کە دەلّێن: قەدەر نی یە، واتە: ئەوە بەدرۆدەخەنەوە، کە گوایە خوا هەموو شتێکی لەسەر خەلّکی داناوە، پێشتر هەموو کردەوە گوفتارێکی دیاری کروە، دەلّێن: (لاقدر من الله) واتە: لە خواوە کردەوەو گوفتارەکان دیاری نەکراون و هەمووکارەکان سەرتان پێشتر دانەڕێژراون و، لەمەولا بە درێژی لەسەریان دەدوێین.

ب ـ مانا گشتی یەکەی (قەدەریەکان): ئەو کەسانە دەگرێتەوە، کە دەربارەی علیمی خواو نوسینی شتەکان و یست و تەقدیرو دانان و دروست کردن دەدوێن، ئەمەش پێچەوانەی هەموو دەقەکانی قورئان و سوننەیە دژی بۆچونی سەلەفی سالّحە.[١]

١ـ القدرية والمرجئة لا١٩٧.

٢ــ سەرتایی وتەی (القدر) لە ئیسلامدا:

پێغەمبەری خوا زۆری پێ ناخۆش بووە، موسڵمانان دەم بکوتن بۆ (قەدەر)و بەبێ زانیاری تەواو لەو بارەیەوە، جابری کوڕی سمرة رضي الله عنه دەڵێت: پێغەمبەری خوا ﷺ فەرموویەتی: ((ثلاثة أخاف من أمتي: الإستسقاء بالأندا، و حيف السلطان، وتكذيب القدر))[١] واتە: لە سێ شت ئەترسم لە ئومەتەکەم، داوای باران کردن جگە لەخوا، ستەمکاری دەستە دەسەڵاتدار، بەدرۆ خستنەوەی قەدەر.

پێغەمبەری خوا ﷺ ئومەتەکەی ئاگادار کردۆتەوە لەوەی دەمەقاڵە و گفتوگۆ لە ئاینەکەیاندا بکەن، چونکە زانستی مرۆڤ سنورداره و ئامانجی هەموو قوڵ بوونەوەیەك لە دەقەکاندا سەردەکێشێت بۆ سەر گەردانی و گومڕایی.

ئەحمەد ڕیوایەتی کردوە لە مەسندا(٢/ ١٧٨) لە عەمری کوڕی شوعەیبەوەو ئەویش لە باوکی یەوەو ئەویش لە باوایەوە دەڵێت: ڕۆژێکیان پێغەمبەری خوا ﷺ هاتە ناو خەڵکەوەو ئەوانیش باسی (قەدەر)یان دەکرد، دەڵێ: چاوەکانی سور هەڵگەڕان وەك ئەوەی هەناری تێ تەقیبێت لە توڕەیداو فەرمووی: ((مالكم تضربون كتاب الله بعضه ببعض! ؟ بهذا هلك من كان قبلكم)) واتە ئەوە چیتانە پەرتوکەکەی خوا هەندێکی دەکێشن بە هەندێکی تردا! ؟ ئا بەم کارەی ئێوە گەلانی پێش ئێوەش لەناوچون.

تا ساڵی (٤٠)ی کۆچی تەنها دوو تاقم هەبوون لە وڵاتی ئیسلامدا یەکەم خەواریجەکان، دووەم شیعەکان، تائەوەبوو لە ساڵی (٦٢)ی کۆچیدا (معبد الجهمي) سەرەتای ئەم ئاگرەی هەڵگیرساند، پاش ئەو تەشەنەی کرد وەك (إبن تيمية) دەڵێت: (بيدعة) لە سەرەتاوە بستێکەو پاشان زۆر دەبێتە باڵێك باشتر دەبێتە میلێك و پاشتریش فەرسەخێك.[٢]

لە پاش ئەویش (غيلان)ی دیمەشقی لە ساڵی١٥٠ی کۆچی پەیدابوو بووە هەڵگری ئەم بیرۆکە گومڕای یەی، کە بە کورتی یەکەی هەموو ئەو کەسانە

١ــ مسند أحمد(٥/٩٠) وصححه الألباني في سلسة الأحاديث الصحيحة ژ ١١٢٧.

٢ــ الفتاوى (٨/ ٤٢٥).

دەگرێتەوە، کە ئەوە ڕەد دەکەنەوە، کە پێش ڕوودانی کردەوە خوای پەروەردگار بزانێت ــ پەنا بەخوا ــ هەموو کردەوەیەکی بەندەکان تازەیەو خوا زانیاری پێشتری پێ نی یە، لە تابلۆی پارێزراودا ـ لوح المحفوظ ــ نەینوسیوە، کەواتە لای ئەو تاقمە کردەوکان سەربەخۆن.

ئەم ووتەیە ڕۆچوونە لە مەسەلەی قەدەردا، بە جۆرێ، کە سیفەتی زانیاری و نوسین و دانانی کردەوەکان لە پەروەردگار دەکەنەوە.

٣ـ سەرکردەکانی ئەم بۆ چونە ترسناکە لە پاش (معبد الجهمی) کە ئیمام ئەوزاعی دەربارەی دەڵێت: کابرایەك لە عێراق ناوی(یونس) بووەو، گاور بوو، موسڵمان بوو، پاشان گاوربۆتەوەو(معبد) لەوەوە ئەم بۆچونەی وەرگرتوە.

لەپاش ئەویش (غیلان الدمشقی) لە ساڵی ١٥٠ی کۆچیدا کوژرا، ئەم پیاوە ترسناك تر بوو لە (معبد)، چونکە هەندێ سیفاتی تریشی لە خوا دەکردەوە ـ پەنا بەخوا ـ وەك: (الإستواء) پاش ئەویش(جعدی کوڕی درهەم) لە ساڵی ١٢٤کۆچیدا دەرکەوت پاش ئەویش (جهم کوڕی صفوان) لە ساڵی ١٢٨ی ك.

هەڵوێستی عمری عمری کوڕی عبدالعزیز دەربارەی (غیلان الدمشقی):

عەمری کوڕی موجاهیر دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله هەواڵی بیست، کە غیلانی دیمەشقی دەربارەی قەدەر دەم دەکوتێت، ناردمی بەدوایدا وکاتێ غیلان هات، چەند ڕۆژێك نەیهێشت بێتە ژوورەوە بۆ لای، پاشان ڕێگەی داو هاتە ژوورەو عمری پێ ی ووت: غیلان ئەمە چیە لێت دەگێڕێنەوە؟ غیلان بێ دەنگ بوو، عەمری کوڕی موهاجیر دەڵێت: ئاماژەم بۆ کرد، کە قسە بکات، ئەویش ووتی: بەڵێ: ئەی ئەمیری موسڵمانان خوای ـ عزوجل ـ دەفەرموێت: ﴿هَلْ أَتَىٰ عَلَى ٱلْإِنسَـٰنِ حِينٌ مِّنَ ٱلدَّهْرِ لَمْ يَكُن شَيْـًٔا مَّذْكُورًا ﴿١﴾ إِنَّا خَلَقْنَا ٱلْإِنسَـٰنَ مِن نُّطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَّبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَـٰهُ سَمِيعًۢا بَصِيرًا ﴿٢﴾ إِنَّا هَدَيْنَـٰهُ ٱلسَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا﴾ (الإنسان ١ـ ٣)

عمریش پێ ی ووت: دەی ئایەتی کۆتایش بخوێنە، غیلان خوێندی ﴿وَمَا تَشَآءُونَ

إِلَّآ أَن يَشَآءَ ٱللَّهُۚ إِنَّ ٱللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿٣٠﴾ يُدْخِلُ مَن يَشَآءُ فِى رَحْمَتِهِۦۚ وَٱلظَّٰلِمِينَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًۢا ﴾ (الإنسان ٣٠ـ ٣١)

عمر ووتی: ئەی غیلان ئێستا چی دەڵێیت؟ ووتی: من تا ئێستا کوێر بووم تۆ چاوت کردمەوە، تا ئێستا کەڕ بووم و تۆ گوێت بۆ گەڕاندمەوە، گومڕابووم و تۆ ڕێنموێیت کردمەوە.[1]

لە ڕیوایەتێکی تردا دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز غیلانی دیمەشقی بانگ کرد و پێ ی ووت: بیستومە ئەی غەیلان دەربارەی قەدەر قسە دەکەیت، غیلانیش ووتی: درۆم بە دەمەوە دەکەن ئەی ئەمیری باوەڕداران.

عمریش پێ ی ووت: ئەی غیلان ئادەی سەرتایی سورەتی: یاسینیم بۆ بخوێنە، ئەویش ووتی: ﴿يسٓ ﴿١﴾ وَٱلْقُرْءَانِ ٱلْحَكِيمِ ﴿٢﴾ إِنَّكَ لَمِنَ ٱلْمُرْسَلِينَ ﴿٣﴾ عَلَىٰ صِرَٰطٍ مُّسْتَقِيمٍ ﴿٤﴾ تَنزِيلَ ٱلْعَزِيزِ ٱلرَّحِيمِ ﴿٥﴾ لِتُنذِرَ قَوْمًا مَّآ أُنذِرَ ءَابَآؤُهُمْ فَهُمْ غَٰفِلُونَ ﴿٦﴾ لَقَدْ حَقَّ ٱلْقَوْلُ عَلَىٰٓ أَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٧﴾ إِنَّا جَعَلْنَا فِىٓ أَعْنَٰقِهِمْ أَغْلَٰلًا فَهِىَ إِلَى ٱلْأَذْقَانِ فَهُم مُّقْمَحُونَ ﴿٨﴾ وَجَعَلْنَا مِنۢ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَٰهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ ﴿٩﴾ وَسَوَآءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴾ (یس ١ـ١٠)

لەوێدا غیلان ووتی: ئەمیری باوەڕداران وەڵاهی ئەڵێ ی یەکەم جارە ئەو ئایەتە دەبینم، تۆ دەکەم بەشایەت ئەی ئەمیری باوەڕداران، کە ئەوا تەوبەم کرد لەو شتانەی کردوومن، عمریش ووتی: خوایە ئەگەر ڕاستە تۆش ڕوەستاوی بکە، ئەگەر درۆش دەکات بیکەیت بە پەند بۆ باوەڕداران.[2]

عمر لە وتارەکانیدا ڕوونی کردەوە، کە هەرکاتێ بەندەیەك تاوانێکی کرد لەسەریەتی تەوبەو پەشیمانی دەربڕێت و داوای لێخۆش بوون بکات لە خوا،

١ـ الآثار الواردة (٢/٧٥٠)

٢ـ الإبانة(٢/٢٣٥)

قەدەری خوای پێ تاوانبار نەکات، نەڵێت: دەی من گوناهم چیە، کە لەسەرم نوسراوەو دەبێت بیکەم وئیتر با ویست و قەدەرو بڕیاری خوایش بێت، چونکە هیچ شتێك رووناداد بەویست و ئارەزو و زانیاری ئەو نەبێت.[١]

هەروەك ڕەدی قەدەریەکانیشی لەوەدا داوەتەوە، کە دەڵێن: بەندە ویست و ئارەزوی تایبەتی هەیە، بەڵام لە دوای ویست ئارەزوی خواوە دێت.[٢]

٣ــ جیاوازی نێوان ووشەی (قەزا)و (قەدەر) چی یە؟

قەزاو قەدەر دووشتی پێکەوەنوساون و بێ یەکتری نایان کرێت، چونکە یەکەمیان وەك بناغە وایە بۆ دیوار، کە قەزایەو دووەمیان بە مانایی دیوارە بۆ بناغە، هەرکەسێ بیەوێت لە یەکتر جیایان بکاتەوە وەك ئەوە وایە کەسێ بڵێ: بناغە لە دیوارەکە جیا دەکەمەوە، هەمووی دەڕوخێت.

دەڵێن: (قەزا) واتە: زانیاری پێشتر لەسەر ئەو کارە لە ئەزەلدا، قەدەریش واتە: جێ بەجێ کردنی خەڵکی بۆ ئەو کارو گوفتارانەی لە (قەزا)ی خوا بڕیاری لە سەر دراوە.[٣]

(إبن حجر) دەڵێت: قەزا واتە: حوکمە گشتی یە ئەزەلی یەکان، قەدەریش وردەکاریەکانی و حوکمی گشتی و ئەزلی یەیە.[٤]

٤ــ ڕازی بوون بەقەزاو قەدەر:

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله دەڵێت: (ما أصبح اليوم في الأمور هوى إلا في واقع قضاء الله فيها)[٥] واتە: ئەمڕۆ هەموو ئارەزووەکانم لە جێ بەجێ کردنی کارەکانمدا هاتۆتە سەر بڕیارو قەزای‌خوا تیایاندا، هەموو جارێ ئەم نزایەی دەکرد: ((اللهم

١ــ الأثار الواردة (٢/٧٦٩ــ ٧٧٠)

٢ــ النهاية إبن الأثير(٤/٧٨).

٣ــ الأثار الواردة(١/٤٩٤).

٤ــ فتح الباری (١١/ ٤٨٦).

٥ــ الطبقات(٥/ ٢٧٢).

رضينى بقضائك، وبارك لي فى قدرك، حتى لا أحب تعجيل ما أخرت وتأخير ماعجلت)) واتە: ئەی خوای ڕازیم بکە بە بڕیارەکانت ، پیرۆزی، کە لێم قەدەرەکانت، تاوام دێت چیت لێ دواخستووم حەزنەکەم پێشی بخەیت و چیت پێشخستووە حەزنەکەم داوی بخەیت.

عمر دەڵێت: ئەوندەم ئەم دوعایەم دوبارە کردۆتەوە وام لێهاتووە هەموو ئارەزوەیەکم لەگەڵ قەزاوقەدەری خودا گرێ داوە[1]

کاتێ عبدالملك کوڕی ئەسپاردەی خاك کرد ووتی: ڕازین بە قەدەری خواو ملکەچی فەرمانی ئەوین و سوپاس بۆ خوای هەموو جیهانیان.

کاتێ سەرە خۆشیان لێ دەکرد دەیووت: (أنا أعوذ بالله أن يكون لى محبة فى شيء من الأمور تخالف محبة الله؛ فإن ذلك لا يصلح لى بلا ئه عندى إحسانه إليّ)[2] واتە: من پەنا دەگرم بە خوا لەوەی شتێکم خۆش بوێت پێچەوانەی خۆشەویستی خوا بێت، چونکە ئەمە نەگونجاوە لەگەڵ چاکەکانی ئەو لە گەڵمداو تاقیکردنەوەکانی بۆم.

لە وتەکانی عمرەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت، کە ئارام گرتن لەسەر قەزاو قەدەرو بڕیارەکانی خوا واجبەو دەبێت بەندە بەرامبەر بەخوا سەبرو ئامارامی هەبێت، بەڵام ڕازی بەقەزاو قەدەرەکانی سوننەتە و ئەو کەسانە پێ ی دەگەن، کە پلەیەکی بەرزی باوەڕدان و ئەو پەڕی متمانەو دڵنیایی بیان هەیە بەرامبەر خوای پەروەردگار.

چوارەم: ((المرجئة)) ــ مورجیئەکان ــ

ووشەی (مرجئة) لە دواخستنەوە هاتووە، بە مانای دواخستنی کردەوەلە باوەڕ دێت[3]، ووشەی (الإرجاء) دوو مانای هەیە:

یەکەم: دواخستن وەك لە قورئاندا هاتووە: ﴿أَرْجِهْ وَأَخَاهُ﴾ الأعراف:١١٠.

١ــ سيرة عمر إبن عبد الحكم لا ٩٢.

٢ــ الأثار الواردة(١/ ٥٣٨).

٣ــ الفرق بين الفرق لا ٢٠٢

دووەم: بەخشینی تکاکاری.[١]

(مرجئە) وەك ئیمام أحمد رحمه الله دەڵێت: ئەو کەسانە دەگرێتەوە، کە پێیان وابوو باوەڕ دەبڕینە بەزمان و بەس، خەڵکی هەموو وەك یەك باوەڕیان هەیە کەسیان لە کەسیان زیاتر نی یە، کەواتە لەلای ئەوان فریشتەو پێغەمبەران ــ علیهم السلام ــ خەڵکی سادە هەموو وەك یەك باوەڕیان هەیەو باوەڕ نەزیاد دەکات و نەکەم و هەرکەسێ بە زمان شایەتومان بێهێنێ ئەوە باوەڕدارە با یەك کردەوەی چاکیشی نەبێت.[٢]

(مرجئة) تۆخەکان دەڵێن: لەگەڵ بونی باوەڕدا گوناه زیانی نی یە، هەروەك چۆن لەگەڵ بێ باوەڕیدا کردەوەی چاك دەوری نی یە، ئەمەش بۆچونی (جهم)و هاوڕێکانی بوو، یەکەم کەس لەم بارەیەوە دەوی کوتا –غیلانی دیمەشقی– بوو[٣]

زۆر ووتە لە عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله دەگێرنەوە وەك زیادکردنی باوەڕو کردەوەش بەشێکی گرنگە لێ ی، کە ئەمەش ڕدێکی گەورەیە بۆ(مرجئة)کان.

هەروەك هەمیشە لە دژی (بیدعە)وشتە پڕوپوچە داهێنراوەکان دەجەنگاو کردەوەی بەگەورە دەگرت و دەیکرد تەواو کەری باوەڕ وەك پێشتر باسمان کرد خۆی دەڵێت: ئیسلام بریتیە لە کۆمەڵێ سنور ـ حدود ــ و شەریعەت و سوننەتە، هەرکەسێك کاریان پێ بکات ئەوە بە تەواوی باوەڕی تەواو کردووە، ئەوەی بە تەواوی جێ بەجێ یان نەکات ئەوە باوەڕی تەواو نەکردوە، ئەگەر بمێنم بەجوانی بۆتان ڕوون دەکەمەوەو جێ بەجێشی دەکەم لە ناوتاندا، خۆز ئەگەر بشمرم ئەوە زۆر حەزم لە ژیان نی یە لە ناوتاندا.

عون کوڕی عبدالله، کە یەکێك بوو لە کۆمەڵەکانی ئەم تاقمەو، پاش ماوەیەك لە عمر نزیك دەبێتەوەو پەیوەندی تۆندو تۆڵی لەگەڵدا دەبەستێت و واز لە بۆچونونی(مرجئة)کان دەهێنێت.[٤]

١ــ الملل والنحل للشهرستانی(١٢٩/١)

٢ــ موقف أهل السنة من أهل الأهواء(١٥٢/١)

٣ــ الملل والنحل (١٢٩/١)

٤ــ الأثار الواردة(٢/ ٨١٦).

پێنجەم: ((الجهمية)) جوهەمیەکان

تاقمی جوهەمی یەکان بەناوی دامەزرێنەرەکەیەوە ناو نراوە، کە ناوی (الجهمی کوڕی صفوان)ە لە وڵاتی خوراسان وانەی لەسەردەستی (جعدی کوڕی درهم) خوێندوەو نوسەری(حارثی کوڕی سریح)بوو.[1]

ئەم(حارث)ەخەریکی ئاژاوە نانەوە بوو دژی دەوڵەتی ئومەوی لە خوراسان و (جهم)یش پاگەندەی بۆ دەکرد بە خەڵکی دەناساند و داوای یارمەتی دەکرد بکرێتە والی[2] و هانی خەڵکی دەدا کە پشتی بگرن، ئەوەبوو لە ساڵی (١٢٨)ی کۆچیدا جەنگێك بەرپابوو لە نێوان سوپایی ئەمیری خوراسان(نصری کوڕی یسار) و لە نێوان هەوادارانی (حارثی کوڕی سریح)دا، (جهم)یش لە ناو سوپاکەیدا بوو، سەربازێکی والی هاتە پێشەوە لێ ی و شمشێرێکی کرد بە دەمیداو کوشتی.

لە گرنترین بۆچونەکانیان:

١ـ ڕایەکانی جعدی کوڕی درهم ی هەڵگرتبوو، کە دڵێت: هەموو سیفەتەکانی خوا ڕەد دەکاتەوەو دەڵێت قورئانیش مخلوقە و کۆمەڵێ بیدعەی تریش.

٢ـ دەڵێت: مرۆڤ هیچ هەڵس وکەوت وکارێکی بەدەست خۆی نی یە ویستی سەربەخۆی نی یە، بەڵکو وەك بەرمرێك وایە بەدەم ڕەشەباوە، ئەمەش پێچەوانەی قەدەریەکانە.

٣ـ ئیمان مانایی ئەوەیە خوابناسیت و بەس، بێ باوەڕیش واتە: نەناسین و نەزانینی خوایەو بەس.

٤ـ دەڵێن: بەهەشت و دۆزەخ نامێنێن لە پاش چونی خەڵکەکە بۆناویان، چونکە پێ ی وایە هیچ شتێك نی یە جوڵەکەی بێ وەستان بێت.

جهم پیاوێکی زۆر نەشارەزا و نەخوێندەواربووە، بەڵام قسەزان و دەمەوەر بوو، سیمسنەکان لە هندستان پسیاری کرد، کە پێناسەی خوایان بۆ بکات ؟ نەیزانی

١ـ حقيقة البدعة وأحكامها(١/١١٥)

٢ـ الكامل فی التأريخ لە حقيقة البدعة وأحكامها(١/١١٥) وەرگیراوە.

وەلامیان بداتەوەو ڕۆیشتە ماڵەوەو پاش چەند ڕۆژی هاتەوەو پێ ی ووتن: ئەم هەوایە بەدەورماندا ـ پەنا بەخوا ـ لە گشت جێگایەکەو جێگایەك نی یە لێ ی نەبێت.

ئەوەی، کە دەڵێن گوایە مرۆڤەکان هیچیان بەدەست نی یەو لە لایەن خواوە هەموو شتیان بەسەردا دەسەپێت، ئەم قسەیە نابەجێ یەشیان پڕاوپڕ لە قسەی بێ باوەڕکانی پێش ئیسلام دەچێت، کە دەیان ووت: بە دەست خۆمان نی یە، کە بێ باوەڕین، بەڵکو ئەگەر خوا بیویسایە دەیکردینە باوەڕدار وەك خوای گەورە لە سەر زمانیان دەفەرموێت: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا عَبَدْنَا مِن دُونِهِ مِن شَيْءٍ نَّحْنُ وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَّمْنَا مِن دُونِهِ مِن شَيْءٍ ۚ كَذَٰلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ ۚ فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ﴾ النحل: ٣٥.

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله گرنگی دەدا بە زیندوکرنەوەی سوننەتەکانی ومراندنی هەموو بیرۆکە و بۆچونێکی داهێنراو بیدعەکان وەرگیراوە لە نەتەوەکانی وەك هندستان و ڕۆمان وهتد... ئەگەر سوننەتەکانی پێغەمبەری خوا زیندو بکرێتەوەو خەڵکی لە قورئانەوە نزیك تر بکرێتەوە، ئیتر خۆی بۆ خۆی ئەو تاقم و دەستە ئارەزوو پەرست و لادەرانە لە ڕاستە ڕێگەی ئیسلام دەتوێنەوەو نامێنن.

(المعتزلة) واتە: کەنار گیرەکان

کەنار گیرەکان (معتزلة) لە سەرتای سەدەی دووەمی کۆچی یەوە لە سەر دەستی (واصل کوڕی عطاء)دروست بوو، کە خەڵکی بەسرەبوو، عەقڵ و ژیری بەکار هێنا لە مەسەلە بیرو باوەڕی یەکاندا زیاتر لە ئایەت و فەرموودە، ئەم تاقمە دەڵێت: هەموو زانستەکان لە ڕێگەی عەقڵەوە دەست دەکەون لە پێش شەرعدا[1]

٢ـ ئەم تاقمە چۆن دروست بوون؟

پیاوێك هاتە خزمەت (حسن البصری)و پرسیاری لێ کرد ووتی: ئەی پێشەوای

١ـ التنبيه والرد للملطى لا ٥٠

ئاین، لەم سەردەمەی ئێمەدا تاقمێك پەیدا بووە، کە خاوەنی گوناهە گەورەکان بەکافر دەزانن، تاقمێکی تریش بە پێچەوانەوە دەڵێن: خاوەنی گوناهە گەورەکان بەدەست خوایەو ئەو سزایان نادات، چونکە لەگەڵ باوەڕدا گوناه زیانی نی یە، دەی ئایا ئێمە باوەڕ بەکام لایان بکەین؟

شێخ حەسەن ماوەیەك بیری کردەوە، پێش ئەوەی وەڵامی ئەو پیاوە بداتەوە (واصل) ووتی پێ ی: من پێم وایە نەباوەڕداری تەواو نەبێ باوەڕی تەواو، بەڵکو لە نێوانە دایە، نەموسڵمانەو نەکافرە، ئەوەی ووت و هەستاو هەڵقەی وانەی خۆی گوێستەوە بۆ گۆشەیەکی تری مزگەوتەکەو لە(حسن البصری) جیابویەوەو کەناری لێ گرت.

(حسن البصری)یش فەرمووی: (واصل) کەناری لێ گرتین، لەو ساتە بەداوە ناوی نراوە، کەرانارگیرەکان: (المعتزلة)[1]

ئەم تاقمە لای ئەهلی سوننەو جەماعە بە قوتابخانەیەکی فیکری تایبەت دادەنرێن، کە قسە لەسەر عەقڵ و ژیری زاڵە بەسەر ئەو قوتابخانەیەدا، وازیان هێنا لەدەست گرتن بەدەقە شەرعی یەکانەوە، کە دەست گرتن پێیانەوە دەبێتە هۆی ڕێنمایی و واز هێنانیشی دەبێتە هۆی گومڕابون.

کەنارگیرەکان بۆچونی تاقمە لادەرەکانیان زیندودەکردەوە:

أ- تاقمی خەواریج: ئەمانیش وەك خەواریج پێیان وابوو شوێنی خاوەنی گوناهی گەورە ئاگری دۆزەخە، بەڵام ئەمان بە باوەڕداری دەزانن، هەروەها وەك خەواریج باوەڕیان وابووە، کە دەرچوون لە دژی کار بەدەستی ستەمکار پێویستە بە هەموو شێوەیەك ئەگەر هەڵگرتنی چەکیش بێت.

ب ـــ تەئویل کردنی دەقەشەرعیەکان، ئەمانیش وەك خەواریج هەستان بەلەکارخستنی زۆرێك لە دەقەکانی قورئان و سوننەت بەهۆی ماناکردنی یەوە بەجۆرێك، هەڵی نەگرێت.

١- أراء المعتزلة الأصولية لا ١٧

جـ ـ تاقمی (قەدەر)ی یەكان: لە قەدەریەكانیشەوە ئەوانەیان وەرگرتبوو، كە قەدەر ڕەد بكەنەوە، بەڵام بەوشێوە گشتی یەی ئەوان نا، بەڵكو كەمێ سوكیان كردەوە سیفاتی زانیاری و نوسینیان بۆ خوا بڕیاردایەوە، دەیان ووت: مرۆڤەكان بە ئەوپەڕی سەربەستی خۆیانەوە كارەكانیان ئەنجام دەدەن بەبێ بچوكریتن دەست تێوەردانی خوای تەعالا[1] لەبەر ئەوە زاناكان بەكافر و بێواریان لە قەڵەم نادەن وەك چۆن ڕۆچووەكان بەبێ باوەڕ دەزانن.

د ـ لە (جهم)یەكانەوە: ئەو پەیوەندی یەی تایبەتی نێوان(جهم)و هەندێ لە هاوەڵەكانی(واصل) وای كرد، هەندێ لە بیروبۆچوونەكانی جەهمی یەكان تێكەڵ بە بیری (معتزلە)كان ببێت لەوانە:

أ ـ سیفات ڕەد دەكەنەوە(إبن تیمیة) دەڵێت: ئەم ووتەیە ــ ڕەدكردنەوەی سیفاتی خوا ـ كە جولەكەو گاورەكان وەریان گرتووە، یەكمین كەس (جعدی كوڕی درهم) هەڵی گرت لە ئیسلامدا و پاشان گەیشتە (جهم)[2]

بەڵام كەنار گیرەكان كەمێ سوكیان كرد وەك جهمییەكان نەبوون لە (سیفات و ئەسماء) ڕەد بكەوەنەوە، بەڵكو سیفاتیان ڕەد كردەوە، بەڵام ناوەكانیان بۆ خوا جێ گیركردەوە.[3]

ب ـ (قورئان مەخلوقە) ئەم ووتەیە ترسناكترین ووشەبووە، (إبن تیمیة) دەڵێت: یەكتاپەرستی جهمییەكان لەوەدا خۆی دەبینێتەوە، كە سیفاتی خوایان ڕەد دەكردەوە، دەویان ووت: خوای گەورە دەبینرێت و قورئانیش مەخلوقە واتە: نەبووە و ، پاشان هاتۆتەكایەوە.

بۆچوونی كەناگیرەكان ـ معتزلة ـ لە سەردەمی عەباسی یەكاندا بە شێوەیەكی بەرچاو تەشەنەی كرد، هەندێ لە خەلیفەكانی وەك: (مأمون) پاڵپشتیان دەكرت و ئەوانیش قوتابیان بە هەموو لایەكدا نارد بۆ بڵاوكردنەوەی ئەو بیرو بۆچونانەیان.

١ـ القضاء والقدر فی ضوء الكتاب والسنة لا١١٧.

٢ ـ الفتوى الحموية الكبرى.لا ٤٧.

٣ ـ تأثیر المعتزلة فی الخوارج والشیعةلا ٢٥.

بەشی پێنجەم

عمر لەنێوان ژیانی کۆمەڵایەتی و زانستی و بانگەوازیدا

یەکەم: ژیانی کۆمەڵایەتی

گرینگی دان بە خێزان و مناڵەکانی

عمر بۆخۆی لە نزیکەوە سەرپەرشتی پەروەدەکردنی منداڵەکانی دەکرد، ئەوکارە قورەسەی سەرشانی ـ خەلافەت ـ ڕێ ی لێ دەگرت لەهەوڵ دان بۆ گۆش کردن و پەروەردەکردنیان بەجۆرێك، کە لەسەر ڕەوشتی جوانی قورئان و سوننەت گۆش بن و لە ئیسلام شارەزا بن، ئەمەش لە ڕێگەی نامەکانی یەوە خۆیان، یان بۆ مامۆستاکانیان دەردەکەوێت.

١ــ پەیوەست کردنیان بە قورئانی کەریمەوە، عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله منداڵەکانی پەویوەست دەکرد بە قورئانەوە، هەموو ڕۆژانی جومعەیەك داوای دەکرد پێش ئەوەی خەڵکی بینە ژوورەوە بۆلای، داوای دەکرد منداڵەکانی بێن بۆ لای، بۆ ئەوەی قورئان بخوێنن، هەرکە دەیووت: ئادەی خێرا گەورەترین منداڵی دەستی دەکرد بەقورئان خوێندن، پاشان دەیووت: ئادەی، واتە: ئەوەی دوای ئەو تا بەو شێوەیە هەموویان قورئانیان دەخوێندەوە بۆی.[١]

٢ـ ئامۆژگاری منداڵەکانی دەکات: ئەوساڵەی، کە تیایدا عمری کوڕی عبدالعزیز بوو بە خەلیفە نامەی نووسی بۆ(عبدالمليك)ی کوڕی، کە ئەو کاتە ئەو لە مەدینەی مونەوەرە بوو، لەو نامەیەدا پێ ووت: (هەرکەسێ حەزی لە بەهەشتە و لە ئاگری دۆزەخیش ڕادەکات ـ مەبەستی عبدالملك و براکانی تری بوو ـ ئێستا دەرگایی

---

١ ــ سياسة عمر فی در المظالم لا٥٢.

تەوبەو گەڕانەوە کرایەوە، گوناە کردن بوراوە لە پێش هاتنی ئەجەل و مردن، نەمانی کردەوەو کردن یەکلابونەوەی خوا بۆ لێپرسینەوەو تۆڵە سەندنەوە لە ئاکاری کردەوەکانی خەڵکی و لە شوێنێکدا، کە هیچ شتێك فریای کەس ناکەوێت، هیچ بیانو هێنانەوەیەك ناخوات، هەموو نهێنی یەکان ئاشکرا دەبن، تکاو شەفاعەت ناخوات، خەڵکی بەکردەوە جوانەکانیان دەرباز دەبن، دەستە دەستە بەرەو دوا مەنزڵیان دەڕۆن، دەی خۆش بەختی بۆ ئەوانەیان، کە گوێڕایەڵی خوایان کردوە، وەیل و لەناو چونیش بۆ ئەو کەسانەی، کە فەرمانی خوایان شکاندوە.[1]

لە بەشێکی تری نامەکانیدا هانی کوڕەکەی دەدات، کە یادی خوا بکات، لە شوکر سوپاسی بەردەوامی دەرنەچێت، لە هەموو کردارو گرفتارێکتدا خوا بە چاودێر بگرێت بەسەر خۆیەوەو، پێ ی دەڵێت: وئەو فەزڵ و چاکە زۆرانەی خوات لە بیر بێت، کە داویەتی بە خۆت و باوەکت، ئەگەر ئە توانیت بەردەوام زۆر زۆر زمانت بە یادی خوا بجوڵێت وابکە، چونکە باشترین ووشە بۆ ئەوەی قسە خێرەکانتی پێ بەر دەوام بکەیت سوپاس کردنی خوایە، باشترین ووشەیەکیش ووتە ناشیاوەکانتی پێ ببڕێنێتەوە سوپاس کردنی خواو یاد کردنیەتی[2]

٣ـ هانی دەدان لێبوردەبن و گومانی چاکە بە خەڵکی بەرن: عمر ﷺ هانی منداڵەکانی دەدا تا ئەو پەڕی لێبوردەیی لێبوردەبن و گومانی چاکەیش بەخەڵکی بەرن، هەندێ گومانی خراپ تاوانە، دەگێڕنەوە جارێکیان بە عبدالعزیزی کوڕی ووت: هەر ووشەیەکت لە برایەکی موسڵمانت بیست بە گومانی خراپەوە لێکی مەدەرەوە.

٤ـ شێوازی نەرم و نیان و گفتوگۆی ژیرانە: عمر ﷺ بەشێوازی نەرم نیان و لەسەرخۆ هەڵس و کەوتی لەگەڵدا دەکردن، بەڵام نەیدەگەیاندە ئاستی نازپێدان، تا خراپ دەربچن و لەدەست دەرنەچن، زۆر بەژیرانەلەگەڵیاندا دەدواو شێوازی ژیری و

---

١ ـ سیرة ومناقب عمربن عبدالعزیز لابن الجوزی لا ٢٨٩.

٢ ـ هەمان سەرچاوە.

قەناعەت پێکەری بەکار دەهێنا لە گەڵیاندا لەکاتی داوا کاریەکانیاندا.[١]

دەگێڕنەوە عبداللەی کوڕی هات بۆلای و داوای لێ کرد جل وبەرگی نوێ ی بۆ بکات لەو کاتەدا عمر خەلیفە بوو، ئەویش ناردی بۆلای (خیاری کوڕ رباح البصری) وپێ ی ووت: چەند قوماشمان لە لایەتی تۆ لێ ی وەربگرە بۆ خۆت، بەڵام (عبدالله) قوماشەکانی بە دڵ نەبوو، هاتەوە لای باوکی و پێ ی ووت: من داوام لێ کردیت جلم بۆ بکەیت کەچی منت نارد بۆلای خەیاری کوڕی ریباح، ئەویش هەندێ قوماشی پێ نیشان دام، کە نەلە ئاستی من و نە ئاستی هۆزەکەشمان دا نەبوو، عمریش ووتی: پارەی ئەو قوماشانەمان هەیە لەلای ئەو پیاوە، (عبدالله)ش سەری داخست و چووە دەرەوە.

عمریش وەك باوکێکی پەروەردەکار هەڵوێستی مام ناوەندی گرت و قەناعەتیشی بەکوڕەکەی کرد فێریشی کرد، کە هەموو کاتێ مەرج نی یە هەموو داوایەکی جێ بەجێ بکرێت، بۆیە پێش ئەوەی لە چاو وون بێت بانگی کردەوە پێ ی ووت: ئەتوێت لە پارەکانی خۆت (١٠٠) درهەم مت پێ بدەم لە کاتی وەرگرتندا لێت وەربگرمەوە؟ ووتی: بەڵێ باوکە گیان، ئەویش (١٠٠) درهەمی پێداو کاتێ ساڵانەی خۆی وەرگرت (١٠٠) درهەمەکەیان لێ سەندەوە.[٢]

یان دەگێڕنەوە، کە زۆر جوان وەڵامی منداڵەکانی داوەتەوەو قەناعەتی پێکردوون، دەڵێن جارێکیان یەکێك لە کچەکانی گوارەیەکی گەوهەری دەست کەوت، بەڵام تاك بوو، بۆیە جوابی نارد بۆ باوکی داوای لێ کرد، کە تاکێکی تری بۆ بنێرێت تا پێکەوە بیکاتە گوێچکەی، عمریش رحمه الله نە ووتی باشەو نە ووتی: نەخێر، بەڵکو مەسەلەکەی پەیوەست کرد بە ئارامی ئەو کچەوە لەسەر سکڵی سور، بۆیە (دوو سکڵی) سوری نارد بۆی و پێ ی ووتبو: ئەگەر دەتوانیت ئەم دوو سکڵە سورە بکەیتە گوێچکەت ئەوە منیش تاکەکەی تریت بۆ دەنێرم.[٣]

---

١ ـ النموذج الإداري لا١٠١.

٢ـ سيرة مناقب عمر لا ١١٢.

٣ـ سيرة عمر لابن عبدالحكم لا ١٢٤.

٥ـ داد پەروەر بوو لە نێوانیاندا: دەربارەی هەڵس و کەوتی جوانی لەگەڵ منداڵەکانیدا ئەوپەڕی هەوڵدانی بۆ ئەوەی لە نێوانیاند داد پەروەر بێت لەگەڵ زۆریشیاندا، ئەمەش بۆ ئەوەبوو نەوەکو ڕقیان لە یەکتری هەستی و کینە بگرنە دڵ بۆ یەکتری، بۆ ئەو مەبەستە وازی هێنا، کە کوڕی (حارثی)یەی خێزانی لە باوەشی خۆیدا بخەوێت، لە ترسی ئەوەی نەوك زوڵمێکی تێدا بێت لێیان.[1]

دەگێرنەوە لە عبدالعزیز کوڕی عمرەوە، کە دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله کوڕێکی هەبوو لە ئافرەتێکی هۆزی حاریثة و زۆری خۆشی دەویست و لەگەڵیدا دەخەوت و دەستی دەکردەملی، دەڵێ: شەوێکیان ڕێم پێ گرت، باوکیشم ووتی: عبدالعزیزیت؟ ووتم: بەڵێ، ووتی: شتی ڕوی نەدابێت بۆچی هاتویت؟ وەرە ژوورەوە، منیش چوومە ژوورەوە، لای جل و بەرگەکانیدا دانیشتم ئەو نوێژی دەکرد... هات بۆلام و پێ ی ووتم: چیتە؟ ووتم هیچ کەس ئەوندەی باوك کوڕی خۆی نا ناسێت، تۆ کارێکی وا دەکەیت لەگەڵ کوڕی ئەم ژنە حاریثة دا، کە لەگەڵ ئێمەدا واناکەیت، منیش دەترسم بڵێن: کارێکی دیارە بۆیە وا بەوە دەکات و بەئێمەی ناکات شتێکی لەوێ بەدی کردەوە، کە لای ئێمە نی یە.

عمر پێ ی ووت: کەس قسەی وای لە لادا کردویت؟ ووتم: نەء، ووتی: ئادەی دووبارەی کەرەوە منیش دووبارەم کردەوە، پێ ی ووتم: بڕۆرەوە بۆ ماڵەوە، منیش گەڕامەوە، من و ئیبراهیم و عاصم و عبداللەی برام لە ژورێکدا دەخەوتین و هەر ئەوندەمان زانی قەرەوێڵەکەی عمریان هەڵگرتبوو هێنایان بۆ لای ئێمە و کوڕی حاریثەکەی برامانی لە گەڵدا بوو پێمان ووت: ئەمە چیتە؟ ووتی: ئەوەبوو، کەتۆ بەسەرت هێنام و دەیویست بلێت: ئەمەی کردوە لە ئەترسی ئەوەی نەوەك ستەمی لە ئێوە کردبێت.[2]

٦ـ گەشەپێکردنی ڕەوشتە جوانەکان لە ناویاندا: زۆر مەبەستی بوو ڕەوشتە بەرزەکان لەناو منداڵەکانیدا گەشە بکات، هەموو هەلێکی گونجاوی بۆ ئەو مەبەستە

١ـ النموذج الإداري لا ١٠١.

٢ـ عمر بن عبدالعزيز وسياسته لا ٥٢.

بەکار دەهێنا، لەو نامەیەیدا، کە بۆ (عبدالملك)ی کوڕی نارد کاتێ ئەو لە مەدینە بوو پێ ی ووت: کە دوور بکەوێتەوە لە شانازی کردن و خۆ هەڵنان لە قسەو گوفتاریدا، یان خۆی لێ بگوڕێت، خۆی بەگەورتر بزانێت لە خەڵکی، پێ ی ووت: دەخلیت بم لە قسەکردندا خۆت هەڵ نەهێنێت، خۆتت لێ نەگوڕێت، یان وا بزانێت ئەو ڕێز پلەوپایەی هەتە لەبەر ئەوەیە، کە لای خوا زۆر گرنگیت، چاکەیەکەو خوا بە کەسی تری نەداوە جگە لە تۆ![1]

٧ـ منداڵەکانی لەسەر دنیا ویستی و ژیانی زبر پەروەدە دەکرد: کەسایەتی بەرزی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لەوە دابوو، کەتوانی بەهەموو قەناعەتێکەوە خێزان و کوڕو کچەکانی وەك خۆی ژیانی دونیا نەویستی و خۆگرتنەوە بگرنەبەر لەکاتێکدا، کە هەموو سامانی سەر زەویان لە بەردەستدابوو، کەچی وا ڕای هێنابوون وەك خەڵکی سادە دەژیان نەك ژیانی هایلایف و برژێنەو بپژێنەی زۆرێك لە کوڕە پاشاکان.

هەر لە نامەکیدا بۆ عبدالملکی کوڕی نارد لە مەدینە، کە نامەیەکی بەڕاستی پەروەردەی یە، تیایدا هاتووە دەڵێت: ئەگەر خوای گەورە تاقیکریتەوە بە دەوڵەمەندی، لەو کاتەشدا دەست پێوە بگرە، خۆت بەنزم سەیر بکە لە بەر خاتری خوا، مافی لێ دەربکە ـ مەبەستی زەکات و خێر کردن و دەست پێوە گرتن ــ وە ئەو بەندە صالحەی خوا بلێ: ﴿هَٰذَا مِن فَضْلِ رَبِّي لِيَبْلُوَنِي أَأَشْكُرُ أَمْ أَكْفُرُ ۖ وَمَن شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ ۖ وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ﴾ النحل:٤٠.

ئەم نامەیەیی عمر، ڕاستەخۆ دوای وەگرتنی پۆستی خەلافەت، کە تا ئەو کاتەش ژیانی خۆش وەزع باشییان بەردەوام بوو، عمریش شێوازێکی پەروەردەی نمونەیی گرتەبەر، پەلەی لێ نەکردن و وردە وردە بەرەو ژیانی دنیا نەویستی بردنی، سەرەتا بۆی دەسەلماندن، کە دەوڵەمەندی تاقیکردنەوەی خوایی یە بۆ

١ـ سیرة مناقب عمر بن عبدالعزیز لا ٢١٤.

موسڵمانان، پاشان داوایی لێ دەکردن دەست پێو بگرێت - إقتصاد ــ پاشان ئەو کارەی بەستەوە بە خۆ بەکەم زانییەوە، لە دواییدا ئەوەی دووپات کردەوە، کە دەبێت مافی خوای لێ جیا بکرێتەوە، وەك زەکات دان و خێر کردن و گوێڕایەڵی خوای (عزوجل).[١]

ڕۆژێکی تر هەواڵی زانی، کە یەکێك لە کوڕەکانی ئەڵقەیەکی زیوی کردبووە دەستی، کە بە (١٠٠٠) درهەم کڕیبوی، عمریش بە پەلە نامەیەکی بۆ ناردو پێی ووت: بیستومە ئاڵقەیەکی زیوت کڕیوە بە هەزار درەهەم، خێرا بیفرۆشە بە پارەکەی (١٠٠٠) برسی تێر بکەو ئەوەشی مایەوە ئەڵقەی ئاسنی چینی پێ بکڕەو بیکەرە دەستت لە نەقشەکەی بنوسە: ڕەحمەتی لە کەسێك نرخی خۆی دەزانێت.[٢]

تێبینی ئەوە دەکرێت، کە چۆن عمر ﷺ فرۆشتنی ئەنگوستیلەکەی بەستەوە بە تێر کردنی هەژارو نەدارانەوە، ئەمەش زۆر بە هێز بوو بۆ تێ گەیاندنی ناو کرۆك و مەبەستەکەی و شێوازی خەرج کردنی پارەکانی لە داهاتوودا، بەو جۆرە خەمی هەژارو نەدارانیان لە بەرچاو بێت.[٣]

ڕۆژێکیان یەکێك لە کوڕەکانی، ژنیشی هەبوو داوای لەباوکی کرد، کە ژنێکی تری بۆ بهێنێت و خەرجی یەکەشی لە (بیت المال) سەرفی بکات، عمریش کاتێ داوا کاریەکەی پێ گەیشت کە لەنامەدا نوسرابوو، زۆر توڕەبوو، بۆیە بۆی نوسی: نامەکتم پێ گەیشت، کە تیایدا داوات لێ کردووم بە پارەی (بیت المال)ی موسڵمانان ژنی دووەمت بۆ بهێنێم! لە کاتێکدا کوڕی موسڵمانان توانایان نی یە یەك ژنیش بهێنێن، هەرگیز شتی وا لەو جۆرەم بۆ نەنوسیت.... پاشان بۆی نووسی: سەیر کە ئەگەر دەتەوێت ژنی دووەم بهێنێت بزانە لەناو ماڵکەدا قاپ و قاچاغی مس و

١ــ النموذج الإداری لا ١٠٦.

٢ــ سیرة مناقب عمر لا ٢٩٨.

٣ــ لنموذج الإداری لا ١٠٦.

شتى ترمان هەبوو بيفرۆشەو ژنى پێ بهێنە.[1]

خۆ هەر بەكوڕەكانى يەوە نەوەستابوو، بەڵكو ئەم پەروەردە زبرو ڕەقە كيژەكانيشى گرتبوويەوە، بۆ نموونە عمرى كوڕى عبدالعزيز كچێكى هەبوو ناوى ئامينە بوو، جارێكيان ئامينە داى بەلاى عمر داو بە خێرايى دەيويست تێ بپەڕێت، عمريش بانگى لێوە كرد، ئەويش ووتى وەڵامى نەدايەوە، فەرمانى دابڕۆن بهێنێنن بۆ لام و هێنايانە بەردەستى و پێ ى ووت: هۆى چى بوو وەلامت نەدامەوە؟ ئامينەش ووتى: جلو بەرگم لە بەردا نەبوو، شەرمم دەكرد، - واتە: جلەكانى جوزان نەبوون و، كەڵكى ئەوەيان نەبوو سەير بكرێن - ، عمريش ووتى: بەموزاحيمم: بڕۆ لەو قوماشانەى ئەو ڕۆژە بڕيمان كراسێكى بۆ جيا بكەرەوە.[2]

ئەمە دەربارەى جل و بەرگى ڕۆڵەكانى، خۆ دەربارەى خواردنيشيان حاڵيان لەوە باشتر نەبوو، إبن عبدالحكم دەگێڕتەوە، كە عمر جارێكيان نوێژى عيشاى دەكرد و، پاشان دەڕۆيشتە ناو كچەكانى سەلامى لێ دەكردن، ئەوەبوو لەيەكێ لەو شەوانە لە پاش نوێژ چوە ناويان سڵاوى لێ كردن، كە هەستيان بە هاتنى دكرد دەستيان گرت بە دەميانەوە بەرەو دەرگاكە كەوتنەڕێ، پرسيارى كرد لەسەرپەرشتيارە كەيان، كە بۆچى وايان كرد؟

ووتى هيچ نەبوو بيكەن بە چێشت ناچاربوون نيسك و پيازيان خواردوە، بۆنى دەميان ناخۆش بووەو حەزيان نەكرد ئازارى تۆ بدەن و بەبۆنى ناخۆشى دەميان، عمريش دەستى كرد بەگريان، پاشان پێ ى ووتن: كچە شيرنەكانم، چ كەلكێكى هەيە خۆشترين و بەچێژترين خواردن بخۆن لە دونيادا و سبەينێ لەقيامەتدا باوكتان بەدەما بەناو ئاگرى جەهەنم دا ڕابكێشن، ئەوانيش هەر هەموويان دەستيان كرد بە گريان، تا هاواريان لێ بەرز بوويەوە، پاشان ڕۆيشتن.

هەر لەوكاتەوە وازى لە ژيانى خۆش و ئاسودە هێنا، كە بووبە خەليفەو بە — فاطمة خانى — خێزانى وت: كە ئاڵتون و زێڕو زيوەكانى بخاتە گەنجينەى

١- سيرة عمر لابن عبدالحكم لا ١٠٦.

٢- حلية الأولياء٥/ ٢٦١.

موسڵمانانەوەو پـێ ی ووت: خـۆت سەربەسـت بـە، یـان ئـەو ئـاڵتون و خـشڵانە هەڵبژێرە، یان ڕێگەم بدە لێت جیاببمـەوە، چونكە حـەز ناكـەم مـن وتـو و ئەوانـە پێكـەوە لـە یـەك ماڵـدا بـژین، فاطمـەش باوەڕدارانـە ووتـی: نـەخێر، مـن تـەنها تـۆ هەڵدەبژێرم، چەندە ئەوەندەی تریشم هەبوایە نەم دەگۆڕیەوە بەتۆ.[1]

٨ـ گرنگی دانی بە خوێندنیان و فێركردنیان: خوێنـدن و فێركردنـی منداڵـەكانی گۆشەیەكی گەورەیان گرتبوویەوە لە گرنگـی پێدانـەكانی و، كۆمـەڵێ ڕێ و شـوێنی زانستی وای گرتبوویەبەر، كە وەك پرۆگرامێكی زانستی دەتوانرێت پەروەردەكاران لە ژیاندا جێ بەجێ ی بكەن لە پرۆسـەی فێركـردن و پـەروەردەدا، وردەكاریـەكانی ئەو پرۆگرامە زانستی خوازەی عمر بۆ منداڵەكانی لەو نامەیەدا بـەدی دەكرێـت، كـە ناردی بۆ مامۆستایەكان (سـهل كـوڕی صدقه) بـەو جـۆرەی خـوارەوە نایـا بتریـن ڕێگای بۆ ڕوون كردنەوە:

نووسی: لە عبدالله عمر بۆ (سهل)، پاشان من لە هـەموو شـارەزاییەكمەوە بـەتۆ، تۆم هەڵبژاردووە تا منالەكانم پەروەردە بەكەیت، تەنها تۆم هەڵبژاردووە لە ناو ئەو هەموو خزم و ناسیاوا نەمدا، بۆیە تۆیش بەشێوەكی كەمێ ووشك لە گەڵیان بـدوێ، ئەوە زیاتر داوایان لێ دەكات بێن بەدەمتـەوە ــ زۆر هاوڕێیـەتیان مەكـە ــ چـونكە بەرەوە بێ ئاگایی مرۆڤ دەبات، كەم پێبكەنە بە دەمیانـەوە، چـونكە زۆر پێكـەنین دڵ دەمرێنێت.

با یەكەمین شتێك لە ڕەوشتی تۆوە فێری دەبن، بیریان بێتەوە لەگوێ گـرتن لـە گـۆرانی و مۆسـیقای مـەلهاكانی، چـونكە سـەراتەكەی لـە شـەیتانەویەو كۆتـایی یەكەشی خەشـم قینـی پـەروردگارە، لـە زانـا باوەڕپێكاراوەكانـەوە بیستومە، كـە چوون بـۆ شـوێنی ڕابواردنـەكان و گـوێ گـرتن لـە مۆسـیقاو گۆرانی و ئاڵـەدەبوون پێیانـەوە دەڵـەكان دوو ڕووی هەڵدەمـژن، وەك چـۆن گـژوگیا ئـاو هەڵدەمـژێت، بەتەمەنم خۆ پاراستن لەو جێگایان زۆر باشترە بـۆ مێشك لـە چـەكەرە كردنـی دوو ڕووی لەناو دڵدا، كاتێ واز لەو شوێنە خراپانە دێنێت مێشكی دەكرێتـەوە بـۆ هـەر

١ـ الطبقات (٥/ ٢٢٠)

شتێکی بەسود، کە بدرێت بەگوێدا...

هەرکوڕێکیان بەشێك لە قورئانی پێ بخوێنەو باجوان فێری ببێت و ئەگەر لێ بوونەوە، پاشان تیرو کەوانایان بدەرە دەست و دەریان بکە بۆ تیر هاوێژی و حەوت جار ڕاهێنانیان پێ بکە، پاش ئەویش نیوە ڕۆهات با قەیلولە بکەن ــ واتە خەوی کاتی گەرمای نیوە ڕۆیان ــ چونکە إبن مسعود رضي الله عنه بەکوڕەکانی دەوت: ئەی کوڕەکانم قەیلولە بکەن، چونکە شەیتانەکان قەیلولە ناکەن[١]

لەم ئاڕاستانەی عمرەوە هەندێ تێبینی لێ وەردەگرین:

١ـ هەڵبژاردنی مامۆستاو پەروەردەکەری صالح: مامۆستاو پەروەردەکار وەك بناغە وان لە پرۆسەی فێرکردندا، عمر مامۆستای بۆ کوڕەکانی هەڵبژارد لە کەسە زۆر نزیك و تایبەتیەکانی خۆی، چاك دەیناسی و متمانەیان پێ ی بوو عمر رحمه الله هەر بەسەهلەوە نەوەستا تا پەروەردەو فێرکردنی منداڵەکانی لە ئەستۆ بگرێت، بەڵکو مامۆستاو پەروەدەکارەکەی، کە صاڵحی کوڕی کەیسان بوو، ڕای سپارد، تا شان بە شانی سهل ئەویش هاو کاری کوڕەکانی بێت لە پەروەردە کردنیاندا.[٢]

سوربونی عمر رحمه الله لەسەر فێرکردن و پەروەدەکردنی منداڵەکانی لەم ئاستەدا نەوەستا، بەڵکو گەورە زاناکانی ئەو سەردەمەی ڕادەسپارد تا ئاستی ژیری و ئەدەبیان هەڵسەنگێنێ و تاقیان بکاتەوە، داوای لە (مەیمونی کوڕی مەهران) کرد، کە عەقڵ و ژیری عبدالملکی بۆ هەڵسنگێنێ لە ڕێگەی ڕاوێژ پێکردن یەوە، مەیمون دەڵێت: هاتنی بۆلای ــ واتە: عبدالملکی عمر ــ داوای مۆڵەتم لێ کردو وادەی کاتژمێرێك لەلای مامەوەو، سەر سامی ژیریەکەی بووم.[٣]

دیاری پرۆگرامی خوێندن: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله پرۆگرامی خوێندن ئەو بابەتانەی بڕیارە بخونرێت بۆی دیاری کردن، کە دەبێت ئەمانەیان پێ بڵێنەوە، بە

١ـ سیرة ومناقب عمربن عبدالعزیز لابن الجوزی لا ٢٠٢.

٢ـ تذكرة الحفاظ ١/ ١٤٨.

٣ـ سیرة ومناقب عمربنعبدالعزیز لابن الجوزی لا ٢٠٣.

جۆرێـك لـە قورئـانی پـیرۆزو زانـستەكانی یـەوە سەرچـاوەیان گرتبـوو لەگـەڵ زانستەكانی تریشدا، دەبێت مەشقی سەربازی پێ بكات بۆ ئەوەی لە لایەنی جیهادو جەنگ و خـۆ گریـەوە پـەروەردەبن، هـەروەها مەشـق كـردن لەسـەر تـیر هاوێـژی و ڕاكردن بەپێ ی پەتی تاڕابێـت لەسـەری، لەگـەڵ ئـەو پڕوگرامـە وردەدا، كـە كـاتی حەوانەوەشی بۆ دانابوون، ئەندازەی قورئان خوێندنی ڕۆژانەشیان یەك بەش (جزء) بێـت بـە ئـەو پـەری دڵ وریـایی و تێگەیـشتنەوە، ئەمـەو هەرچـەندی لـە گـەڵ ئـەو بەرنامەیەدا دەگونجێت كە زانستە ئیسلامی یەكانی تریان پێ بڵێتەوە، هەروەها تیر هاوێـژی بـە حـەوت جـار، هـەر جـارەو بـەڕاكردن و پـێ ی خـاوس بـڕوات بـۆ لای ئامانجەكـەی تـا بزانێـت پێكاویـەتی لـە لایەكـە و لـە لایـەكی تریشەوە وەرزشـێكی ڕاكردنە و، ڕاهێنان لەسەر ڕۆیشتن.

ئەمەش پڕۆگرامێكی زۆر بەرزو بەرێز بوو، كە تیادا دین و دونیـا جەسـتەو گیـان قسەو كرداری پێكەوە گرێ دابوو[1].

كە ئەمڕۆ زۆربەی پڕۆگرامەكانی پەروەردەو فێركردن ـ بەداخەوە ـ فەرامۆشیان كردوە، هـۆی ئەوەشـە، كـە كەسـێكی ناتـەواو لـە دوا ڕۆژدا دێتـە كایـەوە، كـە زۆر زیرەكە لە خوێندن دا، بەڵام ترسنوكە لە سێبەری خۆی دەترسێت! یـان زۆر ئـازاو بەدەست و مشتە، بەلام نەخوێندەوار و نـا ڕۆشـنبیر! ئەمـەش پوختـەی لادانـە لـە پەروەردەی ئیسلامی ڕاستەقینە.[2]

ئیتر كاتی پشوو، كە بە خەوی قەیلولە ـ نیوەڕوان ـ دەری دەبڕی بۆی ئەوەش زۆر گرنگە بۆ جەستەو ڕۆح و عەقڵ[3]

٣- ڕەچاوكردنی كاریگەریەكان لە پڕۆسەی فێركردندا: عمری كوڕی عبدالعزیزرحمه الله ڕەچاوی هەموو ئەو خاڵانـەی دەكـرد، كـە كاریگـەریان هەیـە لەسـەر دڵ و مێـشكی

١ـ النموذج الإداری لا ١١٢.

٢ـ ووتەی وەرگێر.

٣ـ النموذج الإداری لا١١٨.

خوێندكارو توانای زیاتری وەرگرتم و كردنەوەی عەقڵ و مێشك لەوانە:

یەكەم: مامۆستاكەیان تواناو لێهاتویی یە زانستی یەكەی، چاو لێكردنی قوتابیەكان لە ڕەوشت و هەڵسو كەتەكانی.

دووەم: ڕەچاوكردی ئەوەی، كە نەرم و نیانی و پێكەنین بەدەم قوتابی و سوعبەت كردن و یاری كردن لە گەڵیاندا دەبنە هۆی خاوبوونەوەی قوتابیەكە لە وەرگرتنی زانست و تێگەیشتن بە لێهاتووی یەكی تەواوەوە.

سێ یەم: خل بوونەوە بۆ ناو گۆرانی و سەماو مۆسقیاو خەریك بوون كردنی مێشك پێیانەوە، كاتەكانی قوتابی دەكوژن و مێشك بیریشی گێل دەبێت و تاقەتی وەرگرتنی نامێنێت.[١]

چوارەم: ڕەچاوكردنی ماندوو نەكردنی لایەنی دەروونی خوێندكاران بە جۆرێك، كە لە نێوان وانەكاندا پشوو هەبێت و بوار نەدەیت بێ تاقەت بن و ئەوەش كاریكاتە سەر ئاستی وەرگتنیان و زانست و زانیاریان لە بەر چاو دەكەوێت.

پێنجەم: كاریگەری گرنگی دان بە وەرزش و تیر هاوێژی و ڕاكردن ڕۆڵێكی بەرچاوی هەیە لەسەر لەش ساغی و تەندروستی، خاوێن كردنەوەی مێشك و دەروون.[٢]

ئەنجامی پرۆگرامە پەروەردەیی یەكەی عمر لەسەر منالەكانی:

لە ئاسەوارو بەروبومی ئەو پرۆگرامە پەروەردەیی یە ناوازەی ئەمیری باوەڕداران بۆ كوڕەكانی، ئەوەبوو منداڵەكانی لەسەر خواناسی گۆش بوون، سەیری عبدالملكی كوڕی بكەین بۆمان دەردەكەوێت، كە پەروەردەی ڕاست و دروست وادەكات لە مرۆڤ، كە بەسادەو سروشتی بژی وەك لاوە موسڵمانانەكانی تر ژیان بەسەربەرێت و

١ـ هەر لەبەر ئەوشە ڕاگەیاندنە ڕوخێنەرەكان زۆربەی كاتیان بۆ گۆرانی ڕەقس و مۆسیقا تەرخان دەكەن تا میللەت بخەسێتە سەر بارێك تەنها بیر لە تێركرنی حەزەكانی خۆی بكاتەوە گوێ بە زانست و زانیاری و شێوازی حەكمڕانی وولات نەدەن. (وەرگێر)

٢ـ النموذج الإداري ل١١٩٧.

ئەو ژیانە ناخۆش وز پڕ لە ڕابواردن و هایلایفەی، کە بۆی دەستە بەر کرابوو بەحوکمی ئەوەی کوڕی ئەمیری باوەڕداران بوو واو لیٚ بهێنێت. لەوانە:

١ــ خواناسی و گریانەکانی:

عاصمی کوڕی أبو بكری کوڕی عبدالعزیز، کە برازای عمر بوو، دەڵێ: وەفدێك ڕۆیشتن بۆ خزمەت سلیمانی کوڕی عبدالملك و عمری کوڕی عبدالعزیزیشیمان لەگەڵ دا بوو، من شەو لە لای عبدالملكی کوڕی عمر ماوە، کە لەو کاتەدا ژنی نەهێنابوو، مامەوە، کە لەو کاتەدا ژنی نەهێنابوو، نوێژی عیشمان کرد پێکەوە، پاشان هەریەکەو بەرەو پێخەفی خۆمان ڕۆیشتن، (عبدالملك)یش هەستاو چراکەی کوژاندەوە، دەستی کرد بە نوێژکردن کردن تا خەوم لیٚ کەوت.

کاتێ بەخەبەر هاتم دەبینم ئەم ئایەتەی قورئان دەخوێنێتەوە: ﴿أَفَرَءَيْتَ إِن مَّتَّعْنَـٰهُمْ سِنِينَ ﴿٢٠٥﴾ ثُمَّ جَآءَهُم مَّا كَانُوا۟ يُوعَدُونَ ﴿٢٠٦﴾ مَآ أَغْنَىٰ عَنْهُم مَّا كَانُوا۟ يُمَتَّعُونَ﴾ الشعراء ٢٠٥ـ ٢٠٧واتە: ئەی محمد دەبینی چەندان ساڵی تریش مۆڵەتی ژیانیان پیٚ بدەین و پاشان مردنیان بە سەردا بهێنن، چ کەڵکی هەیە بۆیان ئەو هەمووە ساڵەی ژیانیان؟

بەردەوام دەگریاو پاشان ئایەتەکەی دووبارە دەکردەوە، هەرکە لیٚ دەبووە، تاوام لیٚ هات ووتم: ئاوا بڕوات گریان لە ناوی دەبات، بۆیە بەدەنگی بەرز ووتم: (لا إله إلله و الحمدلله) وەك ئەوەی بەخەبەریم، تاگریانەکەی پیٚ ببڕم، هەر هەستی کرد من بە خەبەرم بیٚ دەنگ بوو ئیتر نوزەی لەخۆی بڕی[1] ڕەحمەتی خوای لیٚ بێت.

٢ــ زانست و زانیاری و تیٚ گەیشتنی:

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله خەڵکی کۆکردەوە تا ڕاوێژیان پیٚ بکات لە بارەی گەڕاندنەوەی ناهەقی و ستەمەکانی حەجاج بۆ خاوەنەکانیان، هەرکە ڕاوێژی بە یەکێکیان دەکرد دەیان ووت: ئەی ئەمیری

---

١ ـ مجموعة رسائل الحافظ إبن رجب الحنبلی(٢/ ٤٧٩)

باوەڕداران ئەوە تاوانێك بووەو لە سەردەمی تۆو بە دەستی تۆ نەکراوە، هەرکەسێکی تر هەمان وەڵامی بداتەوە، دەیوەستان بە پێوە، تا گەیشتە سەرەی (عبدالملك)ی کوڕی (عبدالملك)، بەڵام ئەو پێ ی ووت: ((باوکە گیان، هەر کەسێك بتوانێت نا هەقیەکانی حەجاج بگەڕێنێتەوە بۆ خاوەنەکانیان و نەیکاتە هاوبەشی ئەوە لە تاوانەکانیدا))، عمریش ووتی: ئەگەر لە بەر ئەوە نەبوایە، کە تۆ کوڕی منیت دەم ووت: تۆ شارەزاترین کە سیت.

ئەوەی عبدالملك ووتی و ئەوەی باوکی بەڕاستی زانی هەروە ڕاست بوو، ئیمام ئەگەر بتوانێت ستەمی کاربەدەستانی پێش خۆی لاببات، پێویستە لە سەری لاییبات بەپێ ی تواناى.[1]

(عمر و عبدالملك)ی کوڕی لەو زانایانە بوو، کە زانستی ناسینی خواو ترسان لێ ی و خۆشەویستی و پەرستنی گرێ ی دابوو لە گەڵ ناسینی خوا بە جۆری، کە حەڵاڵ و حەرام و حوکمە شەرعی یەکان پیادە بکات دە پێکەوە.[2]

٣ـ غیرەتی لە فتوا دانی قورس و گراندا:

مەیمونی کوڕە مهران دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله ناردمی بەدوای من و مکحول و (أبی قلابە)و پێ ی ووتین: ئێوە چی دەڵێن دەربارەی ئەو شتانەی بە ستەمکاری لە خەڵکی سەنراون؟

مکحول وەڵامێکی لاوازی دایەوە، عمر بە دڵی نەبوو، ووتی: من دەبینم پە لەنەکەیت، عمر سەیرێکی منی کرد، وەك ئەوەی بڵێ فریام کەوە، منیش پێم ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران، بنێرە بەدوای (عبدالملك)دا بیهێنە بۆ ئێرە، بەبێ ئەو کارت ناڕوات، کاتێ عبدالملك گەیشتە لایان، عمر پێ ی ووت: ئەی (عبدالملك) دەربارەی ئەو شت و مەکانەی، کە کاتی خۆی بە زوڵم لە خەڵکی سەنراوە ئێستا خاوەنەکانیان دەیانناسنەوەو هاتوونەوتەوە بۆیان، تۆ چی دەڵێیت؟ ووتی: من وا

١ ـ مجموعة رسائل الحافظ إبن رجب الحنبلي (٢/ ٤٨١).
٢ ـ هەمان سەرچاوەو هەمان لاپەڕە.

دەبینم، کە هەموویان بۆ بگێرمەوە، ئەگەر وانەکەیت هاوبەشی ئەوکەسانەی لێیان سادندوون لە تاواندا.[١]

٤ـ مردنی دەخستەوە بیری باوکی:

کوڕێکی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله مرد، عمر هات و لەلای سەری دانیشت و سەری هەڵدایەوەو سەیرێکی کردو فرمێسک بە خوڕ لە چاوی هاتە خوارەوەو، عبدالملکی کوڕی هات بۆ لای و پێ ی ووت: ئەی ئەمیر چی‌یە ئەڵێ ی ئەم مردنە لە کارەکانتی کردویت؟ بەڵکو ئەوە خەریکی کارێکی ترە دوور لەو کارەی تۆ، وابزانە تۆش مرردویت و خۆڵیان کردوە بەسەر چاوتدا.

عمر رحمه الله بە بیستنی ئەو قسەیە دەستی کرد بە گریان، پاشان ووتی: ڕەحمەتی خوات لێ بێت کوڕی خۆم، وەڵاهی تۆبەرەکەتێکی زۆر گەورەیت بەسەر باوکتەوەو ئامۆژگاریەکانت سودێکی زۆر مەزنی هەیە بۆ ئەوانەی ئامۆژگاریان دەکەیت، وەڵاهی زۆر دڵتەنگ بووم بۆ براکەت، بەڵام هەرکەزانیم فریشتەی گیان کێشان هاتەماڵەوەو ترساندمی هاتنەکەی، وەك بڵێ ی بینیم بەچاوی خۆم، پاشان ووتی: بڕۆن کفن و دفنی بکەن.[٢]

٥ـ نەخۆش کەوتن و مردنی (عبد الملك ی کوڕی عمر) رحمه الله.

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله چوو بۆ لای کوڕەکەی عبدالملك، کە لە جێگەدا کەوتبوو توشی نەخۆشی ـ طاعون ـ بوو بوو، پێ ی ووت: کوڕی خۆم ئێستا چۆنی؟ ووتی: ئێستا لە ڕاستیدام، ووتی: کوڕی خۆم بوونی تۆ لە تەرازووی چاکەکانمدا پێم خۆشتر لە بوونی من لە تەرازووی چاکەکانی تۆدا، (عبدالملك)یش ووتی: دەی باوکە گیان من وا لێ بێت، کە تۆ پێت خۆش بێت پێم خۆشترە لەوەی وام لێ بێ، کە خۆم پێم خۆشە.[٣]

١ـ مجموعة رسائل الحافظ إبن رجب الحنبلي(٢/ ٤٨٨)

٢ـ هەمان سەرچاوە(٢/ ٤٨٧)

٣ـ هەمان سەرچاوە(٢/ ٤٩٥)

کاتێ (عبدالملك)ی گەنجی خواناس وای لێ هات نە خۆشیەکەی زۆری بۆ هێناو بە هۆیەوە گیانی سپارد، لە کاتی.

ناشتنیدا باوکی هاتە سەر گۆڕەکەی ووتی: ڕەحمەتی خوات لێ بێت کوڕی خۆم، بەڕاستی چاك بویت بەگەڵ باوکتدا، لەوکاتەوەی خوای گەورە تۆی پێ بەخشیوم دڵ خۆش و مەسرورم، بەڵام نا وەڵاهی ئێستا زیاتر دڵ خۆشم و بە تەمای پاداشتی خوام، کە تۆم داهێلاوەتەوە ناو گۆڕەکەتەوە، دەی ڕەحمەتی خوات لێ بێت و خوا لە گوناهەکانت خۆش بێت؛ پاداشتت بداتەوە بە چاکترین کردەوەت لە کوناهەکانیشت خۆش ببورێت، ڕەحمەتیش ببارێنێت بەسەر هەرکەسێکدا لێرەدا بێت یان نا، کە دووعاو تکایی خێرت بۆ بکەن و، هەموو ڕازین بە بڕیارو قەزای خوا خۆمان دەدەینە دەستی فەرمانەکانی، سوپاس بۆ خوای هەموو جیهانیان - آمین -[١]

پاشان نامەیەکی نوسی بۆ کاربەدەستەکەی لە کوفەو تیایدا قەدەغەی کرد کەس گریان و شیوەن بکات بۆ کوڕەکەی، هەروەك چۆن پێشتر خەڵکی عادەتیان پێوە گرتبوو پرسەو شیوەنیان بۆ پادشاو نەوکانیان دادەنا، لەونامەیە نوسیبوی: (عبدالملك)ی کوڕی ئەمیری باوەڕداران بەندەیەك بوو لە بەندەکانی خوا، خوا چاکی بۆ خۆی و بۆ باوکێشی کردبوو، ئەوندەی کە پێ ی خۆش بوو خوا ژیاندی، پاشان پێ ی خۆش بوو گیانی بکێشێت، ئەوەی بزانم لەگەڵ مرندا پەیوەستی هەبوو، تکایی دەستکەوتنی چاکەو خێری لە خوا داواکارم، پەنا دەگرم بە خوا لەوەی خۆشەویستم بۆ شتێك هەبێت پێچەوانەی خۆشەویستی خوا بێت، چونکە پێچەوانەی ئەوە دروست نی یە، لە تاقیکردنەوەکانی بۆم و چاکەکانی لگەڵمدا بەخششەکانی بەسەرمەوە[٢]

لە ڕیوایەتێکدا هاتووە: کاتێ (عبدالملك)ی کوڕی عمر گیانی سپارد، باوکی پێ ی ووت: ئەی کوڕی خۆم بەڕاستی تۆ لەوانە بوویت، کە خوای عزوجل دەفەرموێت:

١ـ مجموعة رسائل (٢/ ٤٩٥).

٢ـ هەمان سەرچاوە (٢/ ٤٩٦).

﴿ٱلْمَالُ وَٱلْبَنُونَ زِينَةُ ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا ۖ وَٱلْبَٰقِيَٰتُ ٱلصَّٰلِحَٰتُ خَيْرٌ عِندَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا﴾ الكهف: ٤٦، من تكام وایە ئەمڕۆ تۆ بۆمن لەو پاش ماوە چاکانە بیت، کە لەلای خوا پاداشتی زۆر و هیوای گەورەم پێتە، وەڵاهی دڵم بەوە خۆشە، کە هەردەم بانگم دەکردی دەهاتی بەدەممەوە.[١]

عبدالملك رحمه الله لە تەمەنی (١٩) ساڵیدا گیانی بە خوای سپارد.[٢] عمری رحمه الله زۆر ئەم کوڕەی بە دڵ بو جارێکیان پێ ی ووت: ئەی (عبدالملك) من هەواڵێکت پێ دەڵێم: نەخێر سوێند بە خوا هیچ لاوێکم نەدیوە لە تۆ خواناس تر بێت، یان لە تۆ شارەزاتر بێت، یان لە تۆ خوێنەوار تر بێت، یان نەمدیوە وەك تۆ کەمترین پێ هەڵکەوتنی هەبێت لە شتە بچوکەکان، یان گەورەکاندا.[٣]

عمری کوڕی عبدالعزی دەڵێت: وەڵاهی لە بەر ئەوەنەبوایە، کە گومانی ئەوەم پێ دەبرا، کە هەموو کوڕێك لە بەر چاوی باوکی جوانە، من وای بۆ دەچووم، تۆ ئەی عبد الملك، کە شایانی خیلافەتی.[٤]

لە ڕیوایەتێکدا هاتووە: کاتێ(عبدالملك)ی کوڕی عمر دەمرێت، دەچێتە سەر گۆڕەکەی و زۆر وسف سەنایی دەکات، تا پیاوێك پێ دەڵێت: ئەی ئەمیری باوەڕداران ئەگەر(عبدالملك)بمایە دوای خۆت دیاریت دەکرد بەجێ نشین؟ ووتی: نەء، پیاوەکە ووتی:ئەی کەواتە چۆن ئاوا باسی چاکەی دەکەیت،ووتی: ئەترسم لەبەر چاوم جوان بوبێت وەك چۆن هەموو کوڕێك لەبەرچاوی باوکی جوانە.[٥]

مەیمونی کوڕی مەهرانیش دەڵێت: هەرگیز سێ کەسم نەبینیوە لە ماڵێکدا چاکترین کەس بن، لە عمری کوڕی عبدالعزیز و عبدالملکی کوڕی و موزاحیم ی هاوڕێیان.[٦]

١ـ مجموعة رسائل (٢/ ٤٩٥).
٢ـ هەمان سەرچاوە (٢/ ٤٩٨).
٣ـ هەمان سەرچاوە (٢/ ٤٩٩).
٤ـ هەمان سەرچاوە (٢/ ٤٩٩).
٥ـ هەمان سەرچاوە.
٦ـ هەمان سەرچاوە.

ئەوەبو خوێنەری بەڕێز بەرووبومی ئەو پەروەردە زانستی و پرۆگرامی یەی عمری كوڕی عبدالعزیز، كە منداڵەكانی لەسەر گۆش كرد بوو، ئەوەش نمونەیەكی ئەنجامی پەروەردەی ڕاست و دروست، دەی لە خۆت بپرسیوە تۆش دەبێت چۆن بكەیت لەگەڵ براو خوشكەكانتدا؟ یان لەگەڵ كوڕ كچەكانتدا؟[1]

ژیانی لەگەڵ خەڵكی دا :

١ــ گرنگی دانی بە چاكسازی كۆمەڵگە :

گرنگی دانی بەچاكسازی كۆمەڵگەی زۆر گەورەبوو، هەوڵی دەدا هەرچی بەد ڕەوشتی و گەندەڵی یە هەڵیگرێت و نەیهێڵێت، لەو بارەیەوە نامەیەكی دوور و درێژی نوسی بۆ یەكێ لە كاربەدەستەكانی، وا ئێمەش لە بەر گرنگی سودەكانی هەندێ لە بڕگەكانی دەهێنین، كە تیایدا دەڵێت:

١ــ لە پاشان، هەرگیز خراپە لەناو هیچ گەلێكدا بڵاونابێتەوەو، ئەهلی چاكەش هەوڵی گۆڕینی نەدەن ئەوا خوای گەورە سزایەكیان دەدا، یان بەدەستی خۆیان، یان بەدەستی یەكێ لە بەندەكانی، خەڵكی هێشتا هەر پارێزراون لە سزاو زویر بوونی خوا، تادەستەی خراپەكاران سەركوت كرابن، كاری حەرام تیاندا شاراوە بێت، هیچ خراپەیەك لە یەكێكیانەوە دەرناكەوێت مەگەر سزاكەی هەموویان دەگرێتەوە، هەركاتێك تاوان و خراپە لە ناویاندا بە ئاشكرا ئەنجامدراو چاكەخوازان بەرگریان لێ نەكردن، ئەوا سزای خوا لە ئاسمانەكانەوە دادەبەزێت بۆ خراپەكاران و ئەوانەشی بێ دەنگ بوون لە ئاستیان، لە وانەیە بەهۆی بێ دەنگیان لە ئاستی خراپەكاری زووتر لە ناو بچن ئیتر با كارەكانی ئەوانیشی بەدڵ نە بێت، من نەم بیستوە لە قورئاندا خوا هۆزێكی لە ناو بردبێت، كە سێكی لێ دەرباز كردبن، مەگەر ئەو كەسانەی بەرگریان لە خراپە كردوە.

١ــ وەرگێر.

خوای(عزوجل) ئەگەر بەدەستی خۆی، یان بە دەستی یەکێ لە بەندەکانی لە ناویشیان نەبات خۆ دووچاری ترس و دڵەڕاوکێ و سەرشۆڕی و زویربوونیان دەکات، چونکە لەوانەیە خوا خراپەکار بە خراپەکار لە ناو بەرێت، یان ستەم کار بەستەم کار، پاشان هەردوولا بەئاگری دۆزەخ شاد بکات، دەی پەنا دەگرین بە خوا لە ستەمکاران بین، یان لەوانە بین دۆست و ئەحبابی ستەمکاران بین.

بیستومە خراپەکاری لە هەرێمە کەتدا زۆر بووە و بەد ڕەوشتان بێ خەم بوون، بە ئاشکرا کۆمەڵێ خراپەو بەدڕەوشتی یەك دەکەن کە خوا پێ ی ڕازی نی یە و، ڕازیش نابێت هەرکەس لەو وەزعە بێ دەنگ بێت، شتی وایش لە ناو هۆزەکێدا بڵاونابێتەوە، کە شەرم لە خوا بکەن و بترسێن لێ ی، لەگەڵ ئەوەشدا، کە ئەوان زۆرترو بەڕێزترن لە ئەهلی فیسق و فجور، کەسانی پێش ئێوە بەو حاڵە ڕازی نەبوون، بەوکارەش بەخششەکانی خوا بەردەوام نابێت لەسەرتان، بەڵکو وەك ئەوانە بن، کە دەربارەیان دەفەرموێت: ﴿أَشِدَّآءُ عَلَى ٱلۡكُفَّارِ رُحَمَآءُ بَيۡنَهُمۡ﴾ الفتح: ٢٩، ﴿أَعِزَّةٍ عَلَى ٱلۡكَٰفِرِينَ يُجَٰهِدُونَ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوۡمَةَ لَآئِمٍ﴾ المائـــــدة: ٢٤، بەتەمەنم جیهادە لە پێناوی خودا، توندو تیژی نواندن لەگەڵ حەڕامکاراندا چ بەدەس، یان زمان و هەوڵدان لە گەڵیادا، ئیتر با باوکیشان بن، چونکە ڕێبازی خوا گوێڕایەڵی کردنیەتی، بیستومە کۆمەڵێکی زۆر لە ناتاواندا سستی دەنوێنن لە بەرگری کردن لە خراپەو فەرمان بە چاکەدا لەترسی ئەوەی لۆمەیان نەکەن و پێیان بگوترێت: فلان کەس ڕەوشتی بەرزەو خوێن تاڵ نی یە، بەکاری خۆیەوە خەریکە، خوای گەورە هەرگیز ئەو کەسانە لە ڕیزی ڕەوشت جوانان دانانێت، بەڵکو ڕەوشت نزم ترین کەسن، ئەوە خۆی لەبیر کردوە، نەك خەریکی خۆیەتی لە خوێن تاڵی وزەڕ ناشیرینی ڕزگاری نەبووە، بەڵکو تێ ی کەوتوە، چونکە ڕازی یە بەو وەزعەی خۆی تێدایە ئیتر کۆمەڵگەکەشی لە وەزعێکی دور لە خوایی یدا بژین و فەرمان بە چاکەو بەرگریی لە خراپە نەکەن.[1]

١ـــ سیرة عمربن عبدالعزیز ابن عبدالحکم ل١٦٠.

لەم نامە گرنگەدا عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله سوننەت و ڕێڕەوی خوا ڕون دەکاتەوە، کە هەرگیز گۆڕانی بەسەردا نایەت، ئەویش ئەوەیە هەر کۆمەڵگەیەك گوناه و خراپەکاری بە ئاشکرا ئەنجام بدەن، ئەهلی چاکەو خواناسان دەست نەدەنە ڕێگایان و بەرگری، یان لێ نەکەن ئەوە دەبێت خوای گەورە یەکێ لەو سێ سزیانەیان داباریێنێتە سەر:

یەکەم: یان خوای عزوجل سزایان لە لایەن خۆیەوە بۆ دادەبارێنێت.

دووەم: یان سزاو ئەشنکەنجە بۆدەنێرێ، بەڵام لەسەردەستی هەر بەندەیەك خۆی مەبەستی بێت لەوانەیە سەر دەسەر دەستی ستەمکارە خوێن مژەکان، خوا تۆڵە لە بەد ڕەوشتان و سەرپێچی کەران بکاتەوە.

سێ یەم: یان خوای گەورە لەڕێگەی ترس و قات و قڕی و گرانی و سەر شۆڕی و جۆرەکانی تری خەشم قینی خۆیەوە تۆڵەیان لێ دەکاتەوە.

عمر رحمه الله لەم نامەیەدا ئەوە ڕۆشن دەکاتەوە، کە بێ دەنگ بوون لە ئاستی کاری حەرام و تاون کردنی ئاشکرا لە سوننەت و کاری هاوڵانی بەڕێزی پێغەمبەری خوا ﷺ ، بەڵکو خوای گەورە بەوە وەسفیان دەکات، کە توندو تیژین کەس بوون، لەگەڵ خەڵکانێکدا تاوان خراپەکاری بە ئاشکرا ئەنجام دەدەن.

ئەوەی ڕۆشن کردەوە، کە دەم چاو گرژو ترش کردن لە ئاستی گوناهکاران و سەرپێچی کارانداو هەوڵدان بۆ ڕێگری لێیان بەدەست و زمان ئیتر با نزیکترین کەسیشیان بن، ئەوەجیهادە لە پێناوی خوای تەبارەك و تەعالادا، فراوانکردنی بازنەی جیهاد بۆ ئەوەی ئەو لایەنەش بگرێتەوە وەك خوای عزوجل لە ئایەتی سورەتی (التحریم) دا دەفەرموێت: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّبِيُّ جَٰهِدِ ٱلۡكُفَّارَ وَٱلۡمُنَٰفِقِينَ وَٱغۡلُظۡ عَلَيۡهِمۡۚ وَمَأۡوَىٰهُمۡ جَهَنَّمُۖ وَبِئۡسَ ٱلۡمَصِيرُ ﴾کەواتە جیهادکردنی دوو ڕوان ـ منافق ـلەڕێگەی ناڕەزایی دەربڕین و گفتوگۆو دەنگ وەرگرتن ئەم شتانەوە دەبێت.[١]

١ـ التأریخ الإسلامی (١٥، ١٦/ ١٢٠)

هەموو نامەکانی عمری کوڕی عبدالعزیزﷺ بۆ کاربەدەستەکانی سەرجەم چاکسازی کۆمەڵگە بوون، هەروەك چۆن (إبراهیم کوڕی جعفر) لەباوکیەوە دەگێڕنێتەوەو دەڵێت: نامەیەك عمری کوڕی عبدالعزیزﷺ نەهاتووە بۆ (أبو بکری کوڕی محمدی کوڕی عمری کوڕی حزم)ە مەگەریان هەق وەرگرتنەوەیەك، یان زیندوکرنەوەی سوننەتێك، یان لابردنی بیدعەیەك، یان دابەشکردن، یان دیاری کردنی مووچەبوو، یان خێرێك بوو، ئەمەش بەردەوام بوو، تا لە دنیا دەرچوو.[١]

٢ـ ڕۆژی دوای خستنەوە بیری خەڵك:

عمری کوڕی عبدالعزیزﷺ ڕۆژێك وتاری دەداو دەیوت: من بۆ شتێك کۆم نەکردەونەتەوە، کە خۆم دروستم کردبێت، بەڵکو سەیری کاروباری ڕۆژی دوایتان کرد، ئەو نەهامەتیانەی لە ڕێتاندایە، بۆم دەرکەوت ئەوانەی باوەڕیان پێ ی هەیە گێل و بێ ئاگان لێ ی، ئەوانەشی بەدرۆی دەخەنەوە خەسارەت مەندو لەناو چون، پاشان هاتە خوارەوە لە سەر مینبەرەکە.[٢]

ئەم ووتارە لەگەڵ کورتەکەیدا زۆر ڕەوان بێژە، چونکە یادخستنەوەیەکی زیندووی ڕۆژی دوایی یە، لە پاش مردن، ئەوکەسەی باوەڕی بەزیندوو بوونەوەی پاش مردن و سزای گۆڕو نازوو نیعمەتەکانی و لێپرسینەوەپاشان، یان بۆ ماڵی خۆشی هەتا هەتایی، یان بۆ نەگبەتی بەردەوام، کەچی لەگەڵ ئەم باوەڕەیشدا تێشوی بۆ ئامادە ناکات، و بەکردەوەی جوان و چاکە کاری خۆی بۆ سازناکات، دەی بەڕاستی گێل وسەر لێ شێواوە، بە جۆرێ عەقڵی خۆی بەکار نەهێناوە بۆ مسۆگەرکرنی ئەوداهاتووە گرنگەلەگەڵ باوەڕیشی بەوەی، کە بەسەری دێت لەوێ.[٣]

لە وتارێکی تریدا هەر لەبارەی یادخستنەوەی مردن و ڕۆژی دوایی، باسی ئەوەی کردەوە بۆ خەڵکی، کە مرۆڤ بۆ هەمیشەی ژیان دروست کراوە، بەلام مردن

١ـ طبقات إبن سعد (٥/ ٣٤٢).

٢ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز لابن عبدالحكم لا ٤٢

٣ـ التأريخ الإسلامی (١٥، ١٦/ ١١٨)

گوێزراوەیە لەماڵێکەوە بۆ ماڵێکی تر، دەڵێت: ئێوەبە نەمری و هەمیشەیی لە دایك بوون، بەڵام مردن گوێزرانەوە لەماڵێکەوە بۆ ماڵێکی تر.[١]

لە وتارێکی یدا دەڵێت: ئەی خەڵکینە، دونیاو مۆڵەت پێدانەکانی لە خشتەتان نەبات، پاش کەمێکی تر بەجێی دەهێڵن و بۆ جێ یەکی تر کۆچ دەکەن، بۆ، خاتری خوا ئەی بەندەکانی خوا ـ خۆتان بپارێزن، فریایی بکەون بەکردەوەی چاك ـ پێش ئەوەی بمرن و بمرن بڕۆنە ژێر خاك نە، درێژی ڕۆژانی تەمەن دڵتان ڕەق نەکات، وەك ئەو هۆزانەتان لێ بێت، کە بانگ کران بۆ بەشی خۆیان، ئەوانیش کەمتەرخەمیان کرد، لە ئاکامدا پەشیمان بوونەوە لە سەر کەمتەرخەمی یەکان.[٢]

٣ـ ڕاستکردنەوەی تێ گەیشتنەکان:

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله لە وتارێکدا دەڵێت: پاشان، ئەی خەڵکینە، تەمەنی درێژ دڵتان ڕەق نەکات، ڕۆژی دوایتان لەلا دوور نەخاتەوە، هەرکەسێ مردنی هاتە پێشەوە، ئەوە قیامەتی یەتی، ڕەخنە قبوڵ ناکرێت، چاکەیش زیاد ناکرێت، مرۆڤ بێوەی نابێت ئەگەر بە پێچەوانەی سوننەت کاری کردبێت، گوێ ڕایەڵی هیچ مەخلوقێك ناکرێت، ئەگەر سەر پێچی پەروەدگاری تێدا بێت، ئێوە بەو کەسەی لە داخی زوڵم زۆری فەرمانڕەوایەکەی هەڵیدێت پێ ی وەڵێن: سەر کەش، کە لە ڕاستیدا فەرمانڕەوا زاڵمەکە هەقی خۆیەتی پێ ی بگوترێت سەرکەش، پاشان من بە نیازم کۆمەڵێ بابەت چارەسەر بکەم، کە زۆر نارەحەتن مەگەر خوا کۆمەك بێت، چونکە خەڵکی لەسەر پیر بووەو منداڵی لەسەر گەورە کراوە، زمانی نەتەوەکانی تری جگە لە عەرەبی لەسەر پاراو کراوە، تا وایان لێ هاتووە خەڵکی وەك شەرع و دین وەریان گرتوون، جگە لەو شتێ تر بەڕاست نازانن، پاشان ووتی: زۆر خۆشە لە لام، کە ماڵ و سامان و ناموستان بپارێزم، مەگەر لە مافدارانی خۆی، ئەمەش لە پشتی خوا ـ ولاقوه إلا بالله ـ[٣]

١ـ الكتاب الجامع لسيرة عمر(٢/ ٤٤٨)

٢ـ هەمان سەرچاوە(٢/ ٤٤٩)

٣ـ سيرةعمر بن عبد العزيز لابن عبدالحكم لا ٤٢

عمر رحمه الله لەم وتارەیدا باش ئەوەی مردن و ڕۆژی دوایی وەبیر موسڵمانان دێنێتەوە، پاشان باس لەوە دەکات، کە بێ وەیی تەواو لە شوێن کەوتنی پێغەمبەری خودایە ﷺ ئەمەش یەکێك لە دوو مەرجەی وەرگرتنی کردەوەی چاکەیە:

یەکەم: دڵسۆزی نواندنی تەواو بۆ خوا.

دووەم: شوێن کەوتنی سوننەت و ڕێڕەوی پێغەمبەر ﷺ ئەو بەم کارەی چارەسەری واقعێك دەکات، کە کردەوە کەم ناکات، ئەگەر(ئیخلاص)و دڵسۆزی لەگەڵ دا بێت، بەڵکو پێویستی بەوەیە لە سەر ڕێرەوی پێغەمبەر بێت، چونکە لەو کاتەدا (بدعة) و شتی تازە تێکەڵ بە ئیسلام کرابوون و سەردەمی هاوەڵانیش ﷺ لە تەواو بوو بو، هەندێ کاربەدەست و والی خراپ پەیدا بوون، کە هەر سوننەتێکی پێغەمبەر ﷺ لەگەڵ ئارەزواتیاندا نە گونجایە ڕەدیان دەکردەوە.

٤ـ دەمارگیری هۆزایەتی نەهێشت:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله نامەیەکی نوسی بۆ (الضحاك)ی کوڕی (عبدالرحمن) وتیایدا پێ ی ووت: هۆی نوسینی ئەم نامەیەم ئەوەیە، کە باسی هەندێ لە پیاوانی دەوار نشینی (بادیە)م بیستوە، پیاوانێکی تر تازە بوون بە فەرمان ڕەوا و هەموو زیری و وشکیان پێوە دیارە و، زانستیان دەربارەی خوا کەمە، بەو بۆنەیەوە لە خشتە براون، لە خشتەبردنێکی گەورە، بەڵاو نەهامەتی خوایان لە بیر چۆتەوە، نیعمەت و بەخششەکانی خویان گۆڕیوە بە جۆرێك، کە هەقیان نەبوو وابکەن.

باسی کۆمەڵێ لەوانەم بۆ کراوە لە پشتی هۆزی (مضر)و (یەمەن) جەنگ دەکەن، وادەزانن دەبێت سەروکاری خەڵکی بکەن، دەی پاك و بێگەردی بۆ خوا، چەند دوورن لە سوپاس گوزاری نیعمەتەکانی خواوە، چەند نزیکن لە لەناوچوون و سەرشۆڕی بێ نرخی یەوە، دەی خوا لەناویان بەرێت! چ کۆیەکیان گرتووە، لەچ زەمان و زروفێکدا دەرچوون، خەریکی چ کارێکن، بەڵام خۆت باش دەزانیت، کە نەگبەت و خراپەکار هەر بەنیتەکەی بۆ تە خراپەکار، خۆ ئاگریش بەبێ هۆ ئامادە

نەکراوە، ئایا ووتەی خوای گەورەیان نە بیستوو، کە دەفەرموویت: ﴿إِنَّمَا ٱلْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا۟ بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ ۚ وَٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾ الحجرات: ١٠.

دەی لەگەڵ ئەوەشدا بیستوومە هەندێ کەس خەڵکی بۆ هاو پەیمانی بانگ دەکەن، خۆ لە ئیسلامدا هاوپەیمانەتی نەماوە، ئەگەر هاوپەیمانەتی یەکیش لە سەردەمی نەفامیدا بووبێت ئیسلام توندتری کردوە، هەردوو لای هاوپەیمان ویستوویانە پەیمانی خۆیان بەرنەسەر، ئەگەر لەسەر خراپەو تاونیش بووبێت، سەرپێچی خواو پێغەمبەری تێدابوبێت، هەرکە موسڵمان بوون لەو پەیمانانە خۆیان دارنی.

من هەرکەسێ ئەم نامەیەم دەبیستێ ئاگاداری دەکەمەوە، دەڵێم: هەرکەسێ قەلایەك بکاتە پاڵپشتی خۆی جگە لە خواو پێغەمبەرو موسڵمانان، ئەوا ئاگادار کردنەوە لە دوای هەموو ئاگادارکردنەوەو یادیان دەخەمەوە، یاد لە دوای یاد، ئەو خوایەیان دەخەنەوە یاد، کە ڕەشۆی هەموو شتێ بەدەستی ئەوە، ئەو خوایەی، لە خوێن بەرەکانی ناو لەشمان نزیکترە لێمانەوە.

من کەم تەرخەمیم نەکردووە لە ئامۆژگاری کردنتاندا، لەگەڵ ئەوشدا ئەگەر بزانم کەسێك لە خەڵکی ئیتر تاکەکەس بێت، یان هۆز بێت، یان هیچ گەلێك، دەیەوێت ئاوەکە لێڵ بکات و خراپە بەر بکات، بانگتان دەکەم بۆ جێ بەجێ کردنی ئامۆژگاری داواکاریەکانم، سەرکەوتنی ئاشکرای تێدایە، پاشان با چاکەکاران و ئەهلی باوەڕ بەزمانیان هاوکاربن، هەرچەندە زۆرێك لە خەڵکی تێ ناگەن، لە خوا داواکارم، کە نێوانمان و سۆزو خۆشەویستی بێت و، خۆشەویستیمان زیادو بەردەوام دەوام بکات والسلام.[1]

عمر رحمه الله لەم نامەیەدا چارەسەری لادانێکی ترسناك دەکات، کە لەو کاتەدا بەسەر کۆڵەگەی ئیسلامیدا هاتبوو، ئەویش ئەوەبوو تاقمێك لە موسڵمان، کە باوەڕ

١ـ سیرةعمر بن عبد العزیز لابن عبدالحکم لا ١٠٢، ١٠٦

لەدڵیاندا جێگیر نەبوو بوو، شارەزاش نەبوون لە زانستە شەرعیەكان دا و، هەندێ پەیوەندی سەردەمی نەفامیان زیندو كرد بوویەوە، وەك پەیوەندی خێڵایەتی و عەشیرە گەرایی.

هەریەكە لەوانە بڕیاری سەر خستنی هۆزەكەی هۆزەكەی دەدا ئیتر بەهەق، یان بەناهەق و ڕەوا، یان بەزوڵم و ناڕەوا.

ئەم مەسەلەیەش بەجۆرێ تەشەنەی كرد، تاوای لێ هاتبوو هەندێ لە جەنگاوەرانی ئیسلام بە پاڵنەری خێڵایەتی یەوە دەرچوون بۆ جیهاد، ئەوەش وای كرد كاروانی جیهاد بەرەو دواوە بگەڕێتەوە، وایشی دەكرد لەو گەلانەی ڕزگار كراو بوون، جار لەدوای جار ڕاپەڕین و سەر پێچی بەرپا بكەن.

وای لێ هات هەندێ لەو هۆزانە كەسێكی هۆزەكەی خۆیان دەكردە والی، ئەویش هەموو نەفەرەكانی ئەو هۆزەی خۆی دەهێنا پێشەوەو بۆ پۆستی جیا جیای پێ دا، ئەمەش وای كرد هۆزەكانی تر تورە بكەن و شۆڕش هەڵگیرسێنن لە دژیان، ئەمەش بە هۆی ئەوەوە بوو، كە پەیوەندی برایەتی موسڵمانان و ئیسلامەتی بخەنە ئەولاوە، كە هۆكاری سەرەكی بەختیاری پێكە ژیانی كۆمەڵگە جۆراوجۆرەكانی بوون، لە باتیدا پەیوەندی یەكانی سەردەمی نەفامیان دەهێنایەوە.[1]

٥ــ نەیدەهێشت لە حزوریدا بە پێوە بوەستن:

كاتێ عمری كوڕی عبدالعزیز رحمه الله بووبە فەرمانڕەوا دەبینێ هەموو خەڵكەكە لە خزمەتی دا بە پێوە وەستاون، ئەویش پێ ی وتن: ئەی كۆمەڵانی خەڵكی موسڵمانان، ئەگەر بە پێوە دەمێننەوە بائێمەش هەڵسینەوە، ئەگەر دادەنیشین ئێمەش دادەنیشی، بەڵكو خەڵكی تەنها لە خزمەت پەروەردگاریاندا بە پێوە دەوەستن، خوا كۆمەڵێ فەرزو سوننەتی داناوە، هەركەسێ جێ بە جێ یان بكات،

١ــ التأريخ الإسلامي (١٥، ١٦/ ١٢٤)

دەگاتە سەرفرازان و هەرکەسیش وازیان لێ بهێنێ دەچێتە ڕێزی لە ناوچوان.[١]

عمر رحمه الله بەم کارەی ویستی هەموو ئەو ڕەوشت و نەریتانەی، کە لە قەیسەری ڕۆم و کیسرای فارسەوە مابوونەوە، لایبەرێت و ئوممەتی ئیسلام بگەڕێنێتەوە بۆ سەردەمی جێ نشینە ڕاشیدەکان، ئالێرەدا دووپاڵنەری بەهێز سەرکوت دەکات، کە پاڵ بە مرۆڤەوە دەنێت بۆ خۆشەویستی هۆزەکەی.

یەکەم: حەزی مرۆڤ لە خۆ دەرخستن و داسەپاندنی دەسەلات هریبەت خستنە ناودڵی خەڵکی یەوە.

دووەم: ویستی هۆزەکەی لە سەرمانەوەی ئەو نەریتانە، بەسوك ڕوانین بۆ عمر لەوەی، کە ئەو نەریتانەی نەدەهێشت و لایدەبردن.

بەلام بەهۆی لێبڕان و باوەڕی بتەویەوە توانی زاڵ بێت بەسەر ئەم دوو پاڵنەرەدا، ئەو شتانەی پاڵیان پێوەنا بۆ خۆ بەکەم زانین - تواضع — لا بردنی ڕواڵەتە دونیایەیی یەکان، ئەو ترسە گەورەیەی لە خوای گەورەو چاوەڕوانی پاداشتی ڕۆژی دوایی و پشت گوێ خستنی ژیانی دنیا.

ئەم پاڵنەرەش بە هێزترە لە کێشکەرەکانی سەرزەوی و، عمر سەرکەوت لە بواری لە غاوکردنی ئاروزواتەکانی خۆی و بێدەنگ کردنی خاوەنی ڕواڵەتە هەڵخەتێنەرەکان، ڕاستکردنەوەی بۆ چونەکانی کۆمەڵگە لە بواری ئەوەی، کە پێویستە لە سەر کاربەدەستان، پەیوەندی نێوان ئەوان و میللەت.

مەبەست لە ووتەکەی عمر، کە دەیووت: کۆمەڵێ شتی فەرزکردوە لەسەرتان، بۆ ڕوون کردنەوەی هۆکارەکانی بەختیاری و نەهامەتی لە دونیاو ئاخیرەتدا، هەرکەسێ جێ بەجێ یان بکات دەگاتە کاروانی لەخواترسان لە دونیاو هاوڕێ چاکی بۆ دروست دەبێت، لە ڕۆژی ڕەستاخێریشدا ڕەزامەندی خواو بەهەشتی نەبڕاوە لە پێشوازیاندایە[٢]

١ـ تأریخ دمشق لة التأریخ الإسلامی (١٥،١١٤) وەرگیراوە.
٢ـ التأریخ الإسلامی (١٥، ١٦/ ١١٥)

٦ـ ڕێزلێنانی لەچاكەكاران:

إبن كثير دەڵێت: كوڕێكی قەتادەی كوڕی نوعمان ـ هاوەڵی پێغەمبەری خواﷺ لەگەڵ وەفدێكدا دێننە خزمەت عمری كوڕی عبدالعزیز ئەویش لێ ی دەپرسێت: تۆ كێیت؟

كوڕی قەتادەش بەشیعرەوە وەڵامی دەداتەوەو دەڵێت:

منم كوڕی ئەو كەسەی لەغەزادا چاوی دەرهات... مصطفى بەدەستی پیرۆزی خۆی خستی یەوە جێگاكەی خۆی... دەی چەند جوان بووبێت ئەو چاوە، دەی چەند جوان بووبێت ئەو دەستە.

عمریش بەدێڕە شیعرێك وەڵامی دایەوە ووتی:

تلك المكارم لا قعبان من لبن   شيباً بماء فعادا بعد أبوالاً

پاشان ڕێزی لێ گرت و خەڵاتی باشی كرد.[١]

لەم چیرۆكەدا هەڵوێستی ئەمیری باوەڕداران عمری كوڕی عبدالعزیزرحمه الله مان بۆ دەردەكەوێت، لە ڕێز لێنان لە كوڕانی هاوەڵە بەڕێزەكان، بەتایبەت كوڕەكەی قەتادەرضي الله عنه كاتێ خۆی ناساند و باسی ئەو ڕوداوە ترسناكەی بۆ عمر كرد، كە چۆن جەنگێكی لەگەڵ بێ باوەڕاندا كردبێت، بەڕادەیەك چاویان دەرهێنابێت و بەكوڵمیدا شۆڕببێتەوە، عمریش چۆن ڕێز لەخزمەتكارانی پێشینی ئەم ئیسلامە دەگرێت و ڕێز نەك لە خۆیان، بەڵكو لە كورو نەوكانیشیان دەگرێت، ئەو هاوەڵە مەزنەش بەهرەمەند بوو بەنواندنی موعجیزەیەكی پێغەمبەری خوداﷺ لە گەڵیدا.[٢]

هەروەها یەكێكی تر لە ڕێز لێنانەكانی لە ناودارو پیاو ماقوڵە صاڵحەكان، ڕێزلێنانی بوو لە(زیاد)ی مەولای (إبن عباس)، زیادو دەستەیەك لە هاوڕێكانی هاتن بۆ لای عمری كوڕی عبدالعزیز ولە بەر دەرگا خەڵكێكی زۆر وەستابوون عمر بە تەنها ڕوخسەتی زیادی دا بێتە ژوورەوە، زیادیش لە بیری چوو سڵاوی خەلافەتی لێ

١ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز لابن الجوزي لا ٩٦.

٢ـ التأريخ الإسلامي (١٥، ١٦/ ٢٣)

بکات، هەر کە بیری کەوتەوە خێرا پێ ی ووت: سڵاوت لێ بێت ئەی ئەمیری باوەڕداران، عمریش پێ ی ووت: سڵانەکردنەکەی یەکەم جارت هیچ عەیببێکی نەبوو بۆم -عمر رحمه الله- لە تەختی خەلافەت دابەزی و لەسەر زەویەکە دانیشت ووتی: من لەوە زۆر گەورەترم، کە لە جێگەیەك دابنیشم لە جێگەی زیاد بەرزتربێت، پاش ئەوەی زیاد کاری سەردانەکەی تەواو بوو نیازی ڕۆیشتنی کرد، عمریش فەرمانی کرد بۆ بەرپسی (بیت المال) و پێ ی ووت: دەرگایی خەزێنەی موسڵمانان بخرە سەر پشت وبەجێ ی بهێڵە با زیادو هاوەڵەکانی چەندیان پێ خۆشە لێ ی ببەن، بەر پرسی(بیت المال) سەیرێکی زیادی کردو سەری سوڕما، کە ئەمە کەی شایستەی ئەوەیە دەرگای (بیت المال) ی بۆ بخرێتە سەر پشت ـ لەو کاتەدا نەیدەناسی ـ ودەرگاکەی بۆ کردەوە، زیاد خۆی ڕۆیشتە ژوورەوە هەشتاو شتێك، یان نەوەدو شتێك درهەمی لە خەێنەکە دەرهێناو بەشی کرد لە خۆی و هاورێکانی.

کاتێ بەرپرسی دارایی ئەوەی بینی ووتی: ئەمیری بڕواداران خۆی دەزانێت (بیت المال) بۆکێ دەخاتە سەر پشت.[١]

ئەم ڕداوە بەڵگەیەکی ڕوونە لەسەر تەوازوع و خۆ بەکەم زانینی عمر رحمه الله و ڕێز لێنانی لە زاناو خواناسەکان، ئەوەتا گرنگ نەبوو لەلای نازناوی بەخەلافەتەوە ـ کە سەرەك کۆماری یە بانگ بکرێت ـ کە بەرزترین نازناوە لە لای موسڵمانان، پلەو پایەش فیتنەیە، ئەو کەسانە دەکەونە داوییەوە، کە هەردەم بە دوای شورەت و پلەو پایە ڕادەکەن.

بەڵام باوەڕە بتەوەکان هەرگیز کەسایەتیان ناگوڕێت لەگەڵ بەرزترین پلەو مەقامدا، بەڵکو جاران چۆن بوون هەر بەو جۆرەدەمێنێتەوەو خۆ بەکەم زانینەکەیان لە دەست نادەن و هەروادەبن، نەخێر، بەڵکو هەندێ جار زیاتریشی دەکەن، چونکە خەڵکی ڕێزیان لە ڕادە بەدەر دەگرن.

لە لایەکی ترەوە ئەو دابەزینەی عمر بۆ سەر زەویەکە ئەو پەڕی ڕێز لێنانی یەتی

١ـ سیرةعمر بن عبدالعزیز لابن عبدالحکم لا٥٢. التأریخ الإسلامی (١٥، ٢٤)

لەو زانا مەزنە خواناسە، کە (زیاد)ی کوڕی(أبی زیاد)بوو، کە(خزمەتکاری ئازادکراوی عبداللّهی کوڕی عەیاش بووﷺ، ئەوتا هەربەوەی، جاران بەندەبوو، هیچێك لە پلەو مەقامی کەمی نەکرد، چونکە ڕێزو شەرەف بە زانست و تقوایە، نەك بە پلەو مەقام و نژاد.

ئەو هەلوێستەی زیادیش، کە سەر پشك کرا چەندی دەوێ لە(بیت المال) ببات، کەچی ئەندازەیەکی زۆر کەم پارە بۆخۆی و هاوڕێکانی دەبات، ئەمەش ئەو پەڕی خۆ بەکەم زانین و خۆ پارستنە لە حەرام ـ الورع ـ

چونکە کاتێ دەروونەکان گەورەبوون و عەقلەکان لەکار دابوون ئەوا مرۆڤ خۆی دەپارێزێت لە پارەوپول و تەماعی دونیا، کە دەروون نزمە بچوکەکان هەلپەهەلپی بۆ دەکەن، بەلام ئەو چاوی بەرزتر دەڕوانێت بۆ خۆشی قیامەت و بەهەشتی نەبڕاوەی خوا دەڕوانێت، کە گەورە پیاوان و دەروون بەرزەکان خۆیانی بۆ دەکوتن.[1]

٧ـ منالێکی ژیر لە خزمەت خەلیفەدا:

یەکێ لەو وەفدانەی، کە بۆ پیرۆزبای خەلافەت هاتن بۆلای عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله وەفدێك بوو لە حیجازەوە هاتبوون، منداڵێکیان دانابوو لە باتی ئەوان قسەبکات، کاتێ هەستایە سەر پێ و ویستی دەست بکات بەقسەکانی، عمر ئاماژەی بۆ کرد پێ ی ووت: واز بێنە بچکۆل با کەسێکی لە تۆ گەورەتر قسەبکات، منداڵەکەش ووتی:وازبێنە ئەی ئەمیری باوەڕداران، مرۆڤ بەدووشت گەورەیە بەدڵ و زمانی، ئەگەر خوای گەروە زمانێکی پاراو و دڵێکی وریای بە هەرکەسێك بەخشی ئەو وای لێ کردەوە شایەنی قسەکردن بێت، ئەی ئەمیری باوەڕداران، ئەگەر حیساب بۆ تەمەن بکرێت، ئەوا لەناو ئوممەتت زۆر بەتەمەن تر هەیە لە تۆ شایانی ئەو جێگایەی تۆبن.[2]

١ـ التأريخ الإسلامي (١٥، ٢٤)

٢ـ النموذج الإداري لا ٧٩.

عمر رحمه الله پێ ی ووت: دەی باشە فەرموو قسە بکە بچکۆل، منداڵەکەش ووتی: بەڵێ باشە ئەمیری باوەڕداران، ئێمە وەفدین و بۆ پیرۆزبایی هاتوین، نەك بۆ ڕێز شکاندن و نەهامەتی، لە وڵاتەکەی خۆمانە هاتووین، سوپاسی ئەو خوایە دەکەین، کە تۆی پێ بەخشیووین، نە بەتەماحی شتەوە، نە لە ترسان هاتووین، چونکە سامان و بەخششی تۆگەیشتۆتە لای ئێمە، ئێ لە لایەن تۆشەوە ئەمین و بەختەوەرترین کەسین، چونکە دادپەروەربویت بواری زوڵم ستەمیان بۆ نەهێشتوینەتەوە.[1]

عمر رحمه الله زۆر سەرسام بوو بە زانست و ڕەوان بێژی ئەو منداڵە، بۆیە هانی دا زیاتر قسە بکات، زیاتر متمانەی تێدا دروست ببێت بە خۆی و غیرەت پەیدا بکات، تا ئەم هەڵوێستەش ببێتە هەڵوێستبێکی پەروەردەیی بۆ منداڵەکە لە حزوری ئەمیری موسڵماندا، لە بەر ئەو هۆیە داوای ئامۆژگاری لێ کردو پێ ی ووت: ئامۆژگاریمان بکە بژکۆل بەڵام بەکورتی.

منداڵەکەش ووتی: ئەی ئەمیری باوەڕداران خەڵکانێك هەن خەڵەتاون بە نەرم و نیانی خوا و هیوا درێژی و وەسف و سەنای خەڵکی بۆیان، دەی تۆ نەکەی نەرم نیانی خواو تەمەن درێژی خۆت وەسف و سەنای خەڵکی بتخەڵەتێنێت، لە خشتەت بەرن.

پاشان عمر رحمه الله دەربارەی تەمەنی پرسیاری لێ کرد دەبینێ (١٣) ساڵانە بۆیە شیعرەوە ووتی:

تعلم فليس المرء يولد عالماً   وليس أخو علم كمن هو جاهل
وإن كبير القوم لا علم عنده   ضعير إذا إلتفت إليه المحافل

١ـ مروج الذهب(٢/ ١٩٧)

٨ـ مریشکەکانی دەدزن:

عمـری کـوڕی عبـدالعزیزرحمه‌الله بـەردەوام بـەدوا داچـونی کاروبـاری موسـڵمانانی هـەبووە، هـەردەم دەرگاشـی لەسـەر پـشت بـووە بـۆ پێویـستی دەنـگ و باسـیان، هەرنامەیەکی لە هەر جێگەیـەك لـە هـەر موسـڵمانێکەوە بـۆ بهاتایـە یەکسەر دەدرا دەستی خۆی و کـەس بـۆی نـەبوو پـێش ئـەو بیخوێنێتـەوە، جارێـك نامەیـەکی لـە ئافرەتێکی ڕەش پێستی میسری وە پـێ گەیشت، کە کۆنە کـەنیزەکی (ذی أصبح) بووە، لەو نامەیەدا بۆی نووسیبووی: دیواری حەوشەکەم نزمە توانام نی یە بـەرزی بکەمەوە لە بەر ئەوە بە ئاسانی مریشکەکانم لێ دەدزن.

عمری کوڕی عبدالعزیزیش لەوەڵامدا نوسی (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ) لە بەنـدەی خـوا ئەمیری باوەڕدارانەوە بۆ (فەرتونـەی ڕەش) ناکـەتم پـێ گەیـشت، کـە تیـادا باسـی نزمـی دیـواری حەوشـەکتانت کـردووە، گوایـە بـە ئاسـانی دز دوتوانێـت، بقونێتـە ماڵـەوەو مریـشکت لێ بـدزێت، ئـەوا منـیش نامـەم نووسـیوە بـۆ (أیـوب)ی کـوڕی (شرحبیل)، ـ کە بەرپرسـی نوێـژو جـەنگ بـوو لەمیـسرـ پـێم ووتـوە: بـۆت چـاك بکاتەوەو ئیتر (إن شاء الله) ئەو ترسەشت نەمێنێت.

ئەمەش دەقی نامەکەی(عمر)ە بۆ کوڕی شەرحەبیل و پـێ ی دەڵێت: لە بەنـدەی خواوە بۆ ئەمیری باوەڕداران بۆ ئەیوبی کوڕی شەرحەبیل، پاشان(فرتونة السوداء) کە کۆنە کەنیزەیەکی (ذی أصبح)نامەیەکی بۆ ناردووم سـکاڵای ئـەوە دەکـات، کـە دیواری حەوشەکەی نزمەو مریـشکی بەئاسـانی لێ دەدەزن، داوا دەکـات بـۆی بـەرز بکەینەوە، هەرکە ئەم نامەیـەت پـێ گەیـشت دەمـەوێت هـەر بەدەسـتی خـۆت ئـەو دیوارەی بۆ هەڵبچنیت، ئەیوبیش خێرا بەهەڵە داوان لەهـەداوان سـواری وڵاخـەکـەی بوو خۆی گەیاندە شاری (جیزة) هەواڵی ئەوژنەی پرسی و دەبینێ پیرەژنێکی ڕەش پێستی هەژارەو نامەکەی عمری کوڕی عبدالعزیزی دایە دەستی و دیوارەکەشی بـۆ بەرز کردەوە[١]

١ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز لابن عبدالحکم لا١٦٢ـ١٦٤.

٩ــ خەمی موسڵمانەکانی دەخوارد:

نامەیەکی نووسی بۆ ئەسیرەکانی موسڵمانان، کە لە بەندیخانەکانی ڕۆحدابوون لە(قوستەنتینیە) تیایدا پێ ی ووتن: ئێوە خۆتان بە دیل نەزانن؟ پەنا بەخوا! نەخێر، بەڵکو ئێوە لەپێناوی خوا بەند کراون، بشزانن من یەك شت لەناو موسڵماناندا دابەش ناکەم، تا چاکترینی لە پێشەوە نەدەم بەکەسو کارەکانتان، ئەوامن یەکی(٥) دینارم بۆ ناردن، ئەگەر لەوەش نەترسامایە، کە تاغوتەکەی ڕۆم گلی دەداتەوە بۆ خۆی زیاترم بۆ دەناردن، فلان کەسی کوڕی فلان کەسم ناردووە بۆ لاتان، تا نێرو مێ گەورەو بچوك بەندەو سەربەستان بەڕەلا بکات، هەر چەندی داوا بکەن دەیدەم، دەی مژدەتان لێ بێ، پاشان مژدەتان لێ بێت والسلام.[1]

لەم نامەیەدا ڕەوشت بەرزی و هەست بلندی عمرمان بۆ دەردەکەوێت، وەك نمونەی پێشکەوتوو لە حوکمڕانی موسڵمانی لە خواترس، لە پارستنی مافی خەڵکیدا لە خواترساو بەوپەڕی دڵسۆزی و ئەمانەتەوە ڕەچاوی کردوە، بە جۆرێك، کە دڵنەوای دیلە موسڵمانەکانی بەردەستی ڕۆمەکان دەکات، بەو پاسەوانانی سنوری ئیسلامی دوون، کە لە پێناوی خوا خۆیان زیندانی کردووە، بەم کارەیان پاداشتی سنور پارێزان هەیە ـ المرابطین ـ

لەگەڵ ئەم دڵنەوایی کردنە دەرونی یە گردنگەدا، بە پارەوسامانیش دڵنەوای دەکردن و کۆمەکی دەکردن، لە لایەکی تریشەوە خەمی ماڵ و منداڵی لە دڵدا نەهێشتن، ئاگادری کردن، کە ئەم کە ژیانی ماڵ و منداڵەکانی مسۆگەر کردوون؛ هەروەك پەیمانیشی پێدان، کە ئەو پەڕی هەوڵ دەدات بۆ ئازاد کردنیان، ئەم هەڵسوکەوتە بەڕێزانەیە شایانی ئەو دیلانە بوو، کە لە پێناوی خودا دیل کراون بۆ پارێزگاری لە ئیسلام و سەرخستنی لەماڵ دەرچوون.[2]

١ــ سیرة عمر بن عبدالعزیز لابن عبدالحکم ل١٦٢ــ١٦٤.

٢ــ التأریخ الإسلامی (١٥،٧٧)

١٠ــ قەرزی قەزاران دەبژێرێت:

نامەی بۆ کاربەدەستانی نووسی و تیایدا پـێ ی ووت: قـەرزی قـەزاران ببـژێرن، پـێ ی ووت: ئـەی ئەگـەر قـەرزارێکی موسـڵمان خـانوی هـەبێت و خەزمەتکاریـشی هەبێت و وڵاخی سواریشی هەبێت و کەل و پەلی مالیشی هەبێت، عمر رحمه الله لەوەڵامدا ووتی: ئەو پیاوە دەبێت خانووی هەبێت تیایدا بژی و خزمـەتکاری هـەبێت، هەنـدێ کاری لەکۆڵ بکاتەوە، ئەسپێکیشی هەبێت بۆ جیهاد کردن و کەل و پەلیشی هەبێت لە ناو ماڵدا، لەگەڵ ئەمانەشدا قەرزار بوو، هەرچی قەرزی لە لایە بۆی ببژێرن.[1]

لەم هەواڵەدا ئەمیری باوەڕداران عمـری کـوڕی عبـدالعزیز رحمه الله فـەرمان دەدات بـە بـژاردنی قـەرزی ئـەو کەسـانەی، کـەخانوو دارو وڵاخ دارو خزمـەتکاریان هەیـە، لـە ماڵیشدا لە هیـچیان کـەم نـی یە، ئەمـەش دیمـەنێکی مەزنـە لـە بـەزەیی و سـۆز و دڵنـەوایی حـاکمی موسـڵمانان و گرنگـی دانـی بـەکاروباری گەلەکـەی، پێـشەوا داد پـەروەرەکانیش هەربـەو جـۆرە دەکـەن و سـامان ئـاوا خـەرج دەکـەن، بـە جـۆرێ هـەژاران دەوڵەمەنـد دەکـەن و ناڕەحـەتی ژیـانی لەسـەر ئاسـان دەکـەن، دیلـی موسڵمانان ئازاد دەکەن و دەستگرۆیی نەدارەکانیشیان دەکەن و ناتەواوی یەکانیان تەواو دەکەن.[2]

١١ــ عمر ودیلە نابینایەکەی لای ڕۆم:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله نوێنەرێکی نـارد بـۆ لای گـەورەی ڕۆم، لـەوێ بـە نـاو سەربازگەکەیاندا دەگەڕا، چاوی بەم لاو بەم دەگێـڕا، دای بـەلای پیاوێکـدا دەبینـێ بەدەم گەنم دەهاڕینەوە قورئان دەخوێنێت، کابرا ڕۆیشت بۆ لای و سەلامی لێ کرد، بەڵام ئەو وەڵامی نەدایەوە و دووبارە سەلامی لێ کـرد، بـەڵام ئـەو وەڵامـی نەدایـەوە دوبارەو سێ بارە سڵاوی لێ کردەوە، ئەویش لە وەڵامدا ووتـی: جا سـەلام و ئاشـتی لـەم وڵاتـەدا هەیـە؟ پاشـان ئـەویش پـێ ی ووت: کـەمن نوێنـەری عمـری کـوڕی

١ــ سیرة عمر بن عبدالعزیز (لابن عبدالحکم) لا(١٦٢ـ١٦٤).
٢ـ التأریخ الإسلامی (١٥، ٧٧)

عبدالعزیزم بۆ لای سەرکردەی ڕۆم، پێم نالێییت مەسەلەی تۆ چۆنە؟ کابراش ووتی: من لە فلان جێگەدا دیل کرام و هێنامیان بۆ لای گەورەی ڕۆمەکان ئەویش داوای لێکردم ببم بەگاور، منیش بەگوێم نەکرد، ئەویش هەڕەشەی لێ کردم و ووتی: ئەگەر نەبیت بە گاور هەردوو چاوت هەڵدەکۆڵم، بەڵام من دینەکەم لەلا خۆشەویست تربوو لە چاوەکانم و ئەویش ئاوای لێ کردم، کە دەمبینی هەموو ڕۆژێ هەندێ گەنمم بۆ دەنێرێت و خۆم دەی هاڕم و دەیکەم بەنان و دەیخۆم.

نوێنەری عمر گەڕایەوە بۆ پایتەختی خەلافەت هەواڵی پیاوە نابینایەکەی بۆ گێڕایەوە بینیم فرمێسك لە چاوەکانی ئەمیری باوەڕداران بەخوڕ دەهاتە خوارەوە، پاشان فەرمانی دەرکردو نامەیەکیان بۆ نوسیی و تیایدا بەگەورەی ڕۆمەکانی ووت: هەواڵی فلانم پێ گەیشتووە وەسفی تەواوی بۆ کرد، من سوێند بە خوای گەورە دەخۆم، کە ئەگەر بۆم نەنێریتەوە سوپایەکت بۆ دەنێرم، کە سەرەتاکەی لای تۆ بێت کۆتایەکەی لای من بێت، نوێنەرەکە گەڕایەوە بۆ ناو سوپای ڕۆمەکان و سەرکردەکەیان بە سەر سوڕمانەوە ووتی: چی بوو خێرا گەڕاییتەوە؟! ئەویش نامەکەی عمری کوڕی عبدالعزیز ی دایە دەستی، کاتێ خوێندیەوە ووتی: چۆن دەیەڵێن، ئەو پیاوە صالحە هەستێ بەوکارە، بەڵکو ئەو دیلەی بۆ دەنێرینەوە، دەڵێ: لەوێ چەند ڕۆژێك مامەوە چاوەڕوانی دیلەکەم دەکرد، کەی بمدەنێ و بیبەمەوە، بۆ ئەو مەبەستە چوومە لای سەرکردەکە دەبینم لەسەر کورسی دابەزیوەتە سەر زەویەکە و زۆر بێ تاقەتەو بەناو چەوایدا غەمباری دیاربوو، ڕووی تێکردم و ووتی: دەزانیت بۆچی وام بەخۆم کردوە؟ ووتم: نەخێر شتەکە لەلام زۆر سەیربوو ، ووتی: هەواڵم پێ گەیشتووە، کە پیاوە صالحەکە لە دنیا دەرچووە مەبەستی عمری کوڕی عبدالعزیز بوو بەو هۆیەوە ئاوام بەسەر خۆم هێناوە، پاشان ووتی: هەرکاتێ پیاوچاك و صالح لەناو هۆزێکدا بێت، کە خراپ بن، ئەوە خوای گەورە نایەڵێ زۆر بمێنێتەوە لە ناویاندا، دەیگەڕێنتەوە بۆ لای خۆی، دەڵێ: منیش ووتم: دەی ڕێگام بدە بڕۆمەوە بێ هیوابوو لەوەی دیلەکەی پێ بداتەوە،

سەرکردەکەش ووتی: ئێمە فەرمانەکەی جێ بەجێ ناکەین لە ژیانداو لە پاش مردنی بیشکێنین، نابیناکەی لەگەڵ نوێنەرەکەدا ناردەوە.[١]

١٢ــ خانمێکی عێراقی:

لە عێراقەوە ئافرەتێك کەوتە ڕێ بەرەو لای عمری کوڕی عبدالعزیز، کاتێ گەیشتە بەر دەرگایماڵەویان و پرسیاری کرد: ئایا ئەمیری باوەڕداران دەرگاوانی هەیە؟ ووتیان: نەخێر، ووتی: ئەمەم پێخۆشە، پاش ڕێ پێدان ڕۆیشتە ژوورەوەو دەبینێ (فاطمة) دانیشتووەو خەریکی شیکردنەوەی لۆکەیەکەیە، سڵاوی لێ کردو (فاطمە)یش وەڵامی دایەوەو پێ ی ووت: فەرمووو وەرە ژورەوە، کاتێ چووە ماڵەوە دانیشت و چاوێکی گێڕا بە ماڵەکەدا و هیچ شتێکی وای نەکەوتە بەر چاو، کە نرخێکی وای هەبێت، هاواری کرد: من هاتووم بۆ ئەوەی ماڵەکەم ئاوەدان بکەمەوە لەم ماڵە وێرانەیە؟! (فاطمة) ش لەوەڵامدا پێ ی ووت: ئەم ماڵە وێران بووە، تا ماڵی کەسانی وەك تۆ ئاوەدان ببێتەوە، لەو کاتەدا عمرﷺ هاتەوە بۆ ماڵ و ڕۆیشت بۆ لای بیرەکەیان و دەوڵچەك ئاوی دەرهێناو ئاوڕشێنی حەوشە خۆڵەکەیانی پێ کردو هەر سەیری(فاطمة)ی دەکرد، ژنە میوانەکەش نەیزانی ئەوە ئەمیری باوەڕدارانە–بۆیە بە فاطمەی ووت: خۆت داپۆشە لەبەر چاوی ئەم کابرا ئاوڕشێن کەرە، چونکە دەبینم زۆر سەرت دەکات! فاطمەش ووتی: ئەوە ئاوڕشێن کەر نییە، ئەوە ئەمیری باوەڕدارانە.

دەڵێ: پاشان عمر سەلامی لێ کردن و ڕۆیشتە ژورەکەی خۆی، بەرەو شوێنی نوێژخوێندنەکەی ڕۆیشت و دەستی کرد بە نوێژکردن، پاشان دەربارەی ئەو ژنە پرسیاری کرد، فاطمەیش ووتی: ئەمەیە خۆیەتی، عمرﷺ ڕۆیشت هەندێ ترێ ی هێناو چەند بۆڵێکی جوانی هەڵبژارد و خستی یە بەدر دەستی ژنەکە ڕوی تێ کرد ووتی: چی پێویستی یەکەت هەیە بیڵێ؟

١ــ سیرة عمربن عبدالعزیز لابن عبدالحکم. لا ١٦٨.

ژنەکەش ووتی: ئافرەتێکم لە عێراقەوە هاتووم، پێنج کچ هەیە هەموویان (کُسلٌ کُسدٌ) واتە: بێ دەرامەت بێ ئابوری ــ و هاتووم بۆ وڵات تا بە چاوی بەزەیەوە لایەکیان لێ بکەیتەوە، عمریش بەم گریانەوە ووتی: (کسل کسد) پاشان قەڵەم و مەرکەبەکەی هێناو نامەیەکی نووسی بۆ والی عێراق، بەژنەکەی ووت: ناوی کچە گەورەکەیان چی یە؟ پاشان موچەی بۆ دیاری کرد، خانمەکەش سوپاسی خوای لەسەر کرد، پاشان ناوی سێ یەم و چوارەم و پێنجەم پرسیاری کرد و خانمەکەش هەر سوپاسی خوای دەکرد، موچەی بۆ ئەوانیش دیاری کرد و کاتێ موچەی هەموویانی دیاری کرد لە خۆشیاندا تێك چووبوو هەر دوعای خێر پاداشتی لە خوای گەورە بۆ دەکرد.

پاشان عمر رحمه الله دەستی بەرزکردەوەو ووتی: هەتا تۆ سوپاس گوزاربوویت ئێمەش هەر مووچەمان بۆ کچەکانت دیاری دەکرد، دەی تۆش بەو چوار کچەت بڵێ: بەشی خوشکی پێنجەمیان بدەن، خانمەکەش نامەکەی هێنایەوە بۆ عێراق و دایە دەستی والی عێراق، کاتێ نامەکەی دایە دەستی والی، والی دەستی کرد بە گریانێکی بە کوڵ ووتی: ڕەحمەتی خوا لە نوسەری ئەم نامەیە، ژنەکەش ووتی: بۆ مردووە؟ ووتی: بەڵێ، ئیتر ئەو ژنە هاوارو سەدای گریانی لێ بەرز بوویەوە ویستی بڕواتەوە، والیش پێ ی ووت: مەڕۆ هەرگیز نامەی عمر ڕەت ناکەمەوە، هەرچی تێیدا نووسیبوویەوە دیاری کرد بۆ ئەو ژنە و کچەکانی.[١]

١٣ــ زیندوکردنەوەی سوننەتی (مووچە پێدان) (العطاء)

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله دەڵێت: دروست نی یە مووچەی مردووەکانتان وەربگرن، خێرا ئاگادارمان بکە لە مردنیان، هەر وەکو کۆرپەلەیەکیش ئاگادارمان بکەن، کە لە دایك دەبن تا مووچەیان بۆ دیاری بکەین.[٢]

١ــ سيرة عمر إبن عبدالحكم لا ١٦٩.

٢ــ طبقات إبن سعد(٥/ ٣٤٦).

لە ڕیوایەتێكدا كە (إبن سعد) لە هەواڵی (أبی بكر بن حزم) وەری گرتووە دەڵێت: ئێمە لیستی بەندكراوەكانمان دەهێنا مووچەكانمان بۆ جیا دەكردنەوە لەسەر داواكاری عمری كوڕی عبدالعزیز، لە نامەیەكدا داوای لێ كردم، كە هەر كەسێ لێرە نی یە و شوێنكەی نزیكە ئەوە مووچەی لە لیستەكەیدا دیاری بكە، هەركەسیش كەس نازانێت چی لێهاتووەو بۆ كوێ ڕۆیشتوە موچەكەی بوەستێنن تا دێتەوە، یان پرسەی بۆ دادەنرێت، یان وەكیلێكت بۆ دیاری بكات و بەڵگەی پێ بێت لەسەر سامانی خاوەنەكەی و مووچەكانی بدە بە وەكیلەكەی.[١]

بەم شێوەیە عمری كوڕی عبدالعزیز سوننەتی مووچەی ساڵانەی زیندوو كردەوە، كە لە سەردەمی خەلیفە ڕشیدینەكان و موعاویەدا كاری پێ كراوە و خەلیفەكانی دوای ئەوان پشت گوێیان خستووە، مووچە تایبەت كردا بە هەندێ ناوداری ناو ئومەتی ئیسلامە یەوە، (بەنی ئومەیەكان) زۆربەی مووچەكان ئەوان دەیانبرد، بەڵام لە سەردەمی عمری كوڕی عبدالعزیزدا مووچە گشتی كردایەوەو هەموو تاكەكانی كۆمەڵگەی گرتەوە.

ئەمەش دیارترین هەڵوێست و چاكسازیە نوێ خوازیەكانی عمربووە رحمه الله.

١٤ــ سواڵكەرانی لە سواڵكردن ڕزگاركردووە:

هەندێ لە دانیشتوانی مەدینە هاتن بۆ لای عمری كوڕی عبدالعزیز و ئەویش هەواڵی خەڵكی شاری مەدینەی لێ دەپرسین و، دەیوت: ئەو هەژارانە چیان بەسەر هات، كە لە فلان جێگادا دادەنیشتن بۆ سواڵ كردن؟ ووتیان: ئەی ئەمیری باوەڕداران وازیان هێنا لەو كارە، عمر پرسی: ئەی ئەو هەژارانە ماون، كە لە فلان و فلان جێگادا دەنیشتن؟ ووتیان: وازیان هێنا ئەی ئەمیری باوەڕداران خوای گەورە دەوڵەمەندی كردن، عمر ووتی: هەندێ لەوانە گیاو گژە ئالفی حوشتریان دەفرۆشت بە گەشتیاران، چیان بەسەر هاتووە؟ ناكەونە بەرچاوم لەم دوایانەدا؟ ووتیان: ووتویانە: قوربان خوای گەورە بە هۆی عمری كوڕی عبدالعزیزەوە دەوڵەمەندی

١ــ طبقات إبن سعد (٥/ ٢٤٨).

کردین و لەو کارەی خستین.[١]

ئەمەش بە هۆی ئەو بەرنامە پڕ لەداد پەروەریەوە بوو، کە عمری کوڕی عبدالعزیز پیادەی کردوە لە بواری دابەش کردنی سامانی موسڵمانان‌دا، بە جۆرێ، کە ڕێگری کرد لە بەر دەمی کەمینەیەکی کۆمەڵگەدا، کە بە ئارەزووی خۆیان مووچە وەربگرن و بڕژێنە و بپرژێنە خەرجی بکەم، وایان لێ هاتبوو مووچەی یەك کەسیان را بە دەکەس لە موسڵمانە ئاست نزمەکان ـ هەژاران ـ بەوجۆرە سامانی موسڵمانان جارێکی ترگەیشتەوە دەستی سەرجەم موسڵمانان، کە پێشتر شتی وانە بوو، بەو هۆیەوە زۆری موسڵمانە هەژارەکان وازیان هێنا لە ئیش و کارە قورس و گرانەکان بۆ پەیدا کردنی بژێوی ژیانیان بەرامبەر پارەیەکی کەم و بێ نرخ.[٢]

١٥ــ ژن هێنان بۆ گەنجە نەدارەکان:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله گرنگی دەدا بەو گەنجانەی، کە وەختی ژنهێنانیان هاتبوو، بەڵام لەبەر نەبوونی و دەستکورتی ژنیان نەدەهێناو ئەو مارەیی بۆ مسۆگەر دەکردن، أبوالعلاء دەڵێت: نامەی عمری کوڕی عبدالعزیز خوێنرایەوە لە مزگەوتی گەورەی کوفەداو خۆم گوێم لێ بوو، کە دەیووت: هەرکەسێ ئەمانەتێکی لەسەر شانەو توانای گەڕانەوەی نی یە با(بیت المال) ئەو ئەمانەتەی لەسەرشان لاببات و بۆی بدات، هەرکەسێکیش داوای ژنێکی کردوەو توانای مارەیەکەی نی یە دەبێت لەسامانی خوای گەورە،–بیت المال– بۆی بدەن.[٣]

ئەمەش بڕیارێکی زۆرگرنگە بۆچاکسازی کۆمەڵگە، چونکە پاکسازی چاکسازی و کۆمەڵگە لەسەر ئەوە وەستاوە، کە ڕۆڵەکانی ژن بهێنن و بەختیاری خێزان بەدەست بهێنن، لەوانەیە مارەیی زۆر و ئەرکەکانی تێچونی ژنهێنان وابکات لە گەنجە هەژارەکان نەتوانن ژن بهێنن، خۆ ئەگەر دەوڵەت ئەو ئەرکە لە ئەستۆ

١ــ الكتاب الجامع لسيرة عمر بن عبدالعزيز(١/ ١٥١).

٢ــ التأريخ الإسلامی(١٥/ ١٢٨).

٣ــ طبقات إبن سعد (٥/ ٢٧٤)

بگرێت ئەوە توانیویەتی کۆمەڵگە بە پاکی بهێڵێتەوە، لە گەندەڵی ڕەوشتی و تێکچوون بپارێزێت.[١]

١٦- چینەکانی کۆمەڵگە لە یەکتری نزیک بکاتەوە:

(یونس)ی کوڕی(بن أبی شبیب) دەڵێت: لە هەندێ بۆنەی وەك جەژنەکاندا عمری کوڕی عبدالعزیزم بینیوە، کە خەڵکانی ناودارو دەوڵەمەند دەهاتن بۆ پیرۆزبایی لێی تا وایان لێ دەهات لە دەوری مینبەرەکەی کۆ دەبونەوەو لە نێوان ئەو خەڵکە گشتی یەکەدا بۆ شایەك هەبوو، کاتێ عمر رحمه الله گەیشت و چووە سەر مینبەرەکەی، سڵاوی لە هەمووان کرد، ئەوەی بەدی کرد، کە بۆشایەك هەیە لە نێوان دەوڵەمەندو ناوداران نێوان خەڵکە گشتی یەکەدا، بۆیە بەدەست ئاماژەی کرد بۆخەڵکە گشتی یەکە، کە بفەرموون بێنە پێشەوە، ئەوەندە هاتنە پێشەوە، تالەگەڵ ناودارو خانەدانەکاندا تێکەڵ بوون.[٢]

پێشتر لەدوای سەردەمی ئەمیری باوەڕداران ـ موعاویە رضي الله عنه ـ ئەمیرو والی یەکان هەندێ لە خەڵکەکە ناودارو دەوڵەمەندەکانیان جیا کردبویەوە لە دانیشتن دا لە مووچەو بەخششەکانیشدا، ئیتر پاش ئەوە ئەم پەتایە لەناو ئوممەتی ئیسلامیدا بڵاوبوویەوە، تاوای لێ هاتبوو خەڵکە گشتی یەکە نەیاندەوێرا بڕۆنە خزمەت بەرپرس و کاربەدەستەکانەوە، وایان هەست دەکرد، کە ئەوان شایەنی دانیشتن نین لە ئاستی چینە بەرزەکاندا، کە پێیان دەووتن پیاو ماقوڵان(الأشراف).

تاوای لێهاتبوو بۆ نوێژی جموعەکانیش موسڵمانە ئاست نزمەکان نەیان دەوێرا بچنە ریزەکانی پێشەوە، کە لە ڕاستیدا هەق وابوو پێش بڕکێیان بکردایە لە ڕیزەکانی یەکەم، چونکە پاداشتی زۆرو مژدەی گەورەی لەسەرە.

بەڵام عمری‌کوڕی عبدالعزیزبوبەخەلیفەی موسڵمانان،گەورەترین هەوڵ و تەقەلای بۆئەوەبوو ئەوجیاوازیانە نەهێڵێت وچینەکانی کۆمەڵگە لەیەکتری نزیك بکاتەوە.

١- التأریخ الإسلامی(١٥/ ١٢٩).

٢- طبقات إبن سعد (٥/ ٢٧٨)

ئەمەش بەوەی، کە ناو شورەتی چینە نزمەکان بەرز بکاتەوەو هەست بە بوونی خۆیان بکەن، ورەیان بەرز بکاتەوە هەست بەلاوازی کردنیان تێدا نەبێت، بۆ ئەو مەبەستە لە مووچەدا وەك یەکی لێ کردنەوە، گومانیشی تێدا نی یە، کە پارەو سامان کاریگەری یەکی تایبەتی هەیە لە بەرزکردنەوەو دابەزاندنی شورەتی خەڵکیدا.

بەمەشدا بۆمان دەردەکەوێت، کە چەندێ هەزارانی خۆش ویستووەو ویستوویەتی لەدەوڵەمەندو ناودارەکانیان نزیك بکاتەوە، بەوەی کە ئامارەی کرد بۆیان تا نزیك ببنەوە لێ ی و تێکەڵی چینی پیاو ماقوڵان ببن، تا ئەو بەینە گەورە نەمێنێ لە ناو موسڵمانەکاندا، کە بەپرس وکاربەدەستەکان بەزوڵم و ناڕەوا دروستیان کردبوو.[١]

ئای کە ئەمڕۆکە کۆمەڵگەکەمان پێویستی بەو پرۆگرامە ئیسلامیە دروستەی عمررحمه الله هەیە بۆ ئەوەی جارێکی تر چینایەتی لە ناو کۆمەڵگەدا هەڵبگرێتەوە، چونکەئەمرۆ قورئان حاکم نیەوشەرع پەیرەوناکرێت، بۆیەدەبینی حیزبەعەلمانی یەکانی سەر کورسی یەکانی حوکم لەهەموو وولاتەئیسلامی یەکانداهەستاون بەگەورەکردن وبەرزکردنەوەی ئەندامانی حیزبی حاکم وکەس وکاری کاربەدەست وحوکم ڕانان، تا وای لێهاتووە مووچەی فەرمانبەرێکی داماو لای وەزیرو گزیرەکان دەرێت بەڕۆژانەی منداڵە بەرپرسێك و هەموو ڕۆژێ مۆدیلێکی نوێ ی ئوتومبیل دەگۆڕن و هەژارنیش نازانن کامەیە کلاج و کامەیە ئیستۆپ!!![٢]

١٧ـ عمر هەست بە بەرسیاریەتی دەکات بەرامبەر تاکەکانی کۆمەڵگە:

فاطمەی کچی عبدالملك دەڵێت: عمررحمه الله هەرکاتێ لە دەوام تەواو ببوایەو لە ئیش و کارەکانی نەبوایەوەتەوە، ئەوە شەویشی دەدایە دەمی ڕۆژ تا کارەکانی تەواو دەکرد، بەڵام ڕۆژێکیان هاتەوە بۆ ماڵ دیاربوو کارەکانی تەواو کردبوو،

١ـ التأريخ الإسلامي(١٥/ ١٤٠).

٢ـ وتەی وەرگێڕ.

چونکە داوای کرد چراکەی بۆ داگیرسێنێنن، کە عایدی ــ بیت المال ــ نەبوو، پاشان دوو ڕکات نوێژی کرد، پاشان کەوت بە دەمدا و سەری خستبووە نێوان هەردوو دەستی و فرمێسکیش بەچاوەکانیدا دەهاتە خوارەوە، هەناسەی وای هەڵدەکێشا، کە خەریك بوو دڵی دەتەقی لە گەڵی دا گیانی دەردەچوو، تا ڕۆژئاوابویەوەو بەیانی یەکەشی بەڕۆژوو بوو، منیش لێ ی نزیك بوومەوە ووتم: ئەی ئەمیری باوەڕداران ئایا تۆ جاران ئاواو ئاواو نەبویت؟ ووتی: بەڵێ، بەڵام تۆ خەریکی خۆت بەو واز لە من و کارەکانم بهێنە، منیش ووتم: دەمەوێت پەند وەربگرم، عمر ووتی: کەواتە پێت دەڵێم: من بووم بە ــ خەلیفە ــ ئەم ئومەتە گەورەیە هەر بەڕەش و سوریانەوە، پاشان بیرم کردەوە لە هەژارێکی بێ پارە خاوەن کولفەتێکی زۆر[1] هاوێنەی ئەوانە لە هەموو کون و قوژبنێکی ئەم وڵاتەدا، بۆم دەرکەوت، کە خوا دەربارەی هەموویان پرسیارم لێ دەکات، پێغەمبەری خوایش ﷺ شکاتم لێ دەکات، ترسام خوای (عزوجل) هیچ بیانویەکم لێ قبوڵ نەکات، بەرامبەری شکاتی پێغەمبەر هیچم پێ نەکرێت، دەی بەخوا فاطمە بە زەیەکی وام بە خۆمدا هاتەوە، کە چاوەکانم پڕبوون لە ئاو دڵم ئازاری پێگەیشت، تا زیاتر بیرم لێ دەکردەوە زیاتر دەترسام، دەی ئا لەمە پەندو ئامۆژگاری وەربگرە، تۆش یان لاچۆ، وازم لێ بهێنە.[2]

ئای خوایە ئەوە عمرﷺ ئەوەندە دەترسێت لە لێپرسینەوەی خوایی دەربارەی تاکە تاکە کۆمەڵگەی ئیسلامی هەژارو نەدارو بێوەژن و پەککەوتە و داماوان، ئەترسێت کەسێ لەوانە هەبێت و ئەم پێیان نەزانێت و لە قیامەتدا لێپرسینەوەی لە گەڵدا بکرێت، هەروەك گریانی عمرﷺ بەڵگەیە لەسەر ترسانی لە خوای گەورە و سزایی ئاگری جەهەنم، وای لێ دێت، کە خۆی بەرزتر دەگرێت لەهەموو سورو زەردەکانی دونیانو دنیا پەرستی بەسەر دانایەت.[3]

١ــ کلفەت: منداڵ

٢ــ سیرة عمربن عبدالعزیز لابن عبدالحکم لا ١٧٠.

٣ــ وتەی وەرگێڕ

١٨ــ هەڵوێستی بەرامبەر (أهل الذمة): کاتێ پیردەبن:

ئـاینی پـیرۆزی ئیـسلام ئـاینی دادپـەروەری و لێبـوردەیی و گرنگـی دانـە بـە لاوازەکان، ئیسلام خێرو خۆشیەکانی بۆشوێنکەوتوانی خۆی نی یە وبەس، بـەڵکو بۆ هەموو ئەوکەسانەیە لەسەر زەویدا دەژین، ئیتر بـا لەسـەر هـەرئاین بیروباوەڕێك بن، عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله ئـەم بنـەما بـەرزو پیرۆزانـەی بەکردەوە بەرجەستە کردبوو، ئەمـەش بـەجێ بـەجێ کردنـی فەرمانـەکانی شـەریعەتی ئیـسلامە، کـەوای بڕیار داوە هەرکەسێك لەوانەی لە ژێر سایەیدا دەژیـن، ئەگـەر دەسـەڵاتیان نـەبوو، خۆیـان بـژێنن و کەسـی تـریش نـەبوو بیانـژێنێت، ئـەوە لەسـەر (بیـت المـال)ی موسڵمانانە ژیانی مسۆگەر بکات.[١]

(إبن سعد) دەگێرتەوەو دەڵێت: عمری کوڕی بـەهرامی (عُیـراق) دەڵێـت: نامـەی عمری کوڕی عبـدالعزیزمان بـۆ خوێندرایـەوە، کـە دەیـوت: (بِسۡمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحۡمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ) لـە عبدالله عمر ــ ئەمیری باوەڕداران ــ بۆ عەدی کوڕی ئەرتـەئت و هـەموو موسـڵمانانی دەڤەرەکەی، سەلامتان لێ بێت، من سوپاسی ئەو خوایـەتان لـە سـەردەمەکەم، کە هیچ خوایەك نی یە جگە لە ئەو، پاشان بە چاوی سۆزەوە بـۆ (أهـل الذمـة) بڕوانـەو نەرم و نیان بە لەگەڵیاندا، هەرکەسێك لەوان پیربوو کەسی نەبوو بیژێنێت، ئێوە لـە (بیت المال) بیژێنن، ئەگەر خزمی نزیکی هەبوو بەزۆر پێ ی بڵێن: کە بیژێنێت.[٢]

١٩ــ لەگەڵ گاورو جولەکەدا نان دەخوات:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله هەموو ڕۆژێك یەك درهەمی دەدا بـەخواردن و تێکـەڵی خواردنی موسڵمانی دەکردو لـە گەڵیانـدا نـانی دەخـوارد، سـەردانی (أهـل الذمـة)ی دەکردو خواردنی دەکڕی و لەگەڵ خۆی دەیبرد بۆیان و ئەوانیش خوردنیان لەنۆك و فاسـولیا و شـتی تـر ئامـادەکردو پێکـەوە لەگـەڵ عمـر دەیـانخوارد، ئەگـەر لێیـان وەرنەگرتایە ئەویش نانی نەدەخوارد لەگەڵیاندا.[٣]

١ــ فقه عمر بن عبدالعزیز(٢/ ٢٥٢)

٢ــ الطبقات الکبری(٥/ ٢٨٠)

٣ــ حلیة الأولیاء(٥/ ٢١٥، ٢١٦) فقه عمر (٢٥٦).

٢٠ـ گرنگی دانی بەشیعری دونیا نەویستی یەوە:

عمری کوڕی عبدالعزیزﷺ لەسەردەمی خۆیدا وەك خەلیفەكانی پێش خۆی بەگوتره پارەی زۆری هەڵنەڕشتوە بۆ ئەو شاعیرانەی بۆ دەستكەوتی پارەو پول، مەدح و سەنای خەلیفەكانیان كردوە، بەڵكو ئەوەندە پارەی كەمی پێداون نرخی نەبووە لە لایان، بەڵام لە پاش ئەوەی زانیویانە، كە لەبەر ڕەزیلی، بەڵكو لە ترسی خواو لێپرسینەوەی ڕۆژی دوای نەیدەپرژاند بەسەریاندا.

بەڵام عمرﷺ ئەو شاعیرانەی لە خۆی نزیك دەكردەوە، كە باسی زوهدو دونیا نەویستی ومردن و ڕۆژی قیامەتیان بەبیری خەڵكدا دەهێنایەوەو خەڵكیان بەرەو ڕەوشتی بەرزو ڕاستگۆی بانگ دەكرد.

لەناو ئەو شاعیرانە زیاتر (سابق البربری) خۆش دەویست، چونكە هەموو جارێ بە شیعرەكانی ئامۆژگاری عمری دەكردو عمریش زۆر كاری لێ دەكرد و دەستی دەكرد بە گریان، جارێكیان سابق هات، بۆ لای عمر و ئەم شیعرەی بۆ دەخوێندەوە، كە بەم چەند دێڕە كۆتایی پێ هێنا:

فكم من صحيح بات للموت أمناً أتته المنيا بغتة بعدما هجع
فلم يستطع إذ جاءه الموت بغتة فراراً ولا منه بقوته إمتنع
فأصبح تبكيه النساء مقنعاً ولا يسمع الداعي وان صوته رفع
وقرب من لحدٍ فصار مقليه وفارق ماقد كان بالأمس قد جمع

مەیمونی كوڕی مەهران كەڕاوی ڕوداوەكەیە دەڵێت: عمر ئەوەندە گریا، تالە لەهۆش خۆی چوو، ئێمەش هەستاین و ڕۆیشتینە دەرەوە.[1]

٢١ـ نێوان عمر و دوكەینی كوڕی ڕەجائی شاعیر

دوكەین خۆی بۆمان دەگێڕێتەوە و دەڵێت: كاتێ عمری كوڕی عبدالعزیزﷺ والی شاری مەدینە بوو بە شیعرەوە مەدح و سەنایەكم كردو ئەویش (١٥) ووشتری زۆر چاكی پێدام و منیش پێم ناخۆش بوو بیان فرۆشم و لە دەستم دەربچن، یان

١ـ الكتاب الجامع لسيرة عمر(٢/ ٦١٢)

بەرەڵایان بکەم، بۆیە کاروانێکی هۆزی ـ موزەرەـ م دەستکەوت دەگەڕانەوە پێم ووتن: منیش لەگەڵتان دێم ووتیان: ئەم شەو دەردەچین، منیش ووتم: ئاخر خواحافیزم لە عمری کوڕی عبدالعزیز نەکردووە، ئەوانیش ووتیان: شەوانەش خەڵك سەردانی دەکەن برۆ ماڵ ئاوای لێ بکە، منیش ڕۆیشتم ڕوخسەتم خواست، عمر رحمه الله ڕێگای دام چوومە ژوورەوە دوو پیاوی لە لابوو، کە دەمناسین، خوافیزیم لێ کرد، ئەویش پێ ی ووتم: ئەی دوکین من خاوەنی دەرونێکم هەمیشە بۆ بەرزتر دەڕوانێت، ئەگەر ئاستم لەم کارەی ئێستا بەرزتر بوویەوە، ئەوا زیاتر پێ دەبەخشم، منیش پێ ووت: دەی لەسەر ئەوە شایەتت لێ دەگرم، عمر ووتی: خوا شایەت بێت لەسەر ئەو پەیمانە، ووتم: ئەی لەناو دروست کراوەکانیدا؟ ووتی: ئەم دوو پیاوە، منیش ڕاونیم بۆیان بە یەکەیانم ووت: تۆ کێیت وەك بڵێ ی ئەتناسم ؟ ووتی: سالمی کوڕی عبدالله، ووتم: بەڕاستی شایەتەکەم پایە بەرزە، بەوی تریشم ووت: تۆ کێیت؟ ووتی: أبو یحی مولی الأمیر.[١]

بەڵێ ووشترەکانم بردەوەو خوای گەورە بەرکەتێتی وای تێ خستن بیابان نەی دەگرتن، تا جارێك گوێم لە جار چی یەك بوو هاواری کرد سولەیمانی کوڕی عبدالملك کۆچی دوای کردوە، منیش پرسیم ئەی کێ خراوەتە شوێنەکەی؟ وتیان عمری کوڕی عبدالعزیز، خێرا خۆم کۆکردەوە و چووم بۆ لای، لەڕێگاــ جریرــ ی شاعیرم بینی لەلای ئەو هاتبویەوە، پێم ووت: ئەی (ئەبو حەزرە) لە کوێ وە دێیت؟ ووتی: لەلای کەسێکەوە دێم، کە پارە دەدات بە هەژاران و دەیگێڕێتەوە لە شاعیران، چونکە ڕێبواریت لە دورەوە هاتویت شتێکی کەمت پێ دەدات، خۆم پێ گەیاند دەبینم لە حەوشەی ماڵەکەیدا خەڵکی چوار دەورەیان لێ گرتووە، هەرچیم کرد نەمتوانی خۆمی پێ بگەیەنم بۆیە هاوارم کرد لە دورەوە:

یاعمر الخیرات والمکـــارم   وعمر الدسائع[٢] العظـــام

١ـ الشعر والشعراو لابن أبی قتبیه(٢/ ٦١١).

٢ـ دسائع: بەخشش.

إني امرء من قطنٍ بن دارم   أطلب ديناً من أخٍ مكارم
إذ تنجي والله غير نائمفـــي   ظلمة الليل وليل عاتـــم

لەوێدا ئەبو یحیی ووتی: ئەی ئەمیری باوەڕداران ئەم عەرەبە دەشتەکی یە من شایەتم ڕاست دەکات، عمریش ووتی: ئەیناسمەوە، دوکەین لێم نزیك بەرەوە، من هەر ئەو کەسەم، کە بۆم باس کردی و دەروونم هەرچی دەستکەوتبێت حەزی بەرزتر کردوە، وا ئێستا ئەو پەڕی دنیام دەست کەوت، بەڵام دەرونم بۆ بەرزتر دەڕوانێت، کە ڕۆژی دوای یە، بەڵام وەڵاهی دوکەین گیان هیچ پارەیەکم نەهێشتۆتەوەو هەمویم دابەش کردووە بەسەر خەڵکیدا تابت دەمێ، بەڵام دووهەزار درهەمم هەیە هی خۆمە لەگەڵتدا دەیکەم بەدوو کەرتەوە، فەرمانی دا هەزار درهەمیان بۆ هێنام، بەڵام وەڵاهی لەو هەزار درهەمەی عمر بەبەرەکەت دارترم نەدیوە لە ژیانمدا.[1]

کەواتە لە باس کردنی ژیانی کۆمەڵایەتی عمری کوڕی عبدالعزیز دا بەرنامەو پرۆگرامە نوێ خوازی یەکەیدا گۆڕانی کۆمەڵایەتیەکەمان بۆ دەردەکەوێت، کە گرنترینیان:

١ـ سەرمەشق:

بە جۆرێ، کە خۆی سەرکردە سەر مەشق و نمونەیەکی جوان و ناوازە لە زوهدو خۆ لە حەرام راستن و لێ پرسینەوەکردن لە گەڵ خۆیدا و لەگەڵ ماڵ و منداڵ و هۆزەکەشیدا، جێ بەجێ کردنی شەرع بەسەر خۆی و چوار دەورەکەیدا.

٢ـ پلەبەندی لە قۆناغەکاندا:

بەجۆرێ لە چاکسازی کۆمەڵگەکەیدا پلەبەندی بەکار دەهێنا، هەر پلەپلە و کەم کەم (بدعە)ی لە ناو بردو سوننەتەکانی زیندوو کردەوە.

١ـ الشعر والشعراء لابن أبي قتيبة(٢/ ٦١٢)

٣ــ خوێندنەوەی دەروونی مرۆڤەکان:
لەگەڵ خەڵکانی ژێر دەسەڵاتیدا شێوازی حیکمەت و ئامۆژگاری چاکەی گرتبووە، شێوازی هاندان، شێوازی ترساندنی بەکار هێناوە، سەرەتا شتێکی دنیایی دەدا بەکەسێك، بەڵام پاش ماوەیەك دەیبردەوە بەردەمی کێشانەی حەق و داد پەروەری و زوڵم هەڵگری.

٤ــ لەو پێویستیانەوە دەستی پێ دەکرد:
سەرەتا گەڕانەوەی نا هەقیەکان ــ ردالمظالم ــ ی لە هەموو کارەکان لە پێشتربوو لەلای، لەبەر ئەو مەبەستە سیاسەتێکی ڕون و ئاشکرای لەو بارەیەوە هەبوو، سەرەتا لە خۆیەوەو پاشان لە خانەوادەکەی و هۆزەکەی دەستی پێکرد، پاشان لابردنی والی یە ستەمکارەکان، دانانی کەسی چاك و بەتواناو ئەمین و زانا لە شوێنەکەیدا، لەپێناوی بەرپاکردنی دادپەروەری و جێبەجێ کردنی شەرعدا... هتد.

٥ــ ڕوانگەی ئاشکرا لە هەنگاوە چاکسازی یەکانیدا:
بەجۆرێ زاراوەی شورای هێنایەوە کایەوەو بەیعەتدان بە حاکم و مافی گەل لە هەڵبژاردنی بەرپرساندا، کاری کرد لەسەر دانانی کەسانی ئەمین بە والی لە هەرێمەکان، بڵاوکردنەوەی دادپەرەوەری لە هەموو وڵاتانی یەکگرتووی ئیسلامدا، زیندوکردنەوەی بنەمای فەرمان بەچاکەو دژایەتی کردنی بیروباوەڕە گەندەڵەکان.
پەرەی بەزانایان و خزمەتکردنی ئیسلام دەدا لە ڕوانگەی بانگەوازو زانست و فێربوون و خاوێن کردنەوەی دەرون ـ التزکیة ـ هتد... ئەمەو چەندان کاری تر لە بوارەکانی ئابوری و کۆمەڵایەتی، بەجۆرێك ڕوانگەیەکی نوێگەری ئاشکرای هەبووە، لە پاشتر لەم کتێبەدا زیاتر ڕونی دەکەینەوە.

٦ــ پابەندبوون بەقورئان و سوننەت و ڕێڕەوی چوار یارەکەی پێغەمبەر ﷺ:
لە هەنگاوە چاکسازایەکانیدا ئەوەی دەخواست، کە موسڵمانان بەرەو ئەوسێ کانیاوە سازگارە بگێڕتەوە.

دووەم: هەڵوێستی لەگەڵ زانایاندا

هەرلەڕۆژانی (سلیمانی کوڕی عبدالملك) ەوە سەرەتای بەژداری کردنی زانایان لە بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەت دەستی پێ کرد و، لەسەرچاوەی حوکمەوە نزیك بوونەوەو کاریگەریان لە سەر حاکمی وڵات هەبووە.

بەڵام هەرکە سەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیز هاتە پێشەوە ئیتر ڕۆڵی زانایان زیاتر و چالاکتر وگشتی تربوو، چۆن وانەبێت، کە گەورەترین پۆستی دەوڵەت لەلای عمرەو عمریش یەکێکە لە گەورە زانایان، وەك زانایەك دەوڵەتی بەڕێوە دەبرد، نەك وەك پاشایەك.

تا وای لێهات بازنەی بەژداری کردنی زانایان لە مەرکەزی بڕیاردانەوە لە پایتەختدا بەجۆرێ فراوان بوو، کە عمرﷺ کۆمەڵێ لە زانا ناودارەکانی لە دەوری خۆی دانا تا پرس و ڕاو مشوەرەت پێ کردنیان کەڵك وەربگرێت، تاوایان لێ هات خۆیان بوونە تەنها سواری مەیدانەکە، تاوایان لە دەستوری وڵات کرد بەجۆرێ دابڕێژنەوە، کە بەتەواوەتی لەگەڵ شەریعەتی بەرزی ئیسلامدا بگونجێت، تا گەیشتنە ئاستێك هەموو پۆستەکانی وڵات لەوان خاڵی نەبوو.

کەواتە بەهەڵە دانەچوین، گەر بەدەوڵەتی عمری کوڕی عبدالعزیز بڵێین: دەوڵەتی زانایان(دولة العلماء)، کە ئەوەش نمونەیەکە و دەبێت دوەڵەتی ئیسلامی بەو شێوەیە بەردەوام دابمەزرێت، کە هەردوو دەسەڵاتی یاسا دانان و جێ بەجێ کردن بە جوانترین شێوە یەك بگرنەوە.[1]

لهەرچەندە ئەمڕۆ لایەنە ئیسلامیەکان لەزۆربەی وڵاتە ئیسلامی یەکاندا بوون بەدووبەشەوە دەربارەی زانایانی ئاینی.

کۆمەڵێکیان ڕۆڵی زانایان فەرامۆش کردوە لەسەرچاوەی حوکم و سەرکردایەتی دووریان خستۆنەتەوەو بەتەنها بەکاری بەرنوێژیو تەلقین و نیکاحەوە خەریکیان کردوون.

١ـ أثر العلماء في الحياة السياسية. لا (١١٤).

له هه‌مان کاتدا پۆسته بالا و کاریگه‌ره‌کان دراونه‌ته کۆمه‌ڵێك گه‌نجی بێ ئه‌زموون و، که‌م خوێنده‌وار، که جگه له مگالعه‌ی هه‌ندێ کتێب و نامیله نه‌مێت - سه‌رچاوه گه‌وره‌کانیان نه‌خوێندۆته‌وه له‌لای که‌س، ئیتر ئه‌و کۆمه‌ڵه گه‌نجه، چونکه باته‌واوه‌تی له‌گه‌ڵ زانست و زانیاری قوڵی شه‌رعدا نه‌شیاراون و ته‌قواو خواناسیان له‌وئاسته‌د نی یه، که بیانکات به سه‌رقافڵه، ئیتر له‌پێش هاته ترسناکه‌کاندا نازانن چی بکه‌ن و ئاماده‌ن مێژووی دورو درێژی ئه‌و لایه‌نه بدات به‌ئاودا هه‌موو کارێکی شه‌رعی و هه‌ندێ کات ناشه‌رعی ئه‌نجام بدات، تا له‌پۆسته باڵاکه‌ی بمێنێته‌وه‌و ئه‌مه‌ش په‌تاکه‌و له‌ناو حیزبه عه‌لمانیه‌کاندا شتێکی ئاسایی یه، به‌لام به‌هیچ جۆرێك بۆ بانگه‌خوازو سه‌رکرده ئیسلامیه‌یه‌کان ره‌وا نیه‌و ده‌بێت زانایان بیبرێنه پێشه‌وه سود له عیلم و زانست و زانیاری قوڵیان وه‌ربگرێت.[1]

به‌ڵێ له سه‌رده‌می عمری کوڕی عبدالعزیزدا زانایان به جۆرێ هاتنه پێشه‌وه، که له هیچ سه‌رده‌مێکی ده‌وڵه‌تی ئه‌مه‌ویدا شتی به‌دی نه‌ده‌کرا، هۆکاری ئه‌مه‌ش بۆ ئه‌وه ده‌گه‌رێته‌وه بۆ ئه‌و سور بونه‌ی عمر رحمه الله له‌سه‌ر نزیکردنه‌وه‌ی زنایان و دروستکردنی وه‌زیرو راوێژکار لێیان، هۆیه‌کی تریش ئه‌وه‌بوو، که زاناکان بیانویان به‌ده‌سته‌وه نه‌ما، تا له عمر و ده‌سه‌ڵاته‌که‌ی دوور بکه‌ونه‌وه، چونکه زانایان پێیان وابوو، که بۆ پارێزگاری له پله‌و مه‌قامی به‌رزی زاناو زانیاریه‌که‌ی ده‌بێت نه‌چێت بۆ لای سوڵتان و ده‌بێت به پێچه‌وانه‌وه سوڵتان بێته خزمه‌ت زانایان و له‌به‌رده‌میاندا چۆك دابده‌ن، ده‌ی وا ئه‌مڕۆ ئاواتیان هاتۆته دی و عمر، که لوتکه‌ی ده‌سه‌ڵاته وا ئه‌مڕۆ خۆی ده‌ڕواته خزمه‌تیان و داوای ئامۆژگاری و راوێژی جوانیان لێ ده‌کات له‌کاری به‌ڕێوه‌بردنی وڵاتدا، هه‌روه‌ها ئه‌و زانایانه‌ش، که بۆ پارێزگاری له موسڵمانی یه‌تی و ئاینه‌که‌یان نه‌یان ده‌وێرا له خه‌لیفه‌کان نزیك ببنه‌وه، ده‌ی ئه‌مڕۆ ئه‌و ترسه‌یان نه‌ما، به‌ڵکو به پێچه‌وانه‌وه ئه‌وه‌ی له‌کۆڕو دانیشتنه‌کانی عمر نزیك ده‌بێته‌وه، خواناسی و موسڵمانی یه‌تی یه‌که‌ی زیاتر ده‌بێت.

---

١ - وته‌ی وه‌رگێڕ.

لەبەر ئەم هۆیانە زاناکان بەرەو ڕووی عمر ڕۆیشتن و بۆیان ڕوون بوویەوە، کە لەسەریان واجبە هاوکاری عمر لە هەڵگرتنی هەندێ بەرپرسیارێتیدا، بۆیە کەس بیانووی نەما.[١]

وەك (إبن عساكر) دەڵێت: زاناکان دەیان ووت: نابێت دەست لەم پیاوە بەربدەن تا ئەوکاتەی کردەوەکانی پێچەوانەی ووتەکانی دەبێت.[٢]

هاوبەشی زانایان لە سەردەمی عمردا لەم ڕوانگەیانەوە بووە گرنگترینیان:

١ـ نزیکیان لە خەلیفەوە:

زاناکان لەسەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیزوە لە عمر نزیك بوونەوە، ئەمەش لەبەر ئەوەبوو، کە نەهێڵن لە پرۆگرامە چاکسازییەکەی خاوبێتەوە، بۆیە پشگیریان دەکرد لەهەموو هەنگاوێکی چاکسازیدا، هەر وەك کاریگەریان لەسەر عمر هەبوو لە دەرکردنی هەندێ بڕیاری چاکسازیدا، یەکێ لەوانە ڕۆڵی زانای خوا ناس(عراك)ی کوڕی(مالك).[٣]

کوڕی مامەکەی دەگێڕێتەوە، کە ئەم (عراك)ە گەورەترین هاندەری عمر بوو، بۆ لێسەندنەوەی هەموو ئەوشتانەی بنی ئومەیە بەناهەق لەخەڵکیان سەندبوو، هەربەو هۆیەوەشەوە بووە(بنی أمیە) ڕقیان لێ هەڵگرتبوو، تەنانەت کاتێ یزیدی کوڕی عبدالملك چووە سەر حوکم دووری خستەوە بۆناوچەی (دەهلەك) کە جزیرەیەکی تەنگ و ترشەو (بنی أمیە) ڕقیان لە هەرکەس بوایە دوریان دەخستەوە بۆ ئەوێ، عراکیش لە گەورەزانایانی(تابیعین) بوو، کە زۆر خواناس و زاهید بووە، ئەو جزیرەیەش، کە دوور خرایەوە بۆی زۆر سودیان لێ وەرگرت، ئەم زانایە زۆر بەڕۆژوو دەبوو تەنانەت دەڵێن: هەمیشە بەڕۆژوو بووە، جگە لەڕۆژە قەدەغەکان.

١ـ أثر العلماء في الحياة السياسية. لا ١٩٦.

٢ـ مختصر تأريخ إبن عساكر لە کتێبی أپر العلماو، لا ١٩٧ وەرگیراوە.

٣ـ عراك: زانایەکی گەورەی شاری مەدینە بوو، کە لە غەفاریەکان بوو.

عمری کوڕی عبدالعزیز دەربارەی عەراك دەڵێت: کەسم نەبینیوە وەك عەراك نوێژی زۆر بکات، لە ئاکامدا لەساڵی ١٠٤ی کۆچیدا لە جزیرە گیانی سپارد.[١]

مەیمونی کوڕی مەهران یەکێك بووە، لە زانا هەرە نزیکەکان لە عمرەوە و، عمری کوڕی مەیمونی کوڕی بۆمان دەگێڕێتەوە، لە باوکی یەکەوە، کە دەڵێت: ئەوەندە خەمی گەلمان دەخوارد تاوام لێ هات بەعمری کوڕی عبدالعزیزم ووت: ئەرێ ئەم(طوامیر) لاپەڕەگەورانە بۆچی، کە ئەو هەموو مرەکەبەی تێدا سەرف دەکەین؟! ئەویش فەرمانی دەرکرد واز لە ڕۆتینیات بهێنن، ئیتر لەوەو دوا نامەکانی لە بستێك تێپەڕی نەدەکرد.[٢]

ئەم زانایە ناوی مەیمونی کوڕی مەهرانە، (ذهبی) دەربارەی دەڵێت: (الإمام الحجة) زنای جەزیرەی عەرەب و موفتی یەتی.[٣]

عمری کوڕی عبدالعزیز دەربارەی دەڵێت: ئەگەر ئەم پیاوەو هاو وێنەکانی بمرن ئیتر نەزانان پێشەوایەتی خەڵك دەکەن.

ئەم زانایە بیستساڵ لە عمری کوڕی عبدالعزیز گەورەترە[٤] ئەو زانا مەزنە لە زانایانی سەلەفی صالحەو پشگیری قورئان و سوننەتی کردوە، دژی بیدعە بووەو لەبارەیەوە دەڵێت: لەگەڵ قەدەریەکان دامەنیشن، هەرگیز جنێو بە پێغەمبەری خوا مەدەن، زانستی ئەستێرە ناسی فێرمەبن.[٥]

حەزی بەوەرگرتنی بەرپرسیاریەتی نەکردوە کاتێ عمر داوای لێ دەکات بێتە قازی، لە وەڵامدا بۆی دەنوسێت: من پیاوێکی بە تەمەن و نەرمم، تۆ داوات لێ کردووم کاری داد پەروەری لە ناو خەڵکدا بگرمە ئەستۆو کاری خەراجیش ئەنجام بدەم لە ناوچەی جەزیرە، عمریش نامەی بۆ نووسی یەوە پێ ی ووت: من شتێکم

١ـ سیر أعلام والنبلاء(٥/ ٦٤).
٢ـ سیر أعلام والنبلاء لا(٥/ ١٢٢) .
٣ـ هەمان سەرچاوەلا(٥/١٧).
٤ـ هەمان سەرچاوەلا(٥/ ٧٢).
٥ـ هەمان سەرچاوەلا(٥/ ٧٢).

نەداوە بەسەرتدا، کە نارحەت بێت لەسەرت، ماڵ و سامانی چاك لە خەڵکی وەربگرە، هەرچی یەکیش ئاسانە لە لات حوکمەکەی دەربکە، ئەگەر شتێکت لێ گیرا ئاراستەی منی بکە، خۆ خەڵکی ئەگەر شتێکیان لێ گیرا و وازیان لێ هێنا خۆ دین و دنیا نایەتە یەك.[١]

هەر لە وتەکانی مەیمونی کوڕی مەهران: مرۆڤ ناگاتە ئاستی تەقواو تا ئەوەندە لێ پرسینەوەی خۆی نەکات وەك چۆن شەریك لێپرسینەوە لەگەڵ شەریکەکەی خۆی دەکات، تا بەجوانی نەزانێت جل و بەرگ و خواردن و خواردنەوەت لە چ سەرچاوەیەکەوەیە.[٢]

یان دەڵێت: سێ شت لەگەڵ پیاو چاك و پیاو خراپدا وەك یەك ئەنجام دەدرێت:

١ـ سپاردەپارێزی.

٢ـ پەیمان بردنە سەر.

٣ـ سەردانی خزم.[٣]

یان دەڵێت: هەرکەسێ بە نهێنی گوناهێکی کرد تەوبەی لێ بکات، ئەگەر بە ئاشکرا گوناهێکی کرد بەئاشکرا تەوبەی لێ بکات، چونکە خەڵکی لێ ی خۆش نابن و لەکەداری دەکەن، بەڵام خوا لە خەڵکیش خۆش دەبێت و کەیسش لەکەدار ناکات.[٤]

جارێکیان پیاوێك بە مەیمونی کوڕی مەهران ووت: ئەی باوکی ئەیوب، خەڵکی بێ وەی لەسەر خێرو چاکەن، تاخوا تۆیان بۆ بهێڵێت، مەیمونیش لە وەڵامدا پێ ی ووت: بڕۆ بەدەم کارتەوە، خەڵکی بێ وەی و لەسەر خێرو چاکە دەبن، تا لە خوای خۆیان دەترسن.[٥]

جەعفەری کوری بورقان دەڵێت: مەیمونی کوڕی مەهران پێ ی ووتم: ئەی جەعفەر شتێکم پێ بڵێ با پێشم ناخۆش بێت، چونکە پیاو ئامۆژگاری چاکی

١ـ سير أعلام والنبلاء لا(٥/٧٤).
٢ـ هەمان سەرچاوە.
٣ـ هەمان سەرچاوە.
٤ـ هەمان سەرچاوەلا(٥/٧٤).
٥ـ سيرأعلام النبلاء(٥/ ٧٥).

هاوڕێکەی نی یە تا ئەوشتانەی پێ نەڵێت، کە پێ ی ناخۆشە.[١]

(إبن الملیح) دەڵێت: مەیمونی کوڕی مەهران دەیووت: هەر کاتێ چووی بۆ لای بەرپرسێك و نەیانهێشت بچیتە ژوورەوە، دەی خێرا خۆت بگەینە ماڵی پەروەردگار دوو ڕکات نوێژ بکەو داواکاریەکەت لەو بکە.[٢]

یان دەڵێت: مرۆڤ ناگاتە چلەپۆپەی خێر ـ بە پێغەمبەران و پیاوچاکانیشەوە ـ تەنها بە سەبرو ئارام گرتن نەبێت.[٣]

هەروەها دەڵێت: خۆت توشی سێ شت مەکە:

یەکەم: مەچۆ بۆلای سوڵتان و دەسەلات داران، ئیتر بابڵێ ی: ئامۆژگاری دەکەم گوێ ڕایەڵی خوا بکات.

دووەم: گوێ مەگرە بۆ شتی پڕوپوچ و ئارەزوکاری، چونکە ئاگات لێ نیە کاردەکاتە سەر دڵت.

سێ یەم: بەتەنها لەگەڵ ئافرەتان مەنێنەوە، ئیتر بابڵێ ی قورئانی فێردەکەم.[٤]

٢ـ ئامۆژگاری عمریان کردووەو لێ پرسینەوەی قیامەتیان وەبیر هێناوەتەوە:

عمری کوڕی عبدالعزیز یەکێك لەو خەلیفانە بووە، کە لە ناوهەموو خەلیفەکانی (بنی أمیة) دا زۆرترین نامەی ئامۆژگاری ئاراستەکراوە لەلایەن زانا خواناس و ناودارەکانی (تابیعینە)وە، بەردەوام نامەگۆڕینەوە هەبووە لە نێوان خەلیفەو زاناکاندا.

ئیتر لەو نامانەدا هەرچی ئامۆژگاری کاریگەرو ئاراستەی دروست هەبوو پێشکەشی ئەمیری باوەڕدارانیان دەکرد، ئەویش بەو پەڕی سنگ فراوانی یەوە

١ـ سیرأعلام النبلاء(٥/ ٧٥).
٢ـ هەمان سەرچاوە.
٣ـ هەمان سەرچاوەلا(٥/ ٧٨)
٤ـ هەمان سەرچاوەلا(٥/٧٨)

وەریدەگرتن و كاریشی پێ دەكردن.

لەو زانایانە: سالم كوڕی عبداللّەی كوڕی عمری كوڕی خطاب و محمدی كوڕی كعب القرضی أبوحزم و سلمەی كوڕی دینارو قاسمی كوڕی موخیمەرو حەسەنی بەصری و هتد...

ئەگەر بەوردی سەیری پرۆگرام و نەهجی عمر بكەین لە بەڕێوەبردنی وڵات و كارەچاكسازیەكانی داو سەیری ناوەڕۆكی ئەو نامانە بكەین، كە زاناكان پەیتا پەیتا بۆ عمریان ناردوە، ئەوەمان بۆ دەردەكەوێت، كەئەوان كاریگەری گەورەیان هەبووە لەسەر بڕیارەكانی.

بابۆ نمونە هەندێ لەو نامانە بخەینە ڕوو:

١ــ نامەی محمدی كوڕی قەرەزی بۆی دەنوسێت دەڵێت: ئەی ئەمیری باوەڕداران، دەرگات بخەرە سەر پشت، كاری دەرگاوان ئاسان بكە، ستەم لێكراو سەربخە، ناهەقیەكان بگێڕەوە بۆ خاوەنیان، هەر لەسە ئەو شێوازەی محمد، قاسمی كوڕی موخەیرەیش بۆی دەنوسێت و دەڵێت: بیستومانە هەركەسێ بوو بەفەرمانڕەواو بەرپرسی خەڵكی دەرگاوانی دانابوو نەیدەهێشت داماو ستەم لێكراوان بگەنە لای، ئەوا خوای گەورە لە قیامەتدا نایەڵێ ئەو كەسە بگاتە لای و باسی داماوی نەونەداری و ستەم لێكراوی خۆی لەلا باس بكات، عمریش ووتی: دەی ئێستا چی دەڵێیت؟ ماوەیەك سەری داخست و پاشان ڕۆیشتە ناو خەڵككەوە.[1]

لە نامەیەكی حەسەنی بەسریدا هاتووە، كە بە عمری كوڕی عبدالعزیز دەڵێت: ئەی ئەمیری باوەڕداران، بۆ ئەو كەسانەی وەك خۆتن ببە بە برا، بۆ ئەوانەی لە خۆت بچوكترن ببە بەباوك، ئەوانەش لە خۆت گەورەترن ببە بەكوڕیان، هەركەسەو بە ئەندازەی تاوانەكەی سزای بدەو بەپێ ی لاشەو لاری، لەبەر تورەبوونی خۆت یەك قەمچی لەكەس نەدەیت، چونكە دەڕۆیتە ناو ئاگری دۆزەخ[2] عمریش رحمه الله خاڵ

١ــ سیرة عمر لابن الجوزی لا ١١٢.

٢ــ سیرة عمر لابن الجوزی لا ١٠٢.

بەخاڵ ئەم ئامۆژگاری یە ئاڵتونیانەی جێ بەجێ دەکردو داواشی لە کاربەدەستەکانی دەکرد، کەکاریان پێ بکەن.[١]

سالمی کوڕی عبدالله نامەی بۆدەنوسێت و پێ ی دەڵێت: هەرکار بەدەسێکت نارد بۆ عێراق زۆر بە توندی قەدەغەی ئەوەی لێ بکە، کە بەناڕەوا ماڵی خەڵکی داگیر بکات و خوێنیان حەڵاڵ بکات، ماڵ و سامان، وخوێن ئەی عمر، هەرگیز لە سزای سەختی دۆزەخ ڕزگارت نابێت، ئەگەر هەواڵت بۆ بێت کاربەدەستێکت ستەم دەکات، کەچی تۆش لای نەبەیت.[٢]

هەروەها سالم بۆی دەنوسێت و پێ ی دەڵێت: خەلیفە گەلێکی پێش تۆ ئەوەی کردیان کردیان، ئەوەی باطل و پڕوپوچ بوو زیندویان کردەوە سوننەتە بەو هۆیەوە دەرگای خۆش گوزەرانی یان لەسەرجەم خەڵکی داخست، ئەوەی هەق و سوننەت بوو لەگۆڕیان نا، تا بەرەیەك هاتە پێشەوە لەسەر ئەوشتانە گەورەبوون، وایا زانی دەرگای بەلاو نەهامەتیان بۆ خستنە سەر پشت، دەی تۆ ــ ئەی عمرــ ئەگەر دەتوانی ــ بە کۆمەکی خوا ــ دەرگای خۆش گوزەرانی لەسەر خەڵکی بخە سەر پشت، بیخە، چونکە دەرگایەکی وا بکەیتەوە، خوای گەورە دەرگای بەلاو نەهامەتیت لەسەردا دەخات، ئەوە وا لێ نەکات لەوەی کاربەدەستێکی خراپ لابەیت، کە بڵێ ی ئەترسم کەسێکی وام دەست نەکەوێت شوێنی بیگرێتەوە، چونکە تۆ ئەگەر لەبەرخوا خەڵکی دابنێیت و لەبەر خواشش لایان بەریت ئەوە خوا خۆی کەسانێکی چاکت بۆ دەرەخسێنێت، کە هاوکارت بن لەکارەکانتدا.

٣ــ بەپرسیارێتی و پۆستەکانیان لێ وەرگرت:

بەپێچەوانەی هەموو خەلیفەکانی ترەوە، کە زاناو خواناسەکان هەوڵیان دەدا نەیەتە بەر چاویان و پۆستیان پێ نەدەن و هیچ بەرپرسیاریتیەکیان لێ وەردەگرتن، چونکە لوتکەی دەسەڵاتیان بەدڵ نەبوو، کە پشتگیریان بێت، لەبواری جێ بەجێ کردنی هەق وداد پەروەریدا.

١ــ أثر العلماء لا ١٩٩.

٢ــ سيرة عمر لا ١٠٣

بەڵام لەسەردەمی عمری كوڕی عبدالعزیز رحمه الله زاناكان و خوا ناسەكان هەر بە بەرنامەی پڕ لە ئامۆژگاری و ئاراستەی ڕاست و دروستەوە نەوەستان، بەڵكو هەستان بە چوونە ژێر باری بەبەرپرسیارێتی دەوڵەتەوە لەگەڵ عمردا، گرنترین ئەو پلەو پۆستانە: ئەمیری هەرێمەكان، بەرپرسی دارای ـ بیت المال ـ [1]

ئەگەر بە وردی چاوێك بخشێنین بەكار بەدەست و والی یەكانی عمردا، دەبینین زۆربەیان لە زاناو داناكان پێك هاتبوون، لەوانە ئەمیری دادپەروەرو پێشەوای متمانە بێكراو عبدالحمیدی كوڕی عبدالرحمنی زەیدی عمری كوڕی خطابی كرد بەوالی كوفە[2]

زانای بەتوانا أبو بكری بن عمر بن حزمی كردە والی شاری مەدینە[3]، زانای گەورە إسماعیلی كوڕی ئەبی موجاهیری كرد بەوالی ئەفریقیا، [4] پێشەوای قازی(عباد)ی كوڕی (نسی) لە ئەردەن[5] و پیاوچاك و متمانە (عروە)ی كوڕی عطیةالسعدی لە یەمەن[6] زاناو فقیە و فەرمودەناس عەدی كوڕی عەدی(الكندی)ی كرد بەوالی جزیرەی فرات و ئەرمینیاو ئازربایجان.[7]

بەرپرسیاریەتی(بیت المال)واتە: وەزیری دارایی دەوڵەتەكەی عمر رحمه الله كۆمەڵێك لە زانایانی بەڕێزو پایە بڵند گرتیانە ئەستۆ، لەوانە زانای بەڕێزو پایەبەرز (میمون)ی كوڕی(مهران) كردە بەپرسی خەراج لە جزیرە، پیاو چاكی متمانەدار(صالح)ی كوڕی(جبیرالصدائی) كردە بەپرسی خەراج، زانا(وهب)ی كوڕی (منبه) كردە بەرپرسی (بیت المال)ی یەمەن، (أبو زناد)و(عمری كوڕی میمون)ی كردە بەپرسی پۆستەوە بەرید.

١ـ أثر العلماء فی الحیاة السیاسیة لا ٢٠٠
٢ـ سیر أعلام النبلاء(٥/ ١٤٩)
٣ـ المعرفة والتأریخ(١/ ٦٤٥)
٤ـ سیر أعلام النبلاء(٥/ ٢١٣).
٥ـ هەمان سەرضاوە(٥/ ٣٢٣).
٦ـ تهذیب التهذیب(٦/ ١٨٦).
٧ـ مختصر تأریخ دمشق(٣٢/١٦).

گومانی تێدا نی یە ئەم بەژداریە چڕوپڕەی زاناو ناودارو پایەبەرزەکانی ئەو سەردەمە لە بەڕێوەبردنی کاروباری وڵات دا، هۆیەکی زۆر سەرەکی بوو لەوەی، کە عمری کوڕی عبدالعزیز لەماوەی دووساڵی خەلافەتیدا کۆمەڵێ کاری مەزن و پڕ لەدادی ئەنجام داو توانی کۆمەڵێکی زۆر لە سوننەتە فەرامۆشکراوەکانی لە ناو کۆمەڵگە جێگیر بکاتەوە، ئەو داهێنراو(بدعە)انەی چەندان ساڵ بوو جێگیر بوو بوون توانی لە ڕیشەیان دەربهێنێ و نەیانهێڵێت، کارگەلێکی چاکی وا بۆ ئیسلام بکات، کە چەندان خەلیفەی پێش خۆی لە (بنی أمية) نەتوانن یەك لەسەر سەدی ئەو ئەنجامە ئەنجام بهێنن و دەی بەڕاستی هەقی خۆیەتی ئەونازناوە جوانەی دراوەتە پاڵ دەوڵەتەکەی عمری کوڕی عبدالعزیز ، کە ناوی دەڵەتی زانایان ــ دولة العلماء ــ

سێ یەم: قوتابخانە زانستی یەکانی سەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیز:

هەرلە سەردەمی عمری کوڕی خطاب رضي الله عنه گرنگی دانی ئەو پیاوە گەورەی ئیسلام بەبواری زانست و بڵاوبونەوەی خوێندن وخوێندەواری و گەورە زانایانی هاوەڵان لە شاری مەدینە توانیان بەرەیەکی ڕۆشەنبیری خوێندەواری پەروەردە بکەن، کە دواتر بەزانا پایە بەرزەکانی (تابيعين) ناسراون و ئەوانیش کۆمەڵێ قوتابخانەی زانستی یان پێك هێنا لە مەکەو مەدینە و بەسرەو کوفەو میسرو شام و ...هتد

زۆرێ لەو زانایانەی، کە لەو قوتابخانانەدا پێ گەیشتن بوونە بەردی بناغەی دەوڵەتەکەی عمری کوڕی عبدالعزیزو کۆمەك و پشگیری بوون لە پرۆژە چاکسازی و نوێخوازیە مەزنەکەیدا، کە پڕاوپڕ لەسەر نەهج و پرۆگرامی پێغەمبەری خواو خەلیفە ڕاشیدەکانی دوای خۆی بوو.

لەوقوتابخانانە:

١ــ قوتابخانەی شام:

ئەم قوتابخانەیە لە سەردەمی خەلیفەی دووەم عمری کوڕی خطاب دا دروست بوو، لە بەناو بانگترین دامەزرێنەرانی(معاذ)ی کوڕی(جبل)و (أبو درداء)و (عبادە)ی

کوڕی(صامت)ﷺ لە تابیعنیش کۆمەڵێك کەس ئاڵایەکەیان لەو پیاوانە وەرگرت و دوای ئەوان درێژە پێدەری بوون لەبواری بانگەوازو زانستدا لەوانە:

١ـ (أبو إدريس الخولانی): قازی و زانای ناوداری دیمەشق، لە(أبی درداء)و (أبو هوريره)و (إبن عباس)وە فەرموودەی گێڕاوەتەوە.

یەزیدی کوڕی (عبيده) دەڵێت: لە سەردەمی (عبدالملك)ی کوڕی(مروان)دا (أبو إدرس)م بینی لە گۆشەیەکی مزگەوتی دیمەشق دا پاڵی دابوو بە کۆڵەکەیەکەوە خەڵکی هەموو هەڵقە هەڵقە قورئانیان دەخوێندو هەردەگەیشتنە ئایەتی(سوجدە) بردن دەیان ووت: دەبێت(أبو إدريس) بەدەنگە خۆشەکەی خۆی بۆمان بخوێنێت، هەر کە دەیخوێند هەموو ئەوانەی لە مزگەوتەکەی دابوون سوجدەی تیلاوەیان دەبرد، هەرکە لە قورئان خوێندنەکەیان دەبوونەوە (أبو إدريس) دەستی دەکرد بە فەرمودەو چیرۆك گێرانەوە بۆیان.[1]

یەزیدی کوڕی ئەبی مالك دەڵێت: دەورمان دەدا (أبو إدريس الخولانی) و فەرمودەی بۆ باس دەکردین، ڕۆژێکیان باسی یەکێ لە غەزاکانی پێغەمبەری خوای بۆکردین زۆر جوان باسی کرد، تا پیاوێك لە ناو کۆڕەکەدا بوو پرسی لێی: خۆت ئەو غەزایەت دیوە؟ ووتی: نەخێر، کابرا ووتی: من بەخۆم لەگەڵ پێغەمبەری خودا لەو جەنگەدا بەژداربووم، بەڵام تۆ لەمن باشتری لێ دەزانیت.[2]

(عبدالملك کوڕی مروان)، (أبو إدريس) لە وانە وتنەوەو هەڵقەی مزگەوت لادەبات و دەیکات بەقازی موسڵمانان، بەڵام خۆی دەڵێت: لایان بردم لەوەی حەزم لێ ی بوو، کردمیان بە شتێك، کە پێم ناخۆشە،[3] لە ساڵی(٨٠)ی کۆچیدا وەفاتی کردوە.

١ـ سير أعلام النبلاء(٤/ ٢٧٤) .
٢ـ هەمان سەرچاوە(٤/ ٢٧٥).
٣ـ هەمان سەرچاوە.

ب ـ (قبیصه)ی کوڕی (ذؤیب الدمشقی):
له عمری کوڕی خطاب و عبدالرحمن کوڕی عەوف و کەسانی ترەوە فەرمودەی وەرگرتوە، (الشعبی) دەربارەی دەڵێت: له هەموو کەس زاناتربووە بەدادوەریەکانی (زیدی کوڕی ثابت) له ساڵی(٨٨)ی کۆچیدا وەفاتی کردوە.
ج ـ (رجاء)ی کوڕی (حیوة)ی الفلسطینی: لەساڵی(١١٢)ی ك گیانی سپاردووە.
د ـ مکحول الشامی له ساڵی(١١٢) گیانی سپاردوە.
هـ ـ عمری کوڕی عبدالعزیز له ساڵی(١٠٠)ی کۆچی گیانی سپاردوە.
وـ بلالی کوڕی سەعد (السکوتی) خەڵکی دیمەشق بووە وانەکانی زۆر کاریگەر بووە، له یەکێ له قسەکانیدا دەڵێت: ئەی ئەهلی تەقوا، ئەی له خوا ترسەکان، ئێوە بۆ ئەوە دروست نەکراون بڕزێن و نەمێنن، بەڵکو لەماڵێکەوە دەرچن بۆ ماڵێکی تر، هەروەك چۆن له پشتەوە گوێزراوەنەتەوە بۆ سکی دایك، له سکی دایکەوە بۆ دنیا، لەوێشەوە، یان بۆ بەهەشت، یان بۆ دۆەخ.[1]
یان دەڵێت: سەیری بچوکی گوناهەکەت مەکە، بەڵکو سەیری ئەو کەسە بکە سەرپێچی یەکە کردوە، له ساڵی ١١٤ی کۆچیدا وەفاتی کردوە.

٢ـ قوتابخانەی مەدینەی پڕ لەنوور:
کاتێ پێغەمبەری خوا ﷺ گەڕایەوە بۆ لای خوای باڵادەست، شاری مەدینە پایەختی خەلافەتی ئیسلامی بوو، لەو شاردا عەقڵ و ژیری هاوەڵان کرایەوە بۆ تێگەیشتن له قورئان وسوننەت و دەرهێنانی حوکمی شەرعی لێیان.
له سەردەمی عمری کوڕی خطاب رضي الله عنه نزیکەی (١٢٠) هاوەڵی پێغەمبەر ﷺ له مەدینەدا بوون، کە فەتوایان دەدا، بەلام حەوتیان له هەموویان زیاتر دەرکەوتبوون: عمر، عەلی، عبداللەی کوڕی مەسعود، عائیشە، زیدی کوڕی ثابت، عبداللەی کوڕی عباس، عبداللەی کوڕی عمر.[2]
لەو زانیانە کۆمەڵێ لەتابیعین پەروەردەبوون،لەوانە: سەعیدی کوڕی مسیب و

١ـ سیر أعلام النبلاء(٥/ ٩١).
٢ـ هەمان سەرچاوە.

عروەی کوڕی زوبێر و عەمرەی کچی عبدالرحمن ألأنصارية، قاسمی کوڕی محمدی کوڕی أبوبكر الصديق، سلیمان کوڕی یسار و نافع و مەولای إبن عمر.[1]

٣- قوتابخانەی مەککی:

شاری مەککە بە هۆی ئەو ماڵە پیرۆزی خوای گەورەوە، کە ڕووگەی هەموو موسڵمانانە لە نوێژەکانیاندا ڕێزو حورمەتێکی تایبەتی هەیە لە دڵی موسڵماناناو موسڵمانان، کە دەڕواتە ئەو جێگەیە هەست دەکات یە خۆشی و حەوانەوەی مێشکی و سوکنایی بۆ دڵ و دەروونی دێت.

لە سەردەمی هاوەڵاندا مەککە ڕۆڵی وای نەمابوو لە لایەنی زانست و زانیاری یەوە، بەڵام لە سەردەمی (تابیعین) دا خۆری زانیاری و زانستی لێ هەڵات بە تایبەت بوونی زانایەکی بە تواناو تەرجومانی قورئان عبداللەی کوڕی عباس‌ﷺ لە شاری مەککە خۆی یەکلاکردەوە بۆ تەفسیری قورئان و لەوێشەوە کۆمەڵێ قوتابی چاك پێ گەیشتن و بوونە ئەستێرەی گەشی ئاسمانی وڵاتی ئیسلام لەوانە:

(مجاهد)ی (حبر المكي) کە ناودارترین قوتابی (إبن عباس)ە خۆی دەڵێت: سێ جار قورئانم لە خزمەتی إبن عباسدا ئەمدیو ئەم دیو کردەوە لەسەر هەموو ئایەتێك قسەمان کردوە و لێ ی تێ گەیشتوم لێم دەپرسی لە هۆی هاتنە خوارەوەی و چۆنی یەتی یەکتری.[2]

مجاهد دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز‌ڕەحمەتی لێبێت لەسەرە مەرگدا پێ ی ووتم:ئەی مجاهد خەڵکی دەربارەی ئەم نەخۆشیەم چی‌دەڵێن؟دەڵێ: ووتم: دەڵێن: سیحری لێ کراوە،عمر ووتی:سیحرم لێ نەکراوە،پاشان بەندەیەکی خۆی بانگ کرد پێ ی ووت: بێ قەزابی یاخوا!بۆچی هەرژەهرت دەرخواردام؟ووتی:لەبەرامبەر ئازاد کردنم (١٠٠٠)و دیناردا، عمر پێ ی ووت: هەزارەکەم بدەرێ،ئەویش بۆی هێناو لێ وەرگرت و خستی یە(بيت المال)و پاشان بەبەندەکەی ووت:برۆ جێگایەك کەس نەتبینێت.[3]

١- المدينة النبوية فجر الإسلام(٢/ ٤٥).
٢- سير أعلام النبلاء(٤/ ٤٥١).
٣- سير أعلام النبلاء(٤/ ٤٥١).

ئەم زانایە لەساڵی (١٠٢) كۆچیدا لە كاتی سوجدەدا گیانی سپاردوەو تەمەنی (٨٣)ساڵ بووە.[١]

٢ـ (عكرمە)ی مەولای (إبن عباس):

یەكێكە لە تابعین و خەڵكی مەككەیەو لە خزمەت (إبن عباس)و (عائشة) و (أبو هوريرة)و(إبن عمر)و (إبن عمرو) و (علی كوڕی أبو طالب)وانەی خوێندەوە[٢] (بخاری) دەڵێت: هەموو هاوەڵانمان وتەی (عكرمە)یان بە بەڵگە هێناوەتەوە، خۆی دەگێڕێتەوە: دەڵێت: ماوەی(٤٠) ساڵ هەوڵی فێربوونی زانستم داوە و قوتابی بووم.

دەڵێ: (إبن عباس) لە ژوورەوە بوو من لە بەر دەرگا فەتوام دەدا بۆ موسڵمانان و إبن عباس پێ ی ووتم: فەتوا بدە من كۆمەكیت دەكەم، عكریمەیش ووتی: ئەو خەڵكە لە دەرەوە دوو ئەوەندەی تریش بن، ئەتوانم فەتوایان بۆ بدەم، (إبن عباسیش) پێ ی ووت: ئەوەی زەروریەتی فەتوای بۆ بدەو هەركەس زەروری نی یە بە فەتوا، فەتوای بۆ مەدە بەو كارە، دوو لەسەر سێ ی ئەركی فەتوات لە سەر شان دەكەوێت[٣] ساڵی(١٠٥)ی كۆچی وەفاتی كردوە.

ج ـ (عطاء)ی كوڕی (أبی رباح):

مفتی مەككەی پیرۆزو یەكێ لە زانا بەرزەكان بووە، إبن عباس دەربارەی دەفەرموێت: ئەی خەڵكی مەككە لە من كۆ دەبنەوە؟ كە (عطاء)یشتان لە ناو دایە، لە سەردەمی ئەمەویەكاندا جارچی جاری دەداو دەیوت: جگە لە عطاءی كوڕی رباح كەسی تر فەتوا نەدات، ئەمە لە مەوسیمی حەجدا، لە ساڵی(١١٥)ی كۆچیدا كۆچی دوای كردووە رحمه الله.

١ـ طبقات إبن سعد(٥/ ٤٧٥).

٢ـ سير أعلام النبلاء(٥/ ١٢).

٣ـ هەمان سەرچاوە(٥/ ١٥).

٤ـ قوتابخانەی بەسرە:

ئەم قوتابخانەیە عێراقی یەو لە هەموو زانست و هونەرەكاندا بەرامبەركێ ی كوفیەكانی كردووە، كۆمەڵێ كی زۆر لە هاوەڵانی پێغەمبەر نیشتە جێ ی بوون لەوانە (أبو موسى الأشعری)و(عمیران) كوڕی (حصین)و(أنس)ی كوڕی (مالك) و كەسانی تر.

بەڵام (أنس)ی كوڕی (مالك) بە مامۆستای گەورەی زانایانی تابعین دادەنرێت لە شاری بەسرەدا وەك: (محمد)ی كوڕی(سرین)و (سلیمان التمیمی) و(ثابت البنانی) و(ربیعە)ی كوڕی(عبدالرحمن)و (إبراهیم)ی كوڕی (أبی میسرە)و(قتادە)و كەسانی تریش.[1]

بەناوبانگ ترینیان:

١ـ محمدی كوڕی سیرین البصری: ئەو زانایایەی، كە ناو بانگی دەركردەوە بەوەی ئەنجامی خەونی لێكداوەتەوە(الذهبی) لە باوەریەوە دەڵێت: كۆمەكی خوای لەگەڵدا بووە لەو بوارەدا.[2]

خاوەنی خواناسی و بەندایەتی یەكی زۆر بووە، تەنانەت لە هەموو ژیانیدا ڕۆژێ نارۆژێك بەڕۆژوو بووە.[3]

ئەم زانایە زۆر ڕێزی دایكی گرتووە لە حزوریدا ئەوندە لە سەرخۆ قسەی كردووە، ئەگەر كەسێك لە دەرەوە بیدیبایە دەیووت: نەخۆشە[4]، ئەگەر جل و بەرگی بۆ بكردایە نەرم ترینی بۆ هەڵدەبژاردو بۆی دەكڕی و لە ساڵی (١١٠)ی كۆچیدا گیانی سپارد بە خوای خۆی رحمه الله.

١ـ تفسیر التابعین(١/ ٤٢٣٩).

٢ـ سیر أعلام النبلاء(٤/ ٢٧٧).

٣ـ هەمان سەرچاوەو(٤/ ٦١٥).

٤ـ سیر أعلام النبلاء لا(٤/ ٦٢٠).

٢ـ (قتادە)ی کوڕی (عامە) السدوسی: بەڕاستی خەزێنەی زانست بووە، (أحمدی کوڕی حنبل) دەربارەی دەڵێت: زانابووە بە تەفسیرو جیاوازی بۆچونەکانی زانایان و لە ناو هەموو بەسرەدا کەسی نەبو وەك ئەو زوو شت لەبەر بکات، گوێ ی لە هەر شتێك بووبێت وەك لەخۆی بەری کردووە.[1]

(سەلامی کوڕی مطیع) دەڵێت: لە ماوەی حەوت ڕۆژدا قورئانی خەتم دەکرد، لە ڕەمەزاندا لەماوەی سێ ڕۆژدا خەتمی دەکرد.[2]

ماوەی (١٢) ساڵ لە خزمەتی (حسن البصری) دابووەوو ماوەی (٣) ساڵ نوێژی یانیان پێکەوە کردەوە، لە ساڵی (١١٨)ی کۆچیدا گیانی پاکی سپاردوە رحمه الله

٥ـ قوتابخانەی کوفی یەکان:

نزیکەی (٢٠٠) هاوەڵی پێغەمبەری خوا ﷺ لەوێ نیشتەجێ بوون و(٧٠)یان لە بەژدارانی غەزای بەدربوون، عمری کوڕی خطاب رضي الله عنه گرنگی تایبەتی بە شاری کوفە داوەو بۆ ئەو مەبەستە(عبدالله)ی کوڕی (مسعود)ی بۆ ناردوون، ئەویش دەستی کردەوە بە بانگەواز و بڵاوکردنەوەی زانستی قورئان و سوننەتەکانی پێغەمبەری خوا ﷺ کۆمەڵێ زانای چاك لە سەر دەستی هاتنە کایەوەلەوانە:

١ـ (عامر)ی کوڕی (شراحبیل الشعبی): زانای پایە بڵندی سەردەمی خۆی بوو، دەڵێن: (٥٠٠) کەسی لە هاوەڵان بینیوەو سودی زانستی لێوەرگرتون، محمدی کوڕی سیرین دەڵێت: عامرم بینی لە کوفەدا فەتوای دەدا، لە کاتێکدا ژمارەی هاوەڵان لە کوفەدا زۆر زۆر بوون، لەگەڵ ئەو هەموو زانیاریەیدا زۆر جار پرسیاری شەرعیان لێ بکردایە دەیووت: (نازانم) نازانمیش نیوەی زانستە.[3]

لەگەڵ ئەو پایە بەرزی و زانایدا کەچی (الشعبی) هەر دەیووت: ئێمە کەی زانایین، بەڵکو ئێمە فەرمودەمان بیستووە، پاشان گێڕاومانەتەوە بۆ خەڵکی، بەڵکو زانای

١ـ سیر أعلام النبلاء(٤/ ٢٧٧) .

٢ـ هەمان سەرچاوەلا (٤/ ٢٧٦).

٣ـ الفتوی د. صلاح لا ٨٣.

تێگەیشتوو ئەو زانایەن، کە شتێکیان زانی کاری پێ دەکەن، دەڵێن: لە ساڵی(١٠٥) یان(١٠٦)ی کۆچیان گیانی پاکی بە خوای خۆی سپاردوە.

٢ـ (حماد)ی کوڕی (أبی سلمة): ناسراوە بە (فقیە العراق) و زیرەك ترین قوتابی حماد لە کوفەدا (ئەبو حەنیفە)بوو، لە ساڵی (١٢٠)ی کۆچیدا وەفاتی کردەوە رحمه الله

٦ـ قەتابخانەی یەمەنی یەکان:

پێشەوایانی ئەم قوتابخانەیە سێ هاوەڵی بەرزی پێغەمبەری خوا ﷺ بووە:

یەکەمیان: (معاذ)ی کوڕی(جبل).

دووەمیان: (علی) کوڕی(أبی طالب).

سێ یەمیان: (أبو موسی الأشعری).

لە بەناوبانگترین قوتابیەکانی ئەوانیش کۆمەڵێ زانای پایە بڵندو مەقامی وەك:

(طاوس)ی کوڕی (کیسان) سەر مەشق و فەقیهی یەمەنی یەکان بوو، لە نەوەی ئەو فارسانە بوو، کە کیسری ناردنی بۆ ئەوەی یەمەن بخەنە ژێر دەستی یەوە، بەڵام وا ڕۆڵەیەکی پڕ لە فەڕ و بەرکەتیان لێ دەکەوێتەوە، کە دەبێتە خێرو بێر، بۆ هەموو موسڵمانان و یەمەن بە تابەتی.

سوفیانی سەوری لە ناوهەموو قوتابیانی (إبن عباس)دا کەسی بە(طاوس) نەگۆڕی یەوە، خاوەنی نەفسێکی زۆر بەرز بووە، داوای هیچی لەکەس نەکردووە، عمری کوڕی عبدالعزیز پێ ی دەڵێت: داوای پێویستی یەکت لە سلیمان بکە بابتداتێ، ئەویش دەڵێت: پێویستم پێ ی نی یە، عمریش زۆر سەرسام بوو بەوەڵامەکەی.[1] لە ساڵی (١٠٦)ی کۆچیدا لە مەککە وەفاتی کردوە رحمه الله.

ب - (وهب)ی کوڕی(منبه):

نەوەی فارسەکانەو هاتووتە شاری (ذمار)ی نزیك (صنعاء) و کتێبی خوێندەوە،

١ـ سیر أعلام النبلاء(٥/ ٤١).

خۆى يەكلاى كردۆتەوە بۆ خوا پەرستى و بەخشينى زانست و زانيارى و زوهدو دونيا نەويستى.[١]

هەوڵ و تێكۆشانى تايبەتى هەبووە لە سەرخستنى سوننەتدا و دژايەتى كردن و مێزگردى لەگەڵ خەواريجەكاندا كردوە دووەو توانيويەتى هەندێكيان بهێنێتەوە سەر ڕێگاى ڕاست بە تايبەت حەرورى يەكان لە ساڵى(١١٠)ى كۆچيدا گيانى سپارد رحمه الله و دەڵێن: لە زينداندا(يوسفى كورِى عمر) والى كوفە شەهيدى كردوە لەسەر ئەوەى بەرامبەر زوڵم و زۆرى دەوەستاوەو خەڵكى لێ هان دەدا، كە قبوڵى زوڵم و ناهەقى نەكەن.[٢]

٧ـ قوتابخانەى مسيرى يەكان:

قوتابخانەى زانستى ميسرى هەرلەو سەردەمە دامەزرا، كە كۆمەڵێك لە هاوەڵان لەگەڵ سوپاى ڕزگارى خوازى ئيسلامدا لە ميسر نيشتەجێ بوون و زانست و زانيارى پێغەمبەرى خويان گەياندە ئەو ناوچەيە لەوانە: (عمرو)ى (عاص)و (عبدالله)ى كورِى(عمرو)ى كورِ(عاص) و (زبير)ى كورِى(عوام)، بەڵام لە هەموويان زياتر(عقبە)ى كورِى(عامر) كاريگەرى هەبوو لەسەر ئەو دەڤەرە.[٣]

ناودارترين زاناى ميسريەكان لە سەردەمى تابعين دا:

(يزد)ى كورِى(أبى حبيب)و مفتى وڵاتى مسير، لەگەڵ ئەوەشدا، كە عەبدێكى ڕەش پێست بووە، بەڵام خواى گەورە بەهۆى زانست و زانياريەوە بەرزى كردەوە، بو ئاستى زانا بەرزەكردەوەكارەكان و لە ساڵى(١٢٨)ى كۆچيدا گەڕايەوە بۆ لاى پەروەردگار رحمه الله.

٨ـ قوتابخانەى باكورى ئەفريقيا:

سەركردەكانى سوپاى ڕزگارى خوازى ئيسلامى گەيشتە باكورى ئەفريقياو لە سەرويانەوە سەركردە(عمرو)ى كورِى(عاص)، لە پاش ئەويش (عبدالله)ى

١ـ علماء الأمصار لا١٢٣.

٢ـ أثر العلماء فى الحياة السياسية لا ٦٦٧.

٣ـ أثر العلماء فى الحياة السياسية لا ٦٦٧.

کوڕی(سعد)ی کوڕی(أبی السرح)، لەپاش ئەویش(معاویە)ی کوڕی (حدیج) ئەفریقایی ڕزگار کرد(معاویە)ی کوڕی(أبو سفیان) بوو بە والی میسرو ئەفریقیا، دوای ئەویش (عقبە)ی کوڕی (نافع الفهری) هات، شاری قەیرەوانی دامەزراند، لە ناو خەلکیدا ناوی بە باش بلاو بویەوەو بوو بە یەکێك لە باشترین بانگەوازکاران، ئەوانە بەردەوام جیهادیان دەکردو ئەوەندەی تر ئەو کیشوەرە ئەسمەرەیان بە نوری قورئان ڕوناك کردەوە.[1]

لە سەردەمی خەلیفە عمری کوڕی عبدالعزیزدا رحمه الله (إسماعیل)ی کوڕی (أبی المهاجر)ی کرد بەوالی ئەفریقیا لە سالّی (١٠٠)ی کۆچیدا، ئیتر ئەو پیاوە بە ڕەوشتی بەرزو وتەی شیرن و کردەوەی جوان خەڵکی بۆ لای ئیسلام بانگ دەکرد، خەڵکەکە زۆریان خۆش دەویست، بەو بۆنەیەشەوە دینەکەیان خۆش دەویست، زۆر سور بوو لەسەر ئەوەی، کە بەر بەریەکان موسڵمان ببن، لە ئاکامدا هاتن بەدەم بانگەوازەکەیەوە، زۆر سوور بوو لە سەر ئەوەی قورئانیان فێر بکات و لە ئەحکامی شەریعەت شارەزای دەکردن.

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله دەکەسی چاکی لە تابیعین هەڵبژاردا و لەگەڵ (إسماعیل)دا ناردنی و پێکەوە بوونە چرا بۆ ڕوناکردنەوەی ئەفریقیا بە نوری قورئانی پیرۆز.

چوارەم: عمر لە خزمەت سوننەتدایە:

لە سەرەتاوە پێغەمبەری خوا ﷺ نەیدەهێشت جگە لە قورئانی پیرۆز شتێکی تر بسرێتەوە، تەنانەت وتەکانی خۆیشی، چونکە لەوە دەترسان تێکەڵ بێت لەگەڵ قورئاندا، خەڵکی بەشتی ترەوە خەریك ببن و قورئان فەرامۆش بکەن، بەڵام پاشتر پێغەمبەری خوا ﷺ ڕێگەی دا بە هاوەڵە خوێندەوارەکان، کە فەرموودەکانی بنوسنەوە، ئەوەش مانای ئەوەی دەگەیاند، کە دروستە.[2]

١ـ البیان المغرب للمراکشی(١/ ١٩)

٢ـ عمر بن عبدالعزیز عبد الستارالشیخ ل٧٤.

شتێکی چەسپاوە، کە زۆرێ لە هاوەڵان فەرمودەکانی پێغەمبەریان ﷺ دەنووسیەوە بۆ خۆیان و ئەو کارەیان پێ دروست و ڕێگە پێدراو بوو، پاشتریش قوتابیەکانیان لە بەردەستی ئەواندا دەیان نوسیەوەو ئامۆژگاری یەکتریان دەکرد بە نوسینەوەو لەبەرکردنی فەرموودە.

بەڵام یەشێوەیەکی فەرمی لەسەردەمی عبدالعزیزی کوڕی مەڕواندا- باوکی عمر - لە میسر نوسرایەوە، کە لەو کاتەدا ئەمیری ئەو وڵاتە بوو، بەڵام نووسینەوەیەکی چاك و بەر فراوانی وا، کە بەهەرمی بووبێت لە سەردەمی ئەمیری باوەڕداران عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله، ئەمەش لە ڕێگای ئاڕاستە جوانەکانی و ئامۆژگاری یە بە نرخەکانی بۆ ئەو کەسانەی بەو کارە هەڵدەستان هاتە دی، ڕووی کردە هەموو موسڵمانان، دەیووت: (قیدوالعلم بالشکر، قیدو العلم بالکتابة)[1] واتە: زانست و زانیاری ببەستنەوە بە سوپاس گوزاری خواوەو زانست و زانیاری ببەستنەوە بە نوسینەوەی.

بەڵام ئەمیری باوەڕداران هەر بەم ئامۆژگاری و ئاڕاستە گشتیانە نەوەستاوە، بەڵکو بە حوکمی ئەوەی، کە خەلیفەی موسڵمانانە، هەندێ فەرمانی ڕەسمی دەرکرد بۆ هەندێ لە پێشەواو مامۆستایانی ئەو سەردەمە، کە هەستن بەکۆکردنەوەی سوننەتەکانی پێغەمبەر ﷺ هەموو فەرموودەکانی بنوسنەوە، چونکە عمریش رحمه الله سەیری دەکرد وا زانا بەڕێزەکانی - تابعین - کۆمەڵێك فەرموودەی زۆریان لە لایەو خۆ هەموو سەردەمێك دەماو دەم ناڕوات و لەبەر ناکرێت، بۆیە لە فەوتان و لەناوچونی ترسا، لە لایەکی ترەوە تا ببێتە سەرچاوەیەك لەبەر دەستی قوتابیانی دوای ئەواندا و لە کاتی پێویست دا بگەڕێتەوە بۆی.

هۆیەکی تریش، کە وای لە ئەمیری باوەڕداران و زاناکانی ئەو سەردەمە، کە هەستن بەو کارە گەورەو گرانە، ئەوەبوو فەرموودەی هەڵبەستراو درۆ بەدەم

١- عمر بن عبدالعزیز عبد الستارالشیخ لا(٧٥).

پێغەمبەری خواﷺ هاتەکایەوە، کە ئەمەش هەندێ هۆکاری جیاوازی بیروڕاو جیاوازی بۆچون ـ هەندێ لە نیمچە خوێندەوارەکان ئەو کارە حەرام و ترسناکەیان کرد بۆ بۆ مەبەستی پشتگیری لە بۆچون و لایەنەکانیان کۆمەڵێ فەرمودەیان هەڵبەست، کە ئەگەر هەوڵ و تێکۆشانی کۆمەڵێ زانای خوا پەرست نەبوایە، هەرگیز لە فەرمودە صحیحەکان جوانە دەکرانەوە.

ئەمە پێشەوا(الزهری) دەڵێت: ئەگەر لەبەر ئەوە نەبوایە لەڕۆژ هەڵاتەوە (عیراق و شام) کۆمەڵێ فەرموودەمان پێ دەگات، کە نەمان بیستوون و بەڕاستیشیان نازانین، هەرگیز فەرموودەم نەدەنوسیەوە، ڕێگاشم بەکەس نەداوە بە نوسینەوەی.

لە صەحیحی بوخاریدا هاتووە، کە عمری کوڕی عبدالعزیز نامەیەك دەنوسێت بۆ (أبو بکری)ی کوڕی (حزم) پێ ی دەڵێت: بڕوانە چی فەرموودەی پێغەمبەر هەیە، هەمووی بنوسنەوە، چونکە زۆر دەترسم لە لەناوچونی زانست و نەمانی زاناکان، هەر ووتەیەك ووتەی پێغەمبەرﷺ نە بوو وەری مەگرە، زانست بڵاوبکەنەوە، کۆڕو دانیشتنی زانستیان هەبێت تا ئەوانەی نازانن فێربن، زانستیش لە ناو ناچێت، تا ئەو کاتەی بە نهێنی دەمێنێتەوە.[1]

إبن سعدیش لە عبداللهی کوڕی دینارەوە دەگێڕنەوە، کە دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه‌الله نامەیەکی نووسی بوو، (أبو بکر)ی (محمد)ی کوڕی (عمرو)ی کوڕی (إبن حزم) پێ ی ووت: بڕوانەو بزانە چی فەرموودەی پێغەمبەری خوایەﷺ، یان سوننەتێکی موئەکەد، یان ئەو فەرموودانەی لە لای (عمرە)ی کچی عبدالرحمن هەمووی بنوسەرەوە، چونکە لەوە ترساوم، کە زانست لە ناو بچێت و زانایان نەمێنن.[2]

٢ـ (إبن شهاب الزهری):

(إبن عبدالبر) دەگێڕتەوە لە (إبن شهاب الزهری)یەوە، کە وویەتی: عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه‌الله فەرمانی دا بەسەرماندا بە کۆکردنەوەی سوننەت، ئێمەش دەفتەر

١ـ فتح الباری(١/ ١٩٤/ ١٩٥).

٢ـ الطبقات ـ أصول الدین لا(١٧٧ ـ ١٦٩٨).

دەفتەر هەموویمان نووسی یەوە، هەر دەفتەرێکی دەنارد بۆ یەکێ لە هەرێمەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆی.[١]

(أبو عبید) دەگێڕتەوە، کە عمری کوڕی عبدالعزیز فەرمانی پێ کرد، کە شتێك لە سوننەتدا هەیە سەبارەت بە چۆنی یەتی خەرج کردنی زەکات بۆی بنووسێتەوە، (الزهری)یش داوا کاریەکەی جێ بەجێ کرد، بە دورو درێژی لەو بارەیەوەهەرچی هەبوو کۆی کردەوە بۆی لە کتێبێکی گەورەدا.[٢]

ئا لەم بارەیەوە، کە (إبن مجمر) دەڵێت: یەکەمین کەس لە ساڵی(١٠٠)ی کۆچیدا فەرموودەی نووسیەوە لەسەر فەرمانی عمری کوڕی عبدالعزیز، لە پاش ئەویش نووسین لەو بارەیەوە زۆر بوو، بوو بە خێرێکی گەورە بۆ ئوممەت،سوپاس بۆ خوا.[٣]

٣ـ بەڵکو(عمری کوڕی عبدالعزیز) هەموو ئەمیرەکانی، کە دەیناردن بۆ مەدینە داوای لێدەکردن چی فەرمودەی پێغەمبەری خوا ﷺ هەیە کۆی بکەنەوە.

هەرکەسێکیش لەو بارەیەوە شتێکی لە لایە با بەشداری بکات، ئیتر با کەمێ فەرموودەیشی لەلا بێت، نامەیەکی نووسی بۆ هەموو دانیشتوانی شاری مەدینەو دەورو بەری و پێ ی ووتن: سەیر کەن چی فەرمودەی پێغەمبەری خوا ﷺ هەیە هەمووی کۆبکەنەوەو بینوسنەوە،چونکە من لەوە ترساوم،کە زانست لە ناو بچێت و زانایانیش نەمێنن.[٤]

بەو بۆ نەیەشەوە گرنگی تایبەتی دەدا بە زمانی پاراوی و عەرەبی و هانی وولاتە ڕزگارکراوەکانی دەدا، کە هیچیان عەرەب نەبوون، کە هەوڵ بدەن زمانی عەرەبی بەجوانی فێربن بە جوانی و بۆ ئەو مەسەلەیەش موچەی تایبەتی دانابوو، هەر وەك سزای تایبەتیشی بۆ ئەو کەسانە هەبوو، کە زمانی عەرەبی دەرنابڕن و تێکی

١ـ جامع بیان العلم(١/ ٩١ـ ٩٢).

٢ـ الأموال لا(٢٣١، ٢٣٢).

٣ـ فتح الباری(١/ ٢٠٨).

٤ـ عمری بن عبدالعزیز، عبدالستار الشیخ لا٨١.

دەدەن، لەموچەکەی دەبڕین، چونکە دەیزانی، کە فێربوون و تێگەیشتنی زمانی عەرەبی هۆیەکی سەرەکی یە لە تێگەیشتن لە قورئانی پیرۆزو فەرمودەکانی پێغەمبەرﷺ.[1]

بەرنامەی عمری کوڕی عبدالعزیز‌ رحمه الله لە شێوازی نوسینەوەی فەرموودەدا:

بەم نامەو ئاڕاستە جوانانەی پێشووی ئەمیری باوەڕداران بۆ مان دەردەکەوێت، عمر لەم کارە مەزنەدا کۆمەڵێ ڕێ و شوێنی پیشانی ئەو کەسانە دەدا، کە فەرموودەیان کۆدەکردەوە لەوانە:

١ـ هەڵبژاردنی کەسانی شیاوشایستە بۆ ئەو کارە مەزنەدا:

دەبینی (أبو بکر)ی کوڕی (حزم) یەکێکە لە ئەستێرەکانی زانست و زانیاری سەردەمی خۆی و ئیمام (مالك) دەربارەی ئەو پیاوە دەڵێت: تا ئێستا کەسێکی وەك(إبن حزم)م نەبینیوە لە پیاوەتی و تێرو تەسەلیدا، کەسم نەدیوە وەك ئەو خوا هەموو شتێکی پێدابێت، وەك: ئەمیری شاری مەدینە، دادوەری، بەرپرسیاریەتی حەج.

دەڵێت پیاوێکی ڕاستگۆ و، خاوەنی فەرموودەی زۆر بووە، (إبن سعد)یش دەربارەی ئەو پیاوە دەڵێت: زانا بوو، جێگای متمانە بوو، فەرموودەی زۆری لەلا بوو.[2]

(إبن شهاب الزهري)یش هەر بەو شێوەیە بووە، بەیداخێکی زانیاری بوو، شورەتی هەموو دنیای گرتبوویەوە، بۆیە عمری کوڕی عبدالعزیز‌ رحمه الله دەربارەی (زهری) دەڵێت: ئەو پیاوە بە هەند بگرن و بەری مەدەن، چونکە وا نابینم کەسێك مابێت لەو شارەزاتربێت لە بواری فەرموودەدا.[3]

١ـ عمری بن عبدالعزیز – شرقاوی لا١٧٨.
٢ـ سير أعلام النبلاء(٥/ ٢١٢، ٢١٤).
٣ـ هەمان سەرچاوە لا(٥/ ٣٢٨).

٢ـ دیاری کردنی ئەو کەسانەش، کە زۆر فەرموودەیان لێ وەردەگرن:

عمر رحمه الله کەسانێکی تایبەتی دەکردو، بەتایبەتی دیاری دەکرد،کە زۆر گرنگ بن و دەستی بالآیان هەبێت لەو بوارەدا، ئەوەتا بە(إبن حزم) دەڵێت: سود لـە (عمـره)ی کـچی (عبـدالرحمن) وەربگـرە، چـونکە نـزیکتر کـەس بـووە لـە دایکـی باوەڕداران(عائشه رضي الله عنها) وەو خاتوو عائشەش شارەزاترین کـەس بـووە بـە ژیـان و گوزەرانی پێغەمبەری خوا ﷺ، ئەو ماڵەوە لە تایبەت مەندەکانیشی شارەزایە.[١]

ئەم(عمرة) یە کچی عبدالرحمنی کوڕی (سعد)ی(زراره)ی ئەنصاری یە و لەسـەر دەسـتی عائـشەدا پـەروەدە بـو، باپیریـشی (سـعدی کـوڕی زراره)یـە لـە گـەورە هاوەڵانی پێغەمبەر و برای نـەقیب (أسـعد کـوڕی زراره)یـە و(إبـن مـدینی) دەڵێـت: یەکێك لە زانا خاوەن متمانە نزیکەکان لە عائشەوە.[٢]

(الزهری)یش دەربارەی(عمرة) دەڵێت: چووم بۆ لای دەبینم دەریایەکی زانایـاری لە بن نەهاتووە.[٣]

لە یەکێ لە ڕیوایەتەکاندا دەگێڕتەوە، کە فەرمانی داوە بەسەر (إبن حـزم)دا کـە هەرچـی فەرموودەیـەك عمـری کـوڕی خطـاب گێڕاویـەتی یـەوەو کـۆی بکاتـەوەو بینوسێتەوە، چونکە مەبەستی بوو ڕێ و شوێن سیرەتی فاروقی بـاپیری بگرێتـەوە بەرو، چۆنی یەتی دادوەری و سیاسەتەکانی لە خەرج کردنی زەکات و خێراتەکاندا، هەربۆ ئەو مەبەستەش داوای کـرد لـە سـالمی کـوڕی عبـدالله‌ی کـوڕی عمـر، هـەموو ئەمانەی لە بەر ئەوە دەکرد، کە بەوردی شـوێن بەرنامـەو پـەیڕەوی بـاپیری عمـری کوڕی خطاب بکەویت و ئەو بکاتە سەر مەشقی ژیانی.[٤]

٣ـ داوای لێ کردن فەرموودەی(صحیح) لە فەرمودەی(ضعیف) جیا بکەنەوە:

١ـ عمر بن عبدالعزیز، عبدالستار الشیخ ل٨١.

٢ـ هەمان سەرچاوە.

٣ـ سیر أعلام النبلاء(٤/ ٨٠٥).

٤ـ سیرة عمر ، عبدالستار الشیخ ل٨١.

بە جۆرێ بەدوای ئەو فەرموودانەدا بگەڕێن، کە لە پێغەمبەرەوە(ثابت) بووە، وەك چۆن بە (إبن حزم) دەڵێت: هەرچی ئەو فەرمودانە هەیە، کە (صحیحین) و لە پێغەمبەرەوە بە دڵنیایی یەوە هاتوون، بنووسەرەوە، هەروەها فەرموودەکانی عمریش.[1]

(إیمام أحمد)یش لە (العلل)دا هێناویەتی، کە عمرﷺ بە (إبن حزم)ی ووتەوە: هەموو ئەو فەرمودانەی بە دڵنیایی یەوە پێغەمبەری خواوەﷺ پێمان گەیوە بنوسەرەوەو ئەو فەرمودەشانەیشی لە لە(عمرە) وەگێراونەتەوە، بەم کارەیش بەرنامەیەکی جوان ڕاست و دروستی دارشت بۆ ئەو کەسانەی، کە دوای ئەویش هەڵدەستن بە کۆکردنەوەو نویسنەوەی فەرمودەکان.

٤ـ عمرﷺ خۆیشی پێداچونەوەی فەرمودەکانی کردەوە:

عمری کوڕی عبدالعزیز لە ئاستی زانیاریدا هیچی کەمتر نەبوو لە هەموو ئەو کەسانەی، کە داینابوون بۆ کۆکردنەوەو نوسینەوەی فەرمودەکان، بۆیە خۆیشی بە وتووێژو گفتوگۆ بەژداری زاناکانی دەکرد ، لە ڕاست کردنەوەی ئاستی فەرموودەکاندا، ئەمەش لە بەر ئەوەی زیاتر دڵنیا بێت لە ڕاستی و دروستی فەرموودەکان.

(أبو الزناد عبدالله)ی کوڕی (زکوان القرشی) دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیزم بینی هەموو زاناکانی کۆکردبویەوە، هەموو ئەو فەرمودانەی نوسیبویانەوە تاوتوێی دەکرد لەگەڵیانداو ئەگەر فەرمودەیەکی بدیبایە، کردەوەی موسڵمانانی لە سەر نی یە، دەیفەرموو ئەمە کردەوەی موسڵمانانی لەسەر نی یە.[2]

ئابەو جۆرە خوای گەورەو پەروەردگار پیاوێکی بەرزی وەك عمری کوڕی عبدالعزیز هەڵخست و کردی بە لوتکەی دەسەڵات، ئەویش بە ڕەسمی و بە فەرمانی دەوڵەت و لەسەر دەستی ئەودا هەموو فەرموودەکانی پێغەمبەری خواﷺ

١ـ مقدمة المسند لا ٢٠، ٢٢.

٢ـ أصول الحديث لا٨٢.

کۆکرانەوەو ڕزگاریان بوو لە فەوتان، دوەمین سەرچاوەی شەریعەتی ئیسلام بەڕاستی و دروستی مایەوە، ئەو فەزڵە گەورەیە بە خشرا بە عمری کوڕی عبدالعزیز، هەروەك چۆن ئەو فەزڵە گەورەی درا بە عمری کوڕی خطابﷺ کە پێشنیاری کرد بۆ(أبو بکر الصدیقﷺ کە قورئان کۆبکاتەوەو بینوسێتەوە، باشتریش فەزڵی کۆکردنەوە موسڵمانان لە سەر یەك قورئان بە خشرا بە(عثمانی کوڕی عفانﷺ.

حەسەنی بەسری ئامۆژگاری ئەمیری باوەڕداران دەکات:

کاتێ عمری کوڕی عبدالعزیزﷺ چوە سەر کورسی خەلافەت، خێرا حەسەنی بەصری خۆی لێ نزیك کردەوە و بەردەوام ئاڕاستە و ئامۆژگاری چوانی دەکرد و پرۆگرام و بەرنامەی حاکمی دادپەروەری بۆ دەکێشا. ئەم ڕۆڵە چاکەی حەسەنی بەسری لە بەرامبەر خەلیفەی نوێدا بینی، کاری هەموو زانایەکی خواپەرست و خوا ویستە لە هەموو سەردەمێکدا، کە هەوڵ دەدات بڕیار بەدەستان والێ بکات لە بەرژەوەندی و بەرزی ئیسلام حوکم دەربکەن، ئەمەش ئەوپەڕی تێرو تەسەلی کەسایەتی زانایی ڕاستەقینەی (حەسەنی بەسری)مان بۆ دەرکەوێت، کە پەروەردەو فێرکردن و بانگەوازو جیهاد پێکەوە گرێ بدات.

نامەیەك بۆ عمری کوڕی عبدالعزیز دەنوسێت وپێ ی دەڵێت: بزانە ئەی ئەمیری باوەڕداران، خوای گەورە سەرکردەی بۆ ئەوە داناوە، کە لادەرەکان ڕێك کاتەوە، دەستی ستەمکاران بگرێتەوە لە ستەم لێکراو، پەناگەی هەموو داماوێك بێت.

پێشەوای دادپەروەر، ئەی ئەمیری باوەڕاداران ، وەك شوانێکی بە سۆزوایە بۆ حوشتەرەکانی، بە جۆرێکی وا بەسۆز، کە بۆ سەوزترین و خۆشترین لەوەڕگەیان دەبات و لە شوێنە وشك و ڕەقانەکاندا بە زووی دەیانبات، لە دڕندە دەیان پارێزێت، لە هەموو سەرماو گەرمایەك دەیان پارێزێت.

ئیمامی داپەروەر ئەی ئەمیری باوەڕداران، سەرپەرشتیاری هەتیوانە، خەزێنەی هەژارانە، بچوکەکانیان گۆش دەکات.

ئیمامی دادپەروەر، ئەمیری باوەڕداران، وەك دڵ وایە لە ناو جەستەدا، چاکبوونی ئەو جەستە چاك دەبێت، بەخرابوونی ئەو، هەموو بەشەکانی لەشی خراپ دەبن.

ئیمامی دادپەروەر، ئەمیری باوەڕداران، وەك باوکێکی بەسۆز وایە بۆ جگەر گۆشەکەی لە کاتی منداڵیاندا هەوڵ و تەقەلایان بۆ دەدات، لە گەورەیشدا فێری خوێندەواریان دەکات، تا لە ژیاندایە کاسبیان بۆ دەکات، پارەشیان بۆ هەڵدەگرێت بۆ دوای مردنی.

ئیمامی دادپەروەر، ئەمیری باوەڕداران، وەك دایکی بەزەیی و چاك، کە هەمیشەو هاوڕێ ی کۆرپەیەتی، بە ناڕەحەتی هەڵی گرتووە، بە ناڕەحەتیش بوویەتی، بە منداڵیش گۆشی کردوەو شەوانە شەونخونی لەگەڵدا کێشاوە، بەئارام بوونی ئەو ئارامی بۆهاتووە، جارێ شیری دەداتێ و جارێك لێ ی دەگرێتەوە، بە لەش ساغیەکەی دڵخۆشی دەبێت، بە ئۆف و سکاڵاکانی غەمبارو دڵگران دەبێت.

ئیمامی دادپەروەر، ئەمیری باوەڕداران، وەك نوێنەرو وایە لە نێوان خواو بەندەکانیدا ووتەی خوا دەبیستێت و ئەویش دەیدات بەگوێ ی بەندەکانیدا، ئەو بۆ خوا دەڕوانێت و خواشیان پیشان دەدات، ئەو بەرەو خوا دەڕوات، ئەوانیش بەرەو خوا دەبات، ئەی ئەمیری باوەڕداران هەرگیز وەك ئەو بەندەیە نەبێت لە حوکمڕانی یەکەتدا، کە گەورەکەی ماڵ و منداڵ و سامانەکەی دایە دەستی بۆ ئەوەی بیپارێزێت، کەچی پارەکانی برد بۆخۆی و منداڵەکانی پەرش و بڵاو سەرگەردان کرد، هەژارو ماڵ کاولی کردن و پارەکانی لە ناوبردن،

ئەی ئەمیری باوەڕداران بزانە خوای گەورە کۆمەڵێ سزای داناوە لە شەرعدا بۆ ئەوەیە خەڵکی لە بەد ڕەوشتی و پیسی بە دور بگرێت، دەی ئەگەر پێشەوا خۆی خراپەو بەدکاری بکات کێ جێ بەجێ یان بکات! خوای گەورە لە قورئاندا تۆڵەی داناوە بۆ ئەوەی ژیان پارێزراو بێت، دەی ئەگەر پێشەوابکوژێت کێ تۆڵەیان بۆ دەکاتەوە!

ئەی ئەمیری باوەڕداران بیر لە مردن بکەرەوە، کە دۆستەکانت و لایەنگرەکانت فریات ناکەون، دەی توێشوی بۆ بخەو خۆت ئامادە بکە بۆ ڕۆژی ترسناك ــ ڕۆژی قیامەت ــ.

ئەی ئەمیری باوەڕداران بزانە، کە ئەم ماڵەی ئێستات ماڵی تۆ نی یە، تۆ ماڵێکی تر چاوەڕوانت دەکات، کە زۆر دەمێنیتەوە تیادا، دۆستەکان و خۆشەویستانت دەگەڕێنەوەو وازت لێ دەهێنن، بە تەنیایی لەو چاڵە قوڵە دا بە جێت دەهێڵن، دەی کردەوەی چاك پێش بخە بۆ ئەو ڕۆژەی، کە نەبراو نەدایك و نەباوك و نەخێزان فریات ناکەون.

لە بیرت بێت ئەی ئەمیری باوەڕداران، ئەگەر خەڵکی لە گۆڕەکانیان هاتنە دەرەوە، نهێنی یەکانیانی ناو سنگ ئاشکرا بوو، نهێنی ئاشکرا ببێت و نامەی کردەوکانیش گوناهی گەورەو بچوکیان نەپەڕاندبێت، دەی ئێستا ئەی ئەمیری باوەڕداران تۆ بوارت پێ دراوە، ئەجەلت دواخراوە، ئەمەلت بە ژیانی نەبڕاوە، دەی حوکمی ناو بەندەکانی خوا مەکە بە شێوەی حوکمڕایانی نەفامان، ڕێگەی ستەمکارانیان پێ مەگرە، پیاو ماقوڵ و ناوداران سەر نەخەیت بەسەر هەژارو بێ نەوایاندا، ئەوانەنە پەیمان نەگرننە ئەستۆ دەزانن لەگەڵ موسڵماندا، ئەو کاتە گوناهی خۆت و خەڵکی و باری قوسی خۆت و خەڵکی دێتە گەردنی تۆ، بەوەنە خەڵتێت، کە خەڵکانێك لە سەر حیسابی قیامەتی خۆشگوزەران بن و خواردنی چەورو بە لەزەت بخۆن لە سەر حیسابی نەمانی خواردنی خۆش و بەلەزەتی تۆ لە ڕۆژی قیامەتدا، ئەمڕۆ سەیری دەسەڵاتی گەورەی خۆت مەکە، بەڵکو سەیری بێ دەسەڵاتی سبەینێ ی خۆت بکە، کاتێ دەکەویتە ناو داوی مردنەوە، لە بەردەمی خوا دەوەستێت و فریشتەکان و پێغەمبەران لە دەورت دان، هەموو ڕووەکان لەو کاتەدا هەر بۆ لای پەروەردگاری زیندو دەڕوانن، من ئەی ئەمیری باوەڕداران ئەم ئامۆژگاریانەم نەگەیشتوونەتە ئاستی ئامۆژگاری زاناو ژیرمەداندەکان، بەڵام ئەوەندەی پێم کرابێت، کەمتەرخەمیم نەکردەوە تیایدا، ئەم نامەیەم دەنێرم بۆت

وەك دەرمان و چارەسەر بۆ خۆشەویستت، کە چۆن دەرمانی تاڵ و ناخۆش دەکات بەدەمی نەخۆشەکەدا، بەڵام مەبەستی چارەسەرکردنی یەتی، والسلام علیك یا أمیر المؤمنین ورحمة الله وبرکاته[١]

حەسەنی بەسری وەسفی دنیا دەکات بۆ عمر:

حەسەنی بەسری ﷺ جارێکی تر نامەیەك ئاڕاستەی عمر دەکات و تیایدا وەسفێکی دنیای بۆ دەکات و دەڵێت: ئەی ئەمیری باوەڕداران، دنیا ماڵی کاتی یەو گوێزانەوەی لە دوایە، ماڵی مانەوەو حەوانەوە نی یە، باوەکە ئادەم، کە نێردرا بۆ سەر زەوی وەك سزاو دورخستنەوە هێنرا بۆی، ئاگاداربە لێ ی، ئەوەی حەزی پێ دەکات بەجێ ی دەهێڵێت، دەوڵەمەند تیایدا هەژارە، بەختیار کەسێکە تیایدا، کە خۆی نەدابێت بەدەستی یەوە.

هەرکاتێ ژیرو ئاقڵ مەندان دنیان تاقی کردبێتەوە بۆیان دەرکەوتووە، سەرشۆڕی یە بەشی ئەو کەسەی خۆی دەدات بە دەستی یەوەو دنیا پەرستی دەکات، وەك زەهر وایە کەسێك بە نەزانین بیخوات، ئەوەی نەیناسیبێت حەزی لێ دەکات، دەوەڵاهی مەرگی خۆی پێوەیە، دەی تۆش ئەی ئەمیری باوەڕداران، وەك بریندارێك بژی تیایدا، کە لە پێناو چاك بوونەوەدا برینەکەی دەرمان دەکات، قەبوڵی ئازارو سوربوونەوە دەکات، بەڵام لە پێناوی چاك بوونەوەیەکی درێژخایەن.

ئارامگرتن لە بەر نەبونی یەکانی ئاسانترە، لە خۆ گرتن لە سەر توشبونی، ئاقڵ ئەو کەسەیە ئاگادار بێت لێ ی، بە جوانی یەکانی نەخەڵەتێت، چونکە زۆر بە غەدرو نا پاك و دەست بڕە، خۆی جوانە کات بۆ کڕیارانی وەك بوك وایە، چاوەکان سەیری دەکەن و دڵەکان بۆی لێدەدەن، بەڵام ئەی ئەمیری باوەڕداران سوێند بەو کەسەی محمدی ناردووە بە پێغەمبەرﷺ لە ناو بەری مێردەکەیەتی، دەی زۆر ئاگات لە فێڵەکانی بێت و خۆت بپارێزە لەخۆ ڕازاندنەوەکانی، خۆش گوزەرانی و شادیەکانی بە دوایدا بەڵاو نارەحەتی دێت، ئەی ئەمیری باوەڕداران ئاوەتەکانی

١ــ الحسن البصری (لابن الجوزی) لا ٥٦.

درۆینەیـە، هیواکـانی بـەتاڵ، ڕۆشـنایی یـەکانی لێڵـە، ئـەوەی وازی لێ دەهێنـێ سەرکەوتووە، ئەوەی هەوڵی بۆ دەدات لە ناو چووە، ئاقڵ و ژیـر ئـەو کەسـەیە کـە لـەو شـتانە بترسـێت، کـە خـوا ترسـاندووەیەتی لێ ی، ئاگـاداری کردونەتـەوە لـە ترسناکی یەکەی، لە ماڵی براوە دەگەڕێتەوە بـۆ مـاڵی هـەتایی مـردنیش هـات ئـەو کاتە دڵنیانی یە دوای بۆ دێت.

دنیا ئەی ئەمیری باوەڕداران ماڵی سزادانە، سامانی تێدا کۆدەکاتەوە کە سـانێك عەقڵیان نی یە، ئەوەی نە شارەزا بێـت پـێ ی دەخـەڵێت، کەسـی ژیروشـێلراو ئـەو کەسـەیە، کـە بـە پـێ ی پێویـست دەرمـانی برینـەکانی دەکـات، لەسـەر تـاڵی دەرمانەکان خۆی دەگرێت، چـونکە چاوەڕوانی چاکبوونەوەیە، لـە ئاکـامی خـراپ دەترسـێت، بـە خـوا ئـەی ئـەمیری بـاوەڕداران دنیـا خەوێکـە، قیامـەت بـە خەبـەر هاتنەوەیە، مردنیش لەو نێوانەدایە، بەندەکانیش لە خەوبینین دان من ئەو ووتەیەی شاعیرت بیر دەخەومەوە، کە دەڵێت:

فإن تنجو من ذی عظمة وإلا فإنی لا أخالك ناجیاً

کاتێ ئەم نامەیەی حەسەنی بەسری رحمه الله دەگاتـە دەسـتی ئـەمیری بـاوەڕداران و دەخوێنێتەوە دەست دەکات بە گریان و هاوار کردن بەجۆرێ کەسانی چوار دەوری دڵیان بۆی دەسووتا، بەدەم گریانەوە دەیووت: ڕەحمەتی خوا لە حەسەن بێت، کە بەردەوام لە خەو بە خەبـەرمان دێنێتـەوە، لـە بـێ ئاگـایی ڕزگارمـان دەکـات، خـوا بیپارێزی، چۆن دڵی بۆمان دەسووتێت و چۆن ئامۆژگاریمان دەکـات، ئامۆژگـارێکی ڕاستگۆو پاراوە.

بەو بۆنەیەوە نامەیەکی نووسی و پێ ی ووت: ئامۆژگاریە بەکەڵکەکانت گەیشتە دەستمان خۆمم پـێ تـەداوی کـرد، بەڕاسـتی دنیـات وەسـف کـرد وەك خـۆی، ژیـر ئەوکەسەیە بە ترسەوەی لێ ی تێدا بژی، وەك بڵـێ ی هەرکەسـێك تیایـدا بڕیاربێـت بمرن حساب بکە مردوون، والسلام علیك ورحمة الله وبركاته.

کاتێ ئـەم نامـەی عمـر دەگاتەدەسـتی حەسـەن دەڵێـت: دەك خـوا بیپارێزێـت، ئـەمیری بـاوەڕداران چ ڕاسـتگۆیەکە، چ ئامۆژگـاری وەرگرێکـە، خـوای گـەورەو

بالادەست بە دانانی عمر بە ئەمیری باوەڕداران منەتی گەورەی بەخشیوە بە ئوممەت و کردوویەتی بە فەڕو بەرەکەت و ڕەحمەت.[١]

پێنجەم: هێرشەڕزگاری خوازیی یەکان و هەڵگرتنی گەمارۆی سەر قسطیطنة:

کاتێ عمری کوڕی عبدالعزیز ﷺ بوو بە ئەمیری باوەڕداران، یەکێ لەو کارانەی کردی ئەوە بوو فەرمانی دەرکرد بە وەستاندنی فراوان کردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی ئیسلامی و نەڕۆیشتن بەرەو جێگا دوورە دەستەکان.

هەوڵی دا سوپای ئیسلام لە ناوچەکانی جەنگ پاشەکشە پێ بکاتەوە، یەکەمین کاری لەم بوارەدا ئەوەبوو، ئەو سوپایە گەورەیەی (سولەیمان) گرنگی پێ دابوو بۆ ڕزگارکردنی شاری(قسطیطنة) لە ڕۆم و (مسلمە)ی برایی کردبووە فەرماندەی و بۆ ماوەی دوو ساڵ گەمارۆیەکی تەواوی ئەو شارەی دابووە بەجورێ دانیشتوانی ئەو شارەی بەتاوەتی هەراسان کردبوو، بەبێ ئەوەی ئامانجی خۆیشی بپێکێت.

عمرﷺ فەرمانی دەرکرد بۆ (مسلمە)ی کوڕی (عبدالملك) کەواز لە (قسطیطنة) بێنێت و ئەو سوپایەی کە(سلیمان) خستوویە ڕێ و لە دەریا و وشکانی نی یەوە قورگی ئەو شارەیان پێ گرتبوو، تەنانەت پیاو لە بازاردا بەسەر ولاغەکەیەوە دادەبەزاند و بەبەرچاوی یەوە ولاخەکەیان سەریان دەبڕی و دەیان خوارد، عمریشﷺ زۆر بەوە دلگران بوون و غەباردەبوو، کاتێ بو بە خەلیفە بەینی خۆی خوا هەرچی شتێ کاتی خۆی بە باشی نەزانیبێ بۆ موسڵمانان، زۆر بەخێرایی چارەسەری کردەوە.[٢]

بۆ ئەو مەبەستە نامەیەکی نووسی بۆ (مسلمە) لە ولاتی ڕۆم و داوای لێ کرد دەست لە شاری(قسطیطنة) هەڵبگرێت، لەگەڵ ئەو نامەیەشدا بڕێکی زۆر خواردن و پێداویستی نارد بۆ ئەوەی هانی موسڵمانانیشی دا، تا کۆمەکیان بکەن و دەڵێن:

١ـ الزهد للحسن البصري لا ١٦٩.

٢ـ سيرة عمر، لابن عبدالحكم لا ٣٢.

ژمارەی ئەو کۆمەکیانەی بۆی ناردن خۆی دەدا لە(٥٠٠) ولآخ بەبارەوە.[١]

خەلیفە خیاط دەگێڕێتەوە، کە ساڵی (٩٩)ی کۆچیدا عمری کوڕی عبدالعزیز خواردن و ولآغێکی زۆری ناردبوو مسلمەی کوڕی سولەیمان لە ئەرزی ڕۆم و فەرمانیشی دەدا هەرکەسێك لە سوپایی ئیسلام دۆست و ناسیاوێکی هەیە لە ڕۆمەکان، با لەو کۆمەکیانەیان بۆ بنێرێت، فریای خەڵکەکە کەوت، فەرمانی پێدان کە دەست لەگەمارۆ دان و هەوڵی ڕزگاربوو کردنی ئەو شارە هەڵگرن.[٢]

ئەوکاتەی عمررحمه الله چووە سەر حوکم (سمع)ی کوڕی (مالك)ی (الخولانی) کرد بە والی وڵاتی ئەندەلوس و فەرمانیشی پێدا، کە زەویەکان جیا بکاتەوە، ئەوەی، کە بەزۆر داگیرکراون(١/٥) یان لە سەدا بنێن و بە جێ ی بهێڵێن بۆ خاوەنەکانیان، ڕایشی وابوو ئیتر زەوی فراوان مەکەن، لە بەر ئەوەی ئەو زەیانە دورەدەستن لە موسڵمانان واز لە(فتوحات) بهێنن.[٣]

بەڵام (سمع) نەی ویست بە تەواوی دەست لە ئەندەلوس هەڵگرێت بۆ یە نامەی نووسی بۆ عمر و پێ ی ووت: موسڵمانان بڵاو بوونەتەوە، هەموو کون و قوژبنێکی وڵاتی ئەندەلوسیان گرتۆتەوە، بۆیە ئەوکارەی نەکرد و ئەندەلوسی لەسەر ئیدارەی ئەفریقیا لابرد.[٤]

لەناوچەی ڕۆژهەڵاتیش عمررحمه الله نامەی ناردبۆ(عبدالرحمن)،کەوالی خوراسان و فەرمانی پێ کرد، سوپایی موسڵمانان لەو سنووره بوەستێت و هەوڵی فراوان کردنی خاك نەدات، بەڵام ئەوان ئەوەیان پێ قبوڵ نەکرا، ووتیان: (مەروە) کە پایتەختی خوراسان بوو بەشمان ناکات، بەو بۆنەوەیەوە نامەیان نووسی بۆ عمری کوڕی عبدالعزیز و ئەویش لە وەڵامیاندا ووتی: خوایە ئەوەی لە سەرم بوو کردم و

١ـ تأريخ الطبری له (عمر بن عبدالعزيز)ی علی لا ١٤٠ وەرگیراوە.
٢ـ تأريخ خليفة لا ٣٢٦.
٣ـ الكامل في التأريخ (١٤/٣)
٤ـ فجر الأندلس حسين مؤنس لا ١٢٦، ١٢٧.

دەی تۆش یارمەتیان مەدە لە غەزادا، ئەو ناوچە فراوانەی ڕزگارت کردوە بۆیان بەسیانە.[١]

وولاتی (السند)یش لە ڕێگەی نامەی عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله موسڵمانان بوون، کە لە نامەکەیدا بانگی کردبوون بۆ موسڵمان بوون و پێ ی ووتن: چی بۆ موسڵمان هەیە بۆ ئەوانیشەو چی لەسەر موسڵمانە لەسەر ئەوانیشە، ئەوانیش ژیان و بەرنامەی کاری پڕ لە دادپەروەریەکانی ئەویان بیستووە، بۆیە پاشاو سوپاکەیان موسڵمان بوون و ناوی خۆیان هەموو گۆڕی بۆ ناوە ئیسلامی یەکان، عمریش عەمری کوڕی موسلیمی باهیلی کرد بە ئەمیریان.[٢]

خەلیفەی کوڕی خەیاتیش دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی نارد بۆ (جراح)ی کوڕی (عبدالله)ی (الحكمی) وپێ ی ووت: ئیتر هێرش و پەلامار بووەستێنن، ئەوەی لە ژێر دەستاندایە بەستانە.[٣]

ئەم کارەی عمری کوڕی عبدالعزیز پێ ی هەستا، تایبەت بوو بە جەنگ و پەلاماردانی ئەو ناوچانەی کە زۆر دووەرە دەست بوون ولە پایتەختەوە زۆر دووربوون، بۆ خۆ یەکلایکردنەوە ئەم کارەی کرد تا بتوانێت نێو ماڵی ئیسلامی بخاتەوە یەك و ئاگری ئاژاوەو نەیاری یە ناخۆیەکان بکوژێنێتەوە، هەرگیز مەبەستی ئەوە نەبووە، کە ئەو دەزگا سەربازیە لە کار بخات، کە دامەزراندنەکەی دەگەڕایەوە بۆ سەردەمی پێغەمبەری خواﷺ، کە ڕۆڵێکی سەرەکی هەبوو لە پارێزگاری لە سەروەری دەوڵەتی ئیسلام فراون کردنی سنورە جوگرافیا یەکەی و پاراستنی ئەمن و ئاسایش و دامەزراوی وولات.

لە ڕاستی دا بوونی ڕێخراوەی جەنگی پەیوەستە بەناو کرۆکی ژیانی مەدەنی یەوە، هیچ دەوڵێك بەبێ بوونی ئەو دەزگایە ناکرێت، بۆ ئەو مەبەستە هەموو دەزگا

١ـ تأريخ الطبرى لە (عمر بن عبدالعزيز)وةی علی(١٤١) وەرگیراوە.
٢ـ فتوح البلدان لا ٤٢.
٣ـ تأريخ خليفة لا ٢٢٦.

سەربازی یەکانی هەرێمەکانی هێشتەوە، کە سەرچاوەی سوپا ڕزگاری خوازە گەورەکەی ئیسلام بوون، لای نەبردن و هەڵیشی نەوەشاندەوە، لەماوەی کورتی خیلافەتیدا بەردەوام لە زۆری لە بەرەکانەوە جەنگ و پێکدادان لەگەڵ ڕۆمەکان ڕوی داوە.

لەناوچەی (ئازربایجان) تورکەکان هێرشیان کردە سەر موسڵمانەکان، کۆمەڵێ لە موسڵمانیان شەهید کرد وسامانیشیان بە تالان بردن عمری کوڕی عبدالعزیزیش سوپایەکی بەسەرکردایەتی (حاتم)ی کوڕی (نعمان الباهلی) نارد بۆیان و ئەو تورکانە، یان هەمووکوشت، تەنها چەند کەسێکی کەم لە دەستیان دەرچوو، بە (٥٠) دیلەوە گەڕانەوە بۆ خەناسیرەو هاتنەوە خزمەت خەلیفە.[١]

لە ساڵی(١٠٠)ی کۆچیدا ڕۆمەکان لە کەناری دەریاوە هێرشیان کردە سەر موسڵمانەکان لە (لازقیە)و شارەکەیان خاپور کردو ژن و منداڵەکانیشیان هەموو کوشتن، عمر فەرمانی دەرکرد شارەکەیان دروست کردەوەو قەڵای بە هێزیشیان بە چوار دەوریدا دروست کرد.[٢]

لە ساڵی(١٠١)ی کۆچیدا غەزوی وەلیدی کوڕی هیشامی(المعیطی) و عەمری کوڕی قەیسی(الکندی) کرد لە شاری (حمص).[٣]

فەرمانیشی دەرکرد بە ڕاگوێزکردنی لادێ سەرسنورەکانی بەرامبەر ڕۆمەکاندا بوو، ئەمەش لەبەر خاتری ئەوەی توشی نارەحتی و تالان و بڕۆ نەبن بەدەستی ڕۆمەکان.[٤]

هەروەها نیازی کرد شاری(المصیصە) بڕوخێنێ، چونکە بەلەبەرپی ی هێرشی ڕۆمەکان، بەڵام پاشتر وازی لێ هێناو مزگەوتێکی گەورەی لە (کفریا) بۆ دروست

١ـ تأريخ خليفة لا٣٢٦

٢ـ فتوح البلدان لا٢٠٧.

٣ـ تأريخ الطبرى لة (عمر بن عبدالعزيز)وةى على(١٤٢) لا وەرگیراوە.

٤ـ فتوح البلدان لا٢٢٠.

کردن و حەوزێکی ئاوی گەورەی بۆ دروست کردن و ناوی خۆی لێ نووسیبوو[١]، کردی بە سەرچاوەیەکی گرنگ و مەڵبەندێکی جەنگی بۆ نەهێشتنی ترسی ڕۆمەکان لە ئەنتاکیە[٢].

عمر لەگەڵ ئەم کارە دڵسۆزانەیدا لەگەڵ شوێنە دوورە دەست و سنوری یەکان ئەم هەنگاوانەی نا، بەڵام خۆ لە لایەکی ترەوە بزاڤی هێرشە ڕزگاری خوازیەکانی نەوستان و دوای ئەویش هەر بەردەوام بوو، لە هەمان کاتیشدا خاوەنی سوپایەکی زۆر بەهێزبووەو خۆیشی زۆر توند بوو لەگەڵ دوژمناندا، کاتێ بینیبێتی ناڕەوای و ستەمێکیان لە موسڵمانێك کردبێت وەك پێشتر باسی ئەو دیلە موسڵمانەمان کرد، کە لە پێناوی ئاینەکەیدا چۆن قبوڵی کرد هەردوو چاوی هەڵبکۆڵن، بەڵام نەبێت بەگاور، کە چۆن عمرﷺ سوێندی خوار سوپایەکی وای بۆ دەربکات، کە سەرتاکەی لەڕۆم بێت کۆتایەکەی لەلای خۆی.[٣]

سیاسەتی عمرﷺ قۆناغ بەندی بوو، دەیویست سەرەتا سنورەکان تۆکمەو قایم بکات و لە هێرشی لاوەکی ڕۆمەکان بێ خەم بێت، گرنگی دەدا بە کردنەوەی عەقلەکان و دڵەکان، پاك کردنەوەی دەرونی ئەو گەلە تازانەی، کە هاتبوونە ناو ئیسلامەوە، بۆ ئەو مەبەستە دەستە دەستە زانایان و بانگ خوازانی بەرەوە دەشت و بیابانەکان دەخستە ڕێ وبۆ ڕۆشنبیرکردنی ئەو گەلانە بە بەرنامەی بێ گەردی ئیسلام، کە لەوکاتەدا زۆر پێویستیان بەوە بوو.

شەشەم: گرنگی دان بە بانگەوازی گشت گیری ئیسلام:

عمری کوڕی عبدالعزیزﷺ هەموو گرنگی یەکی بەوە دابوو، کە نێو ماڵی ناخۆی موسڵمانان تۆکمە بکاتەوەو یەکریزی و ئاسایشی بپارێزێت، زانست و زانیاری بگەینێتە تاکە تاکەی ئومەت بەپێ ی توانا.

١ـ هەمان سەرچاوە لا ١٦٣.
٢ـ العلاقات العربیة البیزنطة لا ١١٩.
٣ـ هەمان سەرچاوە لا ١٣١.

هەروەك دادپەروەری زیندوكردەوە لە ناو خەڵكدا هەموو ڕق و كینەو دوبەرەكی نێوان موسڵمانی نەهێشت،عمر لەم كارە مەزنەیدا مەبەستی ڕاكێشانی دڵ و عەقڵ و دەرونی خەڵكی بوو بۆلای بەرنامەی ئیسلام، بۆ ئەو مەبەستەش پرۆژەیەكی گەورەی گرت بەدەستەوە، بۆ ئەو مەستەش كۆمەڵێ هۆكاری گرنگی گرتە بەر لە پێناو سەركەوتنی ئەو پرۆژە بانگخوازی یەیدا لەوانە:

یاسای خۆیەكلایی كردنەوەی بانگخوازان(نظام التفرغ):

عمر رحمه الله كۆمەڵێ لەزانایان و بانگخوازانی یەك لاكردەوە بۆ ئەوەی هەستن بە تێگەیاندن و ڕۆشەنبیركردنی گەل و بۆ ئەو مەستە موچەی تایبەتەشی بۆ بڕینەوە، تا هیچ جۆرە كاسبیەكی تر نەكەن و هەموو هەوڵ و كۆشێشێكیان سەرخستنی ئەو پرۆژە مەزنەی عمر بێت و بەس.[١]

قورئان خوێنانی تەرخان كرد بۆ فێركردنی لە جوان خوێندنەوەو تێگەیشتنی تەجویدو ئەحكامە شەرعی یەكانی، هەرەوەها فەرمودەزانەكانی تایبەت كرد بۆ دانانی دەرس و هەڵقە زانستی یەكان لە مزگەوت و شوێنە گشتیەكانداو فەرموودەی پێغەمبەری خوا فێری خەڵكی بكەن.

هەروەك فوقەهاو شارەزایانی شەریعەتی ئیسلامی تەرخان كرد تا حوكمی نوێ لە قورئان و سوننەت دەربهێنن بۆ خەڵكی و فێریان بكەن لە حەڵاڵ و حەرام و شارەزایان بكەن لە ڕێنموونی یەكانی ئیسلام.

قوتابیانیشی یەكلای كردەوە بۆ فێربوون و وەرگرتنی زانست و زانیاری و مووچەی تایبەتی بۆ بڕینەوە تا خەمی ژیانی خۆیان و ماڵ و منداڵیان نەمێنێت، لە (بیت المال) مووچەیەكی ئەو تۆی بۆ بڕینەوە تا بەسەر بەرزان بژین و ئەمە كاری ئەو خەلیفە مەزنە بوو بە هۆی ئەوەی زۆرێك لە خەڵكی دەست بدەنە فێركردن و بڵاوكردنەوەی زانستەشەرعیەكان و گەنجانێكی زۆریش خۆیان بخەنە بەردەستیان و بەدونیای زانست و زانیاری بەهرەمەند ببن، لەپاشە ڕۆژیشدا ببنە خزمەتكارێكی

١ــ ملامح الإنقلاب الإسلامی لا ١٨٤.

گەورەی ئیسلام و ئەوانیش بیگەیەنن بەنەوەکانی دوای خۆیان.[١]

لە (بیت المال) بڕی (١٠٠) دیناری بۆ بڕیەوە، بۆ هەرزانایەك لە مزگەوتێکی وڵاتانی ئیسلامدا هەڵقەیەکی زانستی دابنێت بۆ بڵاکردنەوەی زانیاری و فقهی ئیسلامی و تنەوەی قورئان خوێندن و لە بەرکردنی.[٢]

لە (أبی بكر)ی کوڕی (أبی مریم)ەوە دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز نامەیەکی نووسی بۆ والی حمص و پێ ی ووت: فەرمان بدە بە پیاوچاك و شارەزایان، کە لە (بیت المال) موچەیەکی وایان بۆ بڕێتەوە، کە پێویستیان بە کاسبی نەبێت، هەموو کاتیان خەریکی ووتنەوەی وانە بن و فەرمودە بگەیەنن.[٣]

لە(أبی مریم)ەوە دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز نامەیەکی نووسی بۆ والی حمص و پێ ی ووت: بڕوانن بۆ ئەو کەسانەی خۆیان تەرخان کردوە بۆ وتنەوەی وانەی (فقە) دەستیان بڕاوە لە کارو کاسبی دەرەوە، دەی هەر یەکە لەو کەسانە(١٠٠) دیناری بۆ ببڕێتەوە لەگەڵ گەیشتنی ئەم نامەیەدا تا ژیانی خۆیانی پێ مسۆگەر بکەن باشترین کاری چاکەش ئەو کارەیە بە پەلە بکرێت، (والسلام علیك).[٤]

موچەی تایبەتیشی بڕیەوە بۆ ئەو کەسانەی هەڵقەیان لە مزگەوتەکاندا هەبوو بۆ باسکردنی جەنگ و غەزاکانی پێغەمبەری خواﷺ و ژیانی هاوەڵە بەرێزەکانی، کە ئەو کەسانە بە چیرۆك و خوان موچیاران ناسرابوون.

(إبن شیبە) دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله کاتێ والی مەدینە بوو فەرمانیدا بە پیاوێك، کە چیرۆك بۆ خەڵکی بگێڕێتەوە، بۆ ئەو مەبەستە مانگی(٢) دیناری بۆ

١ـ عمر بن عبدالعزیز، عبدالستار الشیخ. ل ٧٢

٢ـ ملامح الإنقلاب الإسلامی ل ١٨٤

٣ـ أصول الحدیث ل ١٧٨.

٤ـ البدایة والنهایة لة عمر بن عبدالعزیز، عبدالستار الشیخ. ل ٧٢ وەرگیراوە.

بڕیەوە، کاتێ (هیشام)ی کوڕی (عبدالملك) سەردانی شاری مەدینەی کرد ساڵی (٦) دیناری لە لایەن خۆیەوە بۆ بڕیەوە.[١]

لە نامەکانیدا هاتووە دەربارەی بڕینەوەی مووچە بۆ قوتابی و خوێندکاران تا یەکلا ببنەوە بۆ زانست و زانیاری، (إبن عبدالبر) لە (یحیی)ی کوڕی (إبن کثیر)ەوە دەگێڕێتەوە، کە عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی نووسی بۆ کاربەدەستێکی و پێ ی ووت: بۆ قوتابی و وەرگرانی زانست ڕۆژی تایبەتیان بۆ دیاری بکە، یەکلاییان بکەنەوە بۆ زانست و زانیاری.[٢]

٢ـ هانی زانایانی دەدا، تا زانست بڵاو بکەنەوەو ڕایبگەیەنن:

فەرمانی دەرکرد، کە مزگەوت بکەن بە مەڵبەندی پەروەردە کردن و فێرکردنی خەڵکی دەربارەی ئاینەکەیان، قورئان خوێندن پێیان و گوێ لێ گرتنیان، گەیاندنی فەرموودەکانی پێغەمبەرﷺ و زیندو کردنەوەی سوننەت.[٣]

(عکرمە)ی کوڕی (عمار) کە پیاوێکی خەڵکی یەمەنە دەڵێت: گوێم لێ بوو نامەی عمری کوڕی عبدالعزیزیان دەخوێندەوەو دەیووت: فەرمان بدە بە زانایان با لە مزگەوتەکاندا زانستەکەیان بەگەیەنن، چونکە وادیارە سوننەت مرێنراوە.[٤]

(إبن عبدالبر) سەنەدی بۆ داناوە لە (جعفر)ی کوڕی(قان الرقی)وە دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی نوسی بۆمان و پێ ی وتین: فەرمان بەئەهلی فقە و خاوەن زانستەکان بکەن تا لە کۆڕو دانشتنی مزگەوتەکاندا ئەو زانستەیان بگەینن بگەینن بە خەڵکی، کە خوای گەورە پێ ی بەخشیوون.[٥]

٣ـ ڕێنونی گەلی موسڵمان دەربارەی گرنگی زانست و زانیاری:

لەو بارەیەوە دەڵێت: ئەگەر توانیت هەوڵ بدە زانا بیت، ئەگەر نەتتوانی

١ـ أخبار المدینة لة عمر بن عبدالعزیز، عبدالستار الشیخ. لا ٧٢ وەرگیراوە.
٢ـ جامع بیان العلم(١/ ٢٢٨) .
٣ـ أصول الحدیث لا ١٧٨ .
٤ـ أصول الحدیث لا ١٧٨.
٥ـ جامع العلم(١/ ١٤٩).

فێرخواز بە، ئەگەر ئەوەشت نەتوانی خۆشت بوێن، ئەگەر ئەوەشت بۆ نەکرا، هەوڵبدە ڕقت نەبێت لێیان، پاشان ووتی: خوای گەورە بوارەکەی بۆ فراوان کردوە، ئەگەر وەری بگرێت.[١]

٤ـ ناردنی زانایانی خواناس بۆ سەرووی ئەفریقیا:

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله زانایانی دەنارد بەناو هەرێمەکاندا، بەڵکو بۆ ناو بیابان و دەوار نشینەکانیش، تاشەرعی خوا بگەیەنن بەوناوچانە،تێیان بگەیەنن لێی، بۆ ئەو مەستە(یزید)ی کوڕی (أبی مالك)ی نارد بۆ لای بیابان نشینەکان تا لە ئیسلام و ئەحکامی شەرع ئاشنایان بکەن و موچەیشی بۆ بڕیەوە لەگەڵ گەسێکی تردا، کەناوی(حارث)ی کوڕی (محمد)بوو، بەڵام (یزید) قبوڵی موچەی کرد، بەڵام (حارث) قبوڵی موچەی نەکرد، ووتی: من لە سەر گەیاندنی ئەو زانستەی خوا فێری کردوم پاداشت و پارەم ناوێت.

کاتێ ئەو هەواڵە گەیشتە عمررحمه الله فەرمووی: ئەوەی (یزید) دروستەو هیچی تێدا نی یە، داوا کاریشم لە خوا وێنەی (حارث)مان تێدا زۆر بکات.[٢]

ئەم وەڵامەی عمررحمه الله ئەوە فێری حوکمڕانان دەکات، کە چۆن دەبێت نەرم بن بەرامبەر بۆ چوونە جیاجیاکان، نەنواندنی ووشکی فکری و یەك شێوەیی، ئەوەی ڕون کردەوە، کە وەرگرتنی مووچە لە بەرامبەر خزمەت گوزاری زانستیدا هیچی لە سەر نی یەو دروستە، لە بەرامبەر ئەم فەتوایەشدا، ڕووی کردە خوای گەورەو دوعای خێری بۆ دوەم کرد و داوای زیاد بوونی نموونەی لەو جۆرە کەسانەی لێ دەکرد، کە لە پێناوی گەیاندنی ئاینی پاکی خوادا هیچ پارەوپولێکیان ناوێت و بە تەمای پاداشتن لە خوای باڵادەست.[٣]

ئەمیری باوەڕداران‌رحمه الله زانای خاوەن متمانەو پایە بەرزی شاری مەدینە(نافع) مەولای (إبن عمر)ی نارد بۆ ناو میسریەکان، عبداللەی کوڕ عمر دەڵێت: عمری کوڕی

١ـ سيرة عمر لابن عبدالحكم لة (عمر)ی زحیلی وەرگیراوە لا ٧٤.
٢ـ سيرة عمر لابن عبدالحكم لا ١٦٠.
٣ـ ملامح الإنقلاب الإسلامی لا ١٨٤.

عبدالعزیز رحمه الله (نافع)ی نارد بۆ ناو خەڵکی میسر تا هەموو سوننەتەکانی پێغەمبەری خوایان ﷺ فێر بکات.[١]

لە میسریشەوە (١٠) کەس لەگەورە زانایی تابیعینی نارد بۆ وڵاتی ئەفریقیا، تا خەڵکەکەی لە ئیسلام شارەزا بکەن و فێریان بکەن، فەرموودەی پێغەمبەری خوایان ﷺ لە ناودا بڵاو بکەنەوە، تا لەو خێرو بێرە بەهرەمەند بن، کە براکانیان لە شام و حیجاز و عیراق پێ ی بەهرەمەند بوون، کە سەرچاوەی زانست بوون.[٢]

باکوری ئەفریقیا زۆر گرنگ بوو لە لای عمر و هەوڵی دەدا دڵیان ڕابکێشێت و عەقڵ و دەرونیان داگیر بکات و بەنوری بەرنامەی خوا ڕووناکی بکاتەوە، بۆ ئەو مەبەستە ئەو (١٠) زانا مەزنەی نارد و لەو بارەیەوە مەبەستەکانی خۆی بەو هەرێمە گەورەیە ڕون کردەوە لەم خاڵانەدا:

١ـ هەڵبژاردنی زانایانی خواناس و ناسراو بە زانایی و فقە و بانگەواز و خۆ یەکلاکەرەوە بۆ پەروەردەو فێرکردن تێگەیاندن.

٢ـ دانانی نەخشیەکی داڕژاو بۆ یەکلاکردنەوەی زمانی عەرەبی، نەهێشتنی نەخوێندەواری ناو هۆزە بەربەریەکاندا، تا پاشتر بتوانێت بە جوانی لە قورئان و سوننەت تێ بگات و کاریان پێ بکات.

٣ـ گەیاندنی بیروباوەڕی ڕاست و دروستی ئەهلی سوننە لەو ناوچانە.

٤ـ فێرکردنی خەڵکی لە مەسەلەی حەڵاڵ و حەرام.[٣]

فەڕو بەرەکەتی سەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیز لە وێدا ڕژا یەسەر ئەفریقیادا، کە ئەمرێکی صالح و باشی بۆ دیاری کردن و کۆمەڵێك لە زانایان و فەقەهایانی خواناسی ناردە ناویان، کە ئەمە ناوەکانیانە بە کورتی:

١ـ (إسماعیل)ی کوڕی (عبیدالله)ی (أبی مهاجر):

١ـ سیر أعلام النبلاء(٩٧٩).

٢ـ عمر بن عبدالعزیز لعبدالستار الشیخ لا ٦٩.

٣ـ الشرق والتسامی بحرکة الفتح الإسلامی للصلابی لا ٢٠٦، ٢٠٧.

لە ساڵی ٩٩ـ ١٠٠ی کۆچیدا ئەمیری باوەڕداران ناردی بۆ ئەفریقا بە ناونیشانی ئەمیر، بەڕاستی بوو بە باشترین ئەمیر، لەگەڵ ئەو ئەمیرەدا (١٠) زاناو شارەزای خواناسی نارده ناویان بۆ ئەوەی لە ئاینی پاکی خودا تێیان بگەیەنێت و حەڵاڵ و حەرامیان بۆ ڕۆشن بکاتەوە[١]، ئەم ئەمیره تابلۆ ی دنیا نەویست و بێ فیزبووه، لە ناو وڵاتدا بە دادپەروەری ناوی دەرکردبوو، فەرمودەکانی پێغەمبەری خوای زۆر چاك لە بەردەکرد(إبن عساکر) دەڵێت: (إسماعیلی کوڕی عبیدالله) دەڵێت: دەبێت فەرمودەکانی پێغەمبەری خوایﷺ لە بەر بکەن هەروەك چۆن قورئان لەبەردەکەن، بۆ ماوەی (٢١) ساڵ لە قەیرەوان بەردەوام بوو لە سەر هیدایەتدان و ڕێ نموونی خەڵکی تا ساڵی (١٣١) گیانی پاکی بە خوای خۆی سپارد.[٢]

ناوی ئەو زانایانەی، کە ناردی بۆ ئەفریقیا بەم جۆره بوون:

١ــ (بکر)ی کوڕی (سوادە الجذامی) ئەم زانا بێ وێنەیە زیاتر (٣٠) ساڵ پێشەوایەتی فقه و فەرمودەو فەتوا بووە لە قەیرەوان، توانی فەرموودەی پێغەمبەری خوایﷺ بگەینێتە ئەو کیشوەرە ڕەشە هەر لە ساڵی (١٢٨) گیانی پاکی بە خوای خۆی سپارد.[٣]

٢ــ (أبو سعید) (جعثل)ی کوڕی هاعان الرعینی:

(إبن حجر)ی کوڕی (إبن عرب) بە یەکێ لە زانایانی تابیعینی دادەنێن، فەرموودەزانێکی فەقیە بووە، بۆتە دادگای سەربازگە لە شاری قەیرەوان، بۆ ماوەی (١٥) ساڵ زانستی لەو ناوچەیە بڵاوکردەوە، زۆربەی زانا هەڵسەنگێنەرەکان ـ نقاد ـ بە پیاوێکی خاوەن متمانە ــ ثقة ــ لە قەڵەمیان داوە و أحمدی کوڕی

١ــ تأريخ الفتح العربی فی لیبیا لا ١٤٨.
٢ــ مدرسة الحدیث بالقیروان(٢/ ١٤ــ ٢٢).
٣ــ مدرسة الحدیث بالقیروان(٢/ ١٤ــ ٢٢).

حنبل ڕیوایەتی لێوە کردووە لە سەردەمی هیشامی کوڕی عبدالملك داو لە ساڵی ١١٥ای کۆچیدا دوای کردووە.[١]

٣ـ (حبان)ی کوڕی (جبله القرشی):

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه‌الله ناردی بۆ ناو خەڵکی میسر تا لە ئیسلام شارەزایان بکات، فەرموودەکانی لای: (إبن عباس) و(إبن عمر) و (عبداللەی کوڕی عەمر) بۆ ماوەی (٢٥) ساڵ زانستی لە شاری قەیرەوانی پایتەختی ئەفریقیادا بڵاوکردەوتەوە، بخاری لە (أدب المفرد)دا و (حاکم) لە (المستدرك)را فەرموودەیان لێوە ڕیوایەت کردووە، لە ساڵی (١٢٥) کۆچیدا گیانی پاکی بە خوای خۆی سپارد.[٢]

٤ـ (أبو مسعود) (سعید بن مسعود التجیبی):

فەرموودەی لە هاوەڵانی وەك(أبو درداء)وە ڕیوایەت کردوە، تەنانەت لە پێغەمبەری خواوﷺ فەرموودەی بە (مرسل) گێڕاوەتەوە تاوای لە هەندێ کردەوە، کە لێ ی تێك بچێك و بە هاوەڵانی بزانن، بەڵام هاوەڵی پێغەمبەریﷺ نەبووە، کۆڕو هەڵقەکانیانی پڕبووە لە دەرس و پەندو ئامۆژگاری، بەرامبەر کاربەدەستان زۆر توند بووە، کۆمەڵێك لە خوێندکارانی قورئان لە قیرەوان لە بەردەستی ئەو بەرێزە بوون بە گەورە زانایانی ئەفریقیا.[٣]

٥ـ (طلیق)ی کوڕی (جعبان الفارسی):

ئەم پیاوە یەکێکە لە زانایانی تابعین و عمری کوڕی خطابی بینیوەو پرسیاری لێ کردەوە، لە (موسی)ی کوڕی (علی) و(إبن أنعم) لە سەر دەستی ئەو گەیشتنە پلەی زانایانی و زانستێکی زۆری لە ناو قەیرەواندا بڵاو کردەوە، بەڵام زانایان باسی کاتی مانەوەی لە قەیرەوان و ساڵی کۆچی دوایی یەکەی ناکەن.[٤]

١ـ مدرسة الحدیث بالقیروان(٢/ ١٤ـ ٢٢).

٢ـ هەمان سەرچاوە (٢/ ١٤/ ٢٢)

٣ـ مدرسة الحدیث بالقیروان(٢/ ١٤ـ ٢٢)

٤ـ عصر الدولتین الأمویة والعباسیة لا ٤٥.

٦ـ (عبدالرحمن)ی کوڕی (راضح التنوخی) (أبو جهم):

لە زۆر زووە ڕۆیشتۆتە ناو قەیرەوان، کە مێژوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی(٨٠)ی کۆچی، بەڕێزترین دادوەرەکانی ئەو ناوچەیە بوو، بەردەوام بۆ ماوەی (٣٠) ساڵ زانست و زانیاری بەو ناوچەیە بە خشیوە، یەکەمین کەس بوو بە دادوەری ـ قاضی ـ شاری قەیرەوان لە ساڵی (١١٢) کۆچیدا گیانی پاکی سپاردوە.[١]

٧ـ (عبدالله)ی کوڕی (المغیرة) الکنانی:

پێش ئەوەی عمری کوڕی عبدالعزیز بە (فەرمی) بینێرێت بۆ قەیرەوان، پێشتر ماوەیەکی زۆر لە ناو خەڵکی ئەو ناوچەیەدا مابوویەوە، لەو ناوەدا زۆر ناسرابوون بە موسڵمانی یەتی و دادپەروەری، لە ساڵی(٩٩) کۆچیدا(عمر) وەك قازی قەیرەوان ناردی بۆ ئەوەێ و لەسەر ئەو کارەی بەردەوام بوو، تا ساڵی (١٢٣)ی کۆچی، کە خۆی دەستی لە کار کێشایەوە، پیاوێکی باوەڕدارو دونیا نەویست بووە، بۆ ماوەی (٢٥) ساڵی زانستی قورئان و سوننەتی گەیاندە ئەو ناوچەیە، (إبن حبان) بە یەکێ لە (الثقات)ناوی دەبات.[٢]

٨ـ (عبدالله)ی کوڕی (یزید)ی المعافری:

هەر لە سەرەتاوە ڕۆیشتە ناو شاری قەیرەوانەوە، کاتێ لە گەڵ (موسی)ی کوڕی (نضیر) دابوو، لە ساڵی (٨٦)ی کۆچیدا، لە ڕزگارکردنی ئەندەلوس[٣]دا بەژداری کردوە، پاشان گەڕایەوە بۆقەیرەوان و لەوێ مزگەوتێکی دروست کرد و لە تەنیشتیدا خانوویەکی بۆ خۆی دروست کردو کردی بە مەڵبەندێکی بڵاوکردنەوەی زانست و فەرمودەکانی پێغەمبەری خواﷺ، لە ساڵی (١٠٠) کۆچیدا عمری کوڕی عبدالعزیز دووبارە لەگەڵ(١٠) زنادا، کە ناردیەوە بۆ ئەوێ و هەر لە کۆتایی ئەو ساڵەدا کۆچی دوای کرد، پاش ئەوەی سودێکی گەورەی گەیاند بەوناوچەیە،مسلم و أحمد فەرمودەیان گێڕاوەتەوە.[٤]

١ـ عصر الدولتين الأموية والعباسية لا ٤٥.

٢ـ هەمان سەرچاوەلا ٤٦.

٣ـ أندلس: ئەسپانیای ئێستا.

٤ـ هەمان سەرچاوە.

٩ـ (وهب)ى كورِى (حى) المعافرى:

له ڕزگاركردنى ئەفريقيەدا بەژدارى كردوه، يەكێك بوو لەو نۆ زانايانەى، كە عمرى كورِى عبدالعزيز ناردى بۆ ڕوناكبيركردنى كيشوەرى ئەفريقيا، لە قەيرەوان نيشتەجێ بوو، تيا ژيا تا كۆتاى ژيانى و هەموو فەرمودەكانى (إبن)ى گەياندە ئەو ناوچەيە، لە هيچ سەرچاوەيەكدا نە هاتووە، كە لە كەدار كرابێت لە بوارى (الجرح والتعديل) دا.

ئابەو جۆرە عمرى كورِى عبدالعزيز رحمه الله چاكترين و باشترين زانايانى تابيعينى سەردەمى خۆى نارد بۆ باكورى ئەفريقيا، تا هەوڵ بدەن دانيشتوانى ئەو دەڤەرە لە ئيسلام و ئەحكامى شەريعەت شارەزا بكەن، بەڕاستى بەو شێوەيە دەرچوون، كە عمر گومانى پێ بردن و لەو لاتەدا بوونە سەر مەشقى چاكەو خواناسى و پێش ئەوانيش زانايانێكى زۆرى تابيعين لەو ناوچەيە ڕۆڵيان هەبووەو بەرنامەى ئيسلاميان بۆ خەڵكى ڕۆشن كردۆتەوە.[1]

ئەو دە كەسە پاش خۆيان شوێنەوارێكى گرنگيان بەجێ هێشت لە قورئان و تەفسيرو فەرموودە، بڵاوكەرەوەى سوننەتەكانى پێغەمبەرى خواﷺ بەكردەوەكانيان و بەبيروباوەڕى ڕاست دروستەكەيانەوە، هاوكارى دەوڵەتى ئيسلامى بوون لە بەگژداچونەوەى بيرۆكە لادەرەكانى ناوەوە، جيگيركردنى حوكمى ئيسلامى لە ناو بەربەرەيەكاندا، (مالكى) دەگێڕێتەوە: كاتێ خەواريجەكانى هەستان دژى(حنظلة)ى كورِى(صفوان) لە(طنجة) ساڵى (١٢٢) كۆچى و(حنظلة)يش هەموو زانايانى ئەفريقياى كۆكردەوە، كە كاتى خۆى عمرى كورِى عبدالعزيز ناردبوونى بۆ ئەوێ تا هەوڵ بدەن خەڵكەكە لە ترسناكى بۆچونى خەواريجەكان ئاگادار بكەنەوەو لە ئاينى ڕاستە قينە تێيان بگەينن و ئەوانيش پێكەوە ئەم نامەيان نوسى، تاموسڵمانان بەگشتى كارى لەسەر بكەن و باوەڕيان بەناو كرۆكەكەى هەبێت.

هەموو زانايان و زانست داران بە خواو قورئان و سونەتى پێغەمبەرەكەى ئەو دەزانن، كە هەموو ئايەتەكانى قورئانى پيرۆز دەگەرێتەوەبۆ(١٠) ڕەوشت.

١ـ عصر الدولتين لا ٤٧.

(فەرمان، بەرگری، مژدەدان، ترساندن، هەواڵدەر، ئایەتی مانا دیار، ئایەتی مانا نادیار ــ متشابە ــ، حەلاڵ، حەرام، نموونە)

(فەرمانبەچاكە، بەگری كردن لە خراپە، مژدەی بەهەشت، ترساندن لە ئاگری دۆزەخ، هەواڵی خەڵكانی پێشوو و داهاتوو، مانا دیار بۆ كارپێكردن، مانا نادیار بۆ باوەڕ پێكردن، حەلاڵ دەبێت بكرێت، حەرام دەبێت نەكرێت، نمونە بۆ پەندو ئامۆژگاری.

ئەوەی بە گوێ ی فەرمان بكات، دور بكەوێتەوە لە قەدەغەكراوەن، دڵخۆش بكات بە مژدەكان، بترسێت لە هەڕەشەكان، حەلاڵ بە حەلاڵ بزانێت، حەرام دابنێت، ئەوەی ماناكای نادیار بیگەڕێنێتەوە بۆ لای خوا، لەگەڵ گوێ ڕایەڵی چاك و نیەتی پاكدا، ئەوە براوەیە سەركەوتووە، لە دنیاو ئاخیرەتدا ژیان بۆ ئەوە.[١]

ئەم نامەیە وەك بەڵگە نامەیەكی زۆر گەورەو گرنگە، چونكە مانای ئەوە دەگەیەنێت، كە تا چ ئەندازەیەكی بێ سنور ئەو زانایانەی عمر ناردنی بۆ باكوری ئەفریقا چەند زیرەك بوون، ئامانجیان ڕوون و شەرعی بووە، چۆن توانیان لە نامەیەكی كورتدا هەموو بیروباوەڕی ڕاست و دروستی ئەهلی سوننەو جماعە كۆبكەنەوە، لە بەر گەورەیی و گرنگی نامەكە بڕیاردرا لە هەموو مزگەوتەكانی ئەفریقیا بخوێنرێتەوە بەسەر موسڵماندا.[٢]

٥ــ بە نامە بانگی پاشاكانی هیندستان دەكات بۆ لای ئیسلام:

عمری كوڕی عبدالعزیزرحمه الله نامەی نارد بۆ پاشاكانی وڵاتی (السند) و تیاندا بانگی دەكردن بۆ لای ئیسلام و دڵی خۆش دەكردن و دەیووت: هەر خۆتان ببنە گەو رە پادشا وڵاتەكەتان و چی بۆ موسڵمان هەیە بۆ ئێوەش هەیە و چی لەسەر بۆ موسڵمانان دەبێت لەسەر ئێوەش دەبێت.

١ــ ریاض النفوس للمالكی(١/ ١٠٢، ١٠٣)

٢ــ عصر الدولتین الأمویة و العباسیة لا ٤٨.

لەگەڵ نامەکاندا هەواڵی دادپەروەری و خواناسی یەکەی گەیشتبووە لایان بۆیە (جیشبە)ی کوڕی (داهر) موسڵمان بوو.[١]

پاشاکان پاش موسڵمان بوون ناوەکانی خۆیان گۆڕی بۆ ناوی ئیسلامی و لەسەردەمی عمر و یەزیدی کوڕی عبدالملك دا بەو شێوەیە مانەوە، عمر زاناوشارەزایانی دەناردە ناویان تا لە ئیسلام حاڵیان بکات.[٢]

هەروەها نامەی بۆ پادشاکانی پشتی دەریای ڕەش ـ ما وراء النهر ــ و بانگی دەکردن بۆ لای ئسلام و موسڵمان بوون و هەندێکیان هاتن بەدەم داواکاری یەکەوەو موسڵمان بوون.[٣]

هەروەك وەفدێکی باڵای بە سەرۆکایەتی(أبو الأعلی)ی کوڕی(أبی عمرە)ی نارد بۆ لای (ئالیون) قەیسەری ڕۆم بەمەبەستی بانگ کردنیان بۆ لای ئیسلام.[٤]

٦ـ هاندانی خەڵکی بێ باوەڕ بۆ هاتنە ناو ئیسلام:

عمری کوڕی عبدالعزیز هەر بەوەوە نەوەستا، کە خەڵکی بانگ بکات بۆ لای ئیسلام و بەرنامەکەی خوا، بەڵکو لە ڕێگەی ماڵ و سامان بەخشینەوە بەوانەی دەهاتنە ناو ئیسلام هەوڵی دەدا دڵیان کەمەند کێش بکات و ئەم کارەشی چاوکردنی بوو پێغەمبەری خوا ﷺ و قورئانی پیرۆزن کە هانی موسڵمانی دەدات لە زەکات و ماڵی موسڵمانان بدرێت بەو کەسانەی دێنە ناو ئیسلام بۆ ئەوەی دڵیان بە ئیسلامەوە بنوسێت پێیان دەوترێت: ﴿مؤلفة قلوبهم﴾.

دەگێڕنەوە (١٠٠٠) دیناری دا بە گەورە زانایەکی جولەکە لە بەر ئەوەی موسڵمان بووبوو تا لە ئیسلام ڕاوەستاو بێت.

(إبن سعد) لە (عیسی)ی کوڕی (أبی العطاء)وە دەگێڕنەوەو دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله هەندێ کات پارەوە سامانی بەو کەسانە دەدا، کە تازە هاتبوونە ناو

١ـ فتوح البلدان لا ٤٢٨.

٢ـ عمر بن عبدالعزیز وسیاسته في ردالمظالم لا ١٧٣.

٣ـ فتوح البلدان لا ٤١٥.

٤ـ عمر بن عبدالعزیز وسیاسته في ردالمظالم لا ١٧٣.

ئیسلامەوە بۆ دڵ ڕاگرتنیان.[١]

٧ـ هانی ئەهلی(االذمة)ی دەدا لە سەر موسڵمان بوون:

زۆرچاك و بەویژدان بوو لەگەڵ ئەهلی(ذمة)دا و بە هەموو شێوەیەك هەوڵی دەدا ئیسلام خۆشەویست بكات لە لاییان، بڕیاری وابوو هەریەكەیان موسڵمان ببێت، سەرانەی لە سەر لاببات، ئیتر با خەزێنەی موسڵمانانیش ـ بەرەو كزی بڕۆیشتایە.

بۆ ئەو مەبەستە نامەی نارد بۆ والی خوڕاسان (جراح)ی كوڕی (عبدالحكمی) و پێ ی ووت: بڕوانە كێ ڕوی كردە قیبلەكەت و نوێژی كرد، سەرانەی لە سەر لاببە.[٢]

هەروەها بۆ ئەو مەبەستەش نامەی نووسی بۆ(أهل الذمة) و هانی دەدات، كە بێتە ناو ئیسلامەوەو موسڵمان ببن، نامەی دەنوسی بۆ (جراح) لە خوراسان و پێ ی ووت: بانگەوازی (أهل الذمة) بكە بابێتە ناو ئیسلامەوەو هەر یەكەیان هات بەدەستەوە خێرا سەرانەی لە سەر هەڵبگرە وچی بۆ موسڵمانان هەیە بیدەبە ئەویش و چی لە سەر موسڵمانانیشە بیدە بەسەر ئەویشدا.[٣]

ئەم كارە بوو بە هۆی ئەوەی بە لێشاو هەزاران كەس ببن بە موسڵمان، هەر لە خوراسان(٤) هەزار كەس لە سەر دەستی(جراح)ی كوڕی (عبدالله) موسڵمان بوون.[٤]

لە ڕۆژئاوای وڵاتانی ئیسلام هەموو بەربەركان موسڵمان بوون لەسەر دەستی والی عمر، كە ناوی(إسماعیلی كوڕی عبداللهی كوڕی (أبی مجاهر).

ئەمەش بەڵگەیە سەر ئەوەی عمری كوڕی عبدالعزیز رحمه الله گرنگی گەورەی بە نانگەوازی ئیسلامی داوە.

١ـ الطبقات(٥/ ٢٥٠).

٢ـ تأریخ الطبری(لا ١٧٤).

٣ـ الطبقات(٥/ ٢٨٦).

٤ـ الطبقات(٥/ ٢٨٦).

له ڕێگەی ئامۆژگاری جوان و داوا كردنی ئاشتیانه، كه ئاكامەكەی كەمتر نەبوو له ئاكامی بڵاوبونەوەی ئیسلام بەڕێگای جیهاد و جەنگە ڕزگاریەكان، بەڵكو ئەمە گرنگ تر بوو، چونكه ئەو هەموو كەسه هاتنه ناو ئیسلامەوه بەبێ ئەوەی خوێنی موسڵمانێك برژێت، یان خەرجی له ڕاده بەدەری سوپاو پێداویستی یەكانی جەنگەكان.

ئابەو شێوەیه له سەردەمی عمری كوڕی عبدالعزیزدا ئیسلام بڵاوبوویەوه له ڕێگای قسەی خێرو ئامۆژگاری جوان و دڵسۆزانەوه، بەردەوام بوونی جیهاد له سەردەمی ئومەویەكاندا پێگەیشتبوون.

ئەو زانا مەزنه بانگەوازكارانەبوون نه هۆی كەوتنی پرۆژه مەزنه بانگەوازی و زانستی یەكەی عمری كوڕی عبدالعزیز.

بەشی شەشەم

بەشی دارای و چاکسازی یەکانی عمر لەو بوارەدا

سیاسەتی عمر لە بواری دارایی دا هەرەمەکی نەبوو، بەڵکو ئەو بەرپرسی دەوڵەت بوو، حسابی بۆ هەموو هەنگاوێکی خۆی دەکرد لەو بوارەدا، کە هەڵی دەنا، گنتی دادە بە هەموو کارێکی، کە دەستی دەدایە کردنی.[١]

لەم سیاسەتەیدا ئەم خاڵانەی ڕەچاو کرد:

* پشت بەستن بە قورئان و سوننەت و قوربانی لەو پێناوەدا:

ئەمەش بە ئاشکرا بەدی دەکرێت لە ڕێگەی نامەو وتارەکانی یەوە، وەك لە جێگایەکدا دەڵێت: پێغەمبەری خوا ﷺ و یارانی دوای ئەو ڕێڕەوو پرۆگرامیان دارشتووە، هەر کەسێك دەستیان پێوە بگرێت ئەوە دەستی بە قورئانەوە گرتووەو هێزێکی باشیشە بۆ ئاینەکەی خوا، بۆ کەس نی یە دەستکاری بکات، یان بیگۆڕێت، یان بڕوانێت بۆ ئەو کەسانەی، کە پێچەوانەی دەکەن.[٢]

* جێگیرکرنی بە هاکانی هەق و داد پەروەری و ستەم لابردن:

ئەمەبنچینەی سیاسەتەکانی عمر بووە، هەموو ئەو ئامانجانەی هەوڵی بۆ دەدا، کە بیانهێنێتە دی لەسەر ئەم بنچینەیە دامەزرابوون، گەڕاندنەوەی هەق بۆ خاوەنەکانیان و هەلگرتنی زوڵم و ستەم لە بنچینە سەرەکی یەکانی شەریعەتی ئیسلامن، لە مەبەستە گەورەکانی ئیسلامن، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِٱلْبَيِّنَٰتِ وَأَنزَلْنَا مَعَهُمُ ٱلْكِتَٰبَ وَٱلْمِيزَانَ لِيَقُومَ ٱلنَّاسُ بِٱلْقِسْطِ﴾ الحديد: ٢٥.

١ـ السياسة الإقتصادية والمالية لعمر بن عبدالعزيز. لا ٢٧

٢ـ سيرة عمر (لابن عبدالحكم) لا ٢٨.

(إبن قیم) دەڵێت: بنچینەو بناغـەی ئیـسلام بنیـات نـراوە لەسـەر حـوکم ڕانـی و پاراستی بەرژەوەندی خەڵکی لە ژیانداو لە دوا ڕۆژیشدا، هەمووی دادپـەروەری یـە، هەمووی بەزی یە، هەمووی بەرژەوەندی یە، هـەمووی ژیریـە، هـەر مەسـەلەیەك لـە قالبی عەدل بەرەو ستەم چـووە دەرەوە، لـە حیکمـەت و ژیـری بـەرەو هەڕەمـەکی چووە دەرەوە، هیچ پەیوەندی یەکی بە شەریعەتەوە نامێنێت.[١]

عمر رحمه الله هەر کاتێ ڕاستی بۆ دەربکەوتایە خێـرا دەگەڕایـەوە سـەری و لـە سـەر هەڵە بەر دەوام نەدەبوو، لەو بارەیەوە دەیووت: هیچ قورێك لەلام ئەوەندەی ئـەوە نەرم نی یە و هیچ نامەیەك وەك ئەوە لام ئاسان نی یە بەئەندازەی ئـەوەی، کـە لـە مەسەلەیەکدا حوکمێك دەربکەم و، پاشان بیـنم هـەق لـە پێـچەوانەکەیدایە، زۆر بـە ئاسانی بگەڕێمەوە لە قسەکەی پێش خۆم.[٢]

یەکەم: ئامانجە ڕامیاری و سیاسی یەکانی عمر

١ـ سەر لەنوێ دابەش کردنەوەی سامان لە سەر بنەمای دادپەروەری:

عمـری کـوڕی عبـدالعزیز رحمه الله ئـەو پـەڕی هـەوڵی دا لـە سـەردەمی خەلافەتیـدا، دابەشکردنی خێروخێراتی وڵات لە ناو میللەتـدا یەکسان بکاتـەوە، بـە جـۆرێ، کـە خوای گەورە ڕازی بکات و هـەق و مافـەکان بگێڕێتـەوە بـۆ جـێ ی خـۆی و زوڵـم و ستەم نەهێڵێت، عمر ئەمەی بەباشـی لـە بـەر چاو گرتبـوو، بـە وردی ئـەو لادانـەی چاودێری دەکـرد لەسـەر دەمـی خەلیفـەکانی پێـشوودا ڕووی دابـوو، تێبینـی ئـەو ئەنجامە خراپانەی دەکرد، کە لە دەروونی جەماوەردا دروستی کردبوو، ڕەخنەی لە سیاسـەتی دابەشـکردنی سـامانی سـلیمانی کـوڕی عبـدالملك دەگـرت، پـێ ی ووت: دەتبینم بەم کارانەت دەوڵەمەندەکان زیاتر دەوڵەمەند دەکەیت، هەژارەکانیش زیاتر داماوتر دەکەیت.[٣]

١ـ إعلام المعوقين(٢/ ٢)

٢ـ سير و مناقب عمر لابن الجوزى لا ١١٢.

٣ـ سيرة عمر (إبن عبدالحكم) لا ١٢٥.

عمر رحمه الله له ڕێگەی ئەو جیاوازی یە گەورەیەی کەوتبووە نێوان ئابوری خەڵکی یەوە شێوازی چەوتی دابەش کردنی سامانی بۆ دەرکەوتبوو، بۆیە سیاسەتێکی نوێ ی نەخشە کێشا بۆ ئەوەی لەڕێگایەوە قەرەبوویەك بۆ ستەم لێکراو هەژارانیش بکاتەوە.

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لەم ڕێگایەدا کۆمەڵێ هۆکاری بەکار هێنا بۆ گەیشتن بەو ئاکامەی لەوانە: بەرگری کردنی لە مۆڵ بوونی و سامان و پارەی ولات لەلای گەورەپیاوان و فەرمان ڕەوایان و دەست گرتن بەسەر ئەو موڵکانە، کە بە نا ڕەوا داگیرکرابوون، کار بەدەست و گەورە پیاوان دەستیان بەسەردا گرتبوون، گەڕانەوەی ئەم سامانانە بۆ خاوەنەکانیان هەر کاتێ ناسرانەوە، خۆ ئەگەر خاوەنیان نەناسرابایەوە دەیخستە خەزێنەی موسڵمانان و دەی کرد بە سامانی گشتی ی.

زیادکردنی موچەی ئەو کەسانەی ئاستی ئابوریان نزم و نەدار بوون و، سەرپەرشتی دەکردن، مسۆگەر کردنی ئاستی بژێویان لە ماڵی زەکات و سەرچاوە دارایەکانی تر.[1]

بەکردەوە هەستا بە جێ بەجێ ئەم سیاسەتەی، وەك چۆن پێشتر باسمان،کە چۆن مافەکانی گەڕاندەوە بۆ خاوەنەکانیان، سیاسەتی عمر لە دابەش کردن ساماندا بەو نیازەوە بوو، کە ئاستی تێرو تەسەلی ـ کفیایةـ ئەمەش لە وتارەکان تێبینی دەکرێت، ئەوە بوو ڕۆژێك وتاری بۆ خەڵکی دەداوەو دەیووت: ئاواتە خوازام دەوڵەمەندەکانی کۆببونایەتەوەو چی لە خۆیان زیادەبیاندایە بە هەژاران تا هەمووی دەچووە یەك ئاستی ژیان و منیش یەکێك دەبووم لەوان.[2]

لەوتارێکی تردا دەیووت: هەر یەکە لە ئێوە پێویستی یەکانی خۆیم پێ بگەنێت ئامادەم بەوپەڕی توانا بۆی جێ بەجێ بکەم، هەر کەسێ دەستی ناگاتە لام تا هاوکاری بکەم ئاواتە خوازبووم لەمن و کەسە نزیکەکانمەوە دەستی پێ بکردایە

١ـ السياسة الإقتصاديةو المالية لا ٢٥.

٢ـ الإدارة الإسلامية في عصر العرب. لا ١٠٢.

تاڕیانی ئێمەو ئەوان وەك یەكی لێ بهاتایە.[١]

عمرﷺ بەکردەوە ئەم نیازە بەرزانەی خۆی جێ بەجێ کرد، کاتێ فەرمانیدا قەرزی هەموو قەرزاران ببژێرن، تا کاربە دەستێکی نامەی بۆ ناردو پێ ی ووت: قەرزاری وا هەیە لە لای ئێمە وەزعی باشە خانووی هەیە، خزمەتکاری هەیە، وڵاخێکی هەیە، هەمووشتی ناومالّی هەیە! عمرﷺ پێ ی ووت: دەی ئەوە چی یە؟ هەموو کەسێك دەبێت خانویەك تیا بژی، خزمەتکارێك کارەکانی بۆ ئاسان بکات، وڵاخێکی هەبێت بۆ جیهادی دوژمنانی و، شت و مەکی ناومالّی وڵات، لەگەڵ ئەوەشدا قەرزار بوو قەرزەکانی بۆ ببژێرن.[٢]

سیاسەتی سەر لە نوێ دابەش کردنەوەی سامانی لە لای عمر بە مەبەستی ئەوەوەبوو، کە خەڵکی لە هەندێ شتی سەرەکیدا وەك یەك وابن، وەك: خانوو، وڵاخی سواری = ئوتومبێلی ئێستا ـ شت و مەکی ناو ماڵ، کە ئەمانە لە پێداویستی یەکانی ژیانی مرۆڤن و ژیان بەبێ ئەوانە زۆر ئاستەم و نارەحەتە.[٣]

٢ـ هێنانەدی گەشەی ئابوری و خۆش گوزەرانی کۆمەڵایەتی:

عمری کوڕی عبدالعزیز لە ڕێگەی زۆر هۆکار دەیویست ئەم ئامانجە بێنێتەدی، کەش و هەوایەکی گونجاوی لە ڕێگەی پاراستنی ئاسایش و نەهێشتنی ئاژاوە ناوخۆیەکانەوە هێنا کایەوە، بۆ ئەم گەشە ئابوری یە، گەڕانەوەی موڵك و سامانەکان بۆ خاوەنە شەرعی یەکانی خۆیان، تاوای لێ هات میللەت دڵنیابوو لەوەی مافەکانی مسۆگەر و پارێزراوە لە وڵاتی خۆیدا زۆر بە دڵنیایەوە دەژی، هەروەها فەرمان بە دروست کردنی شوێنە گشتی یەکان، کە ئەمڕۆ پێ ی دەوترێت ژێرخانی ئابوری، گەش و نومای ئابووریش بەم کارانە نەبێت مەحاڵە بێتەدی، وەك ڕووبارو ڕێگاو بان و شتی تر، عمرﷺ بنەمای ئابوری سەرەکی دنا، بەڵام بە کۆمەڵە مەرجێکی شەرعی، تاوای لێهات خەڵکی دەستیان دا بە بازرگانی و پەرە

١ـ سیرة عمر (إبن عبدالحکم) لا ٤٢.

٢ـ هەمان سەرچاوە لا ١٧١.

٣ـ السیاسة الإقتصادیةو المالیة لا ٢٨.

پێدانی سامانەکانیان، هەروەها گرنگی یەکی تایبەتی دا بەکشتوکاڵ، بە جۆرێ، کە کەرتی کشتوکاڵی بەگەورەترین کەرتەکان دادەنرا لەسەر ئاستی تاکەکان، ڕۆڵێکی گەورەی هەیە لەسەر میزانی یەی وڵات.

عمر و هەموو ئومەت بەرووبومی ئەو سیاسەتەیان دەست کەوت و، خۆش گوزەرانی باڵی کێشا بەسەر هەموو وڵاتی ئیسلام و بەندەکانی خوادا.[١]

پیاوێك لە نەوەکانی (یزید)ی کوڕی خطاب رضي الله عنه دەیووت: عمری کوڕی عبدالعزیز دوو ساڵ و نیو واتە: (٣٠) مانگ حوکمی موسڵمانانی کرد، لە دونیا دەرنەچوو تا موسڵمانان وایان لێ هات، کە پیاوێك دەهات بۆ لامان بەسامانێکی زۆرەوە دەیووت: ها بیبەن دابەشی بکەن بە سەر هەژاراندا، کەچی بە پارەوماڵەکەوە دەگەڕایەوە، چونکە کەس نەمابوو خێری پێ پشێ، عمری کوڕی عبدالعزیز هەموو لایەکی دەوڵەمەند کردبوو.[٢]

دووەم: چەند هۆکارێکی عمر بۆ جێ بەجێ کردنی ئامانجە ئابوریەکانی دەوڵەتەکەی

عمر رحمه الله لە ڕێگەی کۆمەڵێك هۆکارەوە ئەم ئانجانەی هێنایەدی:

١ـ دەستەبەرکردنی کەش و هەوای گونجاو: لەم ڕێگایانەی خوارەوە:

أـ گەڕانەوەی مافەکان بۆ خاوەنەکانیان: کەش و هەوای پڕ لە ئاسایش و دڵنیایی هاتە دی، بەهاکانی هەق و دادپەروەری و گەڕانەوەی مافەکان بۆ خاوەنەکانیان و ناوی لێنا (نەهێشتی ناهەقی یەکان) هەموو هاتەدی[٣]، کە پێشتر بە درێژی و بە نموونەوە لەم خاڵانە دواین.

ب ـ عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله ئەم سەربەستی ئابوریەی چەندجار دووپات کردۆتەوە، کە ئەمڕۆ پێ ی دەڵێن: ـ بازاڕی ئازاد ـ بەڵام لە دەوڵەتی عمر دا

١ـ السياسة الإقتصاديةو المالية لا ٤١.

٢ ـ سيرة عمر (إبن عبدالحكم) لا ١٢٨.

٣ـ السياسة الإقتصاديةو المالية لا ٤٢

هەرەمەکی نەبوو، بەڵکو مەرج داربوو،لەم بارەیەوە دەنوسێت بۆ کاربەدەستێکی و پێ ی دەڵێت: لە بەندایەتی کردنی خوایەو لە قورئانەکەی دا بڕیاری داوە بانگ کردنی خەڵکی بەگشتی بۆ لای ئیسلام، خەڵکیش سەربەست بکرێن بەئارەزووی خۆیان لەوشکای و دەریادا کاسبی و بازرگانی خۆیان بکەن و ڕێیان لێ نەگیرێت و بەرگری نەکرێن، لە شوێنێکی تردا دەڵێت: پردی زۆر لێ بدەن بۆ هاتوچۆکردنی خەڵکی بەبێ بەرامبەر، چونکە کاربەدەستە خراپەکانی پێشوو بە ناڕەوا دەست درێژیان کردۆتە سەر خەڵکی.[1]

عمرﷺ خۆی هەڵنەقورتاندۆتەوە مەسەلەی نرخ دانان: (عبدالرحمن)ی کوڕی (شوبان) دەڵێ: عمری کوڕی عبدالعزیزم ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران بۆچی لە سەردەمی تۆدا نرخی شتەکان گران بووە، کەچی لەسەردەمی پێش تۆدا هەرزان بوون؟ لەوەڵامدا ووتی: فەرمانڕەواکانی پێش من من(أهل الذمة)یان دەچەو ساندەوە بە جۆرێ ناڕەحەتیان دەکردن، کە ناچار بن چیان هەیە بە هەرزان بیفرۆشن و لە دەستیان بێتەوە، بەڵام من بۆ هیچ شتێك لە توانای خۆی بەدە داوای هیچ لەشتێك کەس ناکەم، خەڵکی بە ئارەزوی خۆی شت بفرۆشت، منیش پێم ووت: ئەگەر نرخت لەسەر شتەکان دابنایە، ووتی: ئێمە بۆمان نی یە ئەو کارە بکەین و نرخ لە تایبەت بەندی خوایە.[2]

عمرﷺ توندوتیژبوو لەو کاڵایانەی، کە حەرام بوون و نەیدەهێشت کڕین و فرۆشتنیان بەسەرەوە بکرێت، عەرەق ــ مەی ــ شتێکی زۆر پیسەو نابێت لە کۆمەڵگەی ئیسلامیدا مامەڵەیان پێوە بکرێت لە بەرحەرامیەتەکەی و زیانەکانی، بە جۆرێ، کە خواردنەوەی دەبێتە هۆی حەلاڵ کردنی خوێنی بێ تاوانان و خواردنی سەروەت و سامانیان، بۆیە عمرﷺ دەیووت: هەرکەسێ ببینن بیخواتەوە، پاش ئەوەی ئاگادارمان کردن سزایەکی بە چێژی دەدەین، چ لەخۆی چ لە دارایەکەی و، دەکەین بە پەند بۆ خەڵکانی تر.[3]

١ــ الإدارة الإسلامية محمد كرد علي لا ١٠٥.

٢ــ السياسة الإقتصاديةو المالية لا ٤٨.

٣ــ سيرة عمر (إبن عبدالحكم) لا١٠٢.

سیاسەتی عمر لە گەڕانەوەی نا هەقی یەکان بۆ خاوەنەکانیان و فەراهەم هێنانی سەربەستی ئابوری ڕێك و پێك، کەش و هەوایەکی وای ڕەخساند بۆ خەڵکی، هانی دەدان بۆ کارکردن و بەرهەم هێنان، هەموو بەربەستەکانی بەردەمیای لابرد، ئەمەش بوو بە هۆی گەشەی بازرگانی، دواتریش بوو بە هۆی زیادبوونی زەکات دانەکان، کە ئەمەش دووبارە بەرزکردنەوەی ئاستی بژێوی چینی هەژارو دواتریش بەو هۆیەوە سەرفیات زیاد دەکات،دواکاری شت و مەك و کاڵاکان لە زیاد بووندا دەبێت، بەو هۆیەشەوە بوژاندنەوەی ئابوری و بەرزبوونەوەی ئاستی ژیان و خۆش گوزەرانی دێتەکایەوە.[1]

٢ـ ڕێگرتن لە فرۆشتنی زەویە ـ خەراجی یەکان ـ[2]:

خەڵکی پرسیان لە(عبدالملك)ی کوڕی (مروان)و (ولید)و (سلیمان) دەربارەی کڕینی زەوی خەراجی لە(أهل الذمة) ئەویش ڕێگەی پێدان بە مەرجێ پارەکەی بخەنە (بیت المال)، کاتێ عمری کوڕی عبدالعزیز چووە سەر حوکم دەستی لەو کڕین و فرۆشتنانەی پێشوو نەدا، چونکە تێکەڵی میرات و مارەی ئافرەتان بووبوون، نەیدەتوانی جیایان بکاتەوە، بەڵام لە ساڵی(١٠٠)ی کۆچیدا پەیامێکی نووسی بۆ خەڵکی و خوێندرایەوە بەسەریاندا، کە ووتی: لە دوای سەری ساڵی کۆچی یەوە هەموو کڕین و فرۆشتنێك بەو موڵکانەوە دانامەزرێن، ئەوساڵە ناوی نرا ساڵی (ماوە). لەو ساڵەوە کەس ئەو زەویانەی نەدەکڕی.[3]

خاوەنی زەویەکان داوایان لە عمر کرد، کە زەکات لە سەر زەویەکانیان دابنێت لە باتی (خەراج) عمریش لە وەڵامیاندا ووتی: من شتێکی تر نابینم لە ئیسلامدا ڕۆشنتربێت لە مەسەلەی ئەم زەویانە خوای گەورە ناوی ناون (فەیئ).

(أبو عبیده) دەڵێت: بۆچوونی عمر وابووە، کە ئەو زەویانە حیسابی (فەیئیان)

١ـ سیاسة الإنفاق العام في الإسلام لا ٣٧٢.

٢ـ خەراج: ئەو زەویەیە، سوپای ئیسلام شوێنێك ڕزگار دەکات، زەویەکان دەداتەوە خاوەنەکانیان بەرامبەر پارەیەکی ساڵانەی کەم.

٣ـ الخراج، للریس لا٢٩٠.

بۆ دەکرێت، لە بەر ئەو هۆیە قەدەغەی کردبوو لەسەر خاوەنەکانیان، کە بیفرۆشن،[١] نامەیەکی نووسی بۆ (میمون)ی کوڕی (مهران)و پێ ی ووت: نەیەڵێت خاوەن زەویەکان ئەو زەویانەیانەیان بفرۆشن، چونکە ئەوانە ماڵی فەیئی موسڵمانانن.[٢] هەروەها نەیهێشتووە زەوی یە ـ خەراجی یەکان ـ بگۆڕین بۆ زەوی دەیەك،[٣] بەڵکو خەراجیش و یەدەکیشی لە سەر دانابوو و دەیووت: خەراجەکە لەسەر زەویەکەبوو، دەیەکەکەش لەسەر دانەوێڵەکان[٤]

ئابەو جۆرە عمرﷺ پارێزگاری کرد لەو سەرچاوە سەرەکی یەی بەرووبوم، کە سەرجەم موسڵمانان سودی لێ وەربگرن، نەك بیفرۆشێت و سودەکەی بەش بەش و بچوك بکرێتەوە.[٥]

ب ـ هاوکاری کردنی جوتیاران و سوککردنی سەرانە لە سەریان:

لە پێش حوکمڕانی عمردا هەندێ لە خەلیفە ئەمەویەکان سەرانەی قورسیان خستبووە سەر جوتیاران، جۆرەها سەرانەیان داهێنابوو، وای لێ هاتبوو دارەکان تەواو هەراسان بوو بوون و زەویەکانیان بەجێ هێشتبوو، تەنها خەراجیان دەدا، ئەوەش زیانێکی گەورەی دابوو لە دارایی دەوڵەت، ناچاری جۆرەها سزادانیان بووبوون لەپێناوی پارەو سەرانە لێ سەندیان،تاوایان لێ کردبوون ئاژەڵ و کەل و پەلیان دەفرۆشت تا سەرانەکانی پێ بدەن.[٦]

هەرکە ئەمیری باوەڕداران عمر چووە سەر حوکم هەموو ئەو سەرانانەی، کە پێچەوانە بوون لەگەڵ شەریعەتی ئیسلامدا لایبردن و نەیهێشتن، بۆ ئەو مەبەستەش نامەی نووسی بۆ هەموو کاربەدەستەکانی و تیادا بەکاربەدەستی کوفەی ووت:

١ـ الأموال أبی عبیدة لا ١٢١ژ ٢٥٦.
٢ـ هەمان سەرچاوە لا ٢٥٧.
٣ـ السیاسة الإقتصادیةو المالیة لا ٥٠.
٤ـ الأموال لا ٢٣٥.
٥ـ الخراج لا ٢٣٩.
٦ـ هەمان سەرچاوە لا٢٥٧.

خەڵکی شاری کوفە نیگەران و ناڕەحەتی دەستی زوڵم و ستەمی بە ناوی شەرعی خواوە، کاربەدەستە خراپەکان ڕێچکەی ناڕەویان داهێناوە، خەراج وەرنەگرن لەکەس، دیاری بۆنە ئاینەیەکانیان وەرنەگرن، هەروەها نرخی وەصل و کرێ ی گەنجینەکان لەکەس وەرنەگیرن.

سەرانەی قوبالەی لابرد، کە بریتی بوو لەوەی، کە کەسێك دەبووە ناوەندو سەرانەکانی لە جوتیاران کۆدەکردەوەو جوتیاری هەژار لەبەرامبەر ئەو کارەدا پارەیان پێ دەدا، هەروەها شێوازی حەرزانەشی سڕیەوەبەجۆرێ، کە کاربەدەستەکان نرخی بەرهەمە کشت و کاڵی یەکانیان زۆر بەزیادەوە دادەنا و پارەکەشیان بەدەستی دەویست لە جوتیار، جوتیاریش بەو هۆیەوە زۆر نا رحەت بوون، عمریشرحمه الله پێ ی دەوت: هەواڵم پێ گەیشتووە کە هەندێ لە کاربەدەستەکانت لەناوچەی فارس نشین نرخی گران دەخەنەسەر بەروبومە کشت و کاڵی یەکان لە نرخی بازاری ئاسایی زیاترو داوتر پارەکەیان بەو زیاترەوە بەدەستی دەوێت لە جوتیارەکان، بۆیە (بشر)ی کوڕی (صفوان) و (عبدالله)ی کوڕی(عجلان)م ناردبۆ لاتان تا لەو مەسەلەیە بکۆڵنەوە، هەرپارەیەکی زیاتریان لە جوتیاران وەرگرتووە بۆیان بگێڕنەو.[1]

هەروەك عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله فەرمانی دا بە سڕینەوەی ئەو سەرانە هەیشەیی یەی لە سەر خەڵکی یەمەن دانرابوو، کە وەك خەراج بوو لەسەر زەویە دەکەکان(العشریە) بۆ ئەو مەبەستە نووسی بۆ کاربەدەستەکەی لە یەمەن پێ ی ووت: تۆ نامەت بۆ نوسیم، کە گوایە لە یەمەن دەست بەکار بویت، دەبینی سەرانەیەکی زەوی و زار ــ خەراج ــ سەپاوە بەسەر خەڵکیدا وەك جزیە و لە هەموو باروو زوروفێکدا دەبێت بیدەن،ساڵی هات، ساڵی قات و قڕ، بمرن یان بژین! دەی پاك و بێ گەردی بۆ خوای جیهانیان و دوبارە پاك و بێ گەردی بۆ خوای جیهانیان!! هەر، کە نامەی منت پێ گەیشت چی پڕ لە دادو ڕەوایە بیکە و چیش

١ــ الضرائب في السواد لا ٦٥.

ستەم و ناڕەوایی تێدایە وازی لێ بهێنە، هەق بڕۆ ئیتر من و تۆ چیمان بەسەر دێت، با بێت، ئەگەر هەناسەیشمان لێ بڕڕێت، ئەگەر لەهەموو یەمەنەوە هیچم بۆ ڕەوانە نەکەیت جگە لە مشتێ کەتم[١]، خوا دەیزانێت من بەوە مەسڕورو دڵخۆش دەبم، ئەگەر لەگەڵ هەق و ڕەوا دا بێت، (والسلام).[٢]

تێبنی ئەوەی لێ دەکرێت لە نامەکانی عمردا بۆ کار بەدەستی هەرێمەکانی تێبینی ئەو لادانانەیە دەکرێت، کە لەسەر دەستی کاربەدەستانی پێش خۆیدا ڕوویان داوەو عمر بە ڕەوای نەزانیبوون، ئاسەواری ئابوری خراپیان لێ کەوتبویەوە، بە جۆرێ، کە خاوەن زەویەکان چاری زەویەکانیان نەدەکرد و ناچار دەیان هێشتنەوە، بەو جۆرە بەرووبوم لاواز دەبوو بەو هۆیەشەوە وڵاتی ئیسلام و (بیت المال)ەکەی زیانیان لێ کەوتبوو، بەڵام عمرﷺ زۆر سوربوو لەسەر ئەوەی هەق جێ بەجێ بکات و نەترسێت لە چەندێتی، بەڵکو خەمی چۆنی یەتی بخوات، ئەو دەستکەوتی زۆری نەدەویست لە ڕێگەی زوڵم و ستەمەوە[٣]، لابردنی ئەو کۆمەڵە سەرانە لەسەر جوتیاران وای کرد لە ئابوری وڵات گەشە بکات و ببوژێتەوە.

ج ـ چاکسازی و ئاوەدانی و زیندوکردنەوەی زەوی یە مردووەکان:

عمرﷺ زۆر هانی خەڵکی دەدا تا زەویە مردوەکان زیندو بکەنەوە، چاکسازی کردنی زەویەکان بۆ کشتوکاڵ، بۆ ئەو مەبەستە نامەی نووسی بۆ کارمەندەکەی کووفەو پێ ی ووت: زەوی کشت وکاڵی بەرهەم دار و زەوی بێخێر وەك یەك دا مەنێ، بەڵکو لەزەوی یە بێسودو بێ خێرەکان بە پێ ی بەرو بومی سەرانەیان لێ وەربگرە، هەوڵ بدە ئەو زەویانە چاك و بەرهەم داریکەیت، لەخاوەنی زەویە بەرهەمدارەکانیش مەسێنە، مەگەر بەپێ ی بەروبومەکان و بە شێوەیەکی نەرم نیان و جوان[٤]

١ـ کەتم: ڕوەکێکە لەگەڵ خەنەدا تێکەڵ دەکرێت و قژی پێ ڕەنگ دەکرێت.

٢ـ سيرة عمر (إبن عبدالحكم) لا١٢٦و الخراج للريس لا ٢٢٩

٣ـ السياسة الإقتصاديةو المالية لا

٤ ـ الأموال لأبى عبيدة ژ ١٢٠ لا ٧٥.

هەروەها نووسینی هەرکەسێ خۆی ئاو بۆ زەویەك ساز بکات ئەوە خێروبێروی بۆ خۆیی یەتی، (حکیم)ی کوڕی(زریق) ووتی: نامەیەکی عمری کوڕی عبدالعزیزم خوێندەوە، کە بۆ باوکمی ناردبوو، تیایدا نووسیبوی بۆی هەرکەسێ زەویەك زیندو بکاتەوە بەکێلان، یان دیوارکردنی ئەوەبیکە بەهی خۆیان، مەگەر لە خەڵکانێکی تریان کڕیبێت، یان هەندێکیان زیندوکردبێتەوە، هەندێکیان بەجێ هێشتبێت.[1]

عمر رحمه الله زۆر سوربوو لەسەر کێڵانی زەویە تایبەت مەندیەکان، کە بەرپرسان بەدیاری دابویان بەهەندێ کەس و دواتر کەسەکە مردووەو وارسیشی نی یە، ئەوکات زەویەکە دەگەڕێتەوە بۆ(بیت المال)و نەی هێشتووە بدرێت بەکەسی ترو فەرمانی داوە بەدوو کوتی بدرێت بە جوتیاران ئەگەر بەرهەمی بێنن و بەسێ کوتی ئەگەر بیکێڵن و نەیکەن بەهیچ، ئەگەر نەیکەن بە هیچ و نەشی کێڵن ئەوە دەیەکی لێ بسەنن، ئەگەر کەس خۆی نەکات بە خاوەنیان، ئەوە (بیت المال) بەخاوەنی ئەو زەویانەیە دەکات.[2]

عمر رحمه الله زۆر گرنگی داوە بە جوتیاران، زیانەکانی بۆ دەبژاردن، لەو بارەیەوە دەگێڕنەوە سوپایەکی وڵاتی شام دایان بەناو کێڵگەی جوتیارێکداو پان پشلیان کردەوە، کابرای جوتیاریش خەلیفە عمری ئاگادارکردەوە، ئەویش دەهەزار درهەمی پێدا لە قەرەبووی کشتوکاڵەکەیدا.[3]

قەرزی دەدا بەکشاوەرزان و لەنامەکەیدا بۆ والی عێراقی ناردبوو پێ ی ووتوە: سەیری حاڵی هەموو ئەو کەسانە بکە، کە (جزیة) دەدەن، ئەگەر توانای نەبوو زەویەکەی بەرهەم بێنێت سولفەی پێبدەن تا زەویەکانی بکێڵێت، چونکە ئێمە بۆ ساڵ و دوو ساڵمان ناوێن.

ح ـ عمر و قاغەکان (الحمی):

عمر رحمه الله هەموو قاغە کردنێکی تاکە کەسی لابرد و ئەو زەویانەی کردەوە بە

١ـ الأموال لأبی عبیدة ژ ١١٧ ٢٦٩.

٢ـ سیرة ومناقب عمر لابن الجوزی لا ١١٧.

٣ـ التطور الإقتصادی فی العصر الأموی لا ٢٠٢.

زەوی گشتی موسڵمانان، نەیدەهێشت بۆ کۆمەڵێکی تایبەتی بێت و خەڵکانی تری لێ بێ بەش بکرێت، لەو بارەیەوە دەیووت: ئێمە وادەبین، کە قاغەکانمان بگەرێنەوە بۆ موسڵمانان، قاغەی تایبەت کرد، بەڵام بۆ حوشترەکانی (بیت المال)، هەر چەندە هەندێ کەس لێرەو لەوێ لەوبارەیەوە تانەیان لەو بریارە دەدا بۆیە ووتی: ئێمە وابەچاك و خاوێن دەزانین، کە وازیان لێ بهێنن و هەموو موسڵمانان ولاخی خۆیانی تێ بکەن، گەورەی ولاتیش وەك یەکێك لە موسڵمانان مافی هەیە لەو قاغانەدا، چونکە باران بەخششی خوایەو بۆ هەموو بەندەکانی خۆی دەبارێنێت.

کاتێ هەموو قاغەکراوەکانی بۆ موسڵمانان ئاچوغ کر، تەنها قاغەی (نقیع) نەبێت، پێغەمبەری خوا ﷺ کاتی خۆی بۆ حوشترەکانی (بیت) تایبەت کردبوو.[1]

بە قاغەکردنەوەی لەوەرگاکان واتە: سودە گشتی یەکەی، تا بەردەوام وەقف بێت بۆ سەرجەم موسڵمانان.[2]

هـ ـ بتەوکردنی ژێرخانی ئابووری:

عمری کوری عبدالعزیز رحمه الله هەوڵی دەدا کۆمەڵە پرۆژەیەك بە ئەنجام بگەینێت، کە بنە هۆی بە هێزکردنی لایەنی ئابوری، ئەم کارەیشی لەو سەردەمەوە دەستی پێ کردن کە بوو بە والی شاری مەدینە، ئەم پرۆژە گرنگانەیشی لە بەرژەوەندی بازرگان و جوتیارو گەشتیاراندا بوو، بە جۆرێ بەردەوام فەرمانی دەردەکرد بە لێدانی جۆگەو ڕوبار و بیر لە شاری مەدینە و جێگاکانی ترو، لە شاری مەدینەدا بیری (حەفید)ی لێدا، کە ئاوەکەی زۆر سازگار بوو، هەروەك مزگەوتی پێغەمبەری خوای ﷺ فراوان کردو منارەکەی بەرزکردەوە، چەندان ئوتێل و خانی و ولاخ و شوێنی مێوانداری ڕێبواران و گەشتیارانی دروست کرد[3]، هەستا بەلێدانی کەنداوی ـ أمیرالمؤمنین ـ لە نێوان نیل و ڕێبواران و گەشتیارانی دەریای سوردا، تا بە

١ـ فتح الباری (٥/ ٢٤)

٢ـ الإتجاه الجماعي في التشريع الإقتصادی لا ٢٤٢.

٣ـ خامس الخلفاء الراشدین للبدری لا ١٧٠.

ئاسانی لە میسرەوە کالآ بگوزرێتەوە بۆ شاری مەککە لە سەردەمی خۆیدا.[١]

ڕێگـای دا بـەوالی بەسـرە بەهەڵکەنـدنی ڕوبارێـك لـە سـەر داوای دانیـشتوانی شارەکەو ناوی لێ نا ڕووباری (عەدی)[٢]

سێ یەم سیاسەتی عمر و داهاتەکان:

سیاسـەتی پەیـداکردنی پارەوسـامان و ڕێگاکـانی خـەرج کردنـی دوو فاکتـەری گرنگن لـە بـواری ئابوریـدا، بۆیـە سیاسـەتی عمـر رحمه الله بـەوە دەسـتی پێکـرد، کـە بەڕێژەیـەکی زۆر سـامانی بـۆ میلـەت سـەرف دەکـرد، قـەرەبووی هـەموو سـتەم لێکراوەکانی لە(بیت المـال) دەکـردەوە، تـاوای لێهـات خەزێنـەی عێـراق تـاپی بـوو ناچار لە شامەوە سامانیان هێنا بۆ (بیت المال)ی عێراق.[٣]

پارەیەکی زۆریشی لـە پـڕۆژە کـشت وکـاڵی یەکانـدا خـەرج کـرد و خـەرجی زۆر دەکرد لەو پێناو پتەوکردنی ژێرخانی ئابوری وڵاتی ئیسلام دا، هـەروەك سـامانێکی بێ ژماری لە بواری چاودێری کۆمەڵایەتیدا بۆ میلەت خەرج کرد.

لـە لایـەن داهاتەکانـەوە، هـەوڵی داو هـەموو بـاج و سـەرانە ناهەقـەکانی لابـرد، (جزیة)ی هەڵگرت لە سـەر هـەموو کەسێکی (أهـل الذمـة)، کـە موسـڵمان دەبـوون، سەرانە لاوەکیەکانی هەڵگرت لەسەر کشا وەرزان، هەموو سەربار خۆری و کۆتەکانی لەسەر لابردن.

هـەروەها (بیـت المـال)ی کـردووە بـەخاوەنی موڵـك و هـەموو قاغـەو بەخشـشە تایبەتی یەکانی لەخەڵکی سەندەوە وخستی یـەوە و، هـەموو تایبـەت مەندیـەکانی ئەمیرو بەرپرسەکانی گەڕاندەوە بۆ دەوڵـەت، لـە زۆربـەی پـارەی دەوڵـەتی خـستە پێناو لایەنی ئیدارياتی مەدەنی و سەربازی.[٤]

١ـ السیاسة الإقتصادیةو المالیة لا ٥٥

٢ـ هەمان سەرچاوە لا ٥٧.

٣ـ سیرة عمر إبن عبدالحکم لا ١٢٩.

٤ـ السیاسة الإقتصادیةو المالیة لعمر لا ٨٥ .

هەموو ئەم کارە مەزنانەی ئەمیری باوەڕدارانﷺ بوون بە هۆی تەقاندنەوەی ووزەکان، کشت وکاڵ و بازرگانی پەرەی سەند، بەو هۆیەشەوە داهاتەکان چەند جار بوونەوە، وەك زەکات و خەراج و دەیەك، وای لێ هات خەزێنەی دەوڵەت پڕبوو، لێ ی ڕژا، عمریشﷺ زیادەکانی دانابوو بۆ پڕۆژە گشتیەکان تا زیاتر ئامانجە ئابوریەکان بێنە دی.

لە مێژووشیدا ئەوە تێ بینی دەکەینن کە هەرکاتێك دەوڵەتی ئیسلامی دەستی گرتبێت بە شەرعی خواوەو پڕۆگرامی شەریعەتی ئیسلامی جێ بەجێ کردبێت وڵات هەموو بوژاوەتەوەو دەوڵەمەندبوون، خەزێنەی (بیت المال) یش پڕبووەو لێ ی ڕژاوە، بە هیچ شێوەیەك میلەت هەستی نەکردوە بە نەبوونی و نارەحەتی و هیچ بەرژەوندیەکی گشتی و تاکە کەسی پشت گوێ نەخراوە.

هەرکاتێکیش دەوڵەت لە پڕۆگرامی ئیسلامی لایدابێت و شەریعەتی ئیسلامی پڕ لەدادپەروەری پشت گوێ خستبێت ئەوا میزانی یەتی وڵات تێك چووە و میزانی یەتی دەوڵەتیش ئاوێنەی باڵای دادپەروەری و ستەم کاری یە، بەرنامە ڕێژی و، یان شپرزی و بێ بەرنامیی یە.[١]

داهاتەکانی دەوڵەت لەسەردەمی خەلیفە عمری کوڕی عبدالعزیزﷺ ئەم سەرچاوانە بوون:

(زەکات)و (جزیة)و(خەراج)و (دەیەك)و (غنیمە)و(فییء):

١ـ زەکات:

عمرﷺ گرنگی دەدا بە زەکات و سووربوو لەسەر بەدوا داچوونی، چونکە مافێکی هەژاران بوو پارەوسامانی دەوڵەمەندەکاندا، نابێت ساردوسڕی تێدا بنوێنرێت،زۆرگرنگی بەوەش دەدا،کەبەسەرکەسانی شیاودا(مستحق)دابەش بکرێت.[٢]

١ـ السیاسة الإقتصادیةو المالیة لعمر لا ٨٥ .

٢ـ هەمان سەرچاوە لاپەڕە ٦٠.

هەموو کاتێ بەکار بەدەستەکانی دەووت: بگەڕێن ئەو هەژارو نەدارانە بدۆزنەوەو مافی خۆیانیان پێ ببەخشن، هەرکاتێ هەژارو نەدار نەبوایە تا موچەو پارەیان پێ بدات، لە میزانی یەی وڵات بەندەی دەکڕی لە پارەی زەکات ئازادی دەکردن.[١]

عمررحمه الله لەم بوارەدا دەیویست شوێن ڕێنمونی و هەنگاوە پیرۆزوەکانی پێغەمبەری خواﷺ بکەوێت لە بواری ئابوری و دابەش کردنی زەکات، کە بە جۆرێ لە جۆرەکان زۆربەی خەلیفەکانی پێش خۆی ساردو سڕیان تێدا نواندبوو، بەجۆری بە ناهەق وەریان دەگرت لە جێ ی خۆشیدا دابەشیان نەدەکردەوە.[٢]

لە ڕواڵەتی شوێن کەوتنی پێغەمبەری خواﷺ لەلایەن عمرەوەرحمه الله ئەوەبوو داوای کردبوو، کە ئەو کتێبەی بۆ بهێنن، کە باسی زەکات و صدقات دەکات، نەك هەر ئەوە، بەڵکو دوای کتێبەکەی عمری کوری خطاب رضي الله عنه کرد لەوبارەیەوە، فەرمانی دا بە نوسینەوەی دانەیەك لە هەر یەك لەو دوو کتێبە، کە باسی زەکاتی حوشترو مانگاو مەڕ و بزن و ئاڵتون و زێر، خورماو گەنم و مێوژ، دیاری کردنی بەشە زەکاتی هەریەکە لەو جۆرانە.[٣]

عمررحمه الله لە ژێر ڕۆشنایی ئایەتی: ﴿ إِنَّمَا ٱلصَّدَقَٰتُ لِلۡفُقَرَآءِ وَٱلۡمَسَٰكِينِ وَٱلۡعَٰمِلِينَ عَلَيۡهَا وَٱلۡمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمۡ وَفِي ٱلرِّقَابِ وَٱلۡغَٰرِمِينَ وَفِي سَبِيلِ ٱللَّهِ وَٱبۡنِ ٱلسَّبِيلِۖ ﴾ فەرمانی دا زەکات بدرێت بەو(٨) جۆرە کەسە، بۆ ئەو مەبەستە کۆمەڵێ فەرمانبەری دەست پاکی خاوەن متمانەی دامەزراند بۆ کۆکردنەوەی زەکات و ئامۆژگاری دەکردن، کە زوڵم و ستەم لە خاوەن موڵك و دەوڵەمەندەکان نەکەن و کتابی زەکات دانی ئەو ساڵەیان بۆ پڕ بکەنەوە.[٤]

١ـ سیرة عمر لابن الجوزی لا ١٢٩.

٢ـ سیرة عمر لابن الجوزی لا٩٤.

٣ـ هەمان سەرچاوە لا ٩٩.

٤ـ هەمان سەرچاوەلا ٩٩.

فەرمانیشی دەرکرد زەکات وەربگرن لەهەموو ئەو جۆرانەی زەکاتیان تێدا فەرزکراوە، تەنانەت لە مووچەبەرزەکان زەکاتی دەسەند و لەو مووڵك و سامانەکەیشی دەیگەڕاندەوە بۆ خاوەنەکانیان زەکاتی لێ دەردەکرد.[١]

هەر وەك فەرمانیشی دەکرد ، کە زەکاتی هەموو هۆز و ناوچەیەك لەشوێنی خۆیاندا سەرف بکرێتەوە ئەگەر خۆیان هەژارو دەست کورتیان هەبوو.[٢] جارێکیان زەکاتیان لەناوچە یەکەوە هێنا بۆ لای عمر و ئەویش پێ ی ناردنەوە بۆناوچەکەی خۆیان و فەرمانی دا بەسەر هەرژارانی خۆیاندا دا بەشی بکەنەوە.[٣]

ئەم جۆرە چاکسازیە ئابووریانەی عمر رحمه الله لەشێوازی کۆکردنەوەی زەکاتدا کاریگەر زۆری هەبوو لەسەر زیاد بوونی و گەشەکردنی، ئەم سیاسەتە ئابووریەی بەرقەرار بوونی ئاشتی و دڵئارامی و گرنگی دانی بە پرۆژە سەرەکی یەکانی کشتوکاڵ و بارزگارنی و ئاوەڵاکردنی بازرگانی ئازادی سنووردار، هەڵگرتنی هەموو باج و سەرانە ناڕەواکان، ئەمانە هەموو بوونە هۆی ئەوەی زیاد بوونی ڕێژەی زەکات دانەکان و زەکات دەرەکان.[٤]

عمر رحمه الله لەوجۆرە کەسانە بوو، کە توانی ڕێژەی زەکات دەران فراوان بکات، ئەمەش بەهۆی زانایی یەکەیەوە بوو لە فقیهی زەکات لەبەروبومی کشتوکاڵیدا، لەزەکاتی حوشتر و زەکاتی ماسی و هەنگوین دا.

بەهۆی زیادبوونی بانگەوازەوە لەسەردەمی عمردا موسڵمان بوونی و زۆرێك لە (أهل الذمة) بەلێشاو، لەڕاستیدا ئەمەش بوو هۆی زیاد بوونی ڕێژەی زەکات، چونکە لەناو ئەوموسڵمان بووانە دەوڵەمەند هەیە، کە ئاسایی یە ئەوانیش زەکات دەدەن و ژیانی پڕ لە خواناسی و تەقوای عمر وای کردبوو لەوەی متمانەیەکی تەواو لەنێوان

---

١ ـ الاموال لابی عبید ژ ١٢٢٦ لا ٢٩.
٢ ـ فتح الباری(٣/ ٣٢٣).
٣ ـ الاموال ١٩١٧ لا ٧١٢.
٤ ـ ملامح الانقلاب لا ١٣٥.

میللـەت و خەلیفەکانـدا دروسـت ببێـت، وببێتـە هـۆی ئـەوەی، کـە خـەڵکی زیـاتر زەکاتی‌ی خۆیان بدەن بەدەوڵەتی ئیسلام، ئەوەش بوو بوهۆی ئەوەی ئابوری وڵات بەرەو بوژانەوەیەکی بەرچاو بڕوات.[١]

بەهۆیەوە وای لێ هـات زەکـات لەپێداویستی خـەڵکی زیـاتر بـوو، خـەڵکی وەری نەدەگرت و کەس نەمابوو وەری بگرێت.[٢]

٢ـ سەرانەی ساڵانە(الجزیە):

(جزیە) بەو بڕە پارەیە دەوترێت، کەلـە هـەموو کافرێـك دەسـەنرێت، کـە وڵاتـی ئیـسلامدا دەژێـت، ئەمـەش لـەقورئان و سـوننەت و کـۆدەنگی زانایانـدا هـاتووە، عمریش رحمه الله لەسەرشێوازی سوننەت (جزیە)ی لێ وەردەگرتن و هەرکامیان موسـڵمان ببوایـە(جزیـە)کـەی لەسـەرهەڵدەگرتن، چـونکە (جزیـە) لەسـەر کـافر فـەرزە و بەموسڵمانا بوونی لەسەری دەکەوت،[٣]

کەچی هەندێ لەخەلیفە ئەمەویەکانی پێش عمر، بیدعەی وەرگرتنی(جزیە)یەیان لەو کەسانەی موسـڵمان دەبـوون داهێنـابوو، حـەجاجیش جزیـەی لێ وەردەگـرتن و دەیووت لە ترسی(جزیە)دان موسڵمان بوون ئەمەش بوو بـەهۆی هەستانی خـەڵکی دژی حەجاج و خەلیفە ئەمەویەکان.[٤]

هەرکە عمری کـوڕی عبـدالعزیز رحمه الله چـووە سـەر کورسـی حـوکم خێـرا(جزیـە)ی لەسەر موسـڵمانان هـەڵگرت، بەتونـدیش فـەرمانی دەرکـرد بـۆ کاربەدەسـتەکانی و پـێی ووتـن: هەرکەسـێ ئـەم شـایەتومانەی ئێمـە بهێنـێ، ڕووبکاتـە قیبلەکـەمان و خۆیشی خەتەنە کردبوو ئیتر(جزیە)ی لێ وەرمەگرن.[٥]

---

١ ـ ملامح الانقلاب لا ١٣٥.

٢ ـ سير أعلام النبلاو (١٣١/٥).

٣ ـ السياسه الماليه والاقتصاديه لا ٧٠.

٤ ـ الجرائب فى السواد لا٥٨.

٥ ـ الاموال لا ٦١.

كاتێ(أهل الذمة) ئەوەیان بیست خێرا هاتن بەدەم بانگەوازی خواوە و موسڵمان بوون، كاربەدەستەی عمر سكاڵای ئەوەی هێنا بۆ لای عمر، كە گوایە(جزیە)دان كەمی كردوەو(بیت المال) خاڵی بوەتەوە!

عمریش لەوەڵامدا ووتی: پاشان: خوای گەورە محمدی ناردوە بۆ بانگەواز كردن نەك بۆ پارە چنینەوە).[1]

عمر‌رحمه‌الله (أهل الذمة)ی كردبوو بەسێ بەشەوە و بەپێ ی وەزع باشی(جزیە)ی لەسەر دانابوون و بەشی دەوڵەمەند و بەشی مام ناوەندو بەشی هەژاران و، جوتیار لەزەویەكەی و بازرگان لەبازرگانەیەكەی و كاسب لەكاسبی یەكەی(جزیە)بدات.[2]

لەسەر ئاستی وڵاتەكانیش جیاوازی دەكرد، بۆ نموونە خەڵكی شام وەزعیان باش بوو زیاتری لەسەر دانا بوون و لەسەر هەژارەكانیانی هەڵگرتبوو، بەڵكو لە(بیت المال)یش مووچەی بۆ بڕیبوونەوە، وەك چۆن عمری كوڕی خطابیش‌رضي‌الله‌عنه بەوشێوەیەی كردووە.

ئیتر پاش ئەوە(أهل الذمة) لەدوای موسڵمانان بوون زیاتر سەربەست بوون لە وڵاتی ئیسلامدا و زیاتر برەویان بەكارو كاسبیان دەدا و بەوهۆیەوە زەكاتیان چەند جارەی (جزیە)دەدا بەئیسلام.

٣ـ دەستكەوتی زەوی(الخراج):

(خراج)ئەو بڕە پارەیە، كە دەوڵەتی ئیسلامی دەیخاتە سەر ئەوزەویانەی بەشەرگیراون، یان ئەو زەویانەی بەڕێگەی ئاشتیانە دراوەتەوە دەستی خاوەنەكانیان،

لەسەردەمی عمری كوڕی عبدالعزیز‌رحمه‌الله داهاتی خەراج بەڕادەیەكی زۆر زیادی كردو گەیشتە (١٢٤)ملیون درهەم.[3]

---

١ ـ الطبقات(٥/٣٨٤).

٢ ـ سيرة عمر (ابن عبدالحكم) لا ٩٩.

٣ ـ الخراج للريس٢٣٨.

بۆ بەردەوامی ئەو داهاتە هەستا بەقەدەغەکردنی کڕین و فرۆشتنی ئەو زەویانەی، کە (خەراجین) تا ئەو سەرچاوە گرنگە بەردەوام (بیت المال)دەوڵەمەند بکات، هەروەك هەموو ئەو باج و سەرانە ناڕەوایانەی لابرد لەسەر جوتیاران، کە بوو بوونە هۆی دواکەوتنی بەرهەمی کشت و کاڵی، دەستی کرد بە لێدانی بیرو زیند و کردنەوەی زەویە پشت گوێ خراوەکان.

بەهۆی سیاسەتی ئابوری ژیرانەی عمرەوە بەجۆرێ بەروبومی کشت و کاڵی زیادی کرد، کە تەنها لەعیراقدا گەیشتە (١٢٤)ملیون درهەم، کە لەسەردەمی حەجاجدا تەنها (٤٠)ملیون درهەم دەستکەوتی خەراج بوو، کەلە سەردەمی عمری کوڕی خطاب(١٠٠)ملیون درهەم بوو.

خەراجیش زۆر گرنگ بوو بۆ وڵات ، چونکە سنوری خەرج کردنی زۆر فراوان بوو بەپێچەوانەی زەکاتەوە،کە(٨)جۆر لەخەڵکی سوودیان لێ وەردەگرت و بەس.[١]

٤ـ دەیەك(العشور):

ئەمەشە ئەوپارەیە، کە وەك(گومرگی ئەمڕۆ) وایە، بەڵام ئەوەی تێدایە لە موسڵمانان ناسەنرێت، بەڵکو لەو بازرگانە کافرانە دەسەنرێت، کە دەێنە ناو خاکی ئیسلام و، پاشان دەگەڕێنەوە واتە: لەنێوان وڵاتی ئیسلام و وڵاتی خۆیاندا بازرگانی دەکەن.

حوکمە شەرعی یەکەی ئەوەیە بۆ بێ باوەڕان کاتی لەدورەوە دێن(٢٠)دینار بوو، بەڵام(١٠)دینار لەبازرگانەکانی(أهل الذمة) دەسەنرێت و لەساڵێکیشدا یەکجار وەردەگیرێت.

عمرﷺ زۆر گرنگی دەدا بە ڕوون کردنەوەی شێوازی وەرگرتنی ئەم داهاتە و لەنامەکانیدا بۆ کاربەدەستەکانی بەدرێژی ڕوونی کردۆتەوە وەك ئەوەی یاسای (وەسڵ)ی داهێنابوو، کە هەر بازرگانێك پارەی ئەو ساڵەی دەدفع کرد وەسڵێکی بۆ بکرێت، تا لەو ساڵەدا کەس جارێکی تر داوای لێ نەکاتەوە، هەروەها بەدەستی

---

١ ـ السياسة المالية والاقتصادية لعمر لا ٧٦.

لێیـان نەسـەنرێت، بـەڵکو کـاتی قـازانج کردنـدا بیـدەن، بـەوجۆرە جوڵەیـەکی گەورەکەوتـە نـاو بازرگانـە بیـانی یـەکان و هـەموویان پارەکانیـان خـستبووە نـاو بازرگانی یەوە لەناو وڵاتی پان و پۆڕی ئیسلامدا بەبێ تـرس دەهـاتن و دەچـوون و خەزێنەی موسڵمانان لەم سەرچاوەدارایی یە بەهرەمەند دەبوو.

٥- دەستکەتی جەنگی(غنیمە)و(فەیئ):

غەنیمە بەو ماڵە دەڵێن، کە بەزۆرو لەجەنگدا لـەبێ بـاوەڕان دەسـەنرێت، بـەڵام (فەیئ)، بەوماڵە دەڵێن لەبێ باوەڕان دەسەنرێت بەبێ شەر و ئەرك و ماندووبون.

کاتێ عمر چوە سەر کورسی خەلافەت هەموو هەوڵێکی تەرخان کرد، بـۆ تۆکمـە کردن و چاك کردنەوەی کاروباری ناوخۆی وڵات، بۆیە زۆر گرنگی بەجەنگە ڕزگـاری خوازیەکان (الفتوحات)نە دەدا، لەسەردەمی خۆیدا، بەڵکو هەموو هەولێیکی خـستە گەر بۆ بانگەوازو سەرمەشقی جـوان، بـەجۆرێ دەسـتی کـرد بـە نوسـینی نامـە بـۆ پاشـاکان و گەلـە جیاجیاکـانی سـەرزەوی و بەوهۆیـەوە بەربـەرەکان بـەبێ جـەنگ موسڵمان بوون و هاتنە ناوئیسلام.[١]

لەبەر ئەم هۆیانە ئەم سەرچاوە دارایی یە لەسەردەمی عمردا کز بوو، ئەو مـاڵ و سامانەی (بیت المال) هەمووی لەغەزاکانی پێشووەوە دەست کەوتبوو.[٢]

بەڵام هەوڵێکی خـستنە کـار لـەپێناو گەیاندنـەوەی (پێـنج یـەکی) دەسـتکەوتی غەنیمـە جیهـاد بـە خـەڵکانی هـەژارو وشـیاری خـۆی بەوشـێوەیەی لەسـورەتی (الانفـال)دا بـەجوانی ڕوون کاروەتـەوە، لەهـەموو سـامانێکی تـر جیـای کـردەوە (١٠)هەزار دیناری لێ جیا کردەوە و دابەشـی کـرد بەسـەر (بنـی هاشـم)داو گـەورەو بـچووك و نێـرو مـێ ی وەك یـەك دانـا، لەسـەر ئـەوەش فاطمـەی کـچی حـسین ﵁ نامەیەکی سوپاسگوزاری بۆنارد و پێ ی ووت:

((ئـەی ئـەمیری بـاوەڕداران، بەڕاسـتی بوویـت بەخزمـەتکاری کەسـانێك، کـە

---

١ - السياسة المالية والاقتصادية لعمر لا ٨١.

٢ - السياسة المالية والاقتصادية لعمر لا ٨١.

خزمەتكاريان نەمابوون، پۆشتەت كردنەوە لەكاتێكدا پۆشتە كەرەوەيان نەمابوو، سامانت ڕاژند بەسەركەسانێكدا كە هيچيان نەبوو خەرجى بكەن).[١]

ئەو ٥/١ ى غەنيمەيە زۆر گرنگ بوو لەلاى عمر، كە پێشتر پشت گوێ خرا بوو، كاتێ ولاتى ئەندەلوس ڕزگار كرا٥/١ى لێ جيا نەكرايەوە، بۆيە عمررحمه الله نامەى نووسى بۆ فەرمان ڕەواى ئەوێ و پێى ووت: هەموو زەوى و زارى و موڵكەكان بەمەرجێك بەجەنگ گيراوە بێت ٥/١ ى لێ جيا بكەرەوە.[٢]

بۆ ئەو زەويانەيش بەبێ جەنگ گيرابوون، كەپييان دەوترێت(فيئ) عمررحمه الله تەرخانى كردبوو بۆ هەموو موسڵمانان و لەسەر بۆ چوونە فقهى يەكەى عمرى كوڕى خطابرضي الله عنه، كە كاتێ خۆى ئەو جۆرە زەويانەى (وقف)كرد بۆ هەموو موسڵمانان ، تا لە سوودەكەى بەردەوام بێت بۆ جيل و نەوەكانى دواتريش.[٣]

عمررحمه الله لە (پێنج يەك) وورد بويەوە دەبينێ لەگەڵ (فيئ)دا حوكمەكانيان وەك يەكن لەبەرئەوە تێكەڵى كردن وەك چۆن عمرى كوڕى خطاب رضي الله عنه كاتى خۆى، كردبووى.[٤] و لەپێناوى بەرژەوەندى گشتيدا حەرجى دەكردەوە.

بۆ ئەو مەبەستە نامەيەكى نووسى تيايدا ووتى: ((... بۆ ٥/١ى دەستكەوتى جيهاد زانايان جياوازيان هەيە تيايدا... من وا دەبينم واى لێ بكرێت وەك خەليفەى دووەم عمرى كوڕى خطابرضي الله عنه كردنى بەيەك و هەموو موسڵمانيش پێى رازى بوون، ئێوەش چاو بكەن لەو پێشەوا دادپەروەرە، چونكە هەردوو ئايەتەكە - ئايەتى ٥/١ ، ئايەتى (فيئ)يەكشتن، منيش وا دەزانم، كە بكرێت بەيەك و تەرخان بكرێن بۆ هەموو موسڵمانان و كەسى لێ جيا نەكرێتەوە.[٥]

بەهۆى ئەم سياسەتە ژيرانەيەى عمرەوە خەڵكى هەناسەى خۆشيان هەڵمژىو هەستيان كردبەدادپەروەرىو نەمانى ستەم ناڕەوايى لەدابەش كردنىخێراتى ولاتدا.

---

١ - الطبقات(٥/ ٣٩٠).

٢ - تأريخ الاسلام. حسن ابراهيم (٠١/ ٣٢٠).

٣ - الخراج، ابى يوسف لا ٣٥.

٤ - سياية المالية والاقتصادية لعمر لا (٨٣).

٥ - سيرة عمر(بن الحكم)لا ٩٧.

چوارەم: سیاسەتی عمر لە خەرج کردنی پارەی گشتی دا:

١- خەرج کردنی ماڵ لەپێناو بواری چاودێری کۆمەڵایەتیدا:

لەپێناو سەر لەنوێ دابەشکردنەوەی داهات و بەر و بومەکاندا، عمرﷺ هەوڵی زیاتری دا، تا هەژارو نەدارەکان پشکی زیاتریان بەر بکەوێت لە (بیت المال)، بۆ هاتنە دی چاودێری تەندورستی و کۆمەڵایەتی لەناویاندا، ئەمەش داوکاری شەریعەتی ئیسلامە ولە سەوننەتی پێغەمبەرداﷺ هاتووە.

عمریشﷺ هەر لەیەکەمین ڕۆژەکانی دەست بەکار بوونی خەلافەتی یەوە، هەوڵی دا خاڵ بەخاڵ شەریعەتی ئیسلام جێ بەجێ بکات و هەق دادپەروەی بەرپابکات، بۆ ئەو مەبەستە نامەی دەنارد بۆ زاناکان و پرسیاری شەرعی جیاجیای ئاڵۆزی لێ دەکردن، و (إبن شهاب الزهری) بۆ ئەوە مەبەستە کتێبێکی نووسی بۆ عمرﷺ و تیایدا باسی زەکاتی بۆ کرد لەژێر ڕۆشنایی سوننەتی پێغەمبەردا، تا لە کاتی خەلافەتدا کاری پێ بکات، تیایدا نووسیبووی: تیایدا بەشی نەخۆشە درێژ خایەنەکان و کەم ئەندامانم دیاری کردوە، بەشێکیش بۆ هەموو موسڵمانێك نەخۆشییەکی لەگەڵدا بێت، کە نەتوانێت کاروکاسبی بکات و، بەشێکیش بۆ هەژارانەی، کە سواڵ دەکەن، یان خزمەتی دەوڵەمەندەکان دەکەن، تا نانەسکی یەکیان پێ بدەن، ئەوانە بەشیان پێ بدرێت، تا ئیتر دەست لەکەس پان نەکەنەوە...

بەشێکیش بۆئەو کەسانەی، کە لەبەندیخانەدان و کەسیشیان نی یە خواردن و پێداویستیان بۆ بنێرن... بەشێکیش بۆ ئەو نوێژگەرانەی، کە کاروکاسبی یان موچەیەکیان نی یە لەلایەن دەوڵەتەوە و ڕووشیان نایەت لەکەس دواو بکەن.. بەشێکیش بۆ ئەوکەسانەیە، کە هەژارا کەوتوون وقەرزاری هێناونی بەچۆکدا، قەرزەکانیشی بۆ شتی ناشەرعی نەکردوە، کەسیش قسەی نی یە لە موسڵمانەتی و پیاو چاکیان دا،... بەشێکیش بۆ ئەو گەشتیارانەی - مسافر - کە شوێنیان نی یە بۆی بڕۆن و خرمێشیان نی یە لەو جێگایەدا... ئەوانە خواردن و خەوتن بۆ خۆیان و

وڵاخەکەکانیان مسۆگەر دەکرێت، تا دەگەڕێنەوە شوێنی خۆیان، یان خزم و کەس دەدۆزنەوە.[١]

ا ـ بەشی هەژار وکەم دەرامەتەکان:

عمر رحمه الله زۆر بیری لەلای هەژارو کەم دەرامەتەکان بوو، هەوڵی دەدا دەوڵەمەندیان بکات، کە پیشتر باسی ئەو بەسەر هاتەمان کرد، کە لەگەڵ(فاطمة)ی خێزانیدا ڕووی داو پرسیاری لەعمر کرد لەهۆی گریان و فرمێسك ڕشتنی، ئەویش وتی: ئیشووکاری ئوممەتی محمد ﷺ سپێراوە بەمن، منیش بیرم کردەوە لە هەژارێکی برسی، لەنەخۆشێکی لەبیرکراو، روت و بێ بەرگەکان، ستەم لێکراوە تا سێنراوەکان، غەریبێکی بێ کەس و کار، پیرێکی بەساڵاچوو، پیاوێکی مناڵ دار، بۆم دەرکەوت خوای گەورە لێپرسینەوەم لەگەڵ دەکات دەربارەیان، محمدیش پشتگیری ئەوان دەکات لەدژی من، منیش لەوە ترسام قسەم پێ نەبێت و بشکێم، بەزەییم بەخۆمدا هاتەوە و دەستم کرد بەگریان.[٢]

لەم ڕووداوە وە سیاسەتی عمری کوڕی عبدالعزیزمان بۆ دەردەکەوێت دەربارەی چینی هەژاران چۆن بووە، پڕیەتی لەمانای بەرز، کە پیویست بەورد بوونەوەی تێ ڕامان دەکات، هەستی دەکرد بەو ئەرکە قورس و گرانەی سەرشانی و هەستی بەرپرسیاریەتی دەکرد دەربارەی گەل، پێغەمبەریش ﷺ لەوبارەیەوە دەفەرموێت: ((کلکم راع وکلکم مسؤل عن رعیته، والامام راع و هو مسئول عن رعیته)).[٣]

عمری کوڕی عبد العزیز رحمه الله ئەو پەڕی هەوڵی دەدا و پێداویستی هەژاران و داماوان دەربکات، پیاوێك هاتە خزمەت عمر رحمه الله لەبەردەمیدا وەستاو وتی: ئەی ئەمیری باوەڕداران، هەژاری زۆری بۆ هێناوم و نەداری هێزی لێ بڕیوم، خوایش سبەینێ لەسەر ئەم حاڵەی من لێپرسینەوەت نەگەڵدا دەکات، لەو کاتەدا عمر خۆی

---

١ ـ السیاسة المالیة إلاقتصادیة لعمر لا ٨٣.

٢ ـ سیر اعلام النبلاء(٥/١٣٢).

٣ ـ البخاري ژ٨٩٣.

دابو بەسەر دار عەسایەکەیدا، دەستی کرد بەگریان، تا فرمێسک بەدار عەسایەکە هاتە خوارەوە، پاشان موچەیەکی بۆ خۆی و منداڵەکانی بریەوە، فەرمانیشی دەرکرد(٥٠٠)دیناری بدەنێ، تا کاتی مەعاش وەرگرتن.[١] کەلەو کاتەدا ساڵانە بووە.

بۆ ئەو مەبەستە زۆر گرنگی دەدا بە بێوەژن و منداڵەکانیان وەك باسی ئافرەتە عیراقیەکەمان کرد، چونکە باش ئاگاداربوو، کە پێغەمبەری خواﷺ فەرموویەتی: ((الساعي على الارملة والمسكين كالمجاهد في سبيل الله، أو كالذي يصوم النهار ويقوم الليل)).[٢] واتە: ئەوەی پێداویستی بێوەژن و هەژاران دەربکات وەك ئەو سەوایە لەپێنا خوا جیهاد بکات، یان ئەوکەسەی بەڕۆژ بەڕۆژووەوە بەشەو شەو نوێژ دەکات.

ئەمیری باوەڕداران‌ رحمه الله خانوویەکی تایبەتی دروست کرد بۆ نان خواردن تایبەت بوو بە هەژاران و کەمدەرامەت و ڕێبواران.[٣] ئەو گرنگی دانەی عمر تەنها هەژارو کەم دەرامەتەکانی نەگرتبویەوەو بەس، بەڵکو هەموو نەخۆش و عیللەت و دارو هەتیوەکانیشی گرتبووە، بۆ ئەو مەبەستە نامەیەکی نارد بوو کاربەدەستەکانی شام و پێ ی ووتبوون:

(· هەموو نابیناکانم بۆ بنێرن لەگەڵ ئیفلیجەکان و قاچ پەڕیوەکانیش و ئەوانەشی نەخۆشی درێژ خایەنیان لەگەڵدایەو ناتوانن نوێژ بکەن، ئەوانیش ناوەکانیان بۆ نارد، ئەویش بۆ هەموو نابینایەك یەکە کەسی بۆ تەرخان کرد دەستی بگرێت و هەر دوونەخۆش و خزمەتکارێکی بۆ گرتن، پاشان نامەی نارد بۆیان ووتی: ناوی هەتیوانتانم بۆ بنێرن لەگەڵ ئەوکەسانەی کە بێکەسەن، فەرمانی دەرکرد، کە هەر پێنج هەتیو و خزمەتکارێکی بۆ گرتن، کە بگەڕێت بەسەریاندا و خزمەتیان بکات.[٤]

---

١ ـ حلية الأولياء(٥/٢٨٩).

٢ ـ البخاري ژ٦٠٠٦.

٣ ـ الطبقات (٣/ ٣٧٨).

٤ ـ سيرة و مناقب عمر لابن الجوزي لا ٢٠٢.

ب ـ هاوکاری کردنی قەرزارەکان:

لەو کەسانەی، کە هاوکاری عمر رحمه الله گرتنی یەوە قەرزاران بوو، (إبن شهاب الزهری) لەکتێبەکەیدا بۆ عمری نووسی و پێ ووت: بەشێك لەزەکات بۆ قەرزارانە، ئەوانەی لەکاتی جیهاد تووشی قەرزاری بوون، یان کەسێك هەژارو کەوتووە و نا توانێت قەرزەکانی بداتەوە، کە بۆ کاری ناشەرعی قەرزی نەکردبێت، لەلایەن خواناسی و بەندایە ئیشەوە ڕێك و پێك بێت.[١]

بۆ ئەو مەبەستە عمر رحمه الله نامەی نووسی بۆ هەموو هەرێمەکانی، کە هەرکەس قەرزارە قەرزەکانی بۆ ببژێرن، ئەوانیش نامەیان نووسی ، کە کەسی وا هەیە خانووی هەیەو خزمەتکار وولاخ و شت و مەکی هەموو هەیە، عمریش لەوەلامدا پێ ی ووتن: دەی پیاو دەبێت خانووی هەبیت بڕواتەوە بۆی، خزمەتکارێکی هەبێت کارێکی بۆ بکات و ولاخێکیش، کە جیهادی بەسەرەوە بکات و شت و مەکی ناو ماڵیشی هەبێت، لەگەڵ ئەوەشدا قەرزار بێت قەرزەکانی بۆ ببژێرن.[٢]

نامەیەکیشی نووسی بۆ والی کوفە، کە پارەو پولێکی باشی لە (بیت المال)دا هەبوو ـ پێ ووت: نامەت بۆ نووسیووم، کە لە دوای ئەوەی پارەی سەربازەکانت داوە، کە چی پارەکە هەر زۆرەو ماوەتەوە، دەی بیبەخشەرەوە بەسەر ئەوانەی قەرزیان کردوە بۆ شتی چاك، یان ژنیان هێناوە و ناتوانن بیگوێزنەوە، والسلام.[٣]

نامەیەکی تری بۆ نووسین و لە مزگەوتی کوفە دا خوێنرایەوەکە پێ ی ووتبوون: هەرکەسێ ڕاسپاردەیەکیان پێ داوە و ناتوانێت بیگەڕێنێتەوە بۆ خاوەنەکەی دەی ئێوە لەپارەو سامانی خوا بۆی بدەنەوە، هەرکەسێکیش ژنی خواستووە و ناتوانێت مارەیی یەکەی هەڵسوڕێنێت، لەماڵی خوا بۆی هەڵسوڕێنن.[٤]

---

١ ـ الاموال لابن عبيدة ١٨٥٠.

٢ ـ سير عمر لابن عبد الحكم لا ١٧٧.

٣ ـ سيرة عمر (ابن عبدالحكم) لا ١٧١.

٤ ـ سيرة عمر (ابن عبدالحكم) لا ١٧١.

ج ـ كۆمەكی كردنی دیل كراوان:

عمری كوڕی عبدالعزیز رحمه الله گرنگی تەواوی دەدا بە ئەسیرو دیل كراوەكان لە(بیت المال) خەرجی پێ دەدان، بۆ ئەو مەبەستە نامەیەكی نووسی بۆ دیلە موسڵمانەكان لە (قسطنطینیة).[1] كەپێشتر دەقی ئەم نامەیەان نووسیوە لەبەشی ژیانی كۆمەڵایەتی عمردا باسمان كردوە.

هەروەها گرنگی دەدا بە بەندنەكراوە موسڵمانەكانی ناو بەندیخانەی موسڵمانان كە بەهۆی هەرتاوان و خەتایەكەوە گیراونو فەرمانی دەركرد، كە بە جوانی خزمەت بكرێن و خەرجیان دابین بكرێت، عمر بۆ ئەو مەبەستە نامەی نووسی بۆ كاربەدەستەكانی و پێ ی ووتن: لەناو زایندانەكانتاندا كەس نەهێڵنەوە بە كۆت و زنجیرەوە كە نەتوانێت نوێژەكانی بكات، كەس بە كۆت و زنجیرەوە نەخەوێت مەگەر ئەوانەی، كە قاتیڵن و پیاویان كوشتووە، ماڵ و سامانیان بۆ خەرج بكەن لەپێناو خواردن و جل و بەرگیاند.[2] فەرمانیشی دەركرد، كە خواردن و بەرگی زستانەو هاوینە یان بۆ مسۆگەر بكەن.[3]

د ـ هاوكاری گەشتیار و ڕێبواران

عمر رحمه الله گرنگی بەگەشتیاران و ڕێبوران دەدا، فەرمانی دەردەكرد بۆ كاربەدەستەكانی، كە خانوو ـ ئوتێل ـ دروست بكەن لە سەر ڕێگاكاندا بۆ پێشوازی كردنی گەشتیاران و گرنگی دان پێیان، بۆ ئەو مەبەستە نامەیەكی نووسی بۆ كار بەدەستێكی و پێ ی ووت: (لەوڵاتەكەتدا(ئوتێل)و (خان) دروست بكە، هەر موسلچمانێك هاتە سنوری وڵاتەكەت با شەو ڕۆژێك و خۆیان و ووڵاخەكانیان لەویدا بحەوێنەوە، هەركەسێكیش نەخۆشە با دوو ڕۆژ و دووشەو بمێنێتەوە تیایاندا، هەر كەسێكیش پارەی لێ بڕابوو ئەوەندەی پێ بدەن، كە بیگەیەنێت بەشوێنی خۆی.[4]

---

١ ـ الطبقات (٥/ ٣٧٤).

٢ ـ خراج أبو يوسف لا ٣١٥.

٣ ـ الطبقات (٥/٣٥٦).

٤ ـ السياسة المالية والاقتصادية لعمر لا ٩٤.

هــەروەها نامــەی دەنووســی بــۆ ســەرجەم هەریمــەکان، کــە هاوکــاری تــەواوی حاجیانی ماڵی خوا بکەن و خــەرجیان دابـین بکەن،چـاودێری لاوازەکانیـان بکـەن و هەژارەکانیان کۆمەکی بکەن.[١]

هـ ـ هاوکاری بەندەکان بۆ ئازاد کردنیان:

پاش ئەوەی عمررحمه الله پارەو سامانی دەوڵەتی خستە خزمەت هەژارو کەمدەرامەت و ناتواناکان و قەرزارەکان و ڕێبوارانەوە، ئیتر پارەو سامانی تری تـەرخان کـرد بـۆ ئـازادر کردنـی بەنـدە و ژێردەسـتەکان، کـار بەدەسـتی عمـر لـە ناوچـەی ئیفریقیـا دەڵێـت: ((عمـر نـاردمی بـۆ کۆکردنـەوەی زەکـات و خێراتـی ئـەفریقیا، داوام کـرد هەژارەکان بێت زەکات وەربگرن کەچی یەك هەژاری تێدا نەبوو... منـیش دەچـووم کۆمەڵێ بەندەم دەکڕی و ئازازارم دەکردن)).[٢]

پێشتریش باسی ئەوەمان کرد، کـە عمـر مووچـەی تـەواوی بڕیبویـەوە بـۆ زانـاو مامۆسـتاکان، تـا خۆیـان یـەکلایی بکەنـەوە بـۆ خزمـەتی زانـست و بانگـەواز، ئـیتر گرنگـی و هاوکـاری یـەکانی هــەموو چـینەکانی کۆمــەڵگای گرتبوویــەوە تەنانــەت منـدالانیش، کـە مووچـەی دەدا بـەم سەرپەرشـتیارانیان، تـا بۆیـان خـەرج بکـەن، گرنگیشی دەدا بە (أهل الذمة) و لە (بیت المال) هاوکاری هەژارو دەست کورتەکانی دەکردن.[٣]

ئەوەی لیرەدا پیویستە ئامازەی بۆ بکـەین ئەوەیکـە ئـەم سیاسـەتەی عمـررحمه الله بوو بەهۆی ئەوەی کـە ژمارەیـەکی زۆر لەخـەڵکی دەوڵەمەنـد بـوون، بوونـە خـاوەنی سـەرمایەی کـشت و کـاڵی و بازرگـانی و شـتی تـر، بـوو بـەهۆی بـەهێز بوونـەوەی دینداری و خۆشەویستی ڕۆژی قیامـەت لـەناو دڵەکانـدا و حـەزکردن بـەخێرو چاکە لەپێناو ڕەزامەندی خوای گەورەدا. بەوهۆیەوە خێر کردن لەپێناو خوادا زیادی کـرد

١ ـ سيرة عمر (ابن عبد الحكم) لا ٦٥.
٢ ـ السياسة المالية والاقتصادية لا ٩٤.
٣ ـ هەمان سەرچاوە لا ٩٧.

بۆ هاوکاری کردنی هەژارو نەدارو بێوەژن و دروست کردنی شوێنەگشتی یەکان و لێدانی بیرەکان و دروست کردنی مزگەوت و شتی تریش و ئەمەش کاری سەرشانی (بیت المال)و دەوڵەتی ئاسان کرد بوو چ لە پایتەختدا، یان لە هەرێمەکاندا.

٢- ڕێنمونی کردنی خەرج کردنەکانی دەوڵەت:

سیاسەتی عمری کوڕی عبد العزیزرحمه الله لەبواری خەرج کردندا لەسەر بنەمای ئابووری ژیرانە وەك ئەمڕۆ پێ ی دەڵێن: بنەمای سەروەری لەخەرج کردندا، کە بەوجۆرێکە دوورە لە زیادەڕەوی لەخەرجداو پارەو سامان بەزایەدان لەشتی پڕو پوچ و لاوەکیدا، لەهەمان کاتدا دورە لەدەست قوچاوی و چروکی.[1]

لەو هەنگاوانەی گرتیە بەر لەبواری خەرجکردندا لەپێناوی بەرژەوەندی یەکانی دەوڵەتدا:

أ - موڵك و دەستکەوتە تایبەتیەکانی خەلیفە و ئەمیرەکانی بڕی:

یەکێ لەکارە گەورەگران و ترسناکە کان کە عمر- بویرانە - پێ ی هەستا ئەوە بوو، کە هەموو موڵك و سامان و زەوی زارەکانی خەلیفە و فەرمانڕەواو والی یەکان هەبوو، کەبە نارەوا پێیان درابوو، لێ ی سەندنەوەو خستی یەوە (بیت المال)و ئەوەی هی خەڵکی بۆی گەڕاندوە، سەرەتا لەخۆی و بنەماڵەکەی خۆیانەوە دەستی پێ کرد و عمر لە(بیت المال) موچەی وەرنەدەگرت، ، پێیان ووت: عمری کوڕی خطابرضي الله عنه مووچەی لە (بیت المال) وەرگرتووە ئەویش لەوەڵامدا ووتویەتی: عمر پێویستی پێ ی بووە و من خۆم پارەم هەیە.[2]

کاتێ کەژاوەی خەلافەتیان بۆ هینا لەپاش مردنی سولەیمان، خێرا ووتی: هەرچی وڵاخ و فەرش و جوانکاری هەیەیتایدا هەمووی بخەنە (بیت المال) عادەتی وابوە لەپاش مردنی یەکێکیان، هەموو جل و بەرگ و عەتر و شتەکانی تری

---

١ - السياسة المالية والاقتصادية لعمر لا ٩٦.

٢ - العقد الفريد (٥/ ٢٢).

دەردرایە دەستی خەلیفەی نوێ دەوڵەت، بۆیان هێناوە، ئەویش فەرمووی: ئەمانە هی سولەیمان بووە، نەهی منەو نەهی ئێوە، بەڵکو هەمووی موڵکی موسڵمانانەو بۆیە خستی یە(بیت المال).[١]

جارێك داوای کرد لەخزمەتکارەکەی هەندێ هەنگوینی بۆ بکڕێت و ئەویش بەئەسپەکەی نامەبەرەکان هێنایەوەو بۆ ماڵەوەو عمریش فەرمانی دا هەنگوینەکەیان فرۆشت و نرخەکەی خستە (بیت المال) و بەخزمەتکارەکەیشی ووت: هەنگوینەکەت پیس کردین ماڵت ئاوا بێت![٢] عمر رحمه الله هەرگیز سامانی گشتی بۆ بەرژەوەندی خۆی بەکارنەهێناوە، جارێك ئەمیری ئەردەن دووسەبەتە خورما بەدیاری بۆ عمر دەنێرێت، بەهۆی وڵاخەکانی نامەبەرەوە و هەر، کە عمر بەوەی زانی خێرا فەرمانی دا خورماکانیان فرۆشت و دایان بەئالف بۆ ئەسپەکانی نامەبەر.

ب: کەم کردنەوەی خەرجە ئیداریەکان

عمر رحمه الله هەوڵی دەدا هاوکاران و والی و فەرمانڕەواکانی والێبکات کەمترسامان و شت و مەکی دەوڵەت بەکاربهێنن، کاتێ والی مەدینە داوای مۆمێکی کرد لە عمر، عمریش لەوەلامدا پێ ی ووت: بەهەموو تەمەنم من تۆم واناسیوە ئەی (ابن أم حزم)، کە لە شەوە تاریکەکانی زستاندا بەبێ چرا دەچوویت بۆ مزگەوت، بەلام وا ئەزانم تۆ ئەوکاتە چاکتر بویت لەئێستا، دەی فتیلەکانی ماڵەوە بەسە بۆت، والسلام.[٣] جارێکی تر هەر ئەو والی یە لەنامەیەکدا داوای کرد لەعمر، کە هەندێ پەرەی نووسینی بۆ بنێرێت... عمریش لەوەلامدا پێ ی ووت: ئەگەر ئەم نامەیەیی منت پێ گەیشت نووکی قەڵەمت تیژ بکەو ورد بنوسە و دێر مەپەڕێنەو، شتی زۆر بنووسە لەیەك لاپەڕەدا، چونکە موسڵمانان پێویستیان بەنووسینی زیادە نی یە، کە زیان لە (بیت المال)ەکەیان بدات.[٤]

---

١ ـ سيرة عمر(ابن عبد الحكم) لا ٣٥.

٢ ـ سيرة ومناقب عمر لابن جوزى لا ٢١٠.

٣ ـ سيرة عمر (ابن عبدالحكم) لا ٦٤.

٤ ـ سير و مناقب عمر(لابن الجوزي) لا ١٢١.

لێرەدا ئەوە تێبینی دەکرێت، کە چۆن عمری کوڕی عبدالعزیز تا ئەو ڕادەیە ڕێنموونی بەرپرس و کار بەدەستانی وڵاتەکەی دەکرد، تا ماڵ و سامانی دەوڵەت بەفیڕۆ نەدەن بە ڕادەیەك لەنووسینی نامەکانیشاندا هەوڵ بدەن بەکورتی بنوسن و بەبێ هودە پەرە سەرف نەکەن.

ج - شێوازی خەرجی سەربازی: ئەمەویەکان کۆمەڵی جەنگی دەرەکی و ناوەکیان ئەنجام دەدا، کە بوجەیەکی زۆری وڵاتە یەکگرتوەکانی ئیسلامی بەفیڕۆدا، لەوانە هێرش بردنە سەر شاری(قسطنطينيه) لەسەردەمی (سليمان)ی کوڕی عبدالملك دا، بەجۆرێ زۆری لەشەهید بوون و لەدەست دانی سامانێکی زۆری بەبێ هودەی لێ کەوتەوە.

بەڵام کاتێ عمر بووبە خەلیفە یەکسەر فەرمانی دەرکردبۆ (مسلمە)ی کوڕی (عبدالملك)کە سەرکردەی سوپا بوو پاشەکشە بە سوپای ئیسلام بکات و بگەڕێنەوە، تا سوپا لەتەنگەشەیە ڕزگاریان ببێت.

سیاسەی ژیرانەی عمر و ڕەوشت و ژیاننامە بەرزەکەی بوونە هۆی بەرقەرابوونی ئاشتی و ئارامی لەناو خۆدا و هەمو جەنگ و ئاژاوە ناوە خۆیەکان وەستان، کاتێ ژیانی عمر هەواڵەکانی گەیشتە لای خەواریج، هەموو کۆبونەوەو ووتیان: دروست نی یە لەگەڵ ئەم پیاوە چاکەدا بجەنگێین.[1]

ئەو جەنگ نەمانەیش بەدەوری خۆی ڕۆڵێکی گێڕا لەنەمانی ئاژاوەو و بەرقەرار بوونی ئاشتی و دڵئارامی، کە ئەوەش بوو بەهۆی گەشەی وابووری وڵات و خۆش بوونی ژیان و گوزەرانی خەڵکی ئاست نز م و هەژاران، کە ئەوەش دوای کۆمەکی خوای پەروەردگار دەگەڕایەوە بۆ سیاسەتە ژیرانەکانی عمرﷺ.

---

١ - سير و مناقب عمر(لابن الجوزي)لا ١٢١.

بەشی حەوتەم

دەزگای داد وەری لەسەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیزدا هەندێك لەو بۆ چوونە فیقهی یەکانی لەو بارەیەوە

یەکەم: دادگاکان و شایەتی دانەکان

١ـ رەوشتی داد وەر:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله زۆر بەوردی قازی و داد وەری دیاری دەکرد. بۆ ناوچەکان نەوەك موسڵمانەکان تووشی داد وەریەك بکات، بەبێ شارەزایی حوکم بکات و لەهەق لابدات. بۆ ئەو مەبەستە(٥)مەرجی سەرەکی دانا بوو بۆ هەڵبژاردنی دادوەر ـ قاضی ـ و لەوانە: (بوونی زانست، نەرم و نیانی، پاکی، ڕاوێژکاری، بەهێز لەوەرگرتنی هەقدا).

(مزاحم) ی کوڕی زفر دەڵێت: لەگەڵ شاندێکی خەڵکی کوفەدا چوین بۆ لای عمری کوڕی عبدالعزیز و ئەویش دەربارەی ناوچەکەمان و ئەمیرەکەمان و قازی یەکەمان پرسیاری لێ کردین، پاشان ووتی: پێنج ڕەوشت هەیە پێویستە لەهەموو قازی یەکدا بێتە دی و ئەگەر یەکێکیانی تێدا نەما دەبێتە خەوشی لەسەری: ((دەبێت تێ گەیشتوو بێت، لەسەر خۆ بێت، پاك بێت، لەهەقدا توندبێت، دەبێت زانابێت و پرسیار بکات لەوشتانەی نایانزانێت)).[١]

لەڕوایەتێکی تردا لە یحیی ی کوڕی عمری کوڕی عبدالعزیز دەگێڕنەوە، کە وتوویەتی: قازی و داد وەر خۆی بەقازی نەزانێت، تا پێنج شت هەیە لە خۆیدا نەهێنێتە دی: پاکبێت ـ عفیف ـ نەرم و نیان ـ حلیم ـ زانا بێت بە دادوەریەکانی پێشخۆی، ڕاوێژ بە ژیرمەندان بکات،گوێ نەدات بەلۆمەی خەڵکی).[٢]

١ ـ الطبقات (٥/ ٣٦٩).
٢ ـ الطبقات (٥/ ٣٦٩).

عمری کوڕی خطابیش رضي الله عنه ووتەیەکی نزیکی هەیە لەمانایەوە،[١] عەلی کوڕی ئەبو طالبیش رضي الله عنه ووتەیەکی لەم مانایەوە هەیە، چوار مەزهەبەکەی ئیسلامیش لەم سیفەتانەدا لەگەڵ عمری کوڕی عبدالعزیز یەکدەگرنەوە.[٢]

٢ـ داد وەری مەسەل ئاڵۆزەکان:

لەوانە هەندێ کێشەی دادگایی ئاڵۆزە ڕووبەڕووی قازی ببێتەوە، کە دادوەر سەرسامە و نازانێ چ حوکمێك بدات، دەی ئایا حوکم دەربکات؟ یان واز لەو کێشەیە بێنێ بۆ کەسانی باڵاتر و زاناتر؟!

عمر لەم بوارەدا بڕیارێکی دەرکرد کەشیاوی ئەوەیە، تا ڕۆژی قیامەت دادگاکان کاری لەسەر بکەن، ئەویش ئەوە بو، کە دەڵێت: هەرکاتێ دادوەر حوکمەکەی لەلا ئاشکرا بوو با حوکم دەرکات و ئەگەر لەلای ئاڵۆز بوو باواز لکێشەکە نەهێنێ، بەڵکو بەرزی بکاتەوزە بۆسەرووی خۆی، تا لێ ی بڕوانن و چارەسەری بکەن.[٣]

(میمون)ی کوڕی (مهران) نامەیەکی بۆ عمری کوڕی عبدالعزیز نوسی وتیایدا پێ ی ووت: سکاڵای قورسی کاری داد وەری و بەرپرسیاریەتی کۆکردنەوەی زەکات دەرکرد لەوکاتەدا قازی جەزیرە بوو ـ عمریش لە وەڵامدا پێ ی ووت: من شتێکم نەداو بەسەرتدا ، تا نارەحەتت بکات، بەڵکو زەکاتی خاوێن کۆبکرەوە لە هەر مەسەلەیەکیش دا، کە حوکمەکەی ڕوون بوو، حوکم دەربکە و ئەگەر لەلات ئاڵۆز بوو بەرزی بکەرەوە بۆمن، جا خۆ هەر کاتێ خەڵکی مەسەلەیەکیان لەلا قورس ببێت و وازی لێ بێنن ئەوە نەدین بەرپا دەبێت و نەدونیا.[٤]

بەمەدا بۆمان ڕوون دەبێتەوە، کە خوای گەورە ئاستی زیرەکی و تێگەیشتووی وەك یەك نەبەخشیوە بەخەڵکی، بەڵکو هەرکەسەو ئاستێکی پێدراوە، جا هەرکەسێ

---

١ ـ شذرات الذهب (١/ ١٢٠).

٢ ـ المغني ٩/ ٣٩ ـ ٤٣ ـ ٥٠.

٣ ـ فقه عمر بن عبد العزيز (٢/ ٤٨٧).

٤ ـ الخراج لأبي يوسف لا ٢٤٠ـ ٢٤١.

بوو بە قازی و کێشە ڕوون و ئاشکراکانی هاتە بەردەست با حوکمیان دەربکات، بەڵام ئەگەر چارەسەری کێشەیەکی لەلا قورس بوو نەیدەزانی چی بکات، با ڕاوێژ بکات بە زاناو خوێندەوارانی سنورەکەی، ئەگەر ئەوانیش نەیاندەزانی با بەرزتری بکاتەوزە بۆ کاربەدەستانی باڵا و کێشەکە لەدەستی ئەودا نەمرێتو بدرێتە دەستی کەسانی تر.[1]

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله هەندێ لەشەوی تەرخان کردبوو بە وتوویژو لەگەڵ زانایان و تێ گەیشتووان لەمەسەلە جیا جیاکانی لەکارو باری ئاینی و دونیایی، چونکە زۆر تێگەیشتو و بوو دەیزان بەیەکگەیشتنی پیاوانی شارەزا فیکر نوێ دەکاتەوەو هزرەکان بەرزدەکاتەوە.

بۆیە کاتێ (رجاء) ی کوڕی (حیوة) پرسیاری لێ کرد، کە ئایا تۆ هەموو ڕۆژەکە بەکاروباری خەڵکی یەوە خەریکی دەی شەوەکە دانێ بۆ حەوانەوە خۆت بۆچی لەگەڵمان دادەنیشی بۆ شەو نشینی؟

لەوەڵامدا وتی: ئەی رجاء، بەیەك گەیشتنی پیاوان مێشك و عەقڵ پاڵفتە دەکات، ڕاوێژکردن و وتوویژ قاپی ڕەحمەت و کلیلی فەڕو بەرەکەتە، کەس تیایدا بەهەڵە دا ناچێت و ڕای لاواز جێگیر نابێت.[2]

٣- نەرم ونیانی لەگەڵ گەوجان و حوکم نەدان لەکاتێ توڕە بووندا:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله نامەی نووسی بۆ سەرکردەی سوپاکان و پێ ی ووتن: ((لە (عبدالله) عمری کوڕی عبدالعزیز - ئەمیری باوەڕداران - بۆ فەرماندەکانی سوپا... هەرکاتێ سکاڵاکەرێکی بێ مێشك و گێل و بێ ڕێز هاتە لات و ویستت حوکم دەربکەیت بەسەریدا، پەلەمەکە و سەرەتا، تا دەتوانی تێ ی بگەیەنە و بەنەرمی مەسەلەکەی بۆ ڕۆشن بکەرەوە، ئەگەر تێ نەگەشت و مەسەلەکەی لەلای ڕۆشن بکەرەوە ئەوە - نیعمەتی خوایە، ئەگەر سودیشی نەبوو لەگەڵیدا ئەوە تۆ

---

١ - فقه عمر بن عبد العزيز (٢/ ٤٨٨).

٢ - ملامح الانقلاب لاسلامی لا ١٨٦.

قسەت نەهێشتەوە، بۆی ـ إقامه الحجه ـ و ئەگەر بۆت دەرکەوت تاوانێکی کردوە و شایانی سزادانە، تۆ لەو کاتی تورەیی یەدا حوکم دەرمەکە بە سەریدا، بەڵکو بەهێمنی و لە حوکمی ڕاستەقینە بکۆڵەرەوە دەربارەی ـ ئیتر تاوانەکەی هەر تاوانێك بێت ـ و ئیتر باسزاکەیشی تەنها یەك دار بێت لێ بدەیت.

ئەگەر سزاکەیشی کوشتنی بوو پەلەمەکەو سێ ڕۆژ دوای بخەو گوێ مەدە بەکەسانەی لەو کاتەدا لەچواردەورتن و لەبەر ئەوان پەلە نەکەیت و پاش ئەو سێ ڕۆژە حوکم دەربکە تا نەوەك لەبەر تۆڵەی تورە بوونی خۆی بێت).[1]

٤ـ دادوەر بە هەڵە لەخەڵك ببورێت باشترە لەوەی بەهەڵە سزا بدات:

(ابو عقبه)دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز دەیووت: سزا دیار یکراوەکان لەسەر خەڵکی لابەرن بە بچوکترین بەهانە، چونکە (والی) ئەگەر بە هەڵە لەتاوانێك ببورێت زۆر باشترە لەوەی، کە بەهەڵە سزای بێ تاوانێك بدات.[2]

٥ـ کار بەدەستان و دیاری وەرگرتن:

عمری کوڕی عبدالعزیز ﷺ هەموو جۆرە دیاری و بەخششێك، کە بدرایە بەوالی و داد وەران و فەرماندە سەربازی و مەدەنی یەکانی بە بەرتیل دادەنا، لەئەوەپەری هەژارای و دەست کورتیدا دیاری وەر نەگرتووە، فەرمانیشی بەخەڵکی دەدا، کە دیاری نەبەن بۆ کاربەدەستاان، هەروەك فەرمانیشی دەدا بە کاربەدەستەکانی، کە بەهیچ جۆرێك دیاری لە خەڵکی وەرنەگرن.[3]

(فرات)کوڕی(مسلم)دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیزﷺ حەزی لە سێو دەکرد، ناردی بۆ ماڵەوە، بەڵام ماڵەوە ووتیان: هیچمان نی یە سێوی پێ بکڕین، عمریش سواری وڵاخەکەی بوو، ئێمەش لەگەڵیدا سواری وڵاخەکانمان بووین، دای بەلای

---

١ ـ سيرة عمر (لابن عبدالحكم) لا ٦٨ـ ٦٩.

٢ ـ سيرة و مناقب عمر (لابن الجوزي) لا ١٢٣.

٣ ـ فقه عمر بن عبد العزيز(٢/٤٩٥).

(دێر)ێکدا کۆمەڵێك لە منداڵانی ناو دێرەکە بەسەبەتەیەك سێوەوە پێش وازیان لێ کرد، ئەویش لەلایاندا وەستا و سێوێکی هەڵگرت و تێر بۆنی کرد، پاشان خستی یەوە ناو سەبەتەکە، پاشان ووتی: بڕۆنەوە ناو دێرەکەتان و سێوەکەشتان بەرنەوە، چونکە وا نازانم سێوتان بۆ هەموو هاوڕێکانم هێنابێت.

(فرات) دەڵێت: وڵاخەکەم خێرا کرد و خۆم گەیاندە لای عمر پێم وت: ئەی ئەمیری باوەڕداران حەزت لەسێودەکرد و بۆت نەکڕا کەچی وا بەدیاری بۆت هات و تۆش وەرت نەگرت،! عمریش ووتی: پێویستم پێ ی نی یە، (فرات) دەڵێ: پێم ووت: ئەی پێغەمبەری خوا ﷺ و ئەبوبەکر و عمر دیاریان وەرنەگرتوە؟ عمریش ووتی: بەڵێ: بەلام بۆ ئەوان دیاری بووە، بەلام بۆ کاربەدەستانی دوای ئەوان بەرتیلە.[1]

٦ـ هەڵوەشاندنەوەی هەر حوکمێك پێچەوانە بێت لەگەڵ قورئان و سوننەتدا:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله نامەی نووسی بۆ والی عیراق، کە هەموو ئەو حوکمانەی حەجاج کاتی خۆی دەری کردوون هەڵیان بووەشێنێتەوە،[2] فەرمانیشی دەرکرد لەهەموو جێیەك ئەم حوکمانە هەڵوەشێنەوە، کە پێچەوانەی یە لەگەڵ قورئان و سونەت و کۆدەنگ و شورا داو هەرسێ پێشەوا ـ مالك و شافعی و احمدـ پێیان وایە، کە حوکمێك پێچەوانە بێت لەگەل قورئان و سوننەت و کۆدەنگدا ـ اجماع ـ کاری پێ ناکرێت و هەڵدەوەشێتەوە.[3]

٧ـ هەر کەسێك سپاردە بفەوتێنێ دەبێت سوێند بخوات:

(وهب)ی کوڕی (منبه)نامەی نووسی بۆ عمری کوڕی عبدالعزیز و پێ ی ووت: بڕی پارەی (بیت المال)م لەلا بوو کەچی دیار نەماوە وونم کردووە، عمریش

---

١ ـ الطبقات الکبری (لابن سعد)(٥/ ٣٧٧).

٢ ـ حلیة الاولیاء(٥/٢٧٠).

٣ ـ فقه عمر بن عبد العزیز(٢/٤٩٩).

لەوەڵامدا بۆی نوسی: پاشان...من لە موسڵمانەتی و دەست پاکیت دڵنیام، بەڵام گلەیم لەوە هەیەکە وریانیت و شت وون دەکەیت، من بەرپرسیارم لەهەموو شتێکی موسڵمانان، بۆیە دەبێت سوێند بخوێت بۆیان، والسلام .[1]

٨ـ بەڵگەی نادیار و دواکەوتوو:

کۆمەڵێك لەقورەیشی یەکان هاتن بۆلای عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله و شکاتیان لەیەکتری هەبوو، عمریش رحمه الله حوکمی کردن، بەیەکێ لەوانەی حوکمەکەی بەسەردا درابوو ووت: من ناتوانم حوکمی هیچ مەسەلەیەك دوابخەم دوای ئەوەی بۆم ڕۆشن بویەوە، بەڵام تۆ بڕۆ و هەرکاتێ بەڵگەیەکت بۆ هێناوم و لەو بەڵگەی ئەوان بەهێزتر بوو. من یەکەمین کەسم ، کە حوکمی خۆم هەڵبووەشێنمەوە.[2]

٩ـ مەسروفی حوشتری وون بوو:

(شعبی) دەڵێت: پیاوێك حوشترێکی لێ وون بوو، پاش ماوەیەك لەلای پیاوێك بینی یەوە، کە ئالیکی چاکی دابوویەو قەڵەوی کرد بوو، سکاڵای بەرزکردەوە بۆ لای عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله کە لەوکاتەدا والی شاری مەدینە دەبێت، حوکمی دەرکرد حوشترەکەی بگەڕێتەوەو بۆ خاوەنەکەی و خاوەنەکەیشی بڕی مەسروفەکەی بگێڕێتەوە بۆ کەسی یەکەم.[3]

١٠ـ منداڵی دوزراوەکەسێکی سەربەستە:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله نامەی نووسی بۆ خەڵکی شاری مەککە و پێ ی ڕاگەیاندن، کە (منداڵی دۆزراوە ـ اللقیط ـ سەربەستە...)واتە: دروست نی یە مامەڵەی بەندەی لەگەڵدا بکرێت کاتێ گەورە بوو.[4]

---

١ ـ سیرة عمر (لابن الجوزي)لا ١٠٤ـ ١٠٥.
٢ ـ الطبقات الکبری(٥/٣٨٦).
٣ ـ مصنف ابن ابي شیبه (٦/ ٣١٢).
٤ ـ مصنف ابن ابي شیبه(٦/ ٥٣١).

١١ـ شایەتی برا بۆ برا:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله نامەی نووسی بۆ هەرێمێك و پێ ی ووتن: شایەی برا بۆ براکەی وەربگرن ئەگەر موسڵمان و دەستپاك بوو ـ عدل ـ.[١]

دووەم: دەرابرەی کوشتن و تۆڵەسەندنەوە

١ـ لەسەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله ژنێك هەستا بەکوشتنی پیاوێك و عمریش کەس و کاری پیاوەکەی هێنا و پێ ی ووتن: ئەگەر حەزدەکەن عەفوی بکەن؟ بیەنو ئەگەر حەزدەکەن بیکوژنەوە ئەگەر حەزیش دەکەن خوێن وەربگرن، خوێن وەربگرن.[٢]

٢ـ پەلە نەکرێ، تا خاوەن خوێن گەورە دەبێت: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله دەربارەی ئەو پیاوەی، کە کوژرا و منداڵێکی هەبوو، ووتی: باکوژراوەکە ڕابگیرێت، تا ئەو منداڵە گەورە دەبێت و خۆی حوکم دەدات بەسەر بکوژی باوکیدا.[٣]

٣ـ هەندێ خۆش ببن و هەندێ خۆش نەبن لێ ی: (الزهری)دەڵێت عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله نووسی: ئەگەر یەك کەس لەکەس و کاری کوژراو ـ أولیاء ـ لە بکوژ خۆش بوون ئیتر کوژراو ناکوژرێتەوە و دەگوێزرێتەوە بۆ خوێن دان ـ الدیە ـ.[٤]

٤ـ کەسێ لەبازاڕدا دەکوژرێت و کەس نازانێت کێ کوشتویەتی: دادوەری شاری بەسرە(عدی)کوڕی (أرطأة) نامەی نووسی بۆ عمری کوڕی عبدالعزیز و پێ ی ووت: لەبازاڕی قەسابەکاندا پیاوێکمان بەکوژراوی دیوەتەوە، عمریش ووتی: لە (بیت المال) خوێنەکەی بدەن.[٥]

---

١ ـ مصنف ابن ابي شيبه (٩/ ٣١٨).

٢ ـ المحلى ١٠/ ٣٦١).

٣ ـ مصنف عبد الرزاق(١٠/ ١١).

٤ ـ هەمان سەرچاوە(٩/ ٣١٨).

٥ ـ هەمان سەرچاوە(١٠/ ١٦، ١٧).

٥ــ ئــەوەی لەقەرەباڵغیــدا دەپلیــشێتەوە: ئەگــەر كەســێك لەقەرەباڵغیەكەكــدا بپلیشێتەوەو بمرێت و نەزانرا كێ كوشتویەتی! ئایا خوێنەكەی بـێ هـودە دەڕوات؟ عمری كوڕی عبدالعزیز رحمه الله بۆ چوونی وابوو، كـە ئەگـەر بكوژرێـت و بكوژەكـەی دیـا نەبوو ئەو خوێنەكەی لەسەر (بیت المال)ی موسڵمانانە.[١]

جارێكیــان دەربــارەی دووكــەس، كــە لــە نــاو قەرەباڵغیــدا خنكــابون، ووتــی: خوێنەكــەیان لــە (بیــت المــال) بــدەن، چــونكە یــان دەســتێك، یــان قاچــێك پلیشانوێتیەوە.[٢]

سێ یەم: دەربارەی خوێن ـ الدیە ـ

١ـ خوێنی مرۆڤ: عمری كوڕی عبدالعزیز نامەی نووسی بۆ سەركردەی سوپاكانی پێ ی ووتن: لەسەردەمی پێغەمبەری خودا خوێنی مرۆڤێك (١٠٠)حوشتر بووە.[٣]

٢ـ خوێنی قرتــانی زمــان: (سـلیمان)ی كـوڕی (موسـی)دەڵێـت: لەونامەیـەی كـە عمـری كـوڕی عبـدالعزیز نـاردی بـۆ سـەركردەكانی سـوپا ووتبـووی: ئەگـەر زمـان ئەوەندەی لێ قرتابوو، كە توانای قسەكردنی نەمابوو خـوێنێكی تـەواوی دەكـەوێت، ئەگەر لەوەكەمتر بوو بەو حسابە حسابی لەگەل دەكرێت.[٤]

٣ـ خوێنی نەهێشتنی قورگ و دەنگ: سەرچاوەی دەنگ ئەگەر گەرو نەماو زیانی لێ كەوت، قسەكردنیش زیانی لێ دەكەوێت، عمـری كـوڕی عبـدالعزیز نووسـی: كـە ئەگەر توانای قسەكردنی نەهێشتبوە ئەوە خوێنی مرۆڤێی تەواوی دەكەوێت.[٥]

٤ـ خوێنی نەهێشتنی كۆئەندامی زاوزێ ی پیاو: كۆئەندامی زاوزێ بەشـێكی زۆر گرنگی پیاوانـە، ئەگـەر نـەمێنی ئـیتر ئـارەزوی نـامێنێ و توانـای منـدال بوونیـشی نامێنێ لەبەر ئەوە عمری كوڕی عبـدالعزیز پـێ ی وایـە خـوێنی تـەواوی دەكـەوێت،

---

١ ـ فقه عمر بن عبد العزیز (٢/٣٦).
٢ ـ المحلی(١٠/ ٤١٨).
٣ ـ مصنف ابن ابي شیبه(٩/١٢٨).
٤ ـ مصنف عبدالرزاق (٩/ ٣٥٧).
٥ ـ فقه عمر بن عبد العزیز(٢/ ٦٩).

ئەگەر بەکەمتر بوو زیانەکەی، بەپێ ی ئەوزیانە خوێنی دەکەوێت.[١]

٥- خوێنی زیان گەیاندن بە کۆئەندامی زاوزێ ی ئافرەت: ئەگەر کەسێك دای لەئافرەتێك و ئازاری بەو کۆئەندامەی گەیاند بەجۆرێ سەرجێگەیی و سەرئاو و عادەی مانگانەی نەهێشت خوێنی مرۆڤێکی دەکەوێ لەلای عمری کوڕی عبدالعزیز،[٢] لەڕیوایەتێکیش داهاتوە، کە ٣/١ی دیەی پێ داوە، بەلام بۆ کۆکردنەوەی ئەم دووڕایەی عمر ئەتوانین بڵێین ئەگەر بەیکجاری ئەوسێ شتەی لەئافرەتەکە بڕیبوو ئەوە بێ گومان خوێنی تەواوی دەکەوێت، ئەگر یەکێ لەو زیانانەی لێ کەو ئەوە ٣/١ی دەکەوێت.[٣]

٦- خوێنی لووت: لەبەرئەوەی لوت کۆئەندامێکی زۆر گرنگی مرۆڤە و لەڕێگایەو هەناسەدەدات، بۆنی شتەکان دەکات و لەیەکیان جیا دەکاتەوە ئەمەو سەرەڕای ئەوەی، کە هۆی جوانی دەم و چاوی مرۆڤە و قرتاندنی ناشیرین بوونی دەم و چاوی مرۆڤە، لەلای عەرەبیش هەرکەسێ لووتی ببڕدرێت ئەوە گەورەترین سوکایەی پێ کراوە، بۆیە عمری کوڕی عبدالعزیز خوێنی تەواوی لەسەر داناوە ئەگەر لەبنا ببڕرێت و ئەگەر کەمتر بڕا بەو پێ ی یە خوێنەکەی دیاری دەکرێت..[٤]

٧- خوێنی گوێچەکەیەك: لەبەرئەوەی گوێ نیوەی سودی بیستن و دەبەخشێت، لەمرۆڤیشدا دوو دانەن، بۆیە عمری کوڕی عبدالعزیز بۆچوونی وایە ئەگەر قرتاندیان توانای بیستنی نەما نیوەی مرۆڤێکی دەکەوێت، کە(٥٠)حوشتر دەکات.[٥]

٨- خوێنی قاچەکان: لەبەرئەوەی ئادەمیزاد ناتوانێت بڕوات بەڕێوە بەهۆی قاچەکانی یەوە نەبێت، مانەوەی یەك قاچیش سودی نی یە بۆ ڕۆیشتن و لەبەر ئەوەی یەکێکە لە ئەندامە جوتەکانی مرۆڤ بۆیە لەناو بردنی بەقرتاندن، یا لەکار

---

١ ـ مصنف عبدالرزاق (٩/ ١٢٨).
٢ ـ فقه عمر بن عبد العزيز (٢/ ٧١).
٣ ـ مصنف عبدالرزاق(٩/ ٣٧٧).
٤ ـ فقه عمر بن عبد العزيز (٢/ ٧٦).
٥ ـ ـ فقه عمر بن عبد العزيز لا (٢/ ٨٠).

خستنی وەك شەلەل یەك قاچ خوێ،ەکەی(٥٠) حوشترە و خوێنی هەردوکیان (١٠٠)حوشترە ئەمە لەلای عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله.[١]

٩ـ لەناو چوونی برۆکان: هەندێ وردەکاری هەیە لەمەسەلەی خوێندا، کە زاناکان لەپێش عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله باسیان لێوە نەکردبوو، وا عمری کوڕی عبدالعزیز رای خۆی دەربارەیان دەردەبڕێت، لەوانە شکاندن و بریندار کردنی نیوان برۆکان و ئەویش وەك دەم و چاوایە ئەگەر ئێسکەکانی نەشکاند بوو دەڵێت: ئەگەر برۆکانی لەناو بردبوو ئێسقانی نەشکاندبوو(١/٤)ی خوێنی دەکەوێت ـ[٢] واتە(٢٥) حوشتری،

١٠ـ تێك شکاندنی دەم و چاو: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله دەربارەی روومەت کاتێ دەشکێت ـ هشمت ـ خوێنەکەی (١٥٠)دینارە.[٣]

١١ـ خوێنی چەناگە: هەرکەسێ چەناگەی کەسێك بشکێنێت لەلای عمری کوڕی عبدالعزیز ١/٣ی خوێنێکی دەکەوێت، ئا بەو جۆرە عمری کوڕی عبدالعزیز بەراو بۆ چوونە ژیرانە و ووردەکاریەکانی یەوە لەمەسەلە وردو فەرامۆش کراوەکان دەدوێ، کەپێش تر کەس لەسەریان نەدواوە، بۆیە لێرەدا عمر دەڵێت: ١/٣ی خوێنی دەکەوێ، چونکە ئیتر ناتوانێت دەم بکاتەوەو خواردن بجوێ و شێوەشی ناشیرین دەبێت، ئەم ووتەیەش لەلایەن عمرەوە تەنها یەو کەسی تر قسەی تێدانە کردوە.[٤]

١٢ـ خوێنی پەنجەکان: لەبەر گرنگی پەنجەکان بەتایبەتی پەنجەکانی دەست، عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله پێ وایە یەك پەنجەی دەست، یان قاچ ١/١٠ی خوێنی پەنجەیەکی دەکەوێت،لەپەڕینی هەر جومگەیەکی دەست جگە لە پەنجەگەورەکە دو جومگەیە، جومگەیەك نیوەی خوێنی پەنجەیەکی دەکەوێت.[٥]

---

١ ـ مصنف ابن ابي شيبه(٩/ ٢٠٠٩).
٢ ـ هەمان سەرچاوە (٩/ ٢٩١).
٣ ـ مصنف عبدالرزاق(٩/ ٣٦١).
٤ ـ فقه عمر بن عبد العزيز (٢/ ٦٩).
٥ ـ هەمان سەرچاوە لا(٢/١٠٠).

١٣ـ عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه‌الله لە بۆ چوونە فیقهی یە ژیرانەکانیدا تەنانەت نینۆکیشی پشت گوێ نەخستوە، ئەگەر بەلێدان ڕەش هەڵگەڕابا، یان هەڵوەرێ ١٠/١ی خوێنی پەنجەیەکی دەکەوێت، کە (١٠)دینار دەکات.[١]

چوارەم: سنورەکانی پەروەردگار ـ الحدود ـ:

١ـ بەرپاکردنی سنورە شەرعیەکان ـ الحدود ـ:

بەرپاکردنی سنورەکانی شەرع هۆکارێکی سەرەکی یە لەپاراسنی گیان و خوێن و سامان و ناموسی موسڵمانان و بەر قەرار بوونی ئاشتی لەهەموو وڵاتدا، عمری کوڕی عبدالعزیز یش زۆر بەگرنگی یەوە سەیری کردوون وەك گرنگی نوێژو زەکات، لەوبارەیەوە عمر دەڵێت: بەرپاکردنی سزا شەرعی یەکان لەلای من وەك بەرپاکردنی نوێژ و زەکات وایە.[٢]

٢ـ سزا شەرعی یەکان دوای گەشتنی ئیمام:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه‌الله پێ ی وابووە، کە تا نەگاتە ئیمام بۆ خاوەنی ماف هەیە لە بەرامبەرەکەی ببورێت، بەڵام هەرکە بەرزکرایەوە بۆ لای ئیمام ئیتر لەدەستی ئەودا نامێنێت و لەسەر ئیمام پێویستە جێ بەجێ بکات.[٣]

٣ـ پیاوێك چەند سزایەکی لەسەر بێت:

جاری وا دەبێت کەسێك لەیەك کاتدا کۆمەڵێك سزای لەسەر دەبێت وەك دزی‌و کوشتن و داوێن پیسی، دەی ئایا کوشتنی ئەو پیاوە بەسە لەباتی تاوانەکانی تر؟ یان سزاکانی بەسەردا جێ بەجێ دەکرێت و، پاشان دەکوژرێت؟

لێرەداو لەو ڕیوایەتێکدا عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه‌الله پێ ی وایە ، کە سزا شەرعی یەکانی تری بەسەردا جێ بەجێ دەکرێت و، لەپاشاندا دەکوژرێتەوە.[٤]

---

١ ـ هەمان سەرچاوە (٢/ ١٠٢).

٢ ـ الطبقات الکبری(٥/ ٣٧٨).

٣ ـ فقه عمر بن عبد العزیز(٢/ ١١٣).

٤ ـ هەمان سەرچاوە (٢/ ١١٣).

٤- والی یەکان بەپێ پرسی خەلیفە کەس نەکوژن:

ئەمە ڕای عمری کوڕی عبدالعزیز‌رحمه الله، کە پێ وابووە کوشتن و خوێن زۆر ترسناکە هەرکەسێ پێ ی هەڵبستێ خەلیفە تاوانبارە تیایدا، ئەگەر بەناڕەوا ئەنجام بدرێت، چونکە وەك پێشتر باسمان کرد حەجاج بەکەیفی خۆی نەیارەکانی خۆی دەکوشت - سلیمان - یش نەیدەزانی پێی - بۆیە عمر‌رحمه الله پێ ی وایە دوو سزاگەورەکەی ئیسلام - کوشتن و هەڵواسین - بەبێ ئاگاداری پێش وەخت و پرس کردن بە خەلیفە نابێ ئەنجام بدرێت.[1]

٥- ئەوە بەدڕەوشتی دەدەیتە پاڵ - القذف:

عمری کوڕی عبدالعزیز‌رحمه الله پێ وایە، کە جنێودان بە بێ باوەڕ بە ووشەی بەد ڕەوشتی - زنا- کەسی لەسەر سزا نادرێت، چونکە خۆی لەتاوانبارە بەکوفر و بێ باوەڕی، کە لەزینا زۆر ناشیرین ترە، (طارق)ی کوڕی (عبدالرحمن)و (مطرف)ی کوڕی (طریف)دەڵێن: لەلای (الشعبی)بووین، دووپیاو هاتن بۆ لای و یەکەمیان موسڵمان بوو، دووەمیان گاور، هەردووکیان ووتیان: جنێومان بە یەکتر داوە - قذف - (٨٠)داری بڕیاردا بدرێ لەگاورەکە، چونکە ناموسی موسڵمانێکی لەکەدار کردووە، بەڵام بەگاورەکەی ووت: تۆ لەکەدار نەکراویت، چونکە لەکەو خەوشی گەورەترت تێدایە - کە بێ باوەڕیە -.

ئەو مەسەلە بەرزکرایەوە بۆلای عبد الحمیدی کوڕی زەید و ئەویش عمری کوڕی عبدالعزیز ی لێ ئاگادار کردەوە و عمریش نامەی بۆ نووسی و دەستخۆشی لەشەعبی کرد لەسەر ئەو فەتوایە.[2]

٦- باوکێك جنێو بەناموسی کوڕەکەی دەدات - القذف -:

هەر کاتێ باوکێك کوڕەکەی بەوە ناشیرین بکات، کە زینای کردوە، ئایا داری حەدی لێ دەدرێت، یان نا؟ یان ئایا باوك مافی ئەوەی هەیە، کە کوڕێ خۆی بەوە لەکەدار بکات؟

---

١ - فقه عمر بن عبد العزیز (٢/ ١٢٠).
٢ - مصنف عبدالرزاق(٦/ ٦٤، ٦٥).

ئەی ئایا سزاکەی لەسەر لا دەچێ ئەگەر کوڕەکەی لێ ی ببورێت؟

بۆ وەڵامی ئەم پرسیارانە عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله بۆ چوونی زانایانەی خۆی هەیە و دەڵێت: باوك داری حەدی لێ دەدرێ، اتێك کوڕەکەی بەبەد ڕەوشتی توانبار بکات، هەر کاتێ کوڕەکەی لێ ی خۆش بوو ئیتر سزاکەی لەسەر هەڵدەگیرێت،[١]

(ابن جریج) دەڵێت: (رُزەیق) سەرگەورەی (ئیلە) نامەیەکی نووسی بۆ عمری کوڕی عبدالعزیز ـ هەواڵی پیاوێکی پێدا، کە قسەی بەکوڕەکەی ووتبوو، عمریش بۆی نووسی، کە داری حەدی لێ بدرێت مەگەر کوڕەکەی عەفوی بکات.[٢]

٧ـ لەکەدار کردنی ئافرەتی گاور:

ئەگەر ئافرەتێکی گاور خیزانی پیاوێکی موسڵمان بێت، یەکێ بەقەسەی ناشیرین ڕەوشتی لەکەدار بکات، لەبەر ئەوەی، کە لەکەدار کردنی ئەو ئافرەتە لەکەدار کردنی ئابڕوی کوڕە موسڵمانەکەی و مێردە موسڵمانەکەیەتی بۆیە عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله پێ ی وایە داری لێ دەدرێت، بەڵام کەمتر لەئاستی حەددەکان.[٣]

(ابی اسحاق الشیبانی) دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله سزای ئەو کەسەی داوە، کە ئافرەتێکی گاوری هاوسەری موسڵمان لەکەدار بکات سی و شتێك داری لێ داوە.[٤] زوهری و قەتادەیش لەسەر ئەم ڕایەن، مالیکیەکانیش دەڵێن: داری حەدی لێ نادرێ، بەڵام تەمێ دەکرێ لەبەر دڵی مندال و هاوسەرە موسڵمانەکەی.

٨ـ ئافرەت بڵێ ئەم پیاوە زینای لەگەڵ کردووەم:

لە عمری کوڕی عبدالعزیزەوە دەگێڕنەوە، کە ئافرەتێك هاتووە بۆلای و ووتویەتی: فلان پیاو بەزۆر زینای لەگەڵ کردم،عمریش لێ ی دەپرسێت: کەس گوێ ی لەهاوارت بوو، یان کەس بینیویەتی لەو کاتەدا؟ ووتی: نەخێر، ئەویش ووتی

---

١ ـ فقه عمر بن عبد العزیز (٢، ١٣٣).

٢ ـ مصنف ابن ابي شيبه (٩/ ٥٠٤).

٣ ـ فقه عمر بن عبد العزیز(٢/ ١٣٦).

٤ ـ مصنف عبدالرزاق(٧/ ١٣٠).

بۆتۆڵەی ئەو پیاوە، داری حەدی(لەکەدار کردنی) ـ قزف ـ لەئافرەتەکەدا.[١]

ئەم مەسەلەیە هیچ پەیوەندی یەکی نی یە بەسزای داوێن پیسی یەوە، بەڵکو ئەمە تایبەتە بە لەکەدار کردنی ئابڕو ـ القذف ـ ، چونکەهەر ئافرەتێك هەستێت بەتاوانبار کردنی پیاوێك، کە گوایە داوێن پیسی لەگەڵ کردوە، بەم قسەیەی ئابڕوی پیاوێکی لەکەدار کردوە، ئەگەر شایەتی نەبێت داری حەدی ـ القذف ـ ی لێ دەدرێت، بیستنی هاوار کردنی ئافرەتەکەیان بینینی ئەو سزایەی لەسەر لا دەبات، ئەم ڕایەی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله یەك دەگرێتەوە لەگەڵ (الزهری)و (قتادە)و (یحیی)ی کوڕی (سعید الانصاری)دا.[٢]

٩ـ دزێك بگیرێ پیش ئەوەی شتەکانی بەرێتەوە ماڵەوە؟

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله بۆ چوونی وایە، کە دەستی زێك نابڕدرێت، کە هێشتا ماڵەکەی دەرنەکرد وەلەو جێگایەو نەیبردۆتە وە ماڵەوە، تا ئەو ماڵە دەرنەکات و نەیباتە شوێنی دڵنیای خۆی سزای حەدی لەسەر نی یە.[٣]

١٠ـ ئایا کفن دز دەستی دەبڕێت؟

خەڵکانێك هەن دەرونیان بەڕادەیەك نزمە کاری واقیزەوەن دەکەن، کە هەرکەس بێزی لێ دەکاتەوە، هەندێ خەڵکی بیردەکەنەوە لەوەی کفنی مردووی تازە بدزن، بۆ ئەوە مەبەستە شەو دەڕۆیشتن و گۆڕەکەیان هەڵدایەوە و کفنەکەیان لەمردووە کە دەکردەوە دەیان برد و دەیانفرۆشێت،

عمری کوڕی عبدالعزیز پێ ی وابوو، کە هیچ جیاواز یان نی یە لەگەڵ دزی ترداو داری حەدیان لێ دەدرێت، چونکە دزی لەمردوو هەروەك دزی وایە لە زیندو هیچ جیاواز یەکیان نی یە.[٤]

---

١ ـ فقه عمر بن عبد العزيز (٢/ ١٤٠).

٢ ـ المحلى (١١/ ٢٩١).

٣ ـ فقه عمر بن عبد العزيز (٢/ ١٤٦).

٤ ـ هەمان سەرچاوە(٢/ ١٤٧).

(معمر)دەڵێت: هەواڵم پێ گەیشتووە، کە عمری کوڕی عبدالعزیز دەستی کفن دزی بڕیوە(النباش).[١]

١١- سزای ئارەق خواردنەوە بۆجاری دووەم:

لە (عبادە)ی کوڕی (نسی)دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیزم بینی داری حەدی دەدا لەپیاوێك ئارەقی خواردبوویەوە، جلەکانی لەبەری داکەندو (٨٠)داری لێدا، بینیم هەندێ جێگەی لاشەی شوێنەواری لێدانی پێوە دیار بوو، هەندێکیشی پێوەی دیار نەبوو، پاشان عمر پێ ی ووت: ئەگەر جارێکی تر دووبارەی بکەیتەوە لەپاش لێدانیش، زیندانیت دەکەم، تا چاك دەبیت).

پیاوەکەش پێ ووت: ئەی ئەمیری بڕواداران توبە دەکەم و دەگەڕێمەوە لای خواو هەرگیز ئەو هەڵەیە دووبارە ناکەمەوە، ئەویش وازی لێ هێنا.[٢]

١٢- سزای ئەوکەسەی عەرەق دەگێڕێت:

هەرکەسێ(ئارەق) پەیدا دەکات، یان دەیگێڕێت بەسەریاندا، نابێت سزاکەی لەوانەی، کە دەیخۆنەوە کەمتر بێت، چونکە هۆکاری گەیاندنی عەرەقەکەیە بەئارەق خۆرەکان، لەبەر ئەوە عمری کوڕێ عبد العزیزرحمه الله کەسزای عەرەق خۆرانی دابێ سزای ئارەق گێڕەکانیشی داوە لەگەڵیاندا،[٣]

(إبن التمیمی)دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله کۆمەڵێ ئارەق خۆری گرت و لەگەڵیشاندا مەی گێڕەکەی گرت و داری حەدی لەویش دا.[٤]

١٣- گۆزەو شوشەی ئارەق خورەکان دەشکێنرێت:

(هارون)ی کوڕی (محمد)دەڵێت: لەباوکی یەوە دەگێڕێتەوە و دەڵێت: عمری

---

١ ـ مصنف ابن ابي شیبه (١٠/ ٣٤).

٢ ـ الطبقات الکبری(٣٠٦٥/٥).

٣ ـ فقه عمر بن عبد العزیز

٤ ـ مصنف عبدالرزاق(٩/ ٢٣٠).

کوڕی عبدالعزیزم بینی لە (خناصرة) بوو گۆزەی ئارەق خۆرەکانی ووردکرد و شوشە کانیشی شکاندن.[١]

١٤ـ حوکمی بێ باوەڕان کاتێ ئارەق بێننە ولاتەوە:

بێ باوەڕان هەرکاتێ بیەوێت ولاتی ئیسلامەوە، ئەگەر ئارەق و مادە بێ هۆش کەرەکانیان بوو، ئەتوانن بیهێنە ولاتی ئیسلام؟ یان ڕێگەیان پێ نادرێت؟ یان لەولاتی ئیسلامدا بۆیان دەستەبەر دەکرێت؟

لەوەلامدا نەخێر نابێت بیهێنن و نابێ بۆیان دەستە بەر بکرێ و دەبێت ئەو ماوەیەی لەولاتی ئیسلامدان خۆیان بگرن و ڕێزی شەریعەت و یاسای خوا بگرن و یاسای خوایش شایانی هەموو ڕێزو حورمەتێکە،

ئا لەم ڕوانگەیەوە عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله بواری نەدەدا بە (أهل الذمة) کە کڕین و فرۆشتنی بەسەر ئارەقەوە بکەن و ئەوانیش ڕەچاوی ئەو یاسایەیان دەکردو نەیان دەهێنایە ولاتی ئیسلامەوە، چونکە ووتبووی: (أهل الذمة) بۆیانی نی یە ئارەق بهێنە ولاتی ئیسمەوە.[٢]

١٥ـ سزای جادو گەر:

(همام)لە (یحیی)وە دەگێڕێتەوە، کە کاربەدەسی عمان بوو، نامەی نووسی بۆ عمری کوڕی عبدالعزیز و پێ ووت: ژنە جادو گەرێکمان گرتووە، چی لێ بکەین؟ عمریش بۆی نووسی: کە ئەگەر خۆی دانی نا بەسیحربازی یەکەیدا، یان شایەت هەبوو، کە سیحری کردوە، بیکوژە.[٣]

ئەمەش مەزهەبی سێ زانامەزنەکەی ئیسلامە(ابو حنیفە)و(مالك)و (احمد).[٤]

(عمر)ی کوڕی (خطاب)یشرضي الله عنه نامەی دەنارد بۆ هەموو کاربەدەستەکانی و پێی

---

١ ـ الطبقات الکبری (٥/ ٣٦٥).

٢ ـ فقه عمر بن عبد العزیز(٢/ ١٦٤).

٣ ـمصنف ابن ابي شیبه(١٠/ ١٣٥).

٤ ـ حاشي ابن عابدین(١ـ ٣١).

دەوتن هەموو پیاوێکی جادو گەر بکوژن.[١]

١٦- لە ئیسلام هەڵگەڕاوەکان:

موسڵمان زۆر لە کەس ناکات بۆ موسڵمان بوون، بەڵام بەهیچ شێوەیەك قبوڵی ئەوە ناکات کەسێك بە ئارەزوو حەزی خۆی موسڵمان ببێت و، پاشان لەئیسلام پاشگەزبێتەوە، بۆئەو مەبەستە عمری کوڕی عبدالعزیز- بۆ ماوەی سێ ڕۆژ دوای دەخستن وداوای تەوبەی لێ دەکردن وپاش سێ ڕۆژەکە ئەگەر هەر لەسەر کوفر سوربوو ئەوە دەدرێت لە ملیان.[٢]

١٧- چۆن تەوبەی پێ دەکرێت؟

لە(عبدالرحمن)ی کوڕی(ثابت)ی کوڕی(ثوبان)و ئەویش لەباوکی یەوە دەڵێت: من کار بەدەستی عمری کوڕی عبدالعزیز بووم ونامەم بۆ نووسی دەربارەی جولەکەیەك کەموسڵمان بوو، پاشان بوویەوە بەجولەکە، عمریش لەوەڵامدا پێ ی ووتم: بانگی بکەرەوە بۆ موسڵمان بوونەوە، ئەگەر موسڵمان بوویەوە بەرەڵای بکە، ئەگەر هەرسوربوو لەسەر پاشگەزبوونەوەکەی، لەسەر تەختەیەك پاڵی بخە، پاشان بانگی بکەرەوە بۆ موسڵمان بوون، ئەگەر هەر ملەجەڕێ ی دەکرد ئەوە بیبەسەرەوەو چەقۆیەکی گەورە بخەسەر گەردنی و ئەگەر هەرسوربوو، بدە لەملی، منیش وام کرد وجولەکەکە موسڵمان بوویەوەو وازم لێ هێنا.[٣]

دکتۆر محمد شقیر دەڵێت: تا ئێستا دەربارەی سزای پاشگەزبووم ئابەم وردەکاریەوە نەبینیوە لەهیچ کتیبێکدا.[٤]

١٨- سزای ئافرەتی پاشگەزبوو:

عمری کوڕی عبدالعزیز - رای وایە ئافرەتی موسڵمان کاتێ لەئیسلام پاشگەز

---

١ ـ مصنف ابن ابي شيبه (١٠/ ١٣٥).

٢- الطبقات الكبرى(٥/٣٥١).

٣ - مصنف ابن ابى شيبه (١٢/٢٧٤).

٤ - روضه الطالبين (١٠/٧٥) .

دەبێتەوە، داوای گەڕانەوەی لێ دەکرێت، ئەگەر تەوبەی نەکرد دەکرێتە کۆیلەو دەفرۆشرێت بەهاو ئاینەکانی تر،[1]

(ابوبکر صدیق) یش هەمان کاری کرد بە ئەو ئافرەتانەی (اهل الردە) کە لەئیسلام پەشیمان بوونەوە.

پێنجەم: سزا تەمێ کاریەکان - التعزیرات-:

١-ئەو پەری ڕادەی دارکاری کردن لەتەمێ کاریەکاندا:

پاش ئەوەی باسی(حدود)مان کرد کەکۆمەڵێ سزان خوا خۆی دیاری کردووە بۆ هەندێ لەتاوانباران، ئێستا باسی(تعزیرات) دەکەین کەدیاری کردنی سنورەکەی لەدەستی فەرمانڕەواکاندایەو ئەتوانن کەم و زیادی بکەن.

بۆیە عمری کوڕی عبدالعزیز: نامەی دەنووسی بۆ کاربەدەستەکانی وتیایدا فێری ئەوەی دەکردن، کەسزای تەمێکاری خەڵکی کەمتەرخەم وساردو سڕبدەن، بەڵام بانەگاتە سنوری خوارترین ی (حدود)ەکان واتە(٣٩) جەڵدە زیاتر نەبێت. وپێ دەووتن: هەرکەسەو بەپێ ی تاوانەکانیان سزایان بدەن ئیتر ئەگەر یەك قەمچیش بێت، بەڵام دەخیلتان بم بازۆر ترینی نەگاتە ئاستی(حدودە) دیاری کراوەکانی خوا_ عزوجل. ..[2]

٢ – نابێت لەسەر گومان خەڵکی سزا بدرێت:

عمری کوڕی عبدالعزیز پێ ی وایە کە دروست نی یە لەسەر بناغەی گومان یان بەتاوانبارکردن خەڵکی ئازاربدرێت و سزابدرێت، لەمەدا بنەمای دادپەروەری دەچەسپێنێ کە دەڵێت سزا لەسەربناغەی تاوانی ڕوون وبەرچاو ومەلموس دەدرێت، ئەمەش لەترسی ئەوەی نەوەك بێ گوناهێك بەناڕەوا لیدان و ئەشکەنجە بدرێت، پێ ی باش بووەکە ئەوانە بەو گوناهەوە بچنەوە بەردەمی پەروەردگارو لەوەباشترەکەئەم بگەڕێتەوە بەردەمی خوا ودەستی بەخوێنی ئەوان سور بووبێت.[3]

---

١ ـ فقه عمربن عبدالعزیز(٢/١٨١) .

٢ـ سیره عمربن عبدالعزیز، لابن الجوزی لا ١١٧.

٣ – فقه عمر بن عبدالعزیز(٢/٢١٢).

(ابراهیم)ی کوڕی هشام النسانی) لەباوکی یەوە وئەویش لەباپیریەوە کەووتوویەتی: عمری کوڕی عبدالزیز کردمی بەفەرمانڕەوای شاری موسڵ، کەڕۆشتمە ئەوێ دەبینم لەهەموو شارەکانی دنیا زیاتر دزی وتاڵانی تیا ڕوودەدات.

منیش نامەیەکم ئاراستەی عمر کردو لەووەزعە ئاگادارم کرد وپێم ووت: ئایا دەهێڵێت خەڵکی بەگومان بگرم ولەسەر تۆمەت لێیان بدەم یان بەبەڵگە یان لەسەر بنەمای عادەتی ناوچەکە مامەڵەیان لەگەڵ بکەم؟

عمریش لەوەڵامدا بۆی نووسیم: لەسەر بنەمای بەڵگەی ڕوون و شێوازی سوننەت کاریان لەگەڵ دا بکە، چونکە ئەگەر هەق و ڕاستی چاکیان نەکات دەی خوا چاکیان بۆ نەکات، (یحیی) دەڵێ بەو جۆرەم کرد کەعمر پیێ ی ووتم ولەشاری موسڵ دەرنەچوو بووم هێشتا، ئەو شارە بوو بەچاکترین شاری وڵات و دزی وتاڵانی تێدا نەما مەگەربەدەگمەن.[1]

(عدی)کوڕی(أرطاة) نامەیەکی نووسی بۆ عمری کوڕی عبدالعزیز وپیێ ی ووت: پاشان...خوای ئەمیری باوەڕداران سەلامتت کات، کاربەدەستەکانی پێش من سامانێکی زۆری (بیت المال)یان داگیرکردووە بۆ خۆیان من ناتوانم لێیان بسەنمەوە مەگەر بەوەی هەندێ ئەشکەنجەو سزایان بدەم لەزینداندا، ئەگەر ئەمیری باوەڕداران پێ خۆش بێت من بەوکارە هەڵدەستم.

عمر وەڵامی دایەوە ووتی: پاشان...سەیرەوە زۆریش سەیرە تۆ داوای مۆڵەت لەمن دەکەیت تا مرۆڤێك سزابدەیت وادەزانیت من لەسزای خوا دەتپارێزم؟، وەك بڵێ ی ڕازی بوونی من لەخەشم و قینی خوا دەتپارێزێت؟

جوان وردبەرەوە کێ بەڵگەی لەسەر سەلمێنرا بەئەندازەی ئەو بەڵگانەی حسابی لەگەڵدا بکە، هەرکەس دانی بەهەرچیدانا حسابی ئەوەی بۆ بکە، هەرکەسیش دانی پێدانەنا تۆ سوێندی بەخوای گەورە پێ بخۆ، پاشان وازی لێ بهێنە، سوێند بەخوا بەوناپاکی یە یانەوە بگەڕێنەوە بۆ لای خوا پێم خۆشترە لەوەی لەلای خوا دەستم بەخوێنیان سووربێت.[2]

١ – حلية الاولياء (٥/٢٧١) .

٢ – سیره عمر بن عبدالعزیز(ابن عبدالحکم)لا ٥٥ .

٣- بەرگری کردن لەشێواندنی جەستە:

سەرسفر کردن یەکێکە لەو کارانەی کەبەنیەتی پەرستشەوە بکرێت خوا پێی خۆشە لەکاتی حەج وعەمرەدا، فەرموودەکانیش بەرگری دەکەن لەپیش تاشین، بەڵام هەندێ کەس پێچەوانەی ئەم رێنموونیانەیان کردووە،

ئەگەر بیانویستایە سزای یەکێك بدەن دەهاتن سەروریشیان سفر دەکرد و عمری کوڕی عبدالعزیزیش...ئەو شتەی لابردوو نەی هێشت وپێ ی دەووت شێواندنی جەستە.[1]

عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی نووسی بۆ کاربەدەستێکی وپێ ی ووت: نەکەیت جەستە بشێوێنیت، واتە سەروریشی خەڵکی بتاشیت،[2] لەچوار مەزهەبەکەی ئیسلامدا هاتووە کە بەهیچ بیانوویەك دروست نی یە ریشی کەس بتاشرێت، بەڵام لای مالك وابوحنیفە: نابێت سەریش سفربکرێت.[3]

شەشەم: دەربارەی بەندکراوان

١- پەلەبکرێت لەلێپرسینەوەی زیندانی:

عمری کوڕی عبدالعزیز...فەرمانی دەرکرد بەوەی بەپەلەوبێ کەمتەرخەمی لەزیندانی یەکان بپرسنەوە وبێ مەحکەمە لەزیندان‌دا نەهێڵرێنەوە، هەرکەسێ تاوانی بەسەردا سەپا سزاکەی بدەن وهەرکەسیش هیچی بەرسەردا نەسەپا بەزوترین کات ئازادبکرێت، عمر هەردەم پێ ی وابوو جێبەجێ کردنی سزاکانی _ الحدود_ بەسەرتاوانباراندا هۆکارێکی چاکە بۆ کەم بوونەوەی زیندانیان، چونکە بەربەستێکی چاکە لەرێگە ناپاك و بەدرەوشتەکاندا.[4]

(جعفر)ی کوڕی(برقان) دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز...نامەی بۆنووسین و پێی

---

١ - فقه عمر بن عبدالعزيز (٢/٢١٥) .

٢ - الطبقات الكبرى (٥/٣٨٠) .

٣ - مفتي المحتاج (٤/١٩٢) .

٤ - فقه عمر بن عبدالعزيز (٢/٢٢٥) .

ووتین:...ئەگەر سزا شەرعی یەکان بەتەواوی جێ بەجێ بکەن بەندکراوانتان زۆر کەم دەبێتەوە، خەڵکانی بەدڕەوشت وخراپەکاریش دەترسن، وازدەهێنن لەکاری خراپ، زیندانەکان بۆیە پڕدەبن چونکە لێیان ناپرسنەوەو دادگاییان ناکەن، ئەو جێگایە بەندیخانەیە نەك جێگای لێپرسینەوەو دادگای کردن، دەی فەرمان دەربکە بۆ فەرمانبەرەکانت کەبەزووترین کات لەزیندانیان بپرسنەوەو لەکێشەکانیان بکۆڵنەوە لەهەموو ڕۆژێکدا، ئەگەر سەپابەسەریاندا باسزای خۆیان وەربگرن و ئەوانەیشی بێتاوانن بائازاد بکرێن.[١]

٢-گرنگی دان بەگوزەرانی زیندانیەکان:

عمری کوڕی عبدالعزیز... لەسەر هەموو ئاستەکان ولەهەموو ڕوویەکەوە چاکسازی ئەنجام دەدا، داد پەروەری لەهەموو ڕوویەکەوە بەرپادەکرد، گرنگی یەکی زۆر گەورە وتایبەتی بەزیندانیان دەدا و لەو بارەیەوە چەندان ڕێنمایی دەردەکرد تا جل و بەرگ و خواردن وخواردنەوە یان بەردەوام پێ بدەن،[٢]

(جعفر)ی کوڕی(برقان) دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی بۆ نووسین ووتی:... لە(بیت المال) ئەوەندەیان بۆ خەرج بکەن کەبەشی جل و بەرگ و خواردنیان بکات، فەرمان بدەن مانگانەیان بۆ ببڕنەوە بۆخزمەت کردنی خۆیان و خواردن وجل و بەرگیان، ئەوەش بەوەی هەموو مانگێك مووچەیەکی دیاری کراویان پێ بدەن تاخۆیان شت بکڕن، چونکە ئەگەر خواردنیان پێ بدەن ئەوە بەرپرسانی زیندان و پاسەوانەکان دەیبەن بۆخۆیان، بەڵکو کەسێکی دەستپاك و چاکەخواز بکە بەبەرپرسی ئەو کارە و هەموومانگێك خۆی یەك یەك ناویان بخوێنێتەوە وپارەکە بداتە دەستیان، جگە لەوەیش زستان جل و بەرگی زستانەو هاوین جل و بەرگی هاوینەیان بۆبکات، بۆ ئافرەتانیش لەوەزیاتر سەر بۆشیشیان بۆ بکات.. بۆ کەسێکیش کەدەمرێت لێیان، بێ کەسە وسەرپەرشتی کاریشی نی یە لەپارەی (بیت

١ - الخراج لابی یوسف لا ٣٠١ .

٢ - فقه عمر بن عبدالعزیز (٢/٢٢٦) .

المال) كفن ودفن بكرێن ونوێژیان لەسەر بكرێت.[1]

نامەیشی نارد بۆ سەركردەی سوپاكان وپێ ی ووتن: لەكاروباری زیندانی یەكان بڕوانن و بزانن كێ چێ بەسەردا دەسەبێت بیسەپێنن، زیادەڕەوی مەكەن لەسزاداندا، نەخۆشەكانیان خزمەت بكەن ئەوانەیان كەبێ كەس وبێ پارەن، بزانە كێ دەكەیت بەبەرپرسیان لەوكەسانەی دڵنیایت لێیان وبەرتیل وەرناگرن، هەركەسێ بەرتیلی وەرگرت ئەوەی پێتان وتراوە وای لێ بكەن.[2]

٣- زیندانی تایبەت بەئافرەت:

عمری كوڕی عبدالعزیز... بەردەوام لەڕێك و پێك كردنی زیندانەكان وگرنگی دان بەئیش وكاری زیندانی یەكان بوو، فەرمانی دەركردبوو بەدروست كردنی زیندانی تایبەت بەئافرەتان تالەگەڵ پیاواندا تێكەڵی ڕوونەدات وهەردەم ئەوەی دووپات دەكردەوە كەدیندارو خوا ناس ودەستپاك بكرێتە بەرپرس وپاسەوانی ئەو زیندانانە.[3]

عمری كوڕی عبدالعزیز رحمه الله نامەی نووسی بۆ سەركردەكانی سوپاو پێ ی ووتن: ...سەیركەن بزانن زیندانی یەكانتان هەركەسێ شكاتی لێ كراوە مەیگرە تاتاوانەكەی بەسەردا دەسەبێت، هەركەسێك مەسەلەكەی ئاڵۆزبوو منی لێ ئاگاداربكە بەنامە، ئەوانەی لەسەر بەدڕەوشتی دەگیرێن كۆت و زنجیریان بكە چونكە زیندان بۆ ئەوان پەندو وانەیە تاچاك ببن، لەسزاداندا زیادەڕەوی نەكەیت، چاودێری زیندانی یە نەخۆشەكان بكە ئەوانەی نەكەس وكارو نەپارەشیان هەیە،

ئەگەر كەسێكی ئایندارو بەڕێزت گرت مەیبەرە ناو زیندانی یە بەدڕەوشت و تاوانبارانەوە، باجیابێت لەوان، زیندانێكی تایبەتی بە ئافرەتان دروست بكە، بزانە كەسێكی خاوەن متمانە بكە بەسەر پەرشتیان كەبیر لەبەرتیل وەرگرتن نەكاتەوە، هەركەسێكیش بەرتیلی وەرگرت چیتان پێ وتراوە وای لێ بكەن.[4]

---

١ – الخراج لابی یوسف(٣٠٠، ٣٠١).
٢ – الطبقات الكبری (٥/٣٥٦) .
٣ – فقه عمر بن عبدالعزیز (٢/٢٢٨) .
٤ – الطبقات الكبری (٥/٣٥٦) .

حەوتەم: دەربارەی جیهاد

١- دیاری کردنی تەمەنی جەنگاوەر:

لاوانی جیلی یەکەمی ئیسلام کەمندالانی هاوەڵە بەڕێزەکانی پێغەمبەری خوا بوونﷺ وهەردەم هەوڵیان دەدا کەپێغەمبەری خوا ڕازی بکەن کەبهێڵێ ئەوانیش بەشداری جەنگەکان بکەن ولە پێناوی خوادا بجەنگن وهەرکەسێکیان وەرنەگیرایە لەبەر منداڵی وکەم تەمەنی، خێرا دەستی دەکرد بەگریان بەسەردایك وباوکیدا و ئابەو جۆرە گەورەو بچوك لەپێشبڕکێ ی بەشداری کردنی جیهاد دابوون..

بەڵام عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله یاسایەکیشی بۆ ئەو کارە داناو تەمەنی جەنگاوەری دیاری کرد، کە(١٥)ساڵ کەمتر نەبێت، هەرمنداڵێك تەمەنی گەیشتە (١٥)ساڵ هەموو مافێکی جەنگاوەری هەیە وهەرکەسێکیش لەوتەمەنە کەمتربێت لەریزی ماڵ و منداڵی جەنگاوەراندا دادەنرێت و بەشە تایبەتی پێ نادرێت وبواری بەشداری کردنی جەنگیشی پێ نادرێت .[١]

٢- چۆن جەنگ دەست پێ دەکات:

(صفوان)ی کوڕی (عمرو)دەڵێت نامەیەکمان لە عمری کوڕی عبدالعزیزەوە پێ گەیشت بۆ کاربە دەستەکەی ناردبوو_ لەوکاتەدا خەلیفەبووە _ کەنووسیبووی: پەلاماری هیچ قەڵایەکی ڕۆمەکان نەدەن یان هیچ سەربازگەیەکیان تا بانگیان نەکەن بۆ ئیسلام، ئەگەر قبوڵیان کرد وازیان لێ بێنن، ئەگەر ئەوەشیان نەکرد سەرانەی ساڵانە(جزیە)یان لێ داوا بکەن بدەن، ئەگەر ئەوەشیان پێ قبوڵ نەکرا ئیتر جەنگیان لەگەڵدا رابگەیەنن.[٢]

٣- زۆرترین ماوەی سنور پارێزی _الرباط_:

موسڵمانان لەدوای سەردەمی یەکەمی ئیسلام وسنوری وڵاتی ئیسلام پان و فراوان بوو، ڕۆم وفارسەکان سنور شکێنی وهێرشی لەناکاویان دەکردە سەر دێ

---

١ - فقە عمر د.شقیر(٢/٤١٥) .

٢ - الطبقات الکبری (٥/٣٥٥) .

نشینە موسڵمانەکان و تاڵان و بڕۆیان دەکردن و ئیتر موسڵمانانیش وەك بەندایەتی بۆ خودا ماوەیەك بەماڵەوە دەچوونە سەر سنورەکان ولەوێ دەژیان تاسنوریش بپارێزن.

بەڵام عمری کوڕی عبدالعزیز سنوری مانەوەیانی بە(٤٠) ڕۆژ دیاری کرد _ کەپێشتر هەبوو لەساڵ زیاترو هەبوو تامردن لەوێ دەمانەوە - و بۆ ئەو مەبەستە ووتی:- تەواوترین ماوەی (٤٠) ڕۆژی تەواوە(رباط).[1]

٤- جەنگاوەر مافی تەواوی ئیش و کاری هەیە:

عمری کوڕی عبدالعزیز دەڵێت: ئەگەر جەنگاوەر لەناوجەنگدا وبەسواری وڵاخەکەیەوە بێت بجەنگێت، تەواوی سەربەستی ئەوەی هەیە کەماڵ وپارەو سامانی چی لێ دەکات بیکات.[2]

٥- چەك و وڵاخ فرۆشی بەدوژمنان:

فرۆشتنی چەك وتەقەمەنی و وڵاخ و گوێزانەوەی بۆ ناو سوپای دوژمنان دەبێتە هۆی بەهێزبوونی سوپای بێ باوەڕان وزیاتر توانای جەنگیان تێدا دروست دەکات، بۆیە بەتاوانێکی گەورە دادەنرێت، دەبێت دەست بگیرێت بەسەر ئەو شتانەدا تا نەگاتە دەستی دوژمنان.

ئالەم ڕوانگەیەوە عمری کوڕی عبدالعزیز قەدەغەی ئەوەی کردووە چەك وتفاق ووڵاخ بگوێزرێتەوە بۆ وڵاتی هیندستان چونکە تا ئەو کاتە هیندستان یەکێك بووە لەوڵاتە بێ باوەڕو دوژمنەکانی ئیسلام ودواتر ڕزگارکرا.[3]

٦- ئازاد کردنی دیلە موسڵمانەکان:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لەنامەکانیدا بۆ کاربەدەستەکانی ئەوەی دووپات دەکردەوە کەهەوڵی زۆربدەن وپارەی باش بدەن لەپێناو ڕزگارکردنی دیلی

---

١ – الطبقات الكبرى (٥/٣٥٥) .

٢ – الطبقات الكبرى (٥/٣٥٢) .

٣ ـ فقه عمر بن عبدالعزيز (٢/٤٢٧) .

موسڵمان لەزیندانی بێ باوەڕکاندا، بۆ یەکێ لەکاربەدەستەکانی نووسی وپێ ی ووت: پارەبدە لەپێناو ئازادکردنی دیلە موسڵمانەکاندا ئیتر با لەو پێناوەشدا هەموو سامانەکەتان لەدەست بدەن.[١]

(ربیعە)ی کوڕی (عطاء) لەعمری کوڕی عبدالعزیزەوە دەگێڕیتەوەکە (١٠) دیلی ڕۆمەکانی بەرەڵا کرد لەپێناو ئازاد کردنی یەك دیلی موسڵماندا.[٢]

٧- (ربیعە)ی کوڕی(عطاء) دەڵێت : عمری کوڕی عبدالعزیز نامەیەك وهەندێ پارەی لەگەڵدا ناردم بۆ کاربەدەستی _ ساحل ی عەدەن وپێ ی ووت: - پارە بدە لەپێناو ڕزگارکردنی ژن وپیاوکۆیلەو و(أهل الذمة) لەدیلی.

بەمەشدا ئەوپەڕی دادپەروەری عمرمان بۆ دەردەکەوێت، کەفەرمان دەردەکات پارەو سامان خەرج بکەن لەپێناو بەرەڵا کردنی هەردیلێکی وڵاتی ئیسلام ئیتر باموسڵمانیش نەبێت، چونکە دەبێت خەمی(أهل الذمة) بخورێت وبەرگریان لێ بکرێت کە ئەمەش ئەو پەری پەیمان بردنە سەری وڵاتی ئیسلام دەگەیەنێت بەرامبەر ئەو _ئایندارانەی تر _ کەلەژێر سێبەری ئاڵای ئیسلامدا دەژین و وەك هەرموسڵمانێك خەمیان دەخورێت وڕزگاردەکرێن.[٣]

٨- کەراهەتی کوشتنی دیل:

(معمر) دەڵێت: پیاوێکی خەڵکی شام کەپاسەوانی عمری کوڕی عبدالعزیزی بوو بۆی گیرامەوە و دەیووت: هەرگیز عمری کوڕی عبدالعزیزم نەدیوە ئەسیر بکوژێت مەگەر یەك جار ئەویش دیلێکی تورکی کوشت، دەڵێ ئەوەش ئەوەبوو جارێکیان کۆمەڵێك دیلی تورکیان هێنایە بەردەستی عمر، ئەویش فەرمانی دەرکرد کەبیانکەن بەکۆیلە، لەو کاتەدا یەکێ دیلەکان بەدەنگی بەرز ووتی : ئەی گەورەی باوەڕداران، ئەگەر ئائەمەت دەبینی _ ئامـاژەی کرد بۆ دیلێك لەخۆیان _ چۆن

---

١ ـ حلیة الاولیاء (٥/٣١١) .

٢ ـ الطبقات الكبرى (٥/٣٥٤) .

٣ ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (٢/٤٣٦) .

شەری دەکرد وچۆن موسڵمانی دەکوشت، دەستت دەکرد بەگریان بۆیان، عمریش ووتی:کامەیە بیهێننە پێشەوە تابیکوژم، هەستایە سەر پێ وچووە پێشەوە لیٚ ی و کوشتی .[١]

عمری کوڕی عبدالعزیز ﷺ زۆر پیٚ ی ناخۆش بووە دیل بکوژرێت بەڵام و ئەم دانەیەش کەبەدەستی خۆی کوشتی لەبەر ئەوە بوو کەژمارەیەکی زۆر لەموسڵمانانی کوشتبوو، بەڵام ڕێگای دابوو بەموسڵمانان کە بیانکەن بەکۆیلە و خزمەتکار، کە ئەوەش بۆچوونێکی فیقهی عمرە و لەدەستەڵاتیشدا کاری پیٚ کردووە.

هەشتەم: لەژن مارەبڕین وتەڵاق داندا

١ـ ژن مارەبڕین بەبیٚ بوونی (ولی):

وەلی لەئیسلامدا واتە سەرپەرشتیاری ژن لەخزمە نزیکەکانی وەك باوك، برا، مام، خال،باپیر، کوڕ و بەبیٚ بوونی وەلی نیکاح دانامەزرێت مەگەر دەوڵەتی ئیسلام خۆی بکات بەوەلی ئەو ئافرەتانەی کەکەسیان نی یە بیاندەن بەشوو.[٢]

(سفیان) لەپیاوێکی خەڵکی جەزیرەوە گێراویەتی یەوە کە ووتویەتی: پیاوێك لەسەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیزدا ئافرەتێکی خواست، کەوەلی یەکەی لەویٚ نەبوو لەرۆم نیشتەجیٚ بوو، عمریش نیکاحەکەی هەڵوەشاندەوە و ووتی: یان دەبیٚ وەلی هەبێت یان دەبێت حکومەت _السلطان_ بیدات بەشوو.[٣]

٢ـ دوو وەلی کچێك بەشوو دەدەن:

(ثابت) ی کوڕی(قیس الغفاری) دەڵێت: نامەیەکم نووسی بۆ عمری کوڕی عبدالعزیز دەربارەی ئافرەتێك کەدوو پیاوی هۆزی (جهینە) هەریەکە بۆخۆی بوو

---

١ ـ مصنف عبدالرزاق (٥/٢٠٠٥، ٢٠٠٦).

٢ ـ ووتەی وەرگێڕ .

٣ـ مصنف ابن ابی شیبه (٤/١٣٢) .

بوون بە(ولی) ئەو ژنە و هەریەکەو لەپیاوێك مارەیان بڕیبوو، عمریش لەنامەیەکدا وەلامی دایەوە وپـیێ ی ووت: باشایەتی عەدل وخواناس لەنێواندا هەبن وکچەکە سەرپشك بکە، هەرکامیانی هەڵبژارد ئەوەیان هاوسەریەتی.

٣ـ زینای لەگەڵ کردووە و، پاشان خواستوویەتی:

ئایا ئەگەر پیاوێك زینا بکات لەگەڵ ژنێکدا ئایا بۆی هەیە بیهێنێ یان نا؟ بۆ چوونی عمری کوڕی عبدالعزیز وایە کە بۆی هەیە بیهێنێی ئەگەر زانی ژنەکە تەوبەی کردووە، ئەمەش ڕایەکی ژیرانەیە و پێکاویەتی، چونکە زۆریێ لەدەرگاکانی خراپەکاری دادەخات، هەروەها هیچ جیاوازیەکیش نی یە لەنێوان ئەوەی ئەو زینای کردبێت لەگەڵ ی یان پیاوێکی تر،

ئەگەر بلێین: دروست نی یە ئەم پیاوە بهێنێ، دەی خەڵکانی تریش نایانەوێت، ئەمەش خراپەو زیانی گەورەی لێ دەکەوێتەوە [1].

(یحیی) ی کوڕی(سعید) ووتوویەتی: پرسیار لەعمری کوڕی عبدالعزیز کرد دەربارەی ئافرەتێك تووشی غەڵەت بووە، پاشان دەبینن ڕەوشتی گۆڕاوەو چاك بووە، ئایا پیاوەکە دەتوانێت بیخوازێت، عمر ووتی: وەك پێم گەیشتووە گومان وایە، واتە بۆی هەیە بیخوازێت.[2]

٤ـ مارە کردنی خێزانی ئەسیر:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله دەڵێت: هەرگیز خێزانی ئەسیری موسڵمان لەکەس مارە ناکرێت، مادەم هێشتا هاوسەرەکەی لەکۆتی دیلی دایە،[3] چونکە ئەم ئەسیرە موسڵمانە بەهۆی لێ بڕان وگیان بازی خۆیەوە و بەشداری کردنی لە شەرەفی جیهاد و کوشتاری دوژمنانی ئیسلامدا، لەپێناو بەرزی ئالای ئیسلام و بەرگری

---

١ ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (٤١٢/١) .
٢ ـ مصنف ابن ابی شیبه (٢٥٠/٤) .
٣ ـ الطبقات ابن سعد (٣٥١/٥) .

لەخاك ونیشتمانی موسڵمانان، دیل كراوە لەبەر ئەم هەڵوێستە مەزنەی كەلەپێناو ئاینەكەیدا خۆی كردۆتە قوربانی _ دەبێت خێزانەكەی ئەمەی لەیاد نەچێت و ئەم ڕێزەی لێ بنێ و ئارام بگرێ و هەوڵ نەدات شوو بكاتەوە تاخوای گەورە دەرووی لێ دەكاتەوە وهاوسەرە ئەسیرەكەی بۆ دەگەڕێنێتەوە، بەتایبەت مانەوەی لەدیلیدا بەدەست خۆی نی یە، هەروەك لەهەموو ساتێكدا گومانی بەربوونی هەیە، لەبەر ئەم هۆیانە لەدادپەروەری و ویژدان داریەكەی خۆی بگرێت وشوونەكات تا مێردەكەی دەگەڕێتەوە.[١]

٥ـ مارەكردنی خێزانی وون بوو ـ المفقود ـ :

ئەگەر پیاوێك وون بوو، هەواڵی نەما، كەس نازانێت ئایا مردووە یان زیندووە ؟ ئایا دەبێت خێزانەكەی بەردەوام چاوەڕوانی بكات؟ و عمری كوڕی عبدالعزیز رحمه الله پێ ی وایە كە خێزانی پیاوی وون بوو، ماوەی (٤)ساڵ چاوەڕوانی دەكات وپاش ئەوە دەتوانێت شوو بكات.

بۆ ئەو مەبەستە عمر نامەی نارد بۆ عدی كوڕی أرطأة وپێ ی ووت: خێزانی ئەو كەسەی كەوون بووە و دیارنەماوە، بۆ ماوەی (٤)ساڵ چاوەڕوان دەبێت.[٢]

وادیارە عمری كوڕی عبدالعزیز پێ ی وابووە كە ئەو ژنە دوای چوار ساڵەكە، چوارمانگ و دەڕۆژ لەـ عدەـ دا چاوەڕوان دەكات پاش ئەوە شوو دەكاتەوە .[٣]

٦- ژنێك تەلاق بدرێت پێش ئەوەی پیاوەكەی بیگوێزێتەوە:

عمری كوڕی عبدالعزیزرحمه الله پێ ی وایە كە ئەو ئافرەتەی مارەبڕابێت لەكەسێك و كەسەكەش پێش ئەوەی بچێتەلای تلاقی بدات، ئافرەتەكە نیوەی مارەیی دەكەوێت، لەوبارەیە عمر دەڵێت : نیوەی مارەیی دەكەوێت ونەمیرات دەبات ونەـ عدەـیشی پێویستە.[٤]

---

١ ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (١/٤١٨) .
٢ ـ المحلی (١٠/١٣٨) .
٣ ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (١/٤١٨) .
٤ ـ مصنف ابن ابی شیبه (٤/٣٣١) .

٧-ئایا باوك دەتوانی شیر بایی وەربگرێت؟

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله پـێ ی وایـه مـارەیی تایبەتـه بەئافرەتـەوە وبـەس، ئەگەر باوك شتێکی بۆ خۆی لـەگرێ بەستی مارەبڕینەکـەدا بڕیـاردا، ئـەوا ئـەوەش دەچێته ڕیـزی مـارەیی یەکـە وهـەردووکیان دەدرێت بەئافرەتەکـەو بـاوکی هیـچی ناکەوێت.

(ابو عر و الاوزاعی) دەڵێت: پیاوێك کچەکەی بەشوودا لەسـەر (١٠٠٠)دینـار وەك مـارەیی بـۆ کـچەکەی و(١٠٠٠)یـش بۆخـۆی، عمـری کـوڕی عبـدالعزیزیش بڕیاریـدا (٢٠٠٠)دینارەکە بدرێت بەکچەکە و باوکەکەیش هیچی نەکەوێت.[١]

٨- گاڵتە کردن بەتەلاق خواردن:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله پێ ی وایه کەدەبێت لەسەر تەلاق خواردن موسڵمان لێبرسینەوەی لەگەڵدا بکرێت، ئیتر جیاوازی نی یه لەنێوان ئەوەی بەڕاستی بووبێت یان بەگاڵتە،(سلیمان)ی کوڕی (حبیـب المحـاربی) دەڵێـت: عمـری کـوڕی عبـدالعزیز نامەی بۆ نووسیم و ووتی پـێم: باگێـل وگەوچـەکان هـەموو گاڵتەیـەکیان لـێ قبـوڵ بکرێت بەڵام لەمەسەلەی تەلاق خواردن و بەندەئازاد کردندا لێیان قبوڵ نەکەن.[٢]

٩- بەزۆر ژنەکەی تەلاق بدەن:

هەندێ کات واڕوو دەدات پیاوێك لەژێر گوشار و زۆردا ژنەکەی پـێ تـلاق بـدەن، وەك ئەوەی بەتەلاق سوێندی پێ بخۆن بۆ کردنی کارێك، یـان هەرەشـەی کوشـتنی لێ بکرێت ئەگەر ژنەکەی تلاق نەدات.

ئایا ئەم جۆرە تەلاقانە دەکەون یـان نـا؟ وعمـری کـوڕی عبـدالعزیز رحمه الله پـێ ی وایه تەلاقی زۆر لێ کراو بەهیچ جۆرێك ناکەوێت.[٣]

---

١ ـ مصنف ابن ابی شیبه (٢٠١/٤) .

٢ ـ هەمان سەرچاوە (١٠٦/٥) .

٣ – فقه عمر بن عبدالعزیز (٤٣٤/١).

١٠- پیاوێك نیو تەڵاقی ژنەکەی بدات:

بەعمری کوڕی عبدالعزیزیان ووت: پیاوێك نیو تەڵاقی ژنەکەی بدات، حوکمەکەی چی یە؟ عمر لەوەڵامدا ووتی: بەتەڵاقێکی تەواو حسێب دەکرێت لەسەری .[١]

١١- ئافرەت دەتوانێت خۆی تەڵاق بدات؟

ئەگەر ئافرەتێك لەکاتی مارەبڕیندا داوای کردبوو کەتەڵاق لەدەستی ئەودابێت نەك بەدەستی مێردەکەی ومێردەکەشی قبوڵی کرد، ئایا ئەگەر پیاوەکەی تەڵاق بدات تەڵاقی دەکەوێت یان نا؟

عمری کوڕی عبدالعزیزﷺ پێ ی وایە تەڵاقەکە دەکەوێت بەڵام یەك تەڵاقی دەکەوێت ئیتر با سێ بەسێ یشی خواردبێت، بۆی هەیە هەرکاتێك بیگەڕێنیتەوە بۆلای خۆی .

دەربارەی پیاوێکی هۆزی تەمیم کەتەڵاقی دابوویە دەستی ژنەکەی وئەویش پاش ماوەیەك کابرای تەڵاق دا، عمر ووتی : ئەگەر کاری تەڵاق بداتەوە دەستی پیاوەکەی ئەوە دەبێتەوە بەهی ئەو، ئەگەر خۆی تەڵاق دا ئەوە بەیەك تەڵاق دادەنرێت و ئەگەر ویستی پیاوەکەی بهێنێتەوە ئەوە هەقی خۆیەتی.[٢]

١٢- ژنی کافرێك موسڵمان ببێت:

ئەگەر ئافرەتێك موسڵمان ببێت ولەوکاتەدا خێزانی کافرێك بێت، ئەوە نیکاحی نێوانیان هەڵدەوەشێتەوە ولەیەك جیادەکرێنەوە .

(معمر)ی کوڕی (سلیمان) لەباوکی یەوە دەگێڕتەوە و دەڵێت : (حسن)و عمری کوڕی عبدالعزیزﷺ دەربارەی ژنی گاور موسڵمان ببێت دەڵێن: ئیسلام لەمێردەگاورەکەی جیادەکاتەوە.[٣]

---

١ – فقه عمر بن عبدالعزیز (١/٤٤١) .

٢ – مصنف ابن ابی شیبه (٥/٥٧) . * مەبەست حەسەنی بەسری یە (وەرگێڕ) .

٣ ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (١/٤٥٠) .

ئەم جیابوونەوەیەش ڕوونادات تا داوا لەپیاوەکەی نەکرێت کە موسڵمان بێت و ئەگەر ڕازی نەبوو ئەوا تەلاقی بائنی دەکەوێت، هەرکاتێك موسڵمان بوو لەماوەی (عدە)ی خێزانەکەیدا ئەوە مافی خۆیەتی بهێنێتەوە.[١]

١٣ـ ژنێك پیاوەکەی لەدورەو نایەتەوە:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله پێ ی وایە کە ئەو ژنەی کەمێردەکەی لێ ی دوورکەوتۆتەوە وەك ئەوەی لەدەرەوەی وڵاتە.. بۆی هەیە تاماوەی دوو ساڵ چاوەڕوانی مێردەکەی بکات، پاش ئەو ماوەیە یان دێتەوە بۆلای ژنەکەی یان دەبێت تەلاقی بدات.

بۆ ئەو مەبەستە نامەی نووسی بۆ کاربەدەستەکانی و ووتی: هەرکەسێ خۆی شاردەوە ـ دورکەوتەوەـ بۆ ماوەی دوو ساڵ، یان پێ ی تەلاق بدەن یان بینێرن بۆ لای پیاوەکەی.[٢]

ئەمە شتێك بوو لەخەرواری ئجتهاد و لێکۆڵینەوە فقهی یە وردەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز کە هەموو یان پێیان دەوترێت فقهی کردەوەیی وهیچ حوکمێکی خەیاڵی و دور لە واقیع ی تێدا بەدی ناکرێت، هەموو ئەم کارانەیشی لەژێر ڕۆشنایی قورئان و سوننەت و ووتەو بۆ چوونە فیقهی یەکانی خولەفاکانی راشدین دا دەردەبڕی .

دکتور(محمد شقیر) نامەی دوکتۆراکەی لەسەر فیقهی عمری کوڕی عبدالعزیز نووسی وەو لە دوو بەرگی گەورەدا کۆی کردۆتەوە لە وڵاتی سعودیە وهەرکەس پێی خۆشە زیاتر شارەزابێت لە دەریای فیقهی عمر با سەر لەو کتێبە نایابە بدات.

---

١ ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (١/٤٥١، ٤٥٢) .

٢ ـ هەمان سەرچاوە (١/٤٥٥) .

بەشی هەشتەم

فیقهی بەڕێوەبردن(الادارة) لە لای عمرو دوارۆژەکانی تەمەنی وگیانی سپاردنی رحمه الله

یەکەم: والی یە ناودارەکانی دەوڵەتەکەی عمر

١- (حجاج) کوڕی (عبدالله الحکمی).

ئەم پیاوە والی خوراسان وسجستان بووە، (الذهبی) دەربارەی دەڵێت: پێشەوای سوپا و سوارچاکی کەتیبەکان بووە، (ابو عقبه الجراح ی کوڕی عبدالله الحکمی، لەکاتی حوکمی حەجاجدا کردوویەتی بەوالی بەسرە وپاشان خراسان وسجستان لەسەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیزدا، پاڵەوانێکی ئازاو چاونەترس بووە، خواناس و قورئان خوێنێکی پایە بەرزبووە.[1]

(الجراح) دەربارەی خۆی دەڵێت: بۆ ماوەی (٤٠)ساڵ وازم لەگوناه کردن هێنا لەشەرماندا، پاش ئەو ماوەیە (ورع)م بۆ دروست بوو.[2] (وەرع واتە: گوناه کردن و حەرام خواردنی لەبەرچاوکەوت (وەرگێڕ).

بەرپرسی خوراسان بووە لەهەر سێ بواری جەنگی وئاینی و دارایی .[3] ولەساڵی (١١٢)ی کۆچیدا و لەسەردەمی خەلیفە هیشامدا شەهیدکرا.

(سلیم)ی کوڕی (عامر) دەڵێت: چوم بۆلای (جراح) ودەستەکانی بەرزکردەوە و هەموو فەرمانەکانی چواردەوریشی دەستیان بەرزکردەوە، ماوەیەك بەبێ دەنگی

---

١ ـ سیر اعلام النبلاء (٥/١٨٩) .

٢ ـ هەمان سەرچاوە(٥/١٩٠) .

٣ ـ هەمان سەرچاوە.

مایەوە وپاشان پێ ی ووتم: ئەی (ابا یحیى) ئەزانیت خەریکی چی بووین؟ ووتم: نەء هەرئەوەندەیە ئێوەم بینی دەستان بەرزکردەوە ومنیش لەگەڵتاندا دەستم بەرزکردەوە. ئەویش ووتی: دەپاڕاینەوە وداوای شەهیدبوونمان لەخوای _ عزوجل_ دەکرد.

دەی سوێند بەخوا هەرهەموویان لەغەزاکاندا شەهید بوون.[1] ئەوە بوو لەساڵی(١١٢)دا لەشکری خستەڕێ بەرەو (أزربایجان) بۆ جەنگ لەگەڵ (ابن خاقان) ولە وێ جەنگێکی دژوار و ترسناکیان کرد، لەمانگی ڕەمەزاندا جراح الحکمی شەهید بوو بەئاواتی خۆی گەیشت وسوپا کەیشی سەرکەوتنیان بەدەست هێنا وموسڵمانان زۆر نیگەرانی کوشتنی جراح ی سەرکردەیان بوون و بەکوڵ دەگریان بۆی.[2]

٢- (عدی)کوڕی (أرطاة):

ئەم پیاوە والی شاری بەسرە بوو لەسەردەمی کوڕی عبدالعزیزدا، خواناس بووە، وتاربێژێکی کاریگەر بووە، (عمرو)ی کوڕی (عبسە)و(ابی امامە) دەڵێن :(عباد)ی کوڕی (منصور) دەڵێت: (عدی) لەمزگەوتی مەدائن ووتاری بۆ دەداین خۆی دەگریا و هەمووشمانی کردبووە گریان.[3]

عمری کوڕی عبدالعزیزﷺ هەردەم بەسەری دەکردەوەو بەردەوام ئامۆژگاری و ئاراستەی جوانی پێش کەش دەکرد.

(معمر) دەڵێت: عمر نامەیەکی نووسی بۆ (عدی) کوڕی(أرطأة) وپێ ی ووت: تۆ بەم عەمامە ڕەشەتەوەو بە بەشداری کردنت لەوانەی زاناکاندا منت خەڵەتاندوە، خوای گەورە زۆر شتی نهێنی ئێوەی بۆ ئاشکرا کردووم، دەی ئایا سەردانی گۆڕستانەکان دەکەیت؟.[4]

١ـ سیر اعلام النبلاء (١٩٠/٥).

٢ ـ هەمان سەرچاوە.

٣ ـ سیر اعلام النبلاء (٥٣/٥).

٤ ـ سیر اعلام النبلاء (٥٣/٥).

(عدی) بەرەو بەسرە کەوتە ڕێ(یزید)ی کوڕی(ملهب)ی گرت و کۆتی کرد و ناردی بۆ لای عمری کوڕی عبدالعزیز، کاتێ عمر کۆچی دوایی کرد(یەزید) لەبەندی ڕزگاری بوو، دەستەیەکی جەنگی بۆ خۆی دروست کرد وبانگەشەی گەڕانەوە بۆ سەر ژیانی عمری کوڕی خطاب دەکرد و، ئالای ڕەشی هەلکرد بوو، (مسلمە)ی کوڕی(عبدالملك) لەگەڵی جەنگاو کوشتی، بەلام(موعاویە)ی کوڕیشی بەلاماری(عدی)دا وگرتی وبەسزا کوشتی.

بەم جۆرە لەساڵی(١٠٢)ی کۆچیدا یەکی لەواڵی چاك و بەمتمانەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز شەهید کرا[١]، (دارالقطنی) دەڵێت: پیاوێکی(ثقة) بووە و فەرموودەی لێ وەردەگیرێت.

٣- (عبدالحمید)ی کوڕی(عبدالرحمن)ی کوڕی(زید)ی کوڕی خطاب:

ئەم پیاوە والی شاری کوفە بووە و ناوی(أبو عمرو العدوي الخطابی المدنی) بووە و بە(الامام العادل) ناوبانگی دەرکردووە، زۆر بەڕێز بووە، لەساڵی(١١٥)ی کۆچیدا کۆچی دوایی کردووە.[٢]

٤- (عمر)ی کوڕی (هبیره):

والی جەزیرە بووە، لەژێرمەندە ئازاو بەجەرگەکان بووە، یەکێ لەپیاو ماقوڵانی وڵاتی شام بووە، عمر لەساڵی(١٠٠)ی کۆچیدا کردی بە والی، لەناوچەی(ئەرمینیا)وە لەگەڵ ڕۆمەکاندا جەنگاوە و شکاندوونی و ئەسیرێکی زۆری لێ گرتوون، بەردەوام والی جەزیرە بوو تا سەردەمی (یزید)ی کوڕی (عبدالملك)و ئەویش کردی بەوالی عیراق و خوراسان، پاشان لەبەر هەندێ ناکۆکی هشام ی کوڕی عبدالملك لای برد، پاشتر کردی بە زیندان و لەڕێگەی خزمەتکارەکانەوە ڕێگەی هەلاتنی بۆ ئاسان کرا و ئەویش ڕای کرد بۆ لای (مسلمە)ی کوڕی (عبدالملك)و داوای پەنابەرێتی لێ کرد و ئەویش بەڕێزەوە پەنای دا لەساڵی(١٠٧)ی کۆچیدا کۆچی دوایی فەرموو.[٣]

---

١ - سیر اعلام النبلاء(٥/٥٣).
٢ - هەمان سەرچاوە (٥/١٤٩) .
٣- سیر اعلام النبلاء (٥/٥٦٢) .

٥- (أبو بكر محمد)ی کوڕی(عمرو)ی کوڕی حزم:

والی شاری مەدینە بووە، یەکێکە لەپێشەواو زانا متمانە پێکراوەکان بووەو، لەسەرەتاوە ئەمیری شاری مەدینە بووە وپاشان بووە بەقازی ئەوشارە، دەڵێن: زاناترین کەسی سەردەمی خۆی بووە لەبواری دادوەریدا، لەڕێزی تابیعینە بچوکەکاندا هەژمار کراوە.[١]

عطافی کوڕی خالد لەدایکی یەوە و ئەویش خێزانی (ابن حزم)ەوە دەگێڕیتەوەکە(ابن حزم)ی هاوسەری ماوەی(٤٠)ساڵە لەسەر جێگەنە خەوتووە.[٢]

٦- (عبدالعزیز)ی کوڕی (عبدالله)الأموی:

ئەم پیاوە لەپێش حوکمی عمری کوڕی عبدالعزیزدا وسەردەمی(سلیمان)ی کوڕی(عبدالملك)دا والی شاری مەککە بووە، عمر بەپیاوێکی پاك ولێهاتووی زانیوە بۆیە لەجێگەی خۆی هێشتوویتیەوە، (نسائی) و(إبن حبان) لەناو _ثقە_ کاندا ناویان بردووە.[٣]

٥- (رفاعە)ی کوڕی (خالد)ی کوڕی (ثابت الفهمی) :

عمری کوڕی عبدالعزیز کردی بەوالی ولاتی میسر کە خۆی پیاوێکی خەڵکی میسر بوو، ناوبانگی خواناسی وپیاو چاکی و دادپەروەری وبەدوور لەپارەو دنیا ویستی دەرکرد بوو. ولەمانگی (ربیع الاول)ی ساڵی (٩٩)دا عمر لەسەر کار لای برد و(ایوب)ی کوڕی(شرجیل)ی خستە جێگای.[٤]

٦- (اسماعیل)ی کوڕی(عبدالله)ی کوڕی (ابی مهاجر المخزومی) :

عمررحمه الله هەڵیبژارد وکردی بەوالی ولاتی (مغرب) وپیاوێکی صالح ودنیانەویست، لەساڵی (٩٩)دا گەیشتۆتە ولاتی(مغرب)، ناوبانگی چاکەی دەرکردبوو، هەق و

---

١ ـ سيراعلام النبلاء (٣١٤/٥) .

٢ ـ هەمان سەرچاوە.

٣ ـ تاريخ خليفه لا ٣٢٣ .

٤ ـ عمرو سياسته فی رد المظالم لا ٢٨٩ .

دادپەروەری بەرپاکردبوو لەو ناوچەیەدا سەرتاسەری بەربەریەکان لەسەر دەستی ئەوەدا موسڵمان بوون، زۆر سور بوو لەسەر موسڵمان بوونیان وعمری کوڕی عبدالعزیز نامەی دەنووسی بۆی وهانی دەدا لەسەر موسڵمان کردنی(أهل الذمه) وئەویش نامەکانی بۆ دەخوێندنەوە وئەم پیاوە لەساڵی(١٢٣) کۆچیدا گیانی پاکی سپارد بەپەروەردگاری جیهان.[١]

٧- (السمح)ی کوڕی مالك:

ئەمیری بەناوبانگ ی وڵاتی ئەندەلوس، عمری کوڕی عبدالعزیز کردی بەوالی وڵاتی ئەسپانیای ئێستا، فەرمانیشی پێدا کەجۆری زەوی یە ڕزگاربووەکان جیابکاتەوە وکامەی بەزۆر ولەجەنگدا گیراوە وکامەی بەسوڵح وبەبێ جەنگ گیراوە تا پێنج یەك وخەراجی جیابکاتەوە هەروەها داوای لێ دەکرد دەربارەی ئەندەلوس وکاروکاسبی خەڵکەکەی وحەزو ئارەزووەکانیان شتی بۆ بنووسێت و ئەویش بۆی دەنووسی، لەئاکامدا لەجەنگی فرنجە(دژبەفەرنسی یەکان)دا گەیشتە پلەی بەرزی شەهیدی.

دووەم: هەڵبژاردنی کاربەدەستەکانی

فەرمانڕەواو کاربەدەستانی خەلیفە_ جێگری خەلیفەن بەسەر ئەو شوێنانەی خۆیانەوە و هێڵی پەیوەندین لەنێوان خەلیفە و میللەتدا، ئەگەر خەلیفەزۆر زیرەك و لێهاتوو بێت لەبەڕێوە بردنی وڵاتدا _ هیچ سەرکەوتن بەدەست ناهێنێت_ ئەگەر زیرەکانەو بەوردی کۆمەڵێ والی وفەرمانڕەوای چاك و لێزان هەڵنەبژێرێت تا کاری ناوچەکانی بۆ ئاسان بکات.

لەبەر ئەم هۆیە بوو، عمر زۆر زۆر گرنکی دەدا بەهەڵبژاردنی والی و ئەمیرو فەرمانڕەواکانی و ئەگەر بەوردی لەکارەکانی عمر بکۆڵینەوە لەم بوارەدا بۆمان دەردەکەوێت کەکۆمەڵێ مەرجی هەبووە لەهەڵبژاردنی ئەو کەسانەدا کە کاریان بۆ دەکرد لەهەرێمەکاندا.

---

١ ـ عمرو سیاسته فی رد المظالم لا ٢٩٣ .

گرنگ ترینی ئەو مەرجانە:

تەقواو لەخوا ترسان و دەست پاکی وموسڵمانەتی_ئایینداری_ ، کاتیّ(خالد)ی کوڕی (الریان)ی لابرد کەپێشتر سەرۆکی پاسەوانانی سەردەمی (ولید)ی کوڕی(سلیمان)دا، عمر سەیری دەم وچاوی پاسەوانەکانی کردو وپاشان(عمرو)ی کوڕی(مهاجر)نصاری بانگ کردو پیّ ی ووت:

سوێند بەخوا ئەی(عمرو)تۆ چاك دەزانیت جگە لەبرای موسڵمانی هیچ خزمایەتی یەك لەنێوان من وتۆدا نی یە، بەڵام بەگویّ ی خۆم گوێم لیّ بوو قورئانت خوێندووە، لە کاتانێکی وادا تۆم دیوە نوێژت کردووە کەباوەڕت نەکردووە کەس چاوی لێت بێت، دەبینی زۆر جوان نوێژت دەکرد، دەی فەرمووئەم شمشێرە بگرەو هەموو پاسەوانەکانت دەدەمە دەست ودەتکەمە بەرپرسی هەموویان.[1]

نامەی دەنووسە بۆ کاربەدەستەکانی وپیّ ی دەووتن: دەخیلتان بم هیچ کارو بەرپرسیایتی یەکمان نەدەنە دەستی کەس بێجگە لەهەڵگرانی قورئان، چونکە ئەگەر هەڵگرانی قورئان خێرنەدەنەوە ئەوا خەڵکانی تر هەر خێریان لیّ چاوەڕوان ناکرێت.[2]

ئەگەر گومانی لەچاکی و لێهاتوویی کەسێکدا هەبوایە، پێش ئەوەی بڕیاربدات لەسەر ئەوەی بەرپرسیارێتی یەکی پیّ بدات، لەحاڵی ورد دەبوویەوەو تاقی دەکردەوە، ئەوە بوو کاتیّ عمر _ڕ_بوو بەخەلیفە، بۆ پیرۆزبایی لێکردن وەفدێك هاتە خزمەت خەلیفە بەسەرۆکایەتی(بلال)ی کوڕی (ابی بردە)و (بلال) هاتە پێشەوە وپیرۆزبایی لێکرد ووتی: ئەی ئەمیری باوەڕداران هەر کەسێك خەلافەت جوانی کرد بێت، تۆ خۆت خەلافەتت جوان کردووە، هەرکەسیّ خەلافەت سەنگینی بکات ئەوا تۆ خۆت خەلافەتت سەنگین کردووە، بەچەند دێرە شیعرێك مەدح و پیا هەڵدانی عمری کرد، عمریش پاداشتی چاکەی دایەوە، پاش ئەوە(بلال)مایەوەو

---

١ ـ سیره عمر بن عبدالعزیز (ابن الجوزی)لا ٣١ .

٢ ـ هەمان سەرچاوە لا ٨ . سراج الملوك ، طرطوسی لا ٢٥٥ .

بەردەوام لەمزگەوتدا نوێژی دەکرد، شەو ڕۆژ قورئانی دەخوێند، بەڕادەیەك خۆی بردە دڵی عمرەوە کەنیازی کرد بیکات بەوالی عێراق، ووتی: ئەم پیاوە زۆر چاك و لێهاتووە.

بەڵام عمر رحمه الله زۆر وریاو زیرەك بووە وبەڕواڵەتی هیچ کەس نەخەڵەتاوە بەڵکو هەوڵی داوە بزانێت لەژێرەوە چۆن پیاوێکن بۆیە کەسێکی متمانە پێکراو دەنێرێت بۆ لای وکەپێ ی بڵێت: ئەگەر من لە لای خەلیفە ئیشت بۆ بکەم تابتکاتە والی عێراق، چیم بۆ دەکەیت؟ ئەویش لەوەڵامدا پێ ی ووتبوو پارەیەکی زۆرت پێ دەدەم، کابرایش هاتەوە ومەسەلەکەی بۆ عمر گێڕایەوە و عمریش لەبەر چاوی کەوت و ناردیەوە بۆ وڵاتەکەی خۆی.[1]

زۆر پێ ی ناخۆش بووە کەسێك بکاتە فەرمانڕەوا کەپێشتر ستەمکار بووبێت یان هاوکارو پالپشتی ستەمکارانی کردبێت بەتایبەتی (حەجاج)ی کوڕی (یوسف الثقفی).[2]

ئەگەر لەپێش عمردا ولەسەردەمی خەلیفە ئەمەویەکانی تردا خزمایەتی و سەربە ئەمەویەکان ڕۆڵی هەبووبێت لە هەڵبژاردنی بەرپرسیار بۆ هەرێمەکان، ئەوە لە کێشانەی عمردا کەمترین قورسایی نەبوو، بوونی نەبوو.

ئیمام (أوزاعی) دەگێڕێتەوە و دەڵێت عمری کوری عبدالعزیز رحمه الله لەماڵی خۆیان دانیشتبوو، هەموو گەورەپیاوانی هۆزی (ئومەیە) بەچواردەوریدا دانیشتبوون، عمر پێ ی ووتن: پێتان خۆشە هەریەکەتان بەرپرسیاریتی یەکی سەربازی پێبدەم؟ ووتیان: شتێك دەخەیتە بەردەستمان کەپێشمان نادەیت؟!

عمر ووتی: ئەم قاڵی یەی ژێرم دەبینن؟ خۆ من دڵنیام ڕۆژێ دێت برزێت، دەی من پێم خۆش نی یە بێنە سەری بەقاچەکانتان بیسی بکەن، دەی ئیتر چۆن کاروباری ئاینەکەمتان تەسلیم دەکەن! یان ماڵ وناموسی موسڵمانان بدەمە

---

١ ـ اثر العلماء فی الحیاة السیاسیة لا ١٨٢ .

٢ ـ هەمان سەرچاوە.

دەستتان! ؟ دەی ئەوە هەر نابێت، هەرنابێت! ![1]

لەئاکامی ئەم سیاسەت وشێوازی هەڵبژاردنی کاربەدەستتان لەسەر بنەمای لەخواترسان و لێوە شاوەیی یەی عمردا، وای کردبوو لەوەی ئاشتی وئارامی سەرتاپای وڵاتە یەککرتوەکانی ئیسلامی گرتبوویە.

بەجۆری کەهەموو خەڵکی لەگەورە کاربەدەستەکانیان ڕازی بوون و کردەوەکانیان بەبەرز دەنرخاندن، کەلەناو هەمواندا کەسێکی تێدا نەبوو لەسەر شێوەی حجاج بێت، کەبەزۆر وزەبرو زەنگ مامە ڵە لەگەڵ مللەتدا بکات، بەبچوکترین تۆمەت کێشی زیندانەکانیان بکات، هەروەك کەسێکی هۆز پەرست و ڕەگەز پەرستی دانە نابوو تاخێروبێری بۆ کۆمەڵێ کەسی تایبەتی بێت وباقی خەڵکانی تر ڕقی لێ هەڵ بگرن وئاڵای دژایەتی بەرامبەر هەڵبکەن.[2]

سێ یەم : سەرپەرشتی ڕاستەوخۆی کاروبارەکانی دەوڵەت

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله خۆی سەرپەرشتی کاروبارەکانی دەوڵەتی دەکرد ئیتر ئەو کارە گەورە بوایە یان بچوك، چاودێری کارەکانی کاربەدەست و ئەمیرو والی یەکانی خۆی دەکرد لەسەرجەم هەرێمەکاندا، ئەمەش لەڕێگای ئەو دەزگایانەوە بۆ دەچووە سەر وەك دەزگای پۆستەو گەیاندن ـ البريد ـ ودەزگای هەواڵگری گەورە کەهەموو کون وقوژبنێکی وڵاتە یەککرتوەکانی ئیسلامی گرتبوویەوە و هەموو خەلیفەکان بەکاریان دەهێنا بۆ کۆکردنەوەی زانیاری و بۆ ئاگاداربوونی ڕاستەوخۆ لەکاروباری بەڕێوەبردنی هەرێمەکان، ئەم دەزگایانەیش بەشێوەیەکی هەڕەمەکی هەربوون بەڵام لەسەردەمی (عبدالملك)ی کوڕی (مروان)دا پەرەی پێدرا وبوون بە دوو دەزگای گرنگی دەوڵەت.

---

١ ـ سير اعلام النبلاء (١٣٢/٥) .

٢ ـ أثر العلماء في الحياة السياسية لا ١٨٣ .

لەگەڵ ئەوەدا کەعمررحمه الله زۆر بە وردی و ژیرانە والی وئەمیرە متمانە دارەکانی دەستنیشان دەکرد بۆناوچەکان، بەڵام ئەمە وای نەدەکرد کەچاودێریان نەکات و لێبرسینەوەی نەبێت لەگەڵیان و گەلەکانی ژێردەستیان فەرامۆش بکات لەسەر بنەمای متمانە، بەڵکو ڕاستەوخۆ چاودێری هەق و دادپەروەری والی یەکانی خۆی دەکرد لەگەڵ میللەتدا وشەو نوێژو خواپەرستی و پارەنە خواردن و هتد..... چاودێری هەموو والی وئەمیرێکی سەربازی دەکرد.

ئیتر بەڕادەیەك کارەکانی بەهەند ـ جدی ـ دەگرت، تاوای لێ هات شیعاری: (کاری ئەمڕۆ مەخەرە سبەینێ) ی هەڵگرتبوو، تا جارێکیان پێیان ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران، چۆنە ئەگەر سواری وڵاغەکەت ببوتیایە وئەمڕۆت بکردایە بەمۆڵەت وحەوانەوە.

عمریش لەوەڵامدا دەیووت: دەی کێ کارەکانی ئەمڕۆم بۆ بکات؟ ووتیان: سبەینێ بیانکە، عمریش سەرێکی باداو ووتی : کاری یەك ڕۆژ پیاو ماندوو دەکات، جاوەرە کاری دوو ڕۆژم لەسەر کۆببێتەوە.[١]

(میمون)ی کوڕی (مهران) دەڵێت: شەوێکیان بۆ شەو نشینی لەلای عمری کوڕی عبدالعزیز مامەوە، پێم ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران، ئەوە چۆن ماوی تۆ بەم جۆرەی من دەتبینم کاردەکەیت؟ کەتۆ بەڕۆژدا کاروباری خەڵکی بەڕێوە دەبەیت وپێویستی یەکانیان بۆ جێ بەجێ دەکەیت، بەشەویشدا لەگەڵ ئێمە کۆدەبیتەوە، خوایش ئەیزانی دوای ئێمەیش بەتەنهایی چی تر دەکات ـ واتە شەو نوێژ ـ .[٢]

عمررحمه الله زۆر لەکاتەکانی خۆی تەرخان دەکرد بۆ کێشانی سیاسەتە چاکسازیەکەی کە هەموو گۆشەکانی ژیانی گرتبوویەوە چ لایەنی ئابوری یان سیاسی یان ئیداری بوایە، تا وای لێ هات لەدوای خۆی بڕێکی گەورەی لەو سیاسەتانە بەجێ هێشت کەبوونە بنەمای مەوادی خامی یاسای چاکسازی گشتی، و

---

١ ـ سيرةعمر بن عبدالعزيز، (ابن عبدالحكم) لا ٥٥ .

٢ ـ الطبقات(٣٧١/٥) .

ئەو سیاسەت و بۆ چوون ونەخشانەی کەدای دەڕشتن _ لەڕێگەی نامەبەرەکانی یەوە دەیگەیاندە هەموو هەرێمەکان وداوای جێ بەجێ کردنی لێ دەکردن، زۆر جاریش لەگەڵ ئەو ئاراستە جوانانەشدا کۆمەڵێ ئاراستەی پەروەردەیی بۆ دەناردن وەك ڕوون کردنەوەی گەورەیی ئەو کارەی پێیان سپێرراوە، بەچاودێری خوایی دیترساندن و فەرمانی پێ دەکردن کەلە خوا بترسن و لەهەموو کاروکردەوە و فەرمانێکیاندا بیکەن بەچاودێر بەسەر خۆیانەوە.[1]

ئەم ئاراستەو ئامۆژگاریانەی عمر بۆ کاربەدەستەکانی گاریگەریەکی ئەو تۆیان هەبوو کە زەبروزەنگ و قەمچیش ئەو ڕۆڵەیان نی یە، زۆر لەو گاریگەرتر بوو کەفەرمانی لابردن ودوور خستەوەیان دەربکات.

جارێك نامەیەك دەنووسێت بۆ یەکێکیان وپێ ی دەڵێت: برای خۆم، ئەوەت یاد دەخەمەوەکە درێژی شەوەکانی ناو ئاگری جەهەننەم، کۆتایی نەهاتن و هەتا هەتایی یەکەی لەیاد نەکەیت، دەخیلت بم کارێك نەکەیت خوات لێ بڕەنجێت و دواتر هیچ هات و هاوارێك کەڵکیان نەبێت بۆت.

کاتێ کاربەدەستەکە نامەکە دەخوێنێتەوە خۆی پێ ناگیرێت و وڵات بەجێ دێڵێت وخۆی دەگەیەنێتەوە عمر وپێ ی ووت: ئەوە بۆچی هاتوویتەوە؟ کابرایش ووتی: بەونامەیەت دڵ وهەناومت دەرهێنا، ساوەڵڵاهی تادەگەمەوە لای خوای عزوجل _ هەرگیز بەرپرسیارێتی و فەرمانڕەوایی وەرناگرم.[2]

عمر رحمه الله هەربەوەشەوە نەدەوەستا کە ئامۆژگاری و ئاراستە و بڕیارەکانی بنێرێت بۆ کاربەدەستەکانی هەرێمە جیاجیاکان، بەڵکو بەدواداچوونی ئەوەشی دەکرد کەبزانێت تا چ ئاستێك والی یەکان جێ بەجێیان کردووە، تا چ ڕادەیەك بەرهەم وشوێنەواری ئەو ئاراستانە بەمیللەتە کەیانەوە دیارە ولێ ی سودمەندبوون.

ئیتر بەردەوام پرسیاری دەکرد لەو کەسانەی لەو هەرێمانەوە دەهاتن بۆ

١ ـ اثر العلماء فی الحیاة الساسیة لا ١٨٦ .

٢ ـ أثر العلماء فی الحیاة الساسیة لا ١٨٦.

پایتەخت ئەوەتا(زیاد)ی کوڕی (ابی زیاد المدنی) دەڵێت: کاتێ لەمەدینەوە هاتم بۆ لای عمر خێرا لێ ی پرسیم دەربارەی ناوی پیاو چاك و چاکەخوازانی ناوچکە چ پیاوان یان ژنانیان، پرسیاری دەربارەی هەندێ شت لێ کردم کەخۆی فەرمانی دابوو بەجێ بەجێ کردنی لەو ولاتەدا ومنیش بەوردی بۆم باس کرد.[١]

جارێکیان لەگەڵ (موزاحیم) ی یاوەریدا سواری ولاخ دەبن ولەشاردەردەچن - کەزۆر جار ئەوە پیشەی بووە تا هەواڵی لادێ و کاروباریان بەسەر بکاتەوە- و لەڕێگای گەیشت بەپیاوێك لەشارێکەوە هاتبوو، ئەوانیش دەربارەی خەڵکی و کاروبارەکانیان پرسیاریان لێ کرد، ئەویش پێ ی ووتن:

ئەگەر پێتان خۆش بێت بەگشتی بۆتان باس دەکەم، ئەگەر حەزیش دەکەن بەوردی ویەك یەك بۆتان باس دەکەم، ئەوانیش پێیان ووت: بەگشتی باسی بکە، کابرایش ووتی: من کاتێ ئەو شارەم بەجێ هێشت: ستەمکار تیایدا چەوساوەیە، ستەم لێکراویش سەر خراوە، دەوڵەمەندی فرە بووە، هەژارانیشی دانسقە.

عمر بەو هەواڵە زۆر دڵی خۆش بوو، پێ ی ووت: وەڵلاهی ئەگەر هەموو هەرێمەکانی ئیسلام بەم شێوەیە بوونایە لەهەموو دنیا پێم خۆش تر بوو - لەوەی خۆری لێ هەڵدێ -.[٢]

پیاوێك لەخوراسانەوە هات بۆ لای عمری کوڕی عبدالعزیز وماوەیەك مایەوە پاشان نیازی کرد بڕواتەوە و لەوکاتەدا بەعمری ووت: ئیشێ کارێ نامەیەکت نی یە؟ تابۆت بەرم بۆ خوراسان؟ وعمر کاتێ لەچاکی وهەڵسوکەوتی دڵنیابوو پێی ووت: ئایا دەتوانیت کارێك هەیە بۆمان بکەیت؟

پیاوەکە ووتی: بەڵێ، عمر پێ ی ووت: هەرکاربەدەستێك دادەنێم بەسەر خۆراسانەوە تۆ سەیری ژیان و هەڵسوکەوتی بکە، ئەگەر چاك و دادپەروەر و خواناس بوو ئاگادارم مەکە، بەلام ئەگەر خراپ بوو ئاگادارم بکەرەوە.

---

١ - أثر العلماء فی الحیاة الساسیة (١٨٧/٥).

٢ - سیره عمر، ابن عبدالحکم لا ١١٥.

(مزاحم) دەڵێت: بەردەوام ئەو پیاوە نامەی بۆ دەنووسین وئێمەش کاربەدەستمان لادەبرد بەسەر خوراسانەوە .[١]

لەمەوە تێبی نی ئەوە دەکەین کە عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله سودی لەسەر چاوە جیاجیاکانی هەواڵ گرتن وەر دەگرت، چونکە دەیزانی بۆزانینی هەواڵی کاربەدەستەکان و گەلەکانیان پێویست بەوە دەکات لەسەرچاوە جۆراو جۆرەکانەوە هەواڵیان لەسەر کۆبکاتەوە،لەسەر ئەو زانیاریانە فەرمان وبریارە بە سودەکانی دەردەکرد ، کە لەبەرژەوەندی میللەتی موسڵمان و دەوڵەتەکەی بوو.

ئەم چاودێری یە وردەی خەلیفە بۆ ئیش و کاری والی وئەمیرەکانی بوو بەهۆی سەقامگیربوونی ئاشتی وئارامی لەسەرجەم هەرێمەکاندا، هەروەك وایشی لەکاربەدەستەکان کردبوو کەهەمیشە ئاگایان لەخۆیان بێت و لەهەق ودادپەروەری لانەدەن وکاریَ نەکەن میللەت بەدڵیان نەبێت و ئەوانیش عمر ئاگادار بکەن وعمریش لایانبات ، بەوجۆرە وەك عمریان لیَ هاتبوو.

(ابراهیم)ی کوڕی (جعفر) لەباوکی یەوە دەگێڕیتەوە ودەڵێت: (ابوبکر)ی کوڕی(محمد)ی کوڕی (عمرو)ی کوڕی(حزم)م بینی بەشەو بەڕۆژ ئیش و کارەکانی ڕادەپەراند، ئەمەش لەبەر هاندانەکانی عمر بوو بۆی.[٢]

عمر پشکنەری دەنارد بۆ هەرێمەکان تا هەواڵی وردی بۆ بهێننەوە،(٣)پشکنەری نارد بۆ خوراسان، تا دابنیشن وسەیری ستەم وناهەقی یەکان بکەن لە ئیش پێکردنی یاسای (خراج)دا کە(عدی) کوڕی(ارطاة) بڕیاری لەسەر دابوو.

هەروەها پشکنەرێکشی ڕەوانەی عیراق کرد تا هەواڵی والی و میللەتەکەی بۆ بهێنێتەوە.[٣]

---

١ ـ الاثر العلماء فی الحیاة الساسیة لا ١٨٨ .
٢ ـ الطبقات (٣٤٧/٥) .
٣ـ عمر بن عبدالعزیز الزحیلی. لا ١٨٢ .

ئەو کارەی عمر دەیکرد لەبەدواداچوونی کاروبارەکانی دەوڵەت و هەڵس و کەوتی کاربەدەستان بەزاراوەی ئەبڕۆ ئەتوانین ناوی بنێین((چاودێری گشتی)) .

ئەوە بوو لەوەرزی حەجکردندا نامەی بۆ حاجیانی ماڵی خوا نووسی و ووتی:... من بەریم لەوستەم و ناڕەواییانەی کاربەدەستەکانتان لێتان دەکەن... دەی هیچ ستەم لێکراوێك ڕوخسەت وەرگرتنی ناوێت بێتە لام، من کۆمەك و پشتگیری هەموو چەوساوەیەکم، هەرکارمەندێ لەکارمەندەکانی من لەحەق لابدات وکاربە قورئان وفەرمووده نەکات بۆتان نی یە گوێرایەڵی کردنی .....

هەرکەسێك هەواڵێکم بۆ بهێنێ کە خوا بەهۆی ئەو کارەی ئەوەوە ئیش و کارەکان چاك بکاتەوە. لەنێوان(١٠٠) دینار تا(٣٠٠) دیناری پێ خەڵات دەکەین، بەپێ ی نیەت پاکی گەورەیی کارەکەی.[١]

ئەوەتا لەگەورەترین کۆنگرەی ئیسلامیدا ئەمە ڕادەگەیەنێت، بەڵکو بەجۆرەهاندانی دەروونی و مادی چاودێری جێ بەجێ کردنی دەکات، چاودێری کاربەدەستەکانیشی دەکات، بەئاشکرا هانی خەڵکی دەدات بۆ مانگرتن و _عصیان المدنی _ ئەگەر کارەکانیان لەسەر بنەمای قورئان و سوننەت بەڕێوه نەبەن، شتێکی ئاسایشە ئەگەر دەوڵەتانی ئیسلامی دەست بەقورئان و سوننەتەوە بگرن پێویستیان بەبەرنامەو پرۆگرامی تر نی یە، لەکاتێدا کە دەست گرتن بەودوانەوە ئامانجی دەسنیشان کراوە بۆ موسڵمان.[٢]

چوارەم: نەخشە دانان لەسیاسەتی ئیداری عمردا

نەخشە دانان یان پلان دانان بەمانایەکی گشتی واتە: کردارێکە بۆ دابین کردنی پێویستی یەکانی دواڕۆژ، دیاری کردنی هۆکاری هێنانەکایەی.[٣]

---

١ ـ عمر بن عبدالعزیز (ابن الجوزی) لا ٩٠ .

٢ـ النموذج الاداری المستخلص من سیرة عمر بن عبدالعزیز لا ٤١٣ .

٣ ـ الأدارة، المنیف لا ١٤٧ .

کەواتە دەتوانین بڵێین: پلاندانان لەئیسلامدا واتە: ئامادەسازی مرۆڤ بۆ پێش هاتەکانی داهاتوو، واتە ئێستا باسی چەند ساڵێکی تر بکرێت و کارەکانی دیاری بکرێت.[١]

عمری کوڕی عبدالعزیز ﷺ هیچ بڕیارێکی دەرنەکردووە بەبێ ڕەچاوکردنی دواڕۆژو دانانی پلانی گونجاو بۆی و، پێشچاوخستنی پێشهاتەکان، باشترین بەڵگەیش لەسەر عەقل و ژیری و وردی عمر لەووتەیەیدا دەر دەکەوێت کەبە- رجاء ی ووت:(أن لي عقلاً أخاف أن يعذبني الله عليه) واتە: ئەی ڕەجا، من عەقلێکی گەورەم پێ دراوە زۆر دەترسم خوای گەورە سزام بدات لەسەری.

عمر دوای ئەوەی کەپشتی بەخوا دەبەست، لەدوای ئەوە پشتی بەکۆکرنەوەی زانیاری وزیرەکی ولێهاتووی خۆی لەخوێندنەوە وهەڵسەنگاندنی ئەو زانیارانەی کەدەگەیشتنە بەر دەستی، نەخشەی دواڕۆژی لەسەر دەکێشان ولەوبارەیەوە دەڵێت: هەرکەسێ بەبێ زانیاری و شارەزایی کارێك ئەنجام بدات ، ئەوە لەباتی ئەوەی چاکی بکات کارەکان خراپ دەکات.[٢]

عمری کوڕی عبدالعزیز لەکارو پلان دانانەکانیدا ئامانجەکانی دیاری دەکرد و سیاسەتی کاری هەڵدەبژارد، ئەو کارو کردەوانەی دیاری دەکرد کەدەیگەیەنێت بەوئامانجە، لەناوئەو ئاکامەیدا ئاکامێکی زاڵ و مەزن هەبوو، ئەویش، هێنانەکایەی چاکسازی ونوێخوازی راشدین لەسەر پڕۆگرامی پێغەمبەری خواو چوار خەلیفە راشدەکەی دوای خۆی.

بەرپاکردنی هەموو ئەو کارانەی دەیگەیەنێتە ئەو ئامانجە بەرزە وەك: بەرپاکردنی هەق وداد پەروەری ولابردنی ستەم و هێنانەوەی پێکەوە ژیانی نێوان مرۆڤ ونێوان بوونەوەرو ژیان وپەروەردگارەکەی، ئەمەش لەچوار چێوەی تێگەیشتنی گشتی لە ئاینی پیرۆزی ئیسلام.

---

١ ـ عمر بن عبدالعزيز ابن الجوزی لا ٢٦٦ .

٢ ـ عمر بن عبدالعزيز ابن الجوزی لا ٣٥٠ .

هەروەها دیاری کردنی سیاسەتی کار یەکێك بووە لەبنەماکانی پلاندانانی، ئەمەش لەڕێگای جێبەجێ کردنەکانی عمرەوە دەردەکەوێت بۆ پلاندانانی ئیداری.

بەڵگەی گەورەیش لەسەر نەخشە دانانی عمر لەژیانی کاری داهاتوویدا، دووپات کرنەوەی ئەوەی کەتەنها دەست بەقورئان وسوننەتەوە بگیرێت، هەرگیز ئامادە نەبووە بۆ کاری دەمەقالە لەسەر مەسەلەکانی شەریعەت و ئاین دا، بەبێ ئەوەی کەئەو جێ بەجێ کاری شەرعی خوا بووە وشەرعیش لەسەرووی خۆی و میللەتیشەوە دەبێت لەجێ بەجێ کردندا، بۆیە بۆ جێ بەجێ کردنی ئەم پلانەی لەسەر میللەتی پێویست کردبوو کە دەست بگرن بە شەریعەتی بەرزی ئیسلامەوە.

لایەنی کارکردنیش بەبنەماکانی ئەو پلانانەیەوە هەر لەیەکەمین ڕۆژی دەست بەکاربوونی خەلافەتی وە وبەئاشکرا ڕای گەیاند کەکێ بۆی هەیە هاوری تیمان بکات وکێ بۆی نی یە، کە پێشتر باسمان کردووە.

شێوازی کارکردن بۆ هاتنەکایەی ئەو ئامانجانەی کەنەخشەی بۆ کێشابوون، لەسەرەتای کاریەوە ڕای گەیاند کەئەو جێ بەجێ کاری ڕینموونی یەکانی ئیسلامەو شوێن کەوتەیە نەك داهێنەرو دەست کاری کەری ئاین _المبتدع _ وگوێڕایەڵیش بۆ کەسێکە گوێ ڕایەڵی خوابێت، بنەمای کاریش دەبێت لەسەر بناغەی کارکردن بەدادپەروەری وچاکسازی وچاکەکاریوبەدەر لەستەم و دەستدرێژی وڕەوشت نزمی.[1]

نەخشەکێشان وپلان دانانەی عمر گشتگیری بوو، هەموو بوارەکانی ژیانی گرتبوویەوە ولایەنێك نەمابوو نەیگرێتەوە، چ لەبواری سیاسەت ودادگاو حوکمڕانی وئابووری وپەروەردەو زانست و لایەنە کۆمەڵایەتی یەکان.

هەروەك گرنگی تایبەتی دەدا بەهەندێ لەهەرێمەکانی وەك خوراسان وعیراق بەشێوەیەکی جیا لەهەرێمەکانی تر، گرنگی دەدا بەدەزگا ڕێکخراویەکانی وەك: دادگا، (بیت المال)و بەرپرسانی خەراج، ولایەنی تریش.[2]

---

١ ـ عمر بن عبدالعزیز لا ٣٥، ٣٦، ١٠٢ .

٢ ـ النموذج الاداری المستخلص من سیرة عمر بن عبدالعزیز لا ٤٠٠ .

پێنجەم: ڕێکخستن لە ئیدارەی عمردا

ڕێکخستن هەمیشە بەدوای پلان داناندا دێت وتەواوکەری یەتی بۆ بەرپاکردنی ئەو هۆکارانەی دەبنە هۆی جێ بەجێ کردنی ئەو پلانانە، عمری کوڕی عبدالعزیز ڕێکخستنی دانابوو بەگرنگترین کارە لەپێشەکانی ئیدارەکەی بەجێگیرکردنی زاراوەی ڕێکخستن لەشێوازی ئیدارەکەیدا.

هەیکەلی ڕێکخستنی کاری بەم جۆرە بوو، کەدەبینین ئیش وکاری دەوڵەتی کردبوو بەچوار بەشی سەرەکی یەوە، ئەو چواربەشەیش لەژێرچوار ئەرکاندان کەئەمانەن، القاضی، خاوەنی (بیت المال) خەلیفە.[١]

ئەمەو کۆمەلێك دەزگای تریش وەك:خەراج، سەربازی، نووسەر، پۆلیس، پاسەوان، وخاوەنی مۆر، دەرگاوان.

ئەمەش هەیکەلی ئیداری حکومەتەکەی عمری کوڕی عبدالعزیزە لەخوارەوە:[٢]

سەرۆکی دەوڵەت (خەلیفە عمری کوڕی عبدالعزیز)

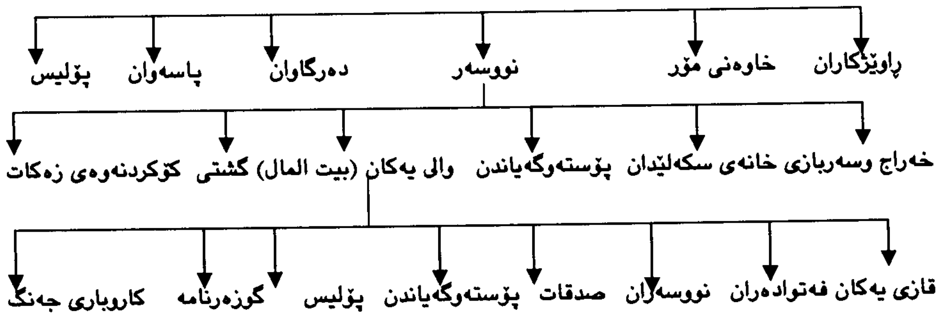

ڕێکخستنی لەلایەنی ئەوەی کەنێوان خەلیفە و والی یەکان لەلایەك و نێوان خەلیفە وگەلی موسڵمان لەلایەکی ترەوە ونێوان والی و ئەمیرەکان وگەل و ژێردەستەکانیانەوە، لەحکومەتی عمری کوڕی عبدالعزیز کۆمەڵێ ڕێ وشوێنی گونجاو گیرایە بەر ودەتوانین بڵێین: زۆربەی نامەکانی عمر بۆ کاربەدەستەکانی بۆ

١ ـ النمذج الاداری لا ٤٠١ .
٢ ـ هەمان سەرچاوە.

هێنانەدی ئەم ئامانجە بووەو ولایەنی ڕێکخستن لەکرداری ئیداریدا پێوە دیار بووە.

بۆ نموونە: شێوازی هەڵس وکەوت کردنی ڕوون دەکردەوە لەنێوان والی و نێوان ستەم لێکراواندا وشێوازی پەیوەندی ئەو دوو نێوانە، کەبەجۆرێك بریاری دەرکردبوو کەستەم لێکراوان دەتوانن بێ پرس بێنە ژوورەوە بۆ لای خەلیفەو والی یەکان.

هەر لەشێوازەکانی ڕێکخستن: گەڕانەوەی زۆرێك لەکارو مەسەلەکان بۆ شێوازی سروشتی خۆی لەسەردەمی پێغەمبەری خوا ﷺ وخەلیفە ڕاشیدەکاندا، بۆ نموونە: زەویە کشت وکالی یەکانی خۆی لەخەیبەر گێڕایەوە بۆ سەردەمی پێغەمبەری خوا ، بەهەمان شێوەیشی کرد لەگەڵ زەوی (فەدەك) دا.

نامەی نووسی بۆ (ابوبکر)ی کوڕی (حزم) کەوالی مەدینە بوو لەوکاتەدا وپێی ووت: من لەکاروباری (فەدەك) ورد بوومەتەوە، سەیری دەکەم بەم جۆرە باش نی یە، بەڵکو وادەبینم بیگێڕمەوە بۆ سەردەمی پێغەمبەری خوا ﷺ ابوبکر وعمر و عثمان،بەرپرسێکی بەسەرەوە دابنی بەروبوومەکەی کۆبکاتەوە بەشێوەی ڕاست و دروست وبیخاتە(بیت المال)ەوە والسلام علیك.[1]

هەروەك چۆن نامەی دەنووسی بۆ هەموو کاربەدەست و والی وئەمیرەکانی و شێوازی کاروباری دارایی بۆ ڕوون دەکردنەوە سەرلە کۆکردنەوەی زەکات و خێرات و٥/ ١ی غەنیمەو ڕێکخستنی کاروباری بازرگانی و دیاری کردنی ئەو کەسانە بۆیان نی یە کاروباری بازرگانی ئەنجام بدەن.[2] وشتانی تریش .

هەروەك کاروباری دادگاو دادوەریەکانی ڕێك دەخستن وگرنگی گەورەی پێدەدان، چونکە هۆیەکی گەورەبوون بۆ کوژاندنەوەی زۆرێك لەناکۆکی یەکان و گەڕاندنەوەی مافەکان بۆ خاوەنەکانیان، بۆ هەموو هەرێمێك قازی یەکی تایبەتی دانابوو لەسەر ڕۆشنایی قورئان وسوننەتدا ناکۆکی یەکان نەهێڵێت، هەموو قازی یەکانی لەهەموو ولاتەکاندا لەپیاو چاکترین وزانا ترین کەس لەو ولاتەدا هەڵدەبژارد،

---

١ ـ سیره عمر بن عبدالعزیز(لا بن الجوزی) لا ١٣١.

٢ ـ سیره عمر (ابن عبدالحکم) لا (٧٨ـ ٨٣) .

وەك(عامر)ی كوڕی (شرحبیل) الشعبی لەكوفە، (حارث)ی كوڕی (یجمد الاشعری) لە موصل و(عمری) كوڕی (سلیمان المحاربی) لەدیمشق و كەسانی تریش .[1]

تەنانەت عمر خۆیشی ﷺ دادەبەزیە ناو كاروباری دادوەری، ئەوەی زۆر بنەڕەتی بوو لەكاروباری ڕێكخستنی دادگا ودادوەریدا لەلای عمری كوڕی عبدالعزیز ئەوە بوو كەزۆر پیاچوو نەوەی هەق بكرێت، چونكە گەڕانەوە بۆ هەق زۆر باشترە لەبەردەوام بوون لەناو ناڕەوایی دا .

كاتێ خەڵكی سەمەرقەند سكالای (قتیبە)ی كوڕی (مسلم)، یان برد بۆ لای عمری كوڕی عبدالعزیز وئەویش _ وەك پێشتر باسمان كردووە_ قازیەكی تایبەت كرد بۆ ڕەوانەوەی ئەو ناكۆكی یەی نێوان قتیبە وخەڵكی سەمەرقەند .

لەم بەسەر هاتەیشدا ئەوەمان بۆ دەردەكەوێت كەعمرﷺ بۆی دەركەوتبوو كەخەڵكی سەمەرقەند لەسەر هەقن وسەركردەی سوپای ئیسلام فێڵی لێ كردوون، كارەكەیشی نەدایە دەستی كاربەدەستەكەی خۆی لەسەمەرقەندكە (سلیمان)ی كوڕی (ابی السری)بوو لەترسی ئەوەی نەوەك هەواو ئارەزوو وای لێ بكات لەهەق لابدات وپشتی سوپای ئیسلام بگرێت،

بەڵكو فەرمانی دا قازی یەكی تایبەتی ئەو كێشەیە یەكلایی بكاتەوە، چونكە قازی هیچ گوێ بەمەسەلەی سیاسی وسەربازی نادات لە بەرنامەی خوا لانادات و شەرع چی بڵێت جێ بەجێ ی دەكات، دەی هەروایش بوو مەسەلەكەی لەبەرژەوەندی خەڵكی سەمەرقەند كۆتایی پێ هێنا وحوكمی دەركرد كەسوپای ئیسلام بگەڕێتەوە شوێنەكانی خۆی لەپێش گرتنی شارەكەدا، بە بەڵگەی ئەوەی بردنەوەی جەنگەكە بەڕێگایەكی ناڕەوا بووە.[2]

هەروەك ڕێكخستنی كاروباری خەلیفەو دیوانی خەلافەتیشی گرتەوەو خۆی پیشانی میللەت دایەوە وەك كەسێكی ئاسایی موسڵمانان وئەوهەموو پاسەوان و

---

١ ـ عمر بن عبدالعزیز وسیاسته فی رد المظالم لا(٢٨٤ ـ٢٨٥) .
٢ ـ نظام الحكم فی الشریعه الاسلامیه والتاریخ الاسلامی(٤٠٧/١) .

کەژاوەو ئەسپسوارانەی بڕیاربوو بەدوای خەلیفەوە بن، لایبردن وهەمووی خستەوە (بیت المال). وهەندێ کاروباری سەرۆکی پۆلیسی لابرد کەجاران لەپێشی خەلیفەوە بەشمشێرێکەوە دەڕۆیشت وەك عادەتی خەلیفەکانی پێشوو، عمر پێ ی ووت: دەبڕۆ ئەو لاوە ئیشم بەتۆنی یە؟! من تەنها کەسێکی ئاسایی ناوموسڵمانانم، پاشان خۆی دەڕۆیشت وخەڵکیش بەدوایدا.[1]

شەشەم: خۆپاراستن لەگەندەڵی ئیداری

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله هەوڵی دەدا بۆ ئەوەی وولاتی ئیسلام سەلامەت بێت لەگەندەڵی ئیداری، گرتنەبەری ئەو هۆکارانەی کەناهێڵن ڕووبدات، داخستنی بەنچەرەکان بەڕووی ژەهرە ئیداری یەکاندا، وەك: ناپاکی، درۆ، بەرتیل، دیاری و خەلات ناردن بۆ بەرپرسان وفەرماندەکان، خەریك بوونی فەمانڕەواو ئەمیرەکان بەکاری بازرگانی یەوە، زیادە مەسروف، مۆڵەت نەدانی ئەمیرو کاربەدەستان بەجەماوەر کەبچنەلایان وحاڵی خۆیانیان تێ بگەیەنن، زوڵم وستەم کردن لەمیللەت، ئەمەو چەندان شتی تریش .

فەرموو لەگەڵ چەند هەنگاوێکی گرنگی عمر بۆ ڕێ گرتن لەگەندەڵی ئیداری:

١- زیادکردنی مووچەی کاربەدەست وفەرمانبەران :

یەکەم کاری عمر کردی بۆ ڕێ گرتن لەدزی وناپاکی کارمەندانی دەوڵەت، زیادەکردنی مووچەکانیان بوو، لەگەڵ ئەو ژیانە زبرو هەژاری یەداکەخۆی ومالّ و منداڵی خۆی تێدابوو، بەم کارەی ویستی وەزعی ئابوورییان باش بکات وناچاری ناپاکی کردن نەبن.

مووچەی فەرمانبەرەکانی بەجۆرێ بەرزکردەوە کەهەیان بوو لەمانگێکدا(١٠٠) دینار وهەشیان بوو (٢٠٠)دیناری وەردەگرت.[2]

---

١ ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (ابن الجوزی) لا ٦٥ .

٢ ـ مەبەست (١٠٠) دیناری ئاڵتوونە .

عمر پاساوی ئەم کارەی بەوەدەدا کەبەم کارە ئیتر خۆیان یەکلایی دەکەنەوە بۆ کاروباری موسڵمانان، پێیان ووت: دەی ئەوەی دەیدەین بەفەرمانبەرەکانت، بیشیدە بەماڵ و منداڵەکەی خۆت؟ لەوەلامیان دا دەیووت: مافی خۆیان زەوت ناکەم ومافی خەڵکانی تریشیان پێ نادەم، بەوشێوەیە ماڵ و منداڵەکەی خۆی لەوەزعێکی ئابوری نارەحەتتدا دەژیان، دەیووت ماڵ و منداڵی خۆم قەیناکا، بەلام کەس و کارەکەم کاتی خۆی پارەی باشیان بۆ خۆیان داناوە.[١]

بەم کارەیشی دوو ئامانجی پێکا:

یەکەم: داخستنی دەرگاکانی خیانەت وناپاکی، چونکە نەبوونی دەبێتە هۆی بیرکردنەوە لەدزی وناپاکی لەپارەو پووڵی موسڵمانان.

دووەم:فەرماندەوفەرمانبەرەکان پێویستیان بەکارو کاسبی وبازرگانی نامینێ و خۆیان بۆ کاری موسڵمانان یەکلایی دەکەنەوە .

٢- کاربەدەستانی لەدرۆ کردن پاراستووە:

(میمون)ی کوڕی (مهران)دەڵێت: چوم بۆ لای عمری کوڕی عبدالعزیز ولەوکاتەدا کاربەدەستەکەی کوفە لەوێ بوو، دەبینم زۆر لێ ی توڕەیە، منیش ووتم: چی کردووە ئەی ئەمیری باوەڕداران؟ عمر ووتی: هەواڵم پێ گەیشتووە کە ووتویەتی هەرکەسێ شایەتی درۆ بدات زمانی دەبڕم!

منیش ووتم دەی شتی واناکات ئەی ئەمیری باوەڕداران، دەڵێ عمر ووتی: سەیری ئەم پیاوە ناکەن_مەبەستی(میمون)بوو، قسەی ئەو پیاوە دوو مانای خراپ هەڵدەگرێت، کە باشترینیان ئەوەیە درۆ دەکات دەی ئەوەدووڕووی زۆر خراپن.[٢]

مەبەست ئەوەیە کە درۆکردن ڕوویەکی پڕ لەگوناهو خراپەیە، بەم کارەیش عمر ویستوویەتی کلکی گەندەڵی ئیداری لەبنا ببڕێت وئاگاداری کاربەدەستەکانی

---

١ ـ البدایە والنهایە لە (النموذج الاداری) لا (٣١٥) وەرگیراوە .
٢ ـ سیرە عمر (لابن الجوزی) لا ١٣٤ .

کردۆتەوە، کەبە هیچ جۆرێك فێڵ و درۆ ودەلەسە لەمیللەت نەکەن لەدەرکردنی بڕیارەکاندا.[١]

٣- ڕێگرتن لەوەرگرتنی دیاری وبەخشیش:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله نەیهێشتووە نەخۆی و نەبچوکترین، تا گەورەترین کارمەندی دەوڵەتەکەی دیاری لەخەڵکی وەربگرن، لەوەڵامی ئەو پرسیارەشدا کەپێیان ووتبوو: دەی ئایا پێغەمبەری خواوچوارخەلیفەکەی دیاریان وەرنەگرتووە ؟ لەوەڵامدا ووتبووی: بەڵێ، بەڵام بۆ ئێمە مانان وکەسانی دوای ئێمەیش بەرتیل وەرگرتنە.[٢]

هەروەها هەموو ئەو شێوازە نادروستانەی لابرد کە ئەمیرو والی یە ئەمەویەکان دیاریان لەخەڵکی وەردەگرت، بۆ نموونە دیاری (جەژنی نەورۆز)و(میهرەجان) کەجەژن وبۆنەی فارسەکان بوون، عمر بەنامەی ڕەسمی ئەو ڕێ و ڕەسمەی قەدەغەکرد و بەگوناە وتاوان و حەرام ناوی برد .[٣]

هەرەشەو ئاگاداریشی دا بەهەر کاربەدەستێکی خۆی کەبەدەم داواکاری خەلیفەیان هەر خزمێکی تری یەوە بێن و لەماڵی موسڵمانانیان بۆ بنێرن .

بۆنموونە: کاتێك (فاطمە)ی کچی (عبدالملك) جوابی ناردبوو بۆ والی _(ابن معدی کرب) وداوای لێ کردبوو کەهەندێ لەهەنگوینی شاخی لوبنانمان بۆ بنێرەو ئەویش خێرا داواکاریەکەی جێ بەجێ بوو، هەنگوینی بۆ ناردبوو، کاتێ عمر هەواڵەکەی بیست نامەی بۆ والی یەکەی نووسی وپێ ی ووت: سوێند بەخوا، جارێکی تر شتی وا دووبارە بکەیتەوە، هەرگیز هیچ کارێکت نادەمە دەست وناشمەوێت بتبینم .[٤]

٤- ڕێگرتن لەزیادە مەسروف ـ الاسراف ـ :

عمر رحمه الله کۆمەڵێ بڕیارو ئاراستەی دەرکرد بەمەبەستی ڕێگرتن لەبەفیڕۆدانی

١ ـ النموذج الاداری لا ٣١٦ .

٢ ـ سیره عمر (ابن الجوزی) لا ١٨٩ .

٣ ـ سیره عمر(ابن عبدالحکم)لا ١٣٦ .

٤ – المعرفه والتأریخ للنسوی (٥٨٠/١) .

سامانی موسڵمانان، یەکەم کاریّ پیّ ی هەستا لەپاش دەست بەکاربوونی خەلافەتی، هەموو ئەو ئیسراف وزیادەڕەویانەی لابرد کە بۆ خەلیفە ئامادەکرابوون، کەکۆمەڵیّ ولاخ هێنران بۆلای ووتی ئەمەچی یە؟ ووتیان ئەم ولاخانە کەس سواریان نەبوون وتەنها خەلیفە سواریان دەبێت وبەس، عمریش وازی لیّ هێنان چووە دەرەوەو بەدوای ئێسترەکەیدا دەگەڕا، بە_مزاحم_ ی ووت: هەموویان بخەرەوە (بیت المال)ی موسڵمانان.

هەندیّ چادرو ژوری جوانیان ئامادەکردبوو کەهەموویان چۆڵ بوون وئامادەکرابوون بۆ خەلیفەی نویّ. و ووتی: _مزاحم_ هەرهەموویان بخەرە ناو (بیت المال)ەوە .

پاشان سواری ئێسترەکەی خۆی بوو، ڕۆیشت بۆلای قاڵی وفەرشە جوان و ڕازاوەکان کە کەس لەسەری دانە نیشتبوو بۆخەلیفەی دا هاتوو ئامادەکرابوون و بەقاچ کۆی کردنەوە تا حەسیرەکانی ژێری دەرکەوتن و ووتی: _مزاحم_ ئەم حەسیرانەمان بەسە هەموو ئەو فەرش و قاڵی یانە بخەرە (بیت المال).[١]

هەر بۆ دژایەتی کردنی زیادەڕەوی ومالّی (بیت المال) بەفیڕۆدان، (میمون)ی کوڕی (مهران)ی بینی سەیری لیستی ناوی خەڵکیان دەکرد، پیّ ی ووت: ئەم تۆمارانە چین؟ کەبە خەتی گەورە ودورو درێژ نووسراون کەهەمووی زیانە و لە(بیت المال)ی موسڵمانان دەکەوێت؟ بۆ ئەو مەبەستانەی نووسی بۆ هەموو کاربەدەستەکانی وپیّ ی ڕاگەیاندن کە: تۆماری پان و گەورە بەکار نەهێنن و زۆر بەگەورەیی نەنووسن، نامەکانی عمرﷺ لەبستێك تێنەپەڕیووە.[٢]

پێشتر باسی ئەوەمان کرد کەچۆن دەربارەی مۆم وچراکانی مەدینە نامەی بۆ والی شاری مەدینە نووسی وتیّ ی گەیاند کەتۆ جاران بەتاریکایی شەو دەچوویت بۆ مزگەوت، بۆ مەسەلەی نووسینەکانیش پیّ ی ووت: ئەگەر نامەکەمت پیّ گەیشت بانووکی قەڵەمەکەت تیژبکەو ورد بنووسە ودێر مەپەڕێنەوە لە یەك لاپەڕەدا شتی

---

١ ـ سیره عمر (ابن عبدالحکم)لا ٣٣ .

٢ـ سیره عمر، ابن الجوزی لا ٨٨ .

زۆر بنووسه، چونکه نووسینی دورو درێژ سودی بۆ موسڵمانان نی یه بەڵکو زیانیش له (بیت المال)ەکه شیان دەدات، والسلام علیك.[١]

٥- نەیهێشتوەوە کاربەدەستانی بازرگانی بکەن:

لەیەکێ لەنامەکانیدا بۆ کاربەدەستێکی ناردبوو نووسی: وادەبینین کەپێشەوایان نابێ بازرگانی بکەن، هەروەك بۆ کاربەدەستان نی یە خۆیان بەکاسبی وبازرگانی یەوە خەریك بکەن لەکاتی دەوام و دەستەڵاتیاندا، چونکە ئەگەر ئەمیر کاسبی بکات کۆمەڵێ گاریگەری دێنەرێگای و هەندێ شتی توش دەبێت کەناڕەحەتن وباش وایە نەیکات.[٢]

ئەم بڕیارەی عمر لەبەر ئەوە بوو کەباش تێگەیشتبوو کەئەگەر کاربەدەست وبەرپرسەکان کاسبی وبازرگانی بکەن لەدوو شت دەرباز نابن:

+ یان ئەوەیە بەکاروکاسبیەکانەوە خەریك دەبن و پشت لەئیش و کاری موسڵمانان دەکەن وبۆیان ناکرێت.

+ یان ئەوەیە لەبەر پلەو پایەو مەقامە سیاسی یەکەی خەڵکی زیاتر نەرمی لەگەڵدا دەنوێنن وهەندێ شتی پێ دەدەن وبۆ دەکەن کەمافی خۆی نی یە ئیتر یان لەترساندا یان بە تەماحێکەوە .

لەبەر ئەم هۆیانە عمر ویستوویەتی دەرگایەك ی ترسناك دابخات کەسەر دەکێشێ بۆ گەندەڵی ئیداری و ئاکامەکەی باش نابێت .[٣]

لەدوای هەشت سەدەبەسەر کۆچی دوایی عمری کوڕی عبدالعزیزدا، نووسەر و زانایەکی وەك (ابن خلدون) دێت ولە(مقدمە) مەزنەکەیدا ئەم ڕاستی یە دووپات دەکاتەوەو زانایی و زیرەکی وڕاست بێژی عمر دەسەلمێنێت و دەڵێت: فەرمانڕەوایان بازرگانی بکەن زیان بەمیللەت دەگەیەنن وئیش وکارەکانیان بەئاستەم بۆ دەچێت بەڕێوە .[٤]

١ ـ سیره عمر، ابن عبدالحکم لا ٥٥.
٢ ـ سیره عمر، ابن عبدالحکم لا ٨٣.
٣ – النموذج الاداری لا ٣٢٠.
٤ ـ مقدمه ابن خلدون (له) رجال الفکر والدعوه ی الندوی وقرطیراوة لا(٤٦/١) .

٦-کردنەوەی پردی پەیوەندی نێوان حوکمڕایان و میللەت :

ئەو پاسەوانانەی کەبە چوار دەوری خەلیفەکانی پێش عمردا بوون، نەیان دەهێشت، بەئاسانی خەڵکانی سادە، یان ستەم لێکراوان بگەنە لای و رازی دڵی خۆیانی بۆ بدرکێنن، وەك دیوارێکی پۆلاین وابوون لەنێوان میللەت و خەلیفەدا و کەس بۆی نەبوو بێتە لای خەلیفە مەگەر کەسێك خۆیان پێیان خۆش بووبێت و، لەگەڵ بەرژەوەنیاندا بگونجایە.

بەڵام عمر بەپێچەوانەی ئەوانەی پێش خۆیەوەو دەرگای خستە سەرپشت بۆ هەر یەکێك بیەوێت خەلیفە ببینێت، نەك هەر ئەوە بەڵکو دیاری و بەخششی گەورە گەورەیشی دانا بوو بۆ هەر کەسێك هەواڵی ستەم لێکراوێکی بۆ بهێنێت، یان لەمەسەلەیەك دا_ ڕاوێژی پێ بکەن کە بەرژەوەندی موسڵمانان ودەوڵەتە کەیانی تێدابێت.

بۆ ئەو مەبەستە نامەی نووسی بۆ وەرزی حەج ولەوێ بۆ هەموو حاجیانی دنیایان خوێندەوە کەدەیووت پێیان: (هەرکەسێ سکاڵای ستەم لێکراوێکمان بۆ بهێنێ یان قسەیەکی خێرامان بۆ بکات کە بەرژەوەندی تایبەتی، یان گشتی ئیش و کاری موسڵمانانی تێدابێت، ئەوە لە(١٠٠)دینارەوە تا(٣٠٠)دیناری پێ دەبەخشین کەبەپێ ی نیەتی خۆی ودووری ڕێگاکەی بێت، ئەمەش بەهیوای ئەوەی مافێك زیندوبکاتەوە یان ناڕەوایی یەك نەهێڵێت، یان هەرچاکەیەکی تێدابێت).[١]

هەروەها فەرمانی بەکاربەدەست و والی یەکانی دەدا کەپردی پەیوەندی دروست بکەن لەنێوان خۆیان ومیللەتەکەیاندا، گوێیان بۆ بگرن ولەحاڵ و وەزعیان ئاگادار بن، ئەوەش دەبێتەهۆی نەمانی زوڵم وستەم ودەست درێژی کردنە سەمافەکانی خەڵکی، ڕێگە خۆش دەبێت بۆ هەموو تاکێك کەچی دەوێت بیڵێت، بەبێ ئەوەی پەنا ببرێت بۆ هۆ کارگەلێك کەهیچ پەیوەندیەکیان بەئیسلامەوە نی یە.[٢]

---

١ ـ رجال الفكر والدعوه (٤٧/١) .

٢ ـ النموذج الاداری لا ٣٠٢ .

٧-لێپرسینەوەی کاربەدەستەکان لەبواری داراییدا :

(سەرکردەو فەرمانڕەوایان کەخۆیان دەست پاك بوون ودوربوون لەدزی و پارەخواردن، ئیتر ئەوە بەس نی یە و دەبێت چاودێری وردی خواری خۆیان بکەن ولەڕاستی ئەو وەسڵ و مەسروفانەی دەیکەن بکۆڵنەوە بەوردی، پاشان شەرم لەکەس نەکەن ولێپرسینەوەی توندیان هەبێت لەگەڵ ئەو کاربەدەستانەدا کەشتیان لەسەرەو دزی وناپاکیان لێ دەرکەوتووە).[١]

ئەوەتا هەرکە عمری کوڕی عبدالعزیز دەبێت بەخەلیفە، یەکەمین کاری ئەوە بوو، والی ولاتی خۆراسانی بانگ کردو بەندی زیندانی کرد کەناوی (یزید)ی کوڕی (ملهب)بوو، هێنایە بەردەستی ولێ ی پرسینەوەی لەگەڵ کرد دەربارەی ئەوموڵك و سامانەی کەدەسی کەوتبوون ولەنامەدا بۆ (سلیمان)ی کوڕی عبدالملك نارد و ئاگاداری کرد وەبەلام پارەکانی نەهێنابوو.

(یزید)یش ووتی: تۆ خۆت دەزانیت من زۆر نزیك وخۆشەویست بووم لەلای (سلیمان)، ئەو نامەیەشم بۆیە بۆ نووسی تا بۆ خەڵکی بخوێنێتەوە، خۆت دەزانیت(سلیمان) داوای هیچ پارەیەکی نەکردووە کەلەنامەکاندا ئامازەیان پێ کرابێت، یان فەرمانی بەشتێ نەداوە کەمن پێم ناخۆش بێت.

عمریش پێ ی ووت: من هیچ چارەیەکی ترم نی یە جگە لەوە نەبێت بتکەمە زیندانەوە، لەخوابترسە چیت لەلایە بیگێڕەرەوە، چونکە ئەوە سامانی موسڵمانانە وناتوانم چاویان لێ دابخەم، گەڕاندیەوە بۆ زیندان، لەزیندان مایەوە تا ئەو ساتەی عمر نەخۆش کەوت.[٢]

عمرزۆربەی کاتەکانی لەدورەوە چاودێری وردی کاربەدەستەکانی خۆی دەکرد و هەواڵی دەسپاکی دەپرسین وئەگەر شتێکی لێ ببیستنایە کە بەدڵی نەبوایە بانگی دەکردن ولێپرسینەوەی لەگەڵ دەکردن ولەپاشاندا یان چاك دەبوون یان یەکجاری لەسەر کار لایدەبرن.

١- ووتەی وەرگێڕ .
٢ ـ التاریخ الطبری (٧/٤٦٠_ ٤٦١_ ٤٦٢) .

جارێك نامەیەك دەنووسێت بۆ یەکێ لەکاربەدەستەکانی وەبڕگەیەکی زۆر جوانی پێ دەڵێت کەحەزم کرد بەعەرەبی یەکەی بیهێنمەوە، پێ ی دەڵێت: ((لقد كَثُرَ شاكوك، وقَلَّ شاكروك، فاما عدلتَ، واما اعتزلت، والسلام)).[1] واتە: سکاڵا کارانت زۆربوون، سوپاس کارانت کەم بوون، یان دادپەروەر دەبیت، یان وازدێنیت لەئیش و کار، والسلام).

حەوتەم: هەرێمەکان لەنێوان مەرکەزی و لامەرکەزی دا

(عمری کوڕی عبدالعزیز ﵀ کاری بۆ ئەوە کرد کەهاوسەنگی یەك دروست بکات لەنێوان فدراڵیەت و کۆنفدراڵی واتە: هەرهەرێمە وسەربە حکومەتی مەرکەزی یە بەڵام جۆرە ئازادی یەکیشی پێ دەدرێت وبەشێوازێکی تر نەسەربەخۆیە بەتەواوی ونەژێردەستەیشە).[2]

هەندێ هەڵوێست گەلی عمر دەخەینە ڕوو کەئەم هاوسەنگی یە ڕوون بکاتەوە، ئەو فەرمانەی کەلەنامەکەیدا بۆ والی کوفەی ناردبوو ئەم مانایەی تێدا بەرجەستەبووە، تیایدا بەئاشکرا (مرکزیة)و سەربە حکومەتی مەرکەزی تێدا هاتووەو دەڵێت: (من تۆم کردووە بەوالی ئەوێ، بەودەستەڵاتەی خوا پێ ی داوم، پەلە نەکەیت لەکاری لەسێدارەدان و هەڵواسیندا، تا پێش وەخت من ئاگادارانەکەیت و ڕای من وەرنەگریت)[3]

عمر لەم مەسەلە گەورەوگرانەدا کە —کوشتن و لەناوبردنە_ وای بەباش زانیوە و بەبەرژەوەندی ئوممەتی ئیسلامی زانیوە کەسەربەخۆ خوێنی کەس نەرژرێت و پێش وەخت مەرکەزی لێ ئاگادار بکرێتەوە، هیچیش لەحوکمەکە کەم نابێتەوەو دێر بێت یان زوو دەکوژرێت بەڵام پەلەنەکران وهێمنی نواندن وپیاچوونەوەی بڕیار سەرنجامەکەی بەرپابوونی دادپەروەری لەدوایە،[4]

١ - عمربن عبدالعزیز عبدالستار الشیخ لا ٢٧٥ .

٢ - ووتەی وەرگێڕ .

٣ - تاریخ الطبری (النموذج الاداری) لا ٢٢٢ وەرگیراوە .

٤ - - تاریخ الطبری (النموذج الاداری) لا ٢٢٣ وەرگیراوە.

کۆمەڵێ کاروباری تریش هەیە کەگەورەتر وترسناکترن، عمر ڕوونی کردۆتەوە بۆ کاربەدەستەکانی کەلەو کارانەدا دەبێت بگەڕێتەوە بۆلای خەلیفە و شێوازی مەرکەزی یەت جێ بەجێ بکەن، چونکە ئەوشتانە کۆمەڵە مەسەلەیەکی گەورە چارەنووسی سازن وهەموو ئوممەت دەگرێتەوە، قورئان و سوننەتیش باسیان لێوە نەکردووە،

بەڵام عمر لەڕێگەی بڕیارو ئاراستەکانی یەوە بۆ سەرۆکی هەرێمەکانی وڵاتی ئیسلام سیاسەتی خۆی لەوبارەیەوە بۆ ڕوون کردونە تەوە ووتویەتی:_

(.....ڕوداو وگەلێکی گەورە هەیە کەلەم دواییانەدا ڕوودەدەن و پێشتر قورئان و سوننەت جێگیریان نەکردوون، نابێت هەر ئەمیر وبۆ خۆی بڕیاری تێدا بدات و دەبێت بیگەڕێنینەوە بۆلای خەلیفە وپاشان ملکەچی بڕیارەکەیشی بن).[1]

لەبوارێکی تریشدا کە کاری بەمەرکەزی یەت کردووە، ئەوەیە کەلە والی یەك زیاتری بۆ عیراق داناوە، هەروەك خوراسان وسجستان وعومانی والیێ کردووە کەڕاستەوخۆ سەر بەخەلیفەبن، هەروەك خۆی والی یەکی بۆ ئەندەلوس (أسپانیا) دیاری کردوە ئەمەش وەك زیادە گرنگی دانێك بەو دەڤەرەوە نەیخستۆتە سەر هەرێمی ئەفریقیا.[2]

ئەمەش مانای وایە عمر زۆر گرنگی داوە بەوەی، کە هەرێمەکان سەربە پایتەخت بن ومەرکەزی یەت ڕۆڵی گرنگی خۆی ببینێت.

- نموونەیش لەسەر ئەوەی کەکاریشی لەسەر سەربەخۆیی هەرێمەکان کردووە و (لامرکزیة)تی بەکارهێناوە لەوانە:

دەگێڕنەوە عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی نووسیوە بۆ کاربەدەستی یەمەن(عروە)ی کوڕی (محمد)و پیێ ی ووت: (من وانامەت بۆ دەنووسم، فەرمانت پیێ

---

١ ـ سیره عمر ابن عبدالحکم لا ٦٣ .

٢ ـ الاداری فی العصر الاموی. نجدة الخماش لا ١٠٧ .

دەكەم كەخۆت ستەم لەسەر موسڵمانان لابەرەو ناهەقی یەكان بگێڕەوە بۆ خاوەنەكانیان، مەسەلەكان هەموویان ئاراستەی من مەكەرەوە، تۆنازانیت چەند دووره رێگاكەی نێوان من وتۆ، نازانی ڕووداوی مردنیش چەند زۆره، تەنانەت ئەگەر منیش بۆت بنووسم كەبزنێكیش بەناهەق خورابوو، بیگێڕەوە بۆ خاوەنەكەی، تۆ نامەم بۆ دەنووسیتەوە كەئایا ڕەش بێت یان سپی؟!.

دەی لەكاروباری موسڵمانان بكۆڵەرەوە وخۆت مافەكان بۆ خاوەنەكانیان بگێڕەرەوەو بەرەو ڕووی منی مەكەرەوە).[1]

لەم بڕیارەوە ئەوپەڕی وردی دیوەجوانەكەی(مركزیة)و(لامركزیة) دەردەكەوێت و بەمەشدا دەردەكەوێت كە(لامركزیة)لە بەرژەوەندی ئیسلام و ئوممەتەكەیەتی.[2]

هەڵوێستێكی تریش كەئەو پەڕی مانای ئازادی و فیدراڵیەت دەبەخشێت بەسەرجەم هەرێمەكانی وڵاتی پان و پۆری ئیسلام، ئەو نامەیەی عمر بوو بۆ والی شاری بەسرەی نارد(عدی)كوڕی (ارطاة)و پێ ی ووت:

پاشان...تۆ هەر بۆ هەموو شتێك لەسەر ماو گەرمادا پیاوێكی موسڵمان ماندوو دەكەیت ودەینێریت بۆ لام تا دەربارەی سوننەت پرسیارێكم لێ بكات، تۆبەم كارەت وەك بڵێ ی گەورەم دەكەیت، دەی سوێند بەخوا _حەسەنت بەسە_ واتە (حسن البصری) ﵀ ئەگەر ئەم نامەیەی منت پێ گەیشت بۆ من و بۆ خۆت و بۆ سەرجەم موسڵمانان پرسیار لە(حەسەن)بكە[3]

كەواتە لەم نامەیەوە ئەوەمان بۆ دەردەكەوێت كەكات كوشتن بەكۆمەڵی كیتابو مەسەلەی ڕۆتینی یەوە كاری والی یەكانە وەنابێت بۆ هەموو شتێك بگەڕێنەوە بۆ فەرمانی پایتەخت، بەڵكو دەبێت باوەڕیان بەخۆیان هەبێت وسوود لەزانست و زانیاری زانایانی نێو هەرێمەكە وەربگرن وپشت بەدادوەرو ژێرمەندەكانی ناوخۆیان ببەستن وهەق ودادپەروەری بەرپابكەن لەژێر ڕۆشنایی قورئان و سوننەت وڕێڕەوی

---

١ - الطبقات (٣٨١/٥) .

٢ ـ النموذج الاداری لا ٣٢٤ .

٣ ـ هەمان سەرچاوە.

چوار یاره ڕاشیده‌که‌ی پێغه‌مبه‌ری خوا ﷺ.[١]

هه‌روه‌ها به‌م نامه‌یه‌شدا ئه‌وه‌مان بۆ ده‌رده‌که‌وێت که‌هه‌موو هه‌رێمێکی ناو ولاّته یه‌ککگرتووه‌کانی ئیسلام، ده‌بێت ڕێزی گه‌وره وگران دابنێن بۆ زاناو پێشه‌وایانی ئاینی وسود له‌زانست وزانیاری وبۆچوونه‌کانیان وه‌ربگرن و له‌به‌ڕێوه‌بردنی ولاّتدا به‌شداریان بکه‌ن.

(نه‌ك وه‌ك ئه‌مڕۆ - هه‌موو ولاّته ئیسلامی یه‌کان - هه‌وڵ ده‌ده‌ن مامۆستاو مه‌لاکان بکه‌نه خۆیان و له‌ژێر ناوی یه‌کێتی زانایاندا کۆیان بکه‌نه‌وه‌و له‌ژێر گوشاردا به‌چاوترسێنیان بکه‌ن فه‌توای حه‌لاّل کردنی هه‌رشتێك حوکمڕاکان پێیان خۆشه لێیان بپچڕن له‌لایه‌ك و له‌لایه‌کی تریشه‌وه دژایه‌تی کانیاوی ساف و زولاّلی ئیسلام وهه‌ڵگره گیان له‌سه‌ر ده‌سته‌کانی یانی پێ بکه‌ن وهه‌موو شتێکی بیدعه ودور له‌سوننه‌تی پێغه‌مبه‌ریان پێ زیندوو بکه‌نه‌وه‌و به به‌شداری پێنه‌کردنیان له‌بڕیاری چاره‌نووسی سازیه‌کانی ولاّتدا مانای جیاکردنه‌وه‌ی ئاین له ده‌وڵه‌تیان پێ ئه‌نجام ده‌ده‌ن، دواتر یه‌ك مامۆستا وپێشه‌وای ئاینی له‌ترسی بڕینی موچه‌که‌ی نه‌توانێت ووتارێکی هه‌ق بدات مه‌گه‌ر وتارێك پیاوانی قه‌سر بۆی دابڕێژن وزیانی بۆ په‌زه‌کان نه‌بێت).[٢]

عمر رحمه الله له‌کاری هاوسه‌نگی نێوان(مه‌رکه‌زیه‌ت)و(لامه‌رکه‌زیه‌ت)دا کۆمه‌ڵێ پێوه‌ری هه‌بوو له‌وانه:

١- پێویست کردنی هه‌ڵوێسته‌کان به به‌رژه‌وه‌ندیه‌کی گشتی یان تایبه‌تی یه‌وه.

٢- دیاری کردنی ئه‌و کاره گرنگانه‌ی که‌هه‌رێمه‌کان ناتوانن سه‌ربه‌خۆ ئه‌نجامیان بده‌ن به‌ڵکو ده‌بێت پایته‌خت یه‌کلای بکاته‌وه وه‌ك کوشتن وهه‌ڵواسین.

٣- هه‌ندێ مه‌سه‌له قورئان و سوننه‌ت باسی نه‌کردووه، به‌لاّم قسه‌کردن تیایدا زۆر گرنگه.

---

١ - النموذج الاداری لا ٣٢٤ .

٢ - ووته‌ی وه‌رگێڕ .

٤- رەچاوکردنی دووری ماوەی نێوان خەلیفەو والی یەکان .
٥- ڕەچاوکردنی گرنگی کات و لەوانەیە زیانێکی گەورەی وەك مردن ڕوو بدات.
٦- بوونی کەسانێك کەمتمانەیان هەبێت بەزانست وزانیاری و ژیرییان.
٧- کاری گەری زوو ئەنجام دانی کارەکان لەجێگەی خۆیاندا .
٨- ڕەچاوکردنی بەخشینی متمانە بەدادوەرەکان و والی وکاربەدەستەکان.[1]

لەژێر ڕۆشنایی ئەم پێوەرانەدا عمر توانی هاوسەنگی یەکی چاك وڕێك و پێك بخاتە نێوان(مرکزیة)و(لامرکزیة)و بەو کارە گرنگەیشی توانی بنەمایەکی چاك دابمەزرێنێت وپێشکەشی زانایانی بکات.لەبواری ئیدارەوبنەماکانی هەڵس و کەوت کردنی دروست لەگەڵ زمان وڕەگەزە جیاجیاکاندا لەچوارچێوەی دەولەتێکی یەکگرتوودا.[2]

(بەمەش دا دەردەکەوێت بۆ خوێنەری کورد کە ئەم فیدرالیەتەی ئێستا ئەم بەشە کوردیەی کوردستانی عێراق تیایدا دەژی ئیسلام هێناویەتی وئیسلام سەدان سەدە پێش ئێستا دانی ناوە بەهەموو هەرێمەکانی ولاتەیەکگرتووەکانی ئیسلامدا و زمان ونەژادو جل و بەرگی تایبەتی خۆیانی پاراستووە وهەرلەخۆیان والی وسەرکردەی هەڵبژاردووە).[3]

هەشتەم: بنەمای نەرمی نواندن لەکاری ئیداری عمردا

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لەهەموو بوارەکانی تێگەیشتن وگفتوگۆ وفیکر و جێ بەجێ کردنی فەرمان و پابەندبوون پێوەیدا بنەمای نەرم ونیانی جێبەجێ کردووە.

(میمون)ی کوڕی (مهران) دەڵێت: (عبدالملك)ی کوڕی (عمری کوڕی عبدالعزیز)بەباوکی ووت: باوکە گیان، بۆچی ئەوەی هەق و دادپەروەری یە جێ بەجێ ی ناکەیت؟سوێند بەخوا گرنگ نی یەلەلام من وتۆ لەمەنجەلدا بکولێنن لەو پێناوەدا؟

١ ـ النموذج الاداری لا ٣٢٦.
٢ ـ هەمان سەرچاوە.
٣ ـ ووتەی وەرگێڕ.

لەوەڵامدا عمر ووتی: کوڕی خۆم، من دەمەوێت خەڵکی لەسەر شتێکی زۆر ناڕەحەت ڕابهێنم، من نامەوێت هەموو ئەو شتانەی دادپەروەری تێدایە زیندوویان بکەمەوە، بەڵکو ئەوە دوا دەخەم بۆ کاتێك دنیا پەرستی لەدڵەکاندا دەردەهێنم، دێن بەدەم ئەمەوەو دڵخۆشیش دەبن بەمە).[١]

لەشوێنێکی تردا عمر دەڵێت: "خەڵکی نەهاتن بەدەممەوە لەکاری گەڕانەوەی مافەکان بۆ شوێنی خۆی، تاشتێکی دنیایم نەخستە بەردەستیان.[٢]

عمر رحمه الله هەرلەسەرەتای وەرگرتنی خەلافەتەوە ئەوەی ڕاگەیاند کە هێنانەدی ئامانجەکان پێویست بەنواندنی هەندێك نەرمی نواندن _مرونة_ وچاوداخستن دەکات، مەسەلەکە بەوە سەرناگرێت کە(عبدالملك)ی کوڕی دەیووت گوایە لەوپێناوەدا ئامادەین هەردووکمان لەمەنجەڵدا بمانکوڵێنن وئیتر گوێ بەلایەنەکانی تر نەدرێت.[٣]

ئەمەش هەڵوێستێکی تری عمرە کەووتوووێژێکە لەنێوان خۆی وعبدالملك ی کوڕیدا ڕوویداوە: عبدالملك: ئەوە چۆن چاوەکانت دەچێتە خەو، کەهەندێ سکاڵای ماف خوراوان هاتۆتە بەر دەستت وهێشتا بەو جۆرەی خوا پێ ی خۆشە یەکلایت نەکردوونەتەوە؟

عمر: کوڕی خۆم، نەفسم وەکو وڵاخەکەم وایە، ئەگەر ڕەحمی پێ نەکەم نام گەیەنێتە جێگای مەبەست، ئەگەر خۆم و هاوکارەکانم ماندوبکەم ئەوەندەی پێ ناچێت منیش و ئەوانیش دەکەوین، من ئەوەندەی کاتە بەئاگا کانم بەتەمای پاداشتی خوام ئەوەندەش بەتەمای پاداشتم لەم کاتی خەوتنەم.

چونکە خوای گەورە ئەگەر بیویستایە قورئانی بەیەکجار دەنارد خوارەوە، ئەلام یەك ئایەت ودووئایەت دابەزیوەتە خوارەوە تا دڵەکان بەنوری باوەڕ هێمن

١ـ سیره عمر(ابن الجوزی) لا ٨٨ .

٢ـ هەمان سەرچاوە .

٣ ـ النموذج الاداری لا ٣٢٨ .

بوونەتـەوە کـوڕی خـۆم ئـەم کـارەی مـن دەسـتم داوەتـیێ زۆر گـرنگ تـرە لـەلام لەبنەماڵەکەی تۆ_مەبەستی ئەمەوی یەکان بوو_ کەژمارەیان زیاترە ودەستەڵاتیان بەهێزترە وپێش ئەوانیش ئەوەیەکەوە دەیزانیت،

ئەگەر هەمووی لەیەك ڕۆژدا چارەسەربکەم دەترسم لـێم هەڵبستن، بـەڵام مـاف لەیەك دووکەس دەسەنمەوە، هەواڵەکەیشی دەگاتـە ئـەوانی ترومەسـەلەکە ئاسایی دەبێت لەلایان).[١]

لەم بەسەر هاتانەی پێشووەوە ئەوەمان بۆ دەردەکـەوێت کـەتا ئاسـتێکی بـەرز عمری کوڕی عبدالعزیز خاوەنی فیقهو تێگەیشتنێکی قوڵ بووە لەبواری چاکسازی و نـویێ خوازیـدا ولـە بەرنامەڕێـژی کردنـدا بـۆ نـەمانی زوڵـم و زۆرو حـەرام خـۆری و بڵاوبوونەوەی داد ویەکسانی.[٢]

مەبەسـت لـەو ووشـەیەی کـەووتی: (مـن ئەگـەر خـۆم و هاوکـارانم ماندووبکـەم، کەمێك ناخایەنێت منیش و ئەوانیش دەکەوینە زەوی).

عمر دەیەوێت بڵێت: ووزەی مرۆڤ دیاری کراوە وکاری بەردەوام سـنووری هەیـە، مـرۆڤیش بـۆ وەرگرتنـی ئـەم کـارە قورسـانە پێویـست بـەکاتێك دەکـات کـەلێی بوەسـتیت تـا قبوڵیـان دەکـات و پاشـتر دەیگۆڕێـت بـۆ بەرنامـەو ڕێـرەوی ژیـان و تێکەڵی خوێن و گۆشت و دەمارەکانی دەبێت، پاشتر لەگەڵ لەشی ولار و خانەکانی لەشیدا یەکدەگرنەوە.

بەبیێ بوونی ئەم تێکەڵ بوون ویەکگرتنـە دەروونـی یـە، بـەردەوام پاڵەپەسـتۆی دەرەکـی پاڵـدەنێت بەمرۆڤـەوە وئـەم پاڵـە پەسـتۆیەش ڕۆژ لـەدوای ڕۆژ زیـاتر نارەحەتی دەکات ورۆژێـك دێتـە پێـشەوە کـە ئـەو زۆرە دەرەکـی یـەی بەسـەرەوە نەمێنیێ پشتاوپشت بگەڕێتەوە سەر هەڵس وکەوتەکانی پێشتری.[٣]

---

١ ـ سيرة عمر (ابن الجوزي) لا ١٠٦.

٢ ـ ملامح الانقلاب لا ١٧٣.

٣ ـ ملامح الانقلاب لا ١٧٣.

ئەوەی جێگای سەرنجە ئەم بڕگەیەیەتی کەدەڵێت:...... بەڵام من نان بۆ یەك دوو کەس وەردەگرمەوە و هەوالیش دەگاتە کەسانی ترو بەو جۆرە مەسەلەکە ئاسایی دەبێت لەلای ئەوانیش و، پاشان عمر لێرەدا پرۆژە وکارکردن لەسەری پێش کەش دەکات و لەپێناوی چاکسازی و نوێخوازیدا، چونکە زۆرن ئەو کەسانەی کەووتەی گەورەگەورە وقەبە دەردەبڕن بۆ گەلەکانیان _بەتایبەتی لەکاتی هەڵبژاردنەکاندا _ بەڵام کەمن ئەوانەی کەپرۆژەکانیان دەبەنە بواری کردەوە وجێ بەجێ کردنەوە ئیتر باکەمیش بێت ئەو جێ بەجێ کردنە.

بەڵام عمر ئەم چاکسازە مەزن وفەقیهە شارەزایە، دەیەوێت کۆمەڵێ پرۆژە بەکردەوە پێش کەش بکات و نایەوێت بەزۆر وتوندوتیژی وبێ پلان وبەرنامە ڕێژی، نەخێر بەڵکو ماف بۆ یەك کەس ودووکەس وەردەگرێتەوە، یان مافیان لێ دەسێنێتەوە و هەواڵەکەش دەگاتە خەڵکانی ترو، بەم کارەو وورد ووردە پرۆژە چاکسازیەکە تێکەڵی خوێن ودەماری تاکەتاکەی ئوممەتی ئیسلام دەبێت و دەڵێن(دەستێك دەوڵەت بیبڕێت ئێشی نی یە).[1]

عمر رحمه الله لەگەڵ ئەم قۆناغ بەندی ونەرمی یەیدا ئەوەشی فەرامۆش نەدەکرد کەبەخشش و ماڵی دنیایی بدات بەو کەسانەی کەفەرمانڕەوایی دەکردن تادڵیان بۆ لای خۆی ڕابکێشێت.[2]

کەسیش مافی ئەوەی نی یە کەبڵێت: ئەمە دابەزین ولادانی عمری کوڕی عبدالعزیز لەئامانجە نوێخوازی وچاکسازی یەگشتی یەکەی لەبەرخاتری چارەسەری کاتی وپینەکاریەکی لاوەکی ... چونکە لەوەتی عمرمان ناسیوە و بووەتە گەورەی موسڵمانان _بستێك_ دابەزینی پێوە دیارنەبووە ئامانج و مەبەستەکانی قورئانی کەریم وسوننەتی خاوێن، بەڵام لێرەدا عمر کاربەشێوازە زیندووەکان دەکات کەدەبنەهۆی هێنانەدی ئامانجەکانی قورئانی پیرۆز بەتەواوەتی .

پاڵەپەسۆی بەردەوام تەقینەوەی لەدوایە، ئەم تەقینەوەیەش هەر چەند کەم

---

١ ـ ووتەی وەرگێڕ .
٢ ـ ملامح الانقلاب لا ١٧٤.

بێت بەڵام هەر سوتێنەرو ڕوخێنەر دەبێت، لەتوانای سەرکردە و فەرمانڕەواکاندا هەیە ئەم ڕووخان وسوتانە دووربخەنەوە بە بەکارهێنانی شێوازێکی زیندوو کە بگونجێت لەگەڵ سروشت ودەروونی مرۆڤدا، دەی بۆچی نایگرنەبەر؟.[١]

کاتێك (عبدالملك)ی کوڕی پێ ی ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران، فەرمانی خوا جێ بەجێ بکە، ئیتر بامنیش وتۆیش لەناو مەنجەڵدا بکوڵێنین، وەڵامی خەلیفەی نەرم ونیان ئەوە بوو پێ ی ووت: کوڕی خۆم، ئەگەر بمەوێت بەو جۆرە بکەم کە تۆ دەیڵێیت ناچارم پەنا بۆ شمشێر بەرم، دەی خێر نی یە لەخێرێکدا کە لەڕێگەی شمشێرەوە زیندوو بکرێتەوە.[٢]

دەی کەواتە خەلیفەیەك ئا بەم جۆرە وبەنەرمی بجوڵێتەوە وبەم زیرەکی یە هەڵس وکەوت بکات هەرگیز ڕۆژی لەڕۆژان لەئامانجی خۆی لانادات.[٣]

بەمانەی پێشەوەدا نەرمی عمر دەردەکەوێت لەبەڕێوەبردنی وڵات وجێ بەجێ کردنی سیاسەتەگشتی یەکان، بەرپاکردنی دادپەروەری وبڵاوکردنەوەی ئاینی پیرۆزی ئیسلام و دامەزراندنی دەوڵەت لەسەر بناغەی بیروباوەڕ.[٤]

ئەمەش کۆمەڵێ بەڵگەیە لەسەر جێ بەجێ کردنی بنەمای نەرمی لەجێ بەجێ کردندا کەعمر بەکردەوە لەژیانیدا کاری لەسەرکردووە:

١- فەرمانی ئێمە نوێژت پێ دوانەخات:

عمر رحمه الله جارێکیان چوو بۆ لای پاسەوانەکانی، پێ ی ووتن، کامتان ئەو پیاوە ئەناسن کە ماوەیەك لەمەوبەر ناردمان بۆ وڵاتی میسر؟ ووتیان: هەمووماں دەیناسین، عمریش ووتی: کامتان مندالێ ترین کەستانن بابچێت بەدوایدا وبۆم بانگ بکاتەوە پاسەوانێکیان خۆی گەیاندە نیراوەکەو بانگی کردەوەئەویش وای گومان برد، کەعمر وای زانیوە ساردو سڕی نواندوە وخێرا نەچووە، پێی ووت: پەلەم لێ

---

١ ـ ملامح الانقلاب لا ١٧٤.
٢ – الكامل فی التاریخ لە ملامح الانقلاب لا ١٧٥ وەرگیراوە .
٣ ـ الكامل فی التاریخ لە ملامح الانقلاب لا ١٧٥.
٤ ـ النموذج الاداری لا ٣٢٩ .

مەکە هەرئێستا خۆم دەگۆڕم ودێم، پاشان بەپەلە هات بۆ لای عمر.

عمریش پێ ی ووت: ترست نەبێت، ئەمڕۆ ڕۆژی جومعەیە، لەشاردەرمەچۆ تا نوێژەکەی جومعەت نەکەیت، من تۆم ناردوە بۆ کارێکی زۆر، پاشان بەپەلە و گرنگی موسڵمانان، دەی هەرگیز لەکردنمان لێت بۆ هەر کارێك وات لێ نەکات نوێژەکانت لەکاتی خۆی دوابخەیت.[1]

دەی تەماشابکە لەگەڵ گرنگی و پەلەیی کارەکەیدا کەچی لەجێ بەجێ کردنەکەیدا نەرمی دەنوێنێت لەگەڵ ئەو نێرراوەدا.[2]

٢- بەریانگ بکەرەوە وپاشان بڕۆ:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله کاربەدەستەکەی ، کە بەسەر خوراسانەوە بوو بانگ کردەوە، هەر کە فەرمانەکە پێگەیشت خێرا خۆی کۆکردەوە وخۆی گەیاندەوە لای خەلیفە_ وەك جێ بەجێ کارێکی دڵسۆز_ وکاتێ گەیشتەوە کۆشکی خەلیفە لەدیمەشق_ وعمر ئاسەواری ماندوویەتی وشەکەتی ڕێگای تێدا بەدی کرد، بۆیە پرسیاری لێ کرد: کەی لەوێ دەرچوویت؟ ووتی: لەمانگی ڕەمەزاندا.

عمر ووتی: ڕاستەکەن دەڵێن زۆر وشکیت!! دەی باشتر نەبوو خوت بگرتایە تاچەژنت دەکرد وئەوجا بکەوتیتایەتە ڕێ.[3]

٣- نارەحەتیان مەکەن، توندمەبن لەگەڵیاندا:

(ابن سعد) دەگێڕێتەوە لە(میمون)ی کوڕی (مهران)ەوە کە بەرپرسی دیوانی دیمەشق بووە دەڵێت: مووچەیان بریەوە بۆپیاوێکی نەخۆشی درێژخایەن، منیش ووتم:قەیناکادەبێت لەگەڵ ئەونەخۆشانەداباش بین کەنەخۆشی ترسناك و درێژخایەنیان هەیە بەڵام مووچەی مرۆڤێکی لەش ساغیان پێ بدرێت؟!شتی وانابێت.

---

١ ـ سیره عمر لابن الجوزی لا ١٠٦ .

٢ ـ النموذج تلاداری لا ٣٣٠ .

٣ ـ تاریخ الطبری _لە_ النموذج الاداری لا ٣٣٠ .

سكالآی ئەم بۆ چوونەمیان گەیاندبووە عمری كوڕی عبدالعزیز وپیان ووتبوو: زۆر توندوتیژە لەگەڵماندا وناڕەحەتمان دەكات، ئەویش نامەیەكی بۆ نووسیم و پیّ ی ووتم: ئەگەر ئەم نامەیەی منت پیّ گەیشت ئیتر توندوتیژ مەبە لەگەڵ خەڵكی وناڕەحەتیشیان مەكە، چونكە من ئەوەم پیّ خۆش نی یە.[١]

عمر ئەم نامەیەی بۆ (میمون) نووسی كەلەبنەمای نەرمی نواندن لەبەر پرسیارێتی وە سەرچاوەی گرتبوو.

٤- نەرمی نواندن لەگفتوگۆو لێك گەیشتندا:

گفتوگۆی ئاشتیانە ووەلآمدانەوەی بەڵگە بە بەڵگە شێوازی عمربووە رحمه الله لەكۆبوونەوەو دانیشتنەكانی لەگەڵ خەواریجەكان دا بەكردەوە ئەم نەرمی یەی پێوە دیار بووە، _وەك پێشتر ئامآژەمان بۆ كرد كە_كۆمەڵێك لە_حەروریەكان_هاتن بۆ لای عمر، لەمەسەلەیەكدا گفتوگۆیان لەگەڵ كرد،

هەندیّ لەیاوەرانی عمر ئاماژەیان بۆ كرد كەبیانترسێنێت وچاویان لیّ سور بكاتەوە، بەلآم عمر هەر نەرم ونیان ولەسەر خۆبوو لەگەڵیان تاڕێك كەوت لەگەڵیان كەتاماوە لە ژیاندا خواردن وجل وبەرگیان بگرێتە ئەستۆی خۆی، ئەوانیش بەوشێوەیە بەجێیان هێشت، كاتیّ دەرچوون عمر دای بەئەژنۆی یەكیّ لەهاورێكانیدا ووتی: ئەی فلآن كەس، ئەگەر چارەسەرێك هەبوو بۆ چارەسەركردنی هاورێكەت هەرگیز پەنامەبە بۆ داخ كردنی بەئاگر.[٢] لەهەموو هۆكارەكانی هەڵس و كەوت كردندا نەرمی نواند لەگەڵیاندا.[٣]

٥- نەرمی وكراوەیی فیكریی:

نەرمی وكراوەیی فیكریی عمر بەجۆرێك بوو بەئاشكرا پێوەی دیاربوو، كەبەدوربوو لە توندوتیژی و وشكی وكەللەپوچی،_ وەك پێشتر باسمان كرد_

١ ـ الطبقات (٧/٣٨٠) .

٢ ـ سیره عمر (ابن الجوزی) لا ٧٦_٧٨ .

٣ ـ النموذج الاداری لا ٣٣١ .

كەجارێكيان عمرى كوڕى عبدالعزيز (يزيد)ى كوڕى(أبى مالك)و(حارث)ى كوڕى(محمد)نارد بۆ ئەفريقيا، بۆ ئەوەى خەڵكى فێرى سوننەت وژيانى پێغەمبەرى خواﷺ بكەن، بڕياريشى دا مووچەيان پێ بدات بەرامبەر ئەو كارە، (يزيد) قبوڵى كردو (حارث) قبوڵى نەبوو كەبە پارە خەڵكى فێرى ئيسلام بكات ووتى: من هەرگيز ئامادەنيم لەبەرامبەر زانستێكدا كە خوا فێرى كردووم مووچە وەربگرم، مەسەلەكەيان بۆ عمر باس كرد وئەويش ووتى: ئەوەى (يەزيد)كردوويەتى دروستە و هيچى تێدا نى يە، بەڵام خوا نموونەى(حارث)مان لەناودا زۆر بكات.[1]

دەبينى هەڵوێستێكى ديارى كراوى يەكلايەنەى نەبوو بەرامبەر ئەو دوو زانايە، لەگەڵ ئەوەشدا دوو ڕاى جياوازيان هەبوو لەوەرگرتنى پارە لەبەرامبەر زانست بەخشين دا، پشتگيرى پارەوەر گرەكەى كرد و ووتى هيچ گوناهێكى تێدا نى يە، بەڵام دووعاى خێرو چاكەى كرد بۆ (حارث)، كە نەرمى عمر دەگەيەنێت بەرامبەر ڕاجياوازەكان لەيەك كاتدا، تەنانەت پێ ى وايەكە بنەماى نەرمى وكراوەيى فيكرى و جياوازى بيروڕا پێويست وچاكە، تەنانەت جياوازى هاوەڵانى پێغەمبەرﷺ لەبيروڕادا پێخۆش بووە وەك دەڵێت:(پێم خۆش نەبوو كەهاوەڵانى پێغەمبەرﷺ جياواز نەبوونايە لەبيرو بۆچووندا، چونكە ئەگەر جياوازانە بوونايە، ڕێگەپێدان_رخصة_ نەدەبوو)،[2] ويان لەوبارەيەوە دەڵێت: ئەو جياوازيەى ناو هاوەڵانى محمدﷺ ناگۆڕمەوە بەسورە ولاخ.[3]

نۆيەم: گرنگى كات لەحكومەتەكەى عمردا

عمرى كوڕى عبدالعزيز رَحِمَهُ ٱللَّهُ زۆربەى كاتەكانى_ ئەگەر نەڵێين هەمووكاتەكانى_ تەرخان كردبوو بۆ كاروبارى دەوڵەت وبەرژەوەندى موسڵمانان يان جێ بەجێ كردنى هەقى پەروەردگار لەخواناسى وعيبادەت كردن، شەوەكانى بەنوێژو پاڕانەوە

---

١ ـ سيره ومناقب عمر، (ابن عبدالحكم)لا ١٣٧ .

٢ ـ سيرة عمر، (ابن الجوزى) لا ٢٧٥ .

٣ ـ الطبقات (٣٨١/٥) .

لەدەرگانەی خوا دەبردەسەر ولەدوای نوێژی وەتر ئیتر قسەی لەگەڵ کەسدا نەکردوە.[١]

هەردەربارەی لەدەست نەدانی هەلەکانی کات دەڵێت: ((ان الليل والنهار يعملان فيك فاعمل فيها)) واتە: شەوو ڕۆژ کارت تێدا دەکەن دەی تۆش کاریان تێدا بکە.

هەمیشە کاتی بەهەڵ دەگرت بۆ هەڵسان بەکارێکی چاکە یان دەرکردنی فەرمانی خێرا ولەجیٚ ی خۆیدا و خێرا یەکلایی کردنەوەی ئیش وکارەکان ودەرکردنی بڕیارە ئیداری یەکان، خۆ بەدور گرتن لەهەموو ئەو کارانەی کەدەبوونە هۆی دواکەوتنی کارێکی چاکەیان بەرژەوەندیەکی موسڵمانان، گەورەترین بەڵگەیش لەسەر ئەمە ئەو سیٚ بڕیارە بوو کەهێشتا(سليمان) بەخاك نەسپێرابوو دەری کردن.

وەك(ابن عبدالحكم) دەڵێت: هەرکە(سليمان) بەخاك سپێردرا کاتی نوێژی مەغریب بوو، فەرمانی دا قەڵەم وکاغەزی بۆ بهێنن، سیٚ بڕیاری گرنگی نووسی، کەنێوان خۆی وخوا نەیتوانی دوایان بخات، یەکسەر هەرلەویدا ئیمزای کردن.

هەرچەندە هەندیٚ لەخەڵکی هۆی ئەم پەلەکردنەیان نەدەزانی، بۆیە بە لاقرتیٚ و چاو داگرتنەوە بەیەکتریان دەووت: دەی ئەم پەلەپەلەی بۆ چی یە؟ ئەی نەی دەتوانی خۆی بگرێت تادەگەڕایەوە ماڵەکەی خۆی؟! دەی وادیارە ئەمە خۆشەویستی پلەوپایەیە؟ وئەمە بوو ئەیان ووت پیٚ ی ناخۆشە بکرێتە خەلیفە؟!

خۆ ئەم کارەی عمر لەبەر خۆشەویستی کورسی وپلەوپایە نەبووە، بەڵکولێپرسینەوەی لەگەڵ دەروونی خۆیدا کردووە ووای بۆ چووە کەدواخستنی ئەو کارە هیچ پاساوێکی نی یە.

(ورد بەرەوە خوێنەری کوردی خۆشەویست، کەچۆن گەورەو فەرماندەی ڕاستەقینە زۆر پەلەیەتی ئیش وکاری موسڵمانان نەوەستێتێت وبەخێرایی ڕاپەڕێنرێت نەك وەك ئەمڕۆ گرنگ ترین کار دەوەستێنن بەبیانووی ئەوەی گوایە پەرلەمان لەمۆڵەتی هاوینەدایە!! یان سەرەك کۆمار لە گەشت وسەیرو سەفادایە! یان کەمیٚ ناساغە!! وهتد....).[٢]

---

١ ـ سیرە عمر،(ابن الجوزی) لا ٢١٠ _ ٢١١ .

٢ ـ ووتەی وەرگێڕ .

بڕیارەکانیش ئەم سیٚ بڕیارە بوون :

١- بڕیاری یەکەم: هیچ پەیوەندی یەکی بەخۆیەوە نەبوو، بەڵکو تایبەت بوو بەتێکۆشەران و گیان بازانی ئیسلام بوو لە_قسطنطنیە_کە ماوەیەکی زۆر بوو لەبرسێتی وناڕەحەتیدا دەژیان، ناڕەحەت بوو بوون لەبەردەمی دوژمنانی ڕۆمدا، عمر فەرمانی دەرکرد بەسەرکردەی سوپا(مسلمة)ی کوڕی (عبدالملك)کە گەمارۆی سەرقەڵاکان لابەرێت وسوپای ئیسلام پاشەکشە پیٚ بکاتەوە وعمر لەم کارەیدا پیٚ ی وابوو ئەگەر کارێك تایبەت بێت بەموسڵمانن ناڕەحەت وماندووەوە دەبێت پەلە بکرێت لەدەرکردنی بڕیار بۆیان .؟[1]

٢- بڕیاری دووەم: لابردنی بەرپرسی خەراجی میسر لەسەرکارەکەی کەناوی (اسامە)ی کوڕی (زیدالتشوخی)بوو لەبەر زوڵم و زۆر و نارەوایی و خۆسەپاندنەکانی لەو وڵاتەدا.

٣- بڕیاری سیٚ یەم: هەروەها فرمانی لابردنی والی ئەفریقیەی دەرکرد کەناوی (یزید)ی کوری(أبی مسلم) بوو، ئەویش لەبەر ناهەقی وزوڵم و ستەمەکانی کەهەواڵی بەباشی دەگەیشتەوە عمر.[2]

هەروەها گرنگی تایبەتی بەکات دەدا وەهەمیشە کاتی گونجاوی هەڵدەبژارد بۆراگەیاندنی فەرمان و بڕیار وئاراستەکانی تابەئاسانتر بگاتە هەموو لایەك، بۆ ئەو مەبەستە باشترین کاتی هەڵدەبژارد، ئیتر چ لەبەر زۆری خەڵکەکە یان لەبەر پیرۆزی شوێنەکە، کەزیاتر گرنگی پیٚ دەدرێت.

ئەوکاتەش وەرزی حەج کردن بوو کە یان خۆی وتاری بۆ پان دەدان بڕیارو فرمانی لەشێوەی نامەدادەنارد و بەسەر حاجی یەکاندادەخوێنرایەوە و فرمانەکانی زیاتر دەبوە جێگای گرنگی موسڵمانان، کەدوو ئامانجی دەپێکا:

---

١ ـ سیره عمر بن عبدالعزیز (ابن عبدالحکم) ل ٣٢ .

٢ ـ النموذج الاداری ل ٣٣٧، ٣٣٨.

١- بڵاوبونـەوەی زیـاتری بڕیارەکـانی لـەناو ژمارەیـەکی زۆر لەموسـڵمانان و وڵاتانێکی زۆردا.

٢- خێـر بڵاوبونـەوەی بڕیـارو ئاراسـتەکانی خەلیفـە لـەناو کۆمـەڵێکی زۆر لـە موسڵماناندا وله کاتێکی گونجاودا.

یەکێ لەو نامانەی کە بەسەر حاجیانی ماڵی خودا خوێنرایەوە تیایدا هاتووە:

پاشان .... من لەم مانگـە بـەرێزەدا و لـەم شـارە بـەرێزەدا ولـەم ڕۆژی حـەجی گەورەدا خوادەگرم بە شـایەت و خـۆم بـەری دەکـەم لـەلای ئـەو خوایـە لەسـتەم و نـاڕەوایی ئـەوا کاربەدەسـتانەی سـتەمیان لـێ کـردوون، لـە دەسـتدرێژی ئەوانـەی دەست درێژیان لێ کردوون، من بەریم لەوەی کەمن فەرمانم پێدابن یان پـێ ی ڕازی بوو بم یان بەئەنقەست کردبێتم، مەگەر لێم تێك چووبێت یان پێم نەزانیبێ ورچایشم وایە ئەوەم لێ نەگێرێت ولێم خۆش بن بەتایبەت بزانن کەمن ئەوپەری لێبڕان وخـۆ ماندوکردنم بەخەرج داوە، ئیتر هیچ بەربەستێك نی یە لەنێوان من سـتەم لێکراوانـدا ومن پشت وپەنای هەموو چەوساوەیەکم، هەرکاربەدەسـتێکی مـن لەهـەق لابـدات و قورئان وسوننەت پەیڕەو نەکات، گوێڕایەڵیان مەکەن، کاری لابردنـی یـان مانـەوەی دەدەمە دەستی ئێوە ئیتر،یان دەگەڕێتەوەبۆلای هەق یان دەینێرمەوە ماڵی خۆی.

ناهێڵم سەروەت وسامان لەلای دەوڵەمەندەکانتان تۆپەڵ ببێت و لە_فەئیـشیتان هەژارانتان بێ بەش ناکەین، هـەر کەسـێ لـەئێوە بێـت بـۆ لامـان و هـەواڵێکمان بـۆ بێنێت کەخێرو خۆشی تایبەتی یان گشتی تێدابێت لەنێوان(٢٠٠)تا (٣٠٠)دیناری پێ خەڵادەکەم بەپێ ی نیەتی خێری خۆی ودووری ڕێگاکەی،

ڕەحمەتی خوا لەکەسێك کەدوری ڕێگاوای لـێ نـەکات کەنەیـەت بـۆ لامـان وخـوا بەهۆیـەوە هـەقێك سـەربخات، ئەگـەر لەبەرئـەوە نەبوایـە کەلەئەرکـەکانی حـەجم دەکـردن کۆمـەڵێ مەسـەلەی هـەق وڕەوام بـۆ ڕۆشـن دەکردنـەوە کـەخوا زینـدوی کردونەتەوە وکۆمەڵێ مەسەلەی تریش لەنارەوایی یەکان کەخوای (عزوجل)لـەگۆڕی ناون، ئەوەش چاکەیەکەو دەبێت سوپاسی خوای لەسەر بکرێـت وسوپاسـی کەسـی ترنەکەن، چونکە ئەگەر خوا دەستم لێ بەربدات منیش وەك کەسێکی ئاسـاییرم لـێ

دێت (واتە: خەلافەت بەڕێوە دەبەم وەھەقم بەھەق و ناھەقەوە نابێت_ والسلام).[١]

دەیەم: دابەش کردنی کارەکان

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله بەڕاشکاوانە بنەمای دابەشکردنی کاری ڕوون کردۆتەوە، کارەکانی بەرپرسیایێتی دەوڵەتی دیاری کردووە، بۆئەو مەبەستە نامەی نووسی بۆ(عقبة)ی کوڕی(زرعة الطائی)کاتێ کە کردی بەبەرپرسی خەراجی خۆراسان:

(......دەستەلات چوار کۆڵەکەی ھەیەو بەبێ ئەو کۆمەڵە کانە ڕاناوەستێت، والی کۆڵەکەیەکە، قازی کۆڵەکەیەکە، بەرپرسی دارایی_بیت المال_ کۆڵەکەیەکە، کۆڵەکەی چوارەمیش منم(واتە خەلیفە))[٢]

لەگەڵ تێبینی کردنی ئەم چوار کۆڵەکە گرنگەی دەوڵەتی ئیسلامدا کەبڕبڕەی پشتی دەوڵەتەکەن: والی کەسەرۆك کۆماری ھەرێمەکانە وقازی ڕۆڵی وەزیری داد دەبینێت و بەرپرسی(بیت المال)کە ڕۆڵی وەزیری دارایی دەبینێت و خەلیفەیش کەسەرۆکی گشتی وڵاتە ئیسلامیە یەکگرتوەکانی.

کۆمەڵی پۆستی تر ھەیە کەبەکۆڵەکە لاوەکی یەکان _مرغیە_ دادەنرێن وەك سەرۆکی جەنگ و جیھاد و(منصور)ی کوڕی (غالب) سەرۆکی بووە لەسەردەمی عمردا.[٣]

بەرپرسی ڕێك وپێك کردنی ریزەکانی سوپا(ولید)ی کوڕی (ھشام)و (عمرو)ی کوڕی(قیس السکونی) .[٤]

پۆستێکی تر بەناوی ئاسایشی ناوخۆ، کە(عمر)ی کوڕی(یزید)ی کوڕی(بشر الکلبی)ی کرد بوو بەسەرۆکی پۆلیس.[١] (عمر)ی کوڕی(مھاجر)ی کوڕی(ابی مسلم

---

١ ـ حلیه الاولیاء (٢٩٢/٥ ـ٢٩٣) .

٢ ـ تاریخ الطبری له النموذج الاداری لا ٣٤٢ وەرگیراوە .

٣ ـ سیره عمر (ابن عبدالحکم) لا ٧١.

٤ ـ تأریخ خلیفه لا٣٢٤.

الانــصاری)کــرد بەســەرۆکی پاســەوانەکان، (حبــیش)یــشی کــرد بەســەرۆکی دەرگاوانەکان ـ الحاجب ـ.

هەروەك کۆمەڵێ خاڵی پشکنینی دانا لەسەر ڕێگای هەرێمەکان کە ئەمڕۆ بەخاڵی گومرگی سنور ناسراوە.[٢]

پۆستێکی تـر کەتایبـەت بـوو بـە(نوسـین)ە وەکـە(لیـث)ی کـوڕی (ابـی رقیـە)ی مەولای(ام الحکم)ی کـچی(ابـو سـفیان) بەرپرسـی بـوو، بەرپرسـی مـۆریش(نعـیم)ی کوڕی (سلامە)بووە.[٣]

بەشێکیش بۆ بەدواداچوونی کاروباری دارایی وچەند لقێکی هەبوو، وەك(خراج) و (عقبە)ی کوڕی (رزعة الطائی)بەرپرسی بووە.[٤]

کۆکردنــەوەی زەکــات کــە(عبداللــە)ی کــوڕی(عبــدالرحمن)ی کــوڕی(عتبــە القرشـی)بەرپرسـی بـووە،[٥] ودەزگـای_سـکەلێدان_کـە(عمـر)ی کـوڕی(ابـی حملـە القرشـی)بەرپرسـی بـووە.[٦] وهـەروەها (صـالح)ی کـوڕی(جـبیر الغـدانی)سـەرۆکی (خراج)ی گشتی بووە.[٧]

لــە بــواری فێرکــردن وڕۆشــنبیرکردن دا عمــر هەســتا بەدامەزرانــدنی دەزگــای فێرکردنی هەمیشەیی لەمزگەوتەکاندا، چەند کەسێکی دیاری کرد بۆ شـارەزاکردن و فێرکردنی گەڕۆك لـەناو بیابـان نـشینەکاندا، هـەروەك کۆمـەڵێ کەسـی ڕاسـپارد بـۆ بانگەوازی ڕێگای خوا وفەرمان بەچاکەو بەرگری لە خراپە، کۆمەڵێ خانووی دروست کرد بۆ کاری دادوەری ولەمیسردا فەتوای دایەدەستی سێ زانای بواری (الفقە).[٨]

---

١ ـ تأریخ خلیفه لا٣٢٤.
٢ ـ عمربن عبدالعزیز فی رد المظالم.
٣ ـ تاریخ خلیفه ٣٢٤.
٤ ـ تاریخ الطبری له النموذج الاداری لا ٣٤٤ وەرگیراوە.
٥ ـ امراء دمشق لا ٤٨.
٦ ـ عمربن عبدالعزیز وسیاسته لا ٢٩٥.
٧ ـ تاریخ خلیفه لا ٣٢٤.
٨ ـ النموذج الاداری ٤٣٤.

لەگەڵ ئەم پۆستە گرنگەدا هەندێ پۆستی تریش هەبوون وەك بەرپرسی نوێژ، حەج، بەڕێوەبردنی کارەکان، پۆستەو گەیاندن وکۆمەڵێ پۆستی تر کەبواری باسکردنی هەموویان نی یە لێرەدا.

ئابەم شێوەیە عمری کوڕی عبدالعزیز یاسای دابەشکردنی پۆستەکانی بەڕێوەبردنی دەوڵەتی دامەزراند وبەڕاستی ئەتوانین بڵێین لەیەکێك سەرکردەمەزنەکان بووە.

فەرموون لەگەڵ هەندێك لەشێوازی تێگەیشتوویی عمری کوڕی عبدالعزیز لەکاری بەڕێوەبردنی دەوڵەتدا:

- هۆکاری سەرکەوتنی پرۆژە چاکسازی یەکەی عمری کوڕی عبدالعزیز:

کۆمەڵێ هۆکار بوونە هۆی سەرکەوتنی عمر لە هەوڵە چاکسازی ونوێ خوازیەکەیدا، وەك:

١- کۆمەڵێ ڕەوشتی مەزن لەکەسایەتی عمردا: وەك: زانایی، لەخواترسان، دنیانەویستی، بێ فێزی، نەرم ونیانی، لێبووردەیی، لێخۆشبوو، سووربوون(الحزم)دادپەروەری، گوناە نەکردن(الورع).

لەگەڵ توانایی بەڕێوەبردنی گەورە لەهونەری پلان ونەخشەکێشاندا، لەسەرکردایەتی وئاراستە کردن، ناسینی مرۆڤەکان.

٢- بوونی تێڕوانینێکی ڕوون وئاشکرای نوێخوازی وچاکسازی، کە ئامانجی ڕاندنەوەی دەوڵەت و ئوممەتە بۆ سەردەمی خەلیفە ڕاشیدەکان ولەسەر پرۆگرامی پێغەمبەرانە.

٣- کۆبوونەوەی ئوممەت لەدەوری ئەم پرۆژەیە لەپاش ئەوەی نیەتی پاك و دڵسۆزی خاوەنەکەیان بۆ دەرکەوت.

٤- بوونی کۆمەڵێك ئەستێرەی پرشنگدار لەزانایان کەلەوسەردەمەی ئەودا ژیاون وتوانای ڕابەرایەتی کردنی وڵات ونەتەوە کەیانیان هەبوو، بەگەیشتنی عمری کوڕی عبدالعزیز بۆ سەر کورسی دەستەلات ئیتر بواری تەواویان بۆ ڕەخساو دەستیان کرد بەداهێنان و لەئەرك وکارە گەورەکاندا لێهاتوویی خۆیانیان سەلماند.

ئەمەش وانەیەکی گرنگە لەوەی کەزۆر گرنگ وپێویستە زانایانی ئیسلام لەهەموو ڕوویەکەوە زانابن ونابێت تەنها خەریکی زانستە شەرعی یەکان بن ولەگەڵ دەستپاکی ولەخوا ترسانەکەیاندا دەبێت. هەوڵی بروەدان بە کەسایەتی خۆیان بدەن و توانای پێشەوایەتی کردن وسەرکردایەتی کردنی گەلیان تێدا دروست ببێت، ئەوکاتە بەزانا ڕەببانی یەکان دەژمێردرێن.

هەرئەوەش وایان لێ دەکات کەشەریعەتی خوا پیادەبکەن کاتێك دەستیان دەگاتە پۆستە بەرزەکانی دەوڵەت، ئەو کاتە سەرکردایەتی جەماوەردەکەن و لەدەوری پرۆژەی مەزنی حکومەتی ئیسلامی کۆیان دەکەنەوە.

٥ــ سووربوون و داکۆکی کردن لەسەر بەرپاکردنی حوکمی شەرع لەهەموو کارێکی گەورەو بچووکدا، لەسەر ئاستی دەوڵەت وئوممەت، ئەو کاتە کۆمەکی پەروەردگاریش دەبێتە بەشیان، لەوبارەیەوە خوای(عزوجل) دەفەرموێت:﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ ٱلْقُرَىٰٓ ءَامَنُوا۟ وَٱتَّقَوْا۟ لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَـٰتٍ مِّنَ ٱلسَّمَآءِ وَٱلْأَرْضِ﴾الاعراف: ٩٦.

واتە: هەرکاتێ خەڵکی شارەکان باوەڕبهێنن ولەخوابترسن ئێمەش هەموو فەڕو بەرەکەتی ئاسمان وزەویان بەسەردا دەبارێنین.

شوێنەواری دەستگرتن بەقورئان وسوننەتەوە لەدەوڵەتەکەی عمردا:

وردبوونەوە لەقورئانی کەریم وفەرموودەکانی پێغەمبەرمان ﷺ وهەروەها وردبوونەوەش لەژیانی گەل ونەتەوەکان زانیاری یەکی چاك بەمرۆڤ دەدەن سەبارەت بەسوننەتی خوا لەخەڵکی وگەردوون وئاسمانەکاندا.

ڕوونترین جێگایش کەئاشنامان بکات بەسوننەتەکانی خوای گەورە و یاساکانی لەگەردووندا قورئانی کەریمە کەدەفەرموێت: ﴿يُرِيدُ ٱللَّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ ٱلَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ وَيَتُوبَ عَلَيْكُمْ ۗ وَٱللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ النساء:٢٦، واتە: (خوا دەیەوێت بۆتان ڕوون بکاتەوە ورێنمونیتان بکات بۆ سەر گوزشتەی ئوممەتانی پێش ئێوەو لەگوناهەکانیشتان خۆش ببێت وخوایش زاناو دانایە).

سـونـنـەت وڕێڕەوەکـانی خوامـان بـۆ دەردەکـەوێت لەڕێگـەی خوێندنـەوەو شارەزابوونمان لە سونننەتەکانی پێغەمبەری خواوەﷺ، کەهـەموو کاتـەکانی بەهـەل دەزانی تاسوننەت و ڕێرەوێکی نوێی پەروەردگار بۆهاوەڵانی ئاشکرا بکات.

بۆ نموونە حوشترەکەی پێغەمبەری خواﷺ کەناوی(العصنباء) بوو زۆر خێرابوو، کەس پێشی نەدەدایەوە، بەڵام ڕۆژێکیان عەرەبێکی بیابان نشین هاتوو وپێشبڕکێ ی لەگـەڵ پێغەمبـەردا کـرد ولەئاکامـدا پێـشی پێغەمبـەری خـوای دایـەوە، بۆیـە هاوەڵانی بەڕێزی پێغەمبەر (خوایان لێ ڕازی بێت) زۆر دڵتەنگ و ناڕەحـەت بـوون و پێیان ناخۆش بوو.

پێغەمبـەر ﷺ کەبەئـەوەی زانـی ڕووی تـێ کـردن وسـوننەتی خـوای بـۆ ڕوون کردنەوە وفەرمووی: ((حق علی الله الا یرتفع شيء من الدنیا الا وضعه))[1] واتـە: خوا لەسەر خۆی فەرز کردووە کەهیچ شتێك لەدنیا تاسەر بەرز نەبێت وڕۆژێك دێـت دای دەنەوێنێتەوە ودەیخات.

خوای گەورەیش لەقورئانە پیرۆزەکەیدا داوامان لێ دەکات کەبەدوای فێربـوون و زانینـی ڕێـرەو وسـوننەتەکانیدا بگـەڕێین لەڕێگـەی خوێندنـەوەی ژیانی ئوممـەت و گەلەکانی پێش خۆمان وبزانین چۆن بوون ولەئاکامدا چیان بەسەرهات؟

وەك دەفەرموێت﴿ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ ﴿١٣٧﴾ هَٰذَا بَيَانٌ لِّلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ ﴾ال عمران: ١٣٧، ١٣٨ واتە: لەپێش ئێوەوە ژیان وگوزەران وڕێڕەو هەبوو، دەی بەزەویدا بگەڕێن وبزانن سەرەنجامی بەدرۆخەرەوان چی بووە؟! وئەمەش ڕوون کردنەوەیە بۆ خەڵکی ورینمایی وئامۆژگاریشە بۆ لەخواترسەکان.

تایبەت مەندی یەکانی سوننەتەکانی پەروەردگار:

١- قەدەر دانانێکی پێش وەختە:

خوای(عزوجل) دەفـەرموێت: ﴿ مَّا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللَّهُ لَهُ سُنَّةَ

---

١ ـ البخاری کتاب الجهاد والسیر ژ ٢٨٧٢ .

ٱللَّهِ فِي ٱلَّذِينَ خَلَوۡاْ مِن قَبۡلُۚ وَكَانَ أَمۡرُ ٱللَّهِ قَدَرٗا مَّقۡدُورًا﴾ الاحزاب ٣٨ .

واتە: حوکمی پەروەردگار و فەرمانەکانی(مەحاڵە)هەر ودەبێت بێنەدی، کەس ناتوانێت لەڕێگەیاندا بوەستێت وهەرچی خۆی بیەوێت ڕوودەدات وهەرچیشی نەوێت روونادات.

٢- گۆڕانی بەسەردا نایەت :

خـوای گـەورە دەفـەرموێت:﴿ وَلَوۡ قَٰتَلَكُمُ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ لَوَلَّوُاْ ٱلۡأَدۡبَٰرَ ثُمَّ لَا يَجِدُونَ وَلِيّٗا وَلَا نَصِيرٗا ٢٢ سُنَّةَ ٱللَّهِ ٱلَّتِي قَدۡ خَلَتۡ مِن قَبۡلُۖ وَلَن تَجِدَ لِسُنَّةِ ٱللَّهِ تَبۡدِيلٗا﴾ الفتح: ٢٢_٢٣، واتە: سوننەتی خوا وایە ئەگەر دووڕوو دڵنەخۆشەکان وازنەهێنن لەدژایەتی کردنت، ئەوا نەفرەتی خوایان دەبارێت بەسەردا وئاکامیشیان کوشتنە لەهەرشوێنێ بن وئەم سوننەتی خـوایش گـۆڕانی بەسـەردانایە وگەلانی پێشوویش هەروابوون.

٣- بێ گومان ڕوودەدات ونەهاتنە دی بۆ نی یە:

خوای (عزوجل) دەفـەرموێت:﴿ قُل لِّلَّذِينَ كَفَرُوٓاْ إِن يَنتَهُواْ يُغۡفَرۡ لَهُم مَّا قَدۡ سَلَفَ وَإِن يَعُودُواْ فَقَدۡ مَضَتۡ سُنَّتُ ٱلۡأَوَّلِينَ﴾ الانفال ٣٨.

واتە: بڵێ بەبێ باوەڕەکان وازدەهێنن لەکفرو سەر کەشـی ودوژمنایەتی کردنـی ئیسلام باشە، خوالێیـان خـۆش دەبێـت، ئەگەر دەست پـێ بکەنەوە ئـەوە وەك ئوممەتەکانی تریان بەسەر دێت واتە دەکەونە بەر خەشم و قینی خوا.

٤- دژایەتی ناکرێت ودژایەتی کردنی بێ سوودە :

خوای گەورە باسی گەلەکانی پێش ئیسلام دەکات کەدژایەتی خوایان کرد، لەهێزو دەستەڵات و ژمارەشدا لەئێوە زۆر تربوون بەڵام سوودی نەبوو دژایەتی یەکەیان وسەرنەکەوتن وەك دەفەرموێت: ﴿أَفَلَمۡ يَسِيرُواْ فِي ٱلۡأَرۡضِ فَيَنظُرُواْ كَيۡفَ كَانَ عَٰقِبَةُ ٱلَّذِينَ مِن قَبۡلِهِمۡۚ كَانُوٓاْ أَكۡثَرَ مِنۡهُمۡ وَأَشَدَّ قُوَّةٗ وَءَاثَارٗا فِي ٱلۡأَرۡضِ فَمَآ أَغۡنَىٰ عَنۡهُم مَّا كَانُواْ يَكۡسِبُونَ ٨٢ فَلَمَّا جَآءَتۡهُمۡ رُسُلُهُم بِٱلۡبَيِّنَٰتِ فَرِحُواْ بِمَا عِندَهُم

مِّنَ ٱلۡعِلۡمِ وَحَاقَ بِهِم مَّا كَانُواْ بِهِۦ يَسۡتَهۡزِءُونَ ﴿٨٣﴾ فَلَمَّا رَأَوۡاْ بَأۡسَنَا قَالُوٓاْ ءَامَنَّا بِٱللَّهِ
وَحۡدَهُۥ وَكَفَرۡنَا بِمَا كُنَّا بِهِۦ مُشۡرِكِينَ ﴿٨٤﴾ فَلَمۡ يَكُ يَنفَعُهُمۡ إِيمَٰنُهُمۡ لَمَّا رَأَوۡاْ بَأۡسَنَاۖ
سُنَّتَ ٱللَّهِ ٱلَّتِي قَدۡ خَلَتۡ فِي عِبَادِهِۦۖ وَخَسِرَ هُنَالِكَ ٱلۡكَٰفِرُونَ ﴾ غافر ٨٢ .

٥- تەنها باوەڕداران وانەو پەندی لێ وەردەگرن :

خوای گەورە لەسورەتی ال عمران ئایەتی ١٣٧_١٣٨ دادەفەرموێت: ﴿ قَدۡ خَلَتۡ مِن قَبۡلِكُمۡ سُنَنٞ فَسِيرُواْ فِي ٱلۡأَرۡضِ فَٱنظُرُواْ كَيۡفَ كَانَ عَٰقِبَةُ ٱلۡمُكَذِّبِينَ ﴿١٣٧﴾ هَٰذَا بَيَانٞ لِّلنَّاسِ وَهُدٗى وَمَوۡعِظَةٞ لِّلۡمُتَّقِينَ ﴾.

واتە: لەپێش ئێوەشەوە گەلانی تر ژیاون، دەی بگەڕێن بەسەر زەویدا وسەیر بکەن وبزانن سەرنجامی دوژمنان وبێ باوەڕان بەچی گەیشتووە؟ وئەمەش بەیانێکە بۆ خەڵکی ورێنموونی وئامۆژگاری یەبۆ باوەڕدارە لەخوا ترسەکان .

٦- بەسەر چاکەکاران وپیاو خراپاندا جێ بەجێ دەبێت:

باوەڕداران_کەپێغەمبەرانیش دەگرێتەوە_ وەك بێ باوەڕەکان ئەم سوننەتەی خوا دەیانگرێتەوە بەبێ جیاوازی واتە چی بریارێکی داوە بۆ باوەڕداران دێتەدی و چی بریارێکیشی داوە بۆ بێ باوەڕان دێتەدی .

کارکردن بەقورئانەکەی پەروەردگار شوێنەواری دنیایی وقیامەتی

هەیە:شوێنەوارە دنیایی یەکان لەدەوڵەتەکەی عمردا ئەمانە بوون:

١- دەستەڵات وحوکم دەداتە دەستیان:

وەك بینیمان خوای گەورە وپەروەردگار حوکمی دایە دەستی عمری کوڕی عبدالعزیز ودەستەڵاتێکی مەزنی دایە دەستی، ئەمەش بەهۆی ئەوەوەکە زۆر سووربوو لەسەر بەرپاکردنی شەرعی خوا لەخۆی ماڵ ومنداڵ و دەوروبەر و هۆزەکەی وئوممەتەکەیدا، دڵسۆزانە خۆی یەکلایی کردبوویەوە بۆ پرۆژە چاکسازی یە ڕاشیدی یەکەی، خوایش پشتی گرت وهاوکاری کرد، چونکە مەرجەکانی دەستەڵات وحوکم پێدانی لە لایەن خواوە، جێ بەجێ کردو هێنایەدی و

خوایش پەیمانی خۆی تێدا هێنایەدی.

خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَىٰ لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُم مِّن بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا﴾النور: ٥٥.

ئەمەش سوننەتی خوایە وجێ بەجێ دەبێت وگۆڕانی بەسەردانایەت، بەسەر ئەو کەسانەدا کە دەیانەوێت شەرع ویاسای خوا لەسەر زەویدا بچەسپێنن.

٢- بەرقەراربوونی ئاشتی:

لەسەردەمی خەلیفە ئومەوی یەکان پێش عمری کوڕی عبدالعزیز _ڕ_ زۆری لەشۆرش کردن و دژایەتی کردن ودەنگی ناڕەزایی بەرزکردنەوە شیعاری زۆری لەگەڵ موسڵمانەکەبووە، بەتایبەتی _خەواریجەکان_ کەبەردەوام بەحوکمی هیچ خەلیفەیەك ڕازی نەبوون ودژایەتیان کردوون .

بەڵام کاتی عمر چووە سەر حوکم لەڕێگەی گفتوگۆی ئاشتیانەوەو وتووێژەوە توانی زۆرێکیان بەوەڕازی بکات لەواز لەشۆرشی ودژایەتی کردنی خەلافەت بهێنن، سەردەمەکەی بوو بەسەردەمێکی جیاو ئاشتی وئاسایشی تێدا بەرقەراربوو ئەمەش بەهۆی دادپەروەری لەحوکمڕانیدا وگەڕاندنەوەی ناهەقی یەکان بۆ خاوەنە شەرعیەکانی خۆیان، ڕێزلێنانی زۆر لەهەموو چینەکانی کۆمەڵ، سوور بوونی لەسەر جێ بەجێ کردنی شەریعەت لەهەموو لایەنێکی ژیاندا وخوای گەورەیش دەفەرموێت: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُم بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُم مُّهْتَدُونَ﴾ الانعام ٨٢ .

٣- سەرکەوتن ورزگاریی :

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله زۆر سور بوو لەسەر ئەوەی کەبەهەموو هۆکارێك هەوڵی سەرخستنی ئاینی خوابدات، دەی سوننەتی خوایش وایە هەرکەسێك بیەوێت

خوای گەورە سەربخات خوایش ئەو سەردەخات، چونکە خوای_عزوجل_ گرنتی ئەوەی داوە بەهەموو هێزو توانایەوە ئەوکەسانە سەربخات بەسەر دوژمنانیاندا کەدەیانەوێت لەسەر بەرنامەی خوا بڕۆن ولەناو خەڵکیشدا بەرپای بکەن.

خوای گەورە دەفەرموێت ﴿وَلَيَنصُرَنَّ ٱللَّهُ مَن يَنصُرُهُۥٓ إِنَّ ٱللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ ﴿٤٠﴾ ٱلَّذِينَ إِن مَّكَّنَّٰهُمْ فِي ٱلْأَرْضِ أَقَامُوا۟ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتَوُا۟ ٱلزَّكَوٰةَ وَأَمَرُوا۟ بِٱلْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا۟ عَنِ ٱلْمُنكَرِ ۗ وَلِلَّهِ عَٰقِبَةُ ٱلْأُمُورِ﴾ الحج ٤١ .

واتە: بەدڵنیایی یەوە خوا ئەوکەسان سەردەخات کەئەوان هەوڵی سەرخستنی ئەو دەدەن و خوای گەورە زاڵ وبەتوانایە، ئەوکەسانەی کەبیانخەینە ئاستی بەرپرسیاێتی ودەستەڵاتەوە نوێژ بەرپادەکەن وزەکات دەبەخشن وفەرمان بەچاکەو بەرگری لەخراپە دەکەن وسەرەنجامی کارەکانیش بۆلای خوا دەگەڕێنەوە.[١]

٤- سەربەرزی وئابڕوداری:

ئەو شەرەفی گەورە وسەر بەرزی یە مەزنەی لەژیانی حوکمڕانی عمری کوڕی عبدالعزیزدا تۆمارکراوە بەهۆی باپەندبوونی یەوە بووە بەقورئانەکەی پەروەردگارو سوننەتەکانی پێغەمبەرەکەیەوە .

هەرکەسێ شانازی بکات بەوەی سەربە قورئانەکەی خوایە، ئەوقورئانەی کەئوممەتی ئیسلامی پێ سەربەرزبووە، ناویان چووەناوناوان بەهۆیەوە، ئەوە کەسێکە پێ ی خستۆتە سەر رێگای ڕاست.

سوننەتی خوای لەخۆیدا هێناوەتەدی کەسەربەرزی وشەرەف دەبەخشێت بەوکەسانەی دەست دەگرن بەقورئان وسوننەتەوە ولەوبارەیەوە خوای - عزوجل- دەفەرموێت: ﴿لَقَدْ أَنزَلْنَآ إِلَيْكُمْ كِتَٰبًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ ۖ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ الانبیاء ١٠)

(ابن عباس) لەتەفسیری ئەم ئایەتەدا دەڵێت: قورئانێکتان بۆ هاتۆتە خوارەوە

---

١ ـ صفحات مشرقه من التاريخ الاسلامی _صلابی (٣٠٦/٢) .

کە(فیە شرفکم)[١] وشەرەف وڕێزە بۆتان.، ئوممەتی ئیسلامیش لەو سەردەمەوە شەرەف مەند وسەربەرزی دەست کەوت کەدەستی گرت بەئاینی پیرۆزی ئیسلامەوە وشەرعی خوای پیادەکرد .

٥- بەرەکەت کەوتە ژیان وخۆش گوزەرانی کەوتە ناوخەڵکی یەوە:

خوای ـ عزوجل ـ دەفەرموێت: ﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَٰكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾الاعراف:٩٦.

ئەگەر خەڵکی ئەو ناوچەیە باوەڕیان بهێنایەو لەخوا بترسانایە بەرەکەت و فەڕی ئاسمان وزەویمان دەرژان بەسەریاندابەڵام چونکە بێ باوەڕیان دەست دایە، لەسەرەنجامی ئەوەدا لێیان زویر بووین و لەناومان بردن.

دەستگرتن بەشەرعی خواوە وجێ بەجێ کردنی ڕێنمونی یەکانی جۆرەها فەڕو بەرەکەتی دیارو نهێنی دەرژێت بەسەریاندا، سوننەتی خوایش وایە ئەگەر باوەڕ و تەقوا لەهەر گەلێکدا بێتە دی خوای گەورە بەم بەخشینە خوایی یە مەزنە بەهرەمەندیان دەکات .

ئەو_فەڕو بەرەکاتەیش کە خوا پەیمانی داوە بیدات بەبەندەڕاستەقینەکانی شێوازیان زۆر، هیچ دەقێك سنور داری ناکات، مانا شاراوەکانی قورئان وادەردەخەن کە بەخشینێکی خوایی یە ولە هەموو لایەکەوە دەبارێت بەسەر مرۆڤداو لەهەموو لایەکەوە هەڵدە قوڵێت، بەبێ سنورداری وبەبێ ناوبردنی، بەرەکاتی خوایە بەهەموو شێوەکانی یەوە وئەوەی خەڵکی خەیاڵیان بۆی دەچێت و ئەوەشی هەر بیریان لێ نەکردۆتەوە.[٢]

خەڵکی لەسەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیزدا بەئاشکرا ئەم بەرەکەتی خوایی یەیان هەست پێ دەکرد، ئیتر با دیاریان نادیاربوایە، خەڵکی سەرسام بوون چونکە

---

١ ـ تفسير ابن كثير (٣/١٧٠) .

٢ ـ في ظلال القران (٣/١٣٣٩) .

لەناکاو خۆشگوزەرانی هەموو ژیانی هەموو خەڵکی گرتەوە ودارایی دەوڵەت زیادی کرد، لەهەموو پارچەیەك لەپارچەکانی دەوڵەتی مەزنی ئیسلامیدا خەڵکی هەستی بەدڵنیایی دەکرت، تاوای لێ هات زۆر کەم بوون ئەوانەی زەکاتیان پێ دەشیاو وەریان دەگرت، تاوای لێ هات بووبە کێشەیەك بۆ دەوڵەمەندەکان وهەژاران زەکاتیان لێ وەرنەدەگرتن وئەمەش ئەوەی دەخواست کەچارەیەکی خێرای بۆ ئامادە بکرێت.

(یحیی)ی کوڕی (سعید) دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز کردمی بەبەرپرسی کۆکەرەوەی زەکاتی ئەفریقیاو منیش وەرم گرت لێیان، گەڕاوم بۆ هەژارو نەدار تازەکاتی پێ بدەم دەستم نەکەوتووە وکەسیش نایەت لێم وەربگرێت، چونکە عمری کوڕی عبدالعزیز هەموو خەڵکی دەوڵەمەند کردبوو، بۆیە بەو پارانە بەندەمان دەکڕی وئازادمان دەکردن ودەبوون بەیەکێك لەموسڵمانان .[١]

پیاوێك لەنەوەی زیدی کوڕی(خطاب) بوو رضي الله عنه دەیووت: عمری کوڕی عبدالعزیز دوو ساڵ و نیو گەورەی موسڵمانان بوو، کە(٣٠)مانگ دەکات، لەدنیا دەرنەچوو تا وای لێ هات موسڵمانێك دەهات وسامانێکی زۆری دەهێنا بۆ بیت المال ودەیووت: ئەم پارانە ببەخشن بەهەژاران، کەچی ئەوەندە هەژار نەمابوو وەری بگرێت ناچار کابرا بەسامانەکەیەوە دەگەڕایەوە بۆ ماڵەوە، چونکە عمری کوڕی عبدالعزیز هەموو خەڵکی دەوڵەمەند کردبوو.[٢]

ئەمەش ئەنجامی فەڕو بەرەکەتی ئەو حکومەتە قورئانی یە بوو کە عمری کوڕی عبدالعزیز دروستی کردبوو شەرعی خوای تێدا جێ بەجێ دەکرد .

٦- تەشەنەکردنی ڕەوشت بەرزی وتوانەوەی بەدڕەوشتی:

نێوان شەریعەت ونێوان خەڵکی تۆکمەترین پەیوەندی هەیە، چۆن نا؟کە چەیامی ئیسلام لەگەورەترین ئامانجەکانی: ڕەوشت بەرزی وچاکەکاری یە، خوای - عزوجل - یش دەفەرموێت: ﴿لَقَدْ مَنَّ ٱللَّهُ عَلَى ٱلْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُوا۟

---

١ - رجال الفكر والدعوة (٥٨/١) .

٢ - رجال الفكر والدعوة (٥٨/١) .

عَلَيۡهِمۡ ءَايَٰتِهِۦ وَيُزَكِّيهِمۡ وَيُعَلِّمُهُمُ ٱلۡكِتَٰبَ وَٱلۡحِكۡمَةَ وَإِن كَانُواْ مِن قَبۡلُ لَفِي ضَلَٰلٖ مُّبِينٍ ﴾ ال عمران: ١٦٤.

واتــە: خوانــازی نوانــدووە بەســەر موســڵماناندا کەپێغەمبــەرێکی لــەخۆیان بــۆ ناردوون قورئانیان بەسەردا دەخوێنێتەوە و ڕەوشت و دەرونیان خاوێن دەکاتەوە و فێری ژیربێژیان دەکات و(یزکیهم)واتە: فەرمانیان پێ دەکات بەکردەوەی جوان و بەرگریان لێ دەکات لەکردەوەی خراپ تا دەروونیان خاوێن دەبێت ولەپیسی وخەوشی ڕەوشت نزمی ڕزگاریان دەبێت کە لەسەردەمی دور لەخواییدا پێوەی دەیان ناڵاند.[1]

عمری کوڕی عبدالعزیز زۆر گرنگی داوە بەبڵاوکردنەوەی ڕەوشت بەرزی و جەنگیشی دژی بەدڕەوشتی ڕاگەیاندووە، قوتابخانەی ئامۆژگاری ورێپیشاندان و پەروەردەیەکەش کەکەسانی بەرزی وەك(حسن البصری)و(ایوب السختیانی)و(مالك)ی کوڕی (دینار) وکەسانی تر رابەرایەتیان دەکرد، لەم کارە مەزنەدا پاڵپشتی عمر بوون، ئەم قوتابخانەیەش بەرووبوومێکی گەورەو ئاشکرای لێ کەوتەوە لەنەهێشتنی ڕەوشی ناشیرین وچەسپاندنی ڕەوشت بەرزی.

لەم ماوە کەمەی سەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیزدا نوێگەریەکی گەورەهات بەسەر ئوممەتدا وکۆمەڵگەی ئیسلامی پێشکەوتنێکی گەورەو بەرچاوی بەخۆوە دی لەبواری ئارەزی پاك و ڕەوشتی جوان وحەزەکاندا .

(الطبری) لەمێژوەکەیدا دەڵێت : خەلیفە(ولید) خەریکی بیناسازی وکردنەوەی گارگەو شوێنی حەوانە وەبووە، خەڵکی سەردەمەکەشی بەو شێوەیان لێ هاتبوو، کە ئەگەر دوو کەس بەیەك بگەیشتنایە دەربارەی خانوو بیناسازی قسەیان دەکرد، هەرکە لەسەردەمی(سلیمان) هاتە پێشەوە ئەو زیاتر خەریکی ژن هێنان وخواردنی خۆش وبەچێژ بوو، بۆیە ئەگەر دووکەس بەیەك بگەیشتنایە دەربارەی ژن هێنان وخواردنی خۆش قسەیان دەکرد، بەڵام هەر کەسەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیز هاتە ئاراوە، خەڵکی کەبەیەك دەگەیشتن یەکتریان دەوت: ئەم شەو چەند ڕکات

---

١ ـ تفسیر ابن کثیر (٤٠١/١) .

شـەو نوێـژت کـردووە؟ وچـەند ئایـەتت لەبـەر کـردووە؟ کـەی خەتمەکـەت تـەواو دەکەیت؟ وکەی تەوات کرد؟ ولەمانگێکدا چەند ڕۆژ بەڕۆژوو دەبیت؟.[1]

٧- هیدایەت ورێنموونی کردن:

وەك پێشتر باسمان کرد، عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله نامەی نووسی بۆ حاجیانی ماڵی خوا ولەوێ نامەکە خوێنرایەوە بەسەر حاجیانی هەموو هەرێمەکانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئیسلام دا وتیایدا هاتووە:_

((.....ئەگەر لەبەر ئەوە نەبوایە لەکارو ئەرکەکانی حەجم دەکردن بەدوور درێژی ئەو ڕێرەوە ڕاستانەم بۆ روون دەکردنەوە کەخوای گەورە بەزیندو رای گرتوون، هەموو ئەو شتە نارەواییانەشم بۆ ڕوون دەکردنەوە کەخوای گەورە لەگۆری ناون لەناوتاندا، لەسەر ئەم کارەشم خوای گەورە شایستەی سوپاس کردنە، سوپاسی کەسی تری لەسەر مەکەن، چونکە ئەگەر کۆمەکی ئەو نەبوایە بەسەرمەوە منیش وەك خەلیفەکانی تر دەبووم).[2]

گومانی تێدا نی یە کەعمری کوڕی عبدالعزیز زۆر هەوڵی داوە کەشەریعەتی پاکی خوا لەدەوڵەتەکەیدا جێ بەجێ بکات، لەبەر ئەو هۆیەش بووکە خوای گەورە گەورەترین بەخششی پێ بەخشی کە_ هیدایەت ورێنموونی _بوو.

خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنِ اقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ أَوِ اخْرُجُوا مِن دِيَارِكُم مَّا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِّنْهُمْ ۖ وَلَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهِ لَكَانَ خَيْرًا لَّهُمْ وَأَشَدَّ تَثْبِيتًا ﴿٦٦﴾ وَإِذًا لَّآتَيْنَاهُم مِّن لَّدُنَّا أَجْرًا عَظِيمًا ﴿٦٧﴾ وَلَهَدَيْنَاهُمْ صِرَاطًا مُّسْتَقِيمًا﴾(النساء٦٦ _٦٨).

واتە: ئەگەر پێمان بگوتنایە خۆتان بکوژن یان لەماڵ وحاڵی خۆتان دەربچن، نەیاندەکرد مەگەر کەمێکیان نەبێت، ئەگەر بەوشێوەیەی ئامۆژگاریان کراوە

---

١ ـ تاریخ الطبری لە رجال الفکر والدعوە (٨/١) وەرگیراوە .

٢ ـ حلیة الاولیاء (٥/٢٩٢_٢٩٣) .

هەڵسوکەوتیان بکردایە، زۆر باشترو ڕاوەستاوتر دەبوون، لەلایەن ئێمەشەوە پاداشتی گەورەیان دەست دەکەوت، ئەمان خستنەسەر ڕێگەی ڕاستیش.

گەلانی پێش ئیسلام بەدوو شت ئامۆژگاری کرابوون یەکەم شەریعەتی خوا پیادەبکەن وشوێن پێغەمبەرەکەی بکەون، ئەگەر وایان بکردایە خوا لەسەر پێی خۆیان دەی وەستاندن ولەرزە نەدەکەوتە دینداری یەکەیانەوە، هیدایەتی خواییان بۆ دەهات وبەهیچ لایەکدا پێیان هەڵنە دەخلیسکا، بەوجۆرەیش دەگەیشتنە ئەجرو پاداشتی گەورە.[1]

بەڕاستی خەلافەتەکەی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله بەرپەرچ دانەوەیەکی بەهێزە بۆ هەموو ئەو دەنگانەی، کە–نەفامانە–دەڵێن: ئەگەر دەوڵەتێك لەسەر بنەمای شەریعەتی ئیسلام دابمەزرێت توشی چەندان گیروگرفت وکۆسپ وقەیران دەبێت!! لەهەموو ساتێکدا چاوەڕوانی ڕوخانی لێ دەکرێت، ئەو کارەش مەگەر لەخەودا بێتەدی، بەڵام مێژوو بەرامبەر ئەو دەنگانە دەوەستێت وپێیان دەڵێت:﴿ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ ﴾النمل: ١١،واتە: بەڵگەتان چی یە ئەگەر پیاون و ڕاستەکەن.[2]

لەکاتی هەڵدانەوەی لاپەرەکانی مێژوودا ئەوەی زیاتر سەرسامی کردم پەیوەست بوونی بەرەئیسلامی یەکانە جیل لەدوای جیل، کەلەناو بازنەیەکی یەکگرتوودا هەموویان پەیوەستن بەیەکەوە .

ئەمە سوڵتان نورالدین الزنکی کەلەساڵی ٥٦٨ی کۆچیدا گیانی سپاردوە، زانای بەتوانا ولێهاتووی (کوردی شاری هەولێر)[3] بۆی دەنووسێت ورێنموونی دەکات کەلە سەر پەیڕەو بەرنامەی عمری کوڕی عبدالعزیز هەنگاوهەڵگرێت ئەم زانایە ناوی

---

١ ـ فتح القدیم (١/٤٨٥) .

٢ ـ رجال الفکر والدعوة (١/٥٩) .

٣ ـ ئەو پیاوە مەزنە زانایەکی ناوداری کوردبووە وخەڵکی شاری هەولێر قەلاو منارە بووە.(وەرگێڕ).

(ابو حفص معین الدین) عمری کوڕی محمدی کوڕی(خضر الأربلی)بووه.
بەوشێوەیە ئەو بەروبووم وئەنجامە جوانەی کاتی خۆی بەرنامە نوێگەری یە چاکسازی یەکەی عمری کوڕی عبدالعزیز دەستی کەوت، بەهەمان شێوە لەدەوڵەتە کەی (نورالدین الزنکی) یشدا دووبارەبوویەوە، کاتێ ئەو زانا خواناسە حەق بێژە پرۆگرامی عمری کوڕی عبدالعزیزی نووسی یەوەو خستی یەبەردەستی ئەوسەرکردە سەربازی وکەسایەتی یە سیاسی یە، ئەویش پێ ی ڕازی بوو کاری لەسەر کرد.
(أبو حفص معین الدین) لەسەرەتای ئەو نامەیەیدا بۆ(نورالدین) دەڵێت:... چاك زانیت کەشوێن پێ هەڵگرتنی پێشینە چاك وژیرەکان پاداشتی تەواوی تێدایە وناویشت بەردەوام دەهێڵێتەوە، شوێن کەوتنی ڕێبازی هیدایەت دراوە راشیدەکان دەبێتە هۆی چاك بوونی مەسەلە نهێنی یەکانی مرۆڤ وژیانیشی جوان دەکات، خوای گەورەیش فەرمانی داوە بەپێغەمبەرەکەی ﷺ کەشوێن پێ ی پێغەمبەرانی پێشوو هەڵبگرێت وەك دەفەرموێت: ﴿أُوْلَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ هَدَى ٱللَّهُۖ فَبِهُدَىٰهُمُ ٱقۡتَدِهۡ﴾ واتە: ئەو پێغەمبەرانە لەلایەن خواو، ڕێنموونە کراون، دەی تۆش شوێن پێیان هەڵبگرە وچاویان لێ بکە.
تێبینی ئەوەم کرد لەسوڵتاندا _خوا بیپارێزێت_ کە زۆر پێ ی خۆشە ژیان و بەسەرهات وپاشماوەکانی ئەو خەلیفە خواناسەی بۆ کۆبکەمەوە.
لەوێدا بۆم دەرکەوت کەپێویستە لەسەرم کەهاوکاری بکەم وبەوپەری توانام پشتی بگرم، ئەمەش لەبەر دڵسۆزیم بۆ خاوەن شکۆ وسەلماندنی برایەتیم بوو بۆی، بۆئەومەبەستەیش هەموو هەوڵێکی خۆم خستە کار بۆ کۆکردنەوەی ژیان و بەسەرهاتی خەلیفە راشید وبەختەوەر عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لەخوای گەورەیش پارامەوە، کە بە جوانی هاوکاریم بکات وئەوکارە قورسەم لەسەرئاسان بکات.
ئەوە بوو دڵم کرایەوە بۆ ئەو کارە وهاوکاری خوایم لەخۆمدا بەدی دەکرد و دەستم کرد بەکۆکردنەوەی ژیانەکەی ونەخشەی (بیت المال)ە دەوڵەمەندەکەیم کێشا، وەك هاوکاریەك لەکاری خێرو چاکەدا.[1]

---

١ ـ الکتاب الجامع لسیرة عمر بن عبدالعزیز (٢/١) .

ئـەم زانایـە پایـە بـەرزە هەسـتا بەکێـشانی پرۆگرامێـی ورد وجـوان وپراکتیکـی _کردەوەیی_ بۆ پایەدار (نورالدین الزنکی) و(نورالدین)یـش لەسـەر بناغـەی ژیـانی عمری کوڕی عبـدالعزیز دەوڵەتەکـەی دامەزرانـد، شـەریعەتی ئیـسلامی کـردەوە بـە بەرنامەی حوکم، دادپەروەری هێنایەکایەوە، هەموو گـومرك و سـەرانەیەکی لەسـەر میللەتی موسڵمان هەڵگرت، دەستی کرد بەزیندوو کردنـەوەی ڕێـڕەو سـوننەتەکانی پێغەمبەر ﷺ،سەرکوت کردنی هەموو بیدعەکان،پێناسەی ئوممەتی قوڵ کردەوە.

گیانی جیهادی ڕێگەی خوای زیندوو کردەوە وزانست وزانیاری بڵاوکـردەوە، وای لەوڵات کرد پێشکەوتن خۆش گوزەرانی پێوە دیاربوو، ئەمانەی گریێ دا بـوو لەگـەڵ دنیانەویـستی و خۆپـارێزی _لـەگوناه_ وبەندایـەتی وڕاسـتگۆیی ودڵـسۆزیدا، هەرکەسیش حەزدەکات بەجوانی وبەدرێژتر لەم مەسـەلەیە حـاڵ ببێـت باسـەردانی کتێبی(الجهاد والتجدید فی القرن الـسادس الهجـری _عهـد نورالـدین الزنگـی وصـلاح الدین)بکات، کە(محمد حامد الناصر) نوو سیوویەتی.

شوێنەواری حوکم کـردن بەشـەریعەت وڕێبـازی خـوای گـەورە لـەناو گەلەکانـدا بەئاشکرا بۆ مێژووناسان ئاشکرا دەبێت کە ئەودەوڵەتانە لەهەمووژیانیاندا فـەرمانی خوایان جێ بەجێ کردبێت ولەقەدەغەکراوەکانیشی بەدور بووبن.

ئەوشوێنەوارەچـاکانەی کەبەئاشـکرا بەدەوڵەتەکـەی عمـری کـوڕی عبـدالعزیز و دەوڵەتەکەی (نورالدین الزنکـی)و(یوسـف بـن تاشـفین) و(محمـد الفـاتح)وەدیـاربوو، سوننەتی خوایش وایە وهەرگیز گۆڕانی بەسەردانایەت و بەردەوام جێ بەجێ دەبێت لەهەموو سەردەمێکدا ئەگەر هەرسەرکردەیەکی موسڵمان بیەوێت بەم ئاکامە بەرزە بگات وئەم کارە گەورەیە بکـات وبەدڵـسۆزی لەبـەر خـوا ئـەو هـەنگاوە هـەڵبنێت و لەسـوننەت وڕێـڕەوی نـەگۆڕدراوی خـوا حـاڵی ببێـت ولەخۆیـدا بێنێتەدی،مەحاڵـە دەگاتە ئەوئاکامە بەرزە ئیتر با پاشی ماوەیـەکی تـریش بێـت و شوێنەوارەکەیـشی بەدیار دەکەوێت لەهەموو تاکێك و کۆمەڵگاو دەوڵەت و یاساکانی دا.

مەبەستیش لەلێکۆ ڵینەوە مێژوویی یەکانی ئیسلام ئەوەیە کەسـودی چـاکی لـێ وەربگیرێـت لەئـەو گەلانـەی بـەباوەڕەوە و پـێش ئێمـەوە مـردوون، هـەر لـەجیهاد

کردنیـــان، زانـــست و زانیاریـــان، پـــەروەردەو فێرکردنیـــان، هـــەوڵی هەمیـــشەو بەردەوامیان بۆ بەرپاکردنی حوکمی شەرعی خوا لەناو کۆمەڵگادا، دەست گرتنیـان بەسوننەتەکانی خواوە وحاڵی بوونیان لێ ی.

لەگـەڵ ڕەچـاوکردنی قۆنـاغ بەنـدی وپلەبەنـدی وبەرزکردنـەوەی ئاسـتی گـەلان بەرەو ئـەو تـەواوی یـەی کەئیسلام دەیـەوێت، هاوکـاری وکۆمـەکی مـەزنی خـوایی بەئاشکرا لەمێژووی گەلەکەماندا دیارە بۆ هـەموو ئـەو سـەرکردانەی کەلێبڕاوانـەو دڵسۆزانە لـەپێناو خـوای خۆیانـدا کاریـان کـردووە وشـەرعی خوایـان بـەرپاکردووە وڕەزامەندی خواشیان لەسەرووی هەموو مەبەستێکەوە بووە .

دواڕۆژەکانی ژیانی عمر رحمه الله :

١ـ دواین ووتـاری عمری کوڕی عبدالعزیز:

دواین ووتاری ئەو سەرکردە نوێخوازە لێهـاتووە لەخەناسـیرە پێشکەشی کـرد وتیایدا ووتـی: ((ئەی خەڵکینە، ئێوە بێهودە دروسـت نـەکراون وبـەخۆڕایش وازتـان لێ ناهێنرێت، ئێوە وەستانێکتان هەیە لەقیامەتدا وخوای عزوجل خۆی دادەبـەزێت وحوکمتان دەدات وحوکمتان بۆ دەدات.

دەی خەسارومەندێ بۆ کەسێك کەبێبـەش بێـت لەورەحمەتـەی خـوا کـە هـەموو بوونەوەری گرتۆتەوە، یان بێ بەش بێت لەبەهەشتێك کەپانتایی یەکەی ئەوەنـدەی زەوی وئاسمانەکانە.

دەی بیشزانن کەبێ وەیی لـەوێ بـۆ کەسێك دەبێـت کەلـەخوا ترسـابێت وخـۆی لەخەشم وقینی پاراستبێت، ماڵی لەناوچووی فرۆشتووە بەماڵی هەتاهەتایی، کەمی داوە بەزۆر، ترسانی بەخەرج داوە لەم لا بۆ پێوەیی بێ خـەم بـوونی ئـەولا، ئـەی نابینن ئێوەش لەڕێزی لەناوچواندان، دوای ئێوە کەسانی تر دێنێتـە شـوێنەکانتان، بەوجۆرەش دەبێت تاڕۆژێ کەخوا خۆی دەمێنێت وبەس، هەموو ڕۆژێك مردوویـەك ئەسپەردەی خاك دەکەن ودەگەڕێتەوە بۆ لای خوا، لەناوسکی زەویدا دەیشارنەوە، بـەبێ پـشتی وبـەبێ دۆشـەك ڕای دەکشێنن، کـە لەخۆشەویستانی دوورکەوتـەوە،

دەستی لەدنیا بچڕا، ناو خۆڵ بوویەماڵی و چاوەڕوانی لێپرسینەوەیە، دواڕۆژی بەکردەوەکانی یەوە بەندە، پێویستی بەو لایەو دەستی لەدنیا بڕاوە.

دەی لەخوا بترسن پێش ئەوەی مردن ئێخەتان پێ بگرێت وبڕۆنە دنیاکەیەوە، ساوەڵلاهی لەم کاتەدا کەئەم قسانەتان بۆ دەکەم ونازانم کەستان گوناهتان لەمن زیاتربێت، دەی داوەی لێخۆش بوون لەخوادەکەم وپەشیمانی دەردەبڕم، نەداری و پێویستی کەستان نابیستم ئەگەر حەزنەکەم بەو پەری توانا بەدەمی یەوە پێم و پێویستی یەکەی بۆ جێ بەجێ بکەم، هەرکەسیش بەوەڕازی بێت لەگەڵماندا بژی تێکەڵی خوێن وگۆشتی خۆمی دەکەم، تا ژیانی هەردوو لامان وەك یەکی لێ دێت.

سوێند بەخوا ئەگەر جگە لەمەم بوویستایە لەخۆشی وڕاد بواردنەکانی ژیان ئەوە من زمانێکی پاراوم هەیە ودەزانم چۆن پەیدای بکەم، بەڵام لەلایەن خوا نامەیەکی کردەوی واهەیە هەقی تێدایە ودادپەروەری ڕەچاوکردووە، تیایدا فەرمانی گوێڕایەڵی خۆی داوە و بەرگریشی کردوە لەسەرپێچی کردنی.

پاشان چمکی کەواکەی بەرزکردەوە ودەستی کرد بەگریان وهاوار وهەناسە هەڵکێشان وخەڵکەکەی چواردەوریشی کردەگریان، پاشان لەسەر مینبەرەکەدابەزی، ئیتر لەوڕۆژە بەدوا تائەو ڕۆژەی گیانی پاکی سپارد_نەیان دیوە ووتار بدات رحمه الله.[1]

٢ـ دەرما نخوارد کردنی:

مێژوو نووسەکان جیاوازیان هەیە لەهۆی مردنەکەی عمری کوڕی عبدالعزیز و نەخۆشی یەکی سەرەمەرگی، لەکاتێکدا کەهەندێ لەڕیوایەتەکان واباسی دەکەن کەهۆی نەخۆش کەوتن ومردنی عمر دەگەڕێتەوە بۆ لەخواترسانی لەسنور بەدەری وگرنگی دانی زۆر بەئیش وکاری خەڵکی وەك چۆن (فاطمە)ی خێزانی دەگێڕێتەوە، (ابن سعد)لە(ابن لهیمە) وە ئەم هۆیەی نقلێ کردوە.[2]

---

١ ـ تأریخ الطبری (٧/٤٧٥) .

٢ ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (١/٤٣) .

لەلایەکی ترەوە کۆمەڵێ ترلە مێژوو نووسان باس لەوەدەکەن کەدەرمان خوارد کراوە، ئەمەش بەهۆی ئەوەوە کە(بنی أمیه) زۆر قاڵس وناڕەحەت بوون بەسیاسەتەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز، کە لەسەر بنەمای هەق ودادپەروەری دای مەزراندبوو، بێ بەشی کردبوون لەخۆشی وڕابواردنێك، کەبەس خۆیانی تێدابوو خەڵکی لێ ی بێ بەش بوون، بەڵکو وای کردبوو لە(بنی أمیه)، کە دوری خستنەوەو هیچ بەدەستی کردبوون لەدەوڵەتەکەیدا و هەموو ئەو شتانەی بەناڕەوا گەیشتبووە دەستیان لێ ی سەندنەوەو دایەوە بەخاوەنەکانی ونەیدەهێشت بەئارەزووی خۆیان لەناودەوڵەتدا پێ دابگرن، بۆیە هەندی لە(بنی أمیه) ژەهریان بۆ کردە خواردنەوەو پێیان دا.[1]

ئەمەش بەدورنازانرێت کە کەسێك لە(بنی أمیه) هەستێت بەدەرمانخوارد کردنی، تا ڕزگاریان ببێت لەدەستی، ئەمەش بەهۆی خزمەتکارەکەیەوە کەژەهری بۆ بکاتە ناو خواردن وخواردنەوەکەی، دەگێرنەوە پەیمانی (١٠٠٠)دینارو ئازاد کردنیان پیدا بوو ئەگەر نەخشەکەی سەرکەوتوو بێت، خزمەتکارەکەش نەیدەزانی چی بکات وڕارابوو لە کردنی ئەو کارە گوناهە گەورەیەدا، بەڵام ئەوان هەڕشەی کوشتنیان لێ کرد ئەگەر ئەو کار جێ بەجێ نەکات وئەو خزمەتکارە نەگبەتەش لەنێوان ترساندن وپاڕپێداندا ناچار خۆی یەکلایی کردەوە بۆ ئەو کارە ناڕەوایەو ژەهرەکەی کردبووە سەر پەنجەی و کاتێ خواردنەوەکەی بۆ عمر دانا بەدزیەوە وەراندیە ناویەوە وخستیە بەردەستی عمر وئەویش هەمووی خواردەوە ولەوساتە وەختەدا هەستی کرد شتێ چووە ناو گەدەیەوە.[2]

(مجاهد) دەگێرێتەوە وەدەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز پێی ووتم: خەڵکی دەربارەی من چی دەڵێن؟ دەڵێ ووتم: دەڵێن جادووت لێ کراوە، ئەویش ووتی: مەسەلەکە جادوو نی یە.

پاشان خزمەتکارێکی خۆی بانگ کرد وپێ ی ووت: بێ قەزابی یاخوا! لەبەرچی

---

١ ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (٤٣/١) .

٢ ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (ابن الجوزی) لا ٣١٦، ٣١٧ .

دەرمـــانخواردت کردم؟خزمەتکارەکـــەش ووتـــی:لـــە پێنـــاوی هـــەزاردینارو ئـــازاد کردنیشمدا.

عمـر پـێ ی ووت: دەی هەزاردینارەکـە بێنـە! وئـەویش هێنـای وعمـریش لـێ ی سـەندو خـستی یـە (بیـت المـال)! وپـێ ی ووت: بـڕۆ خـۆت وون کـە باکـەس پێـت نەزانێت، واتە: ئەگەر پێت بزانن دەتکوژن.[1]

کەواتە هۆی ڕاستەوخۆی مردنی ئەمیری باوەڕداران وەك ڕیوایەتەکان دەگێرنەوە بەهۆی دەرمانخوارد کردنی یەوە بووە.[2]

٣ـ لێبوردەیی بێ سنوور:

ئەوەی بەسەر عمردا هێنرا ولەئەوجی لاوێتی دا کەتەمەنی (٤٠_٤١) سالآن بـوو، کەبـەپیلانی خزمـەکانی ولەڕێگـەی خزمەتکارەکەیـەوە هـەوڵی تیرۆرکردنـی دراو سەریشی گرت، کەچی وەك سەرکردەکانی ئەمڕۆ نەهات دادگای سەربازی گەورەیان بۆ دروسـت بکـات ویـەك یـەك هـەموویان لـەدار بـدات وناویـان لـێ بـنێ کودەتاچـی یەکان!

بەلآم عمری کوڕی عبدالعزیزؒ ئەوەنـدە دڵـی بەکورسـی یەکـە خـۆش نـی یـە، ئەوەنـدیش ژیـانی خـۆی بـەلاوە خۆشەویـست نـی یـە، تـا خـەڵکی لەسـێدارەبدات لـەپێناوی خۆیـدا بـەڵکو وانەیـەکی لەخەلیفـەی سـێ یـەمی پێغەمبـەری خـواوە وەرگرتووە کەگیانی خۆی ومالْ ومندالْ و خەلیفەیی لەدەست دا لـەپێناوی ئـەوەدا، کـەخوێنی یـەك موسـڵمان نـەڕژێت لەسـەر ئـەو ونەیهێـشت بـەرگری لـێ بکـەن لەئاژاوەگێڕەکان ئەمە دەکرێـت بـەژێرەوە، بـەلآم گـەنجێك لەئـەمریکا تەقـەدەکات لەسەرۆك کۆمارو بریندار ی دەکات وئەویش دەڵێت لـێ ی ببـورن چـونکە ئـەوە ڕای خۆی بووە و بەفیشەك دەری بڕیوە.[3]

---

١ ـ تذكرة الحفاظ (١/١٢٠) .

٢ ـ فقه عمر بن عبدالعزيز (١/٤٤) .

٣ ـ ووتەی وەرگێڕ .

ئەمە کەی لێبوردنە بەرامبەر بەمەزنی لێبوردەیی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله، کەنە دادگایی خزمەتکارەکەو نەلەژێر فشاری سزادان‌دا ناچاری کردبێت کەدان بەتاوانەکەیدا بنێت وپاشانیش یەك یەك ناوی ئەو کەسانە بڵێت کەئەم پیلانە یان داڕشتووە _ئەمەش ئەو پەڕی لێبوردەیی یە_ چونکە عمر بۆ دنیایەکی گەورەترو خۆشترو هەمیشەیی دەیڕوانی کەڕۆژی قیامەتە، هەروەها لە ولێبوردنەیشدا پاداشتی گەورەو نەبڕاوەی دەست دەکەوێت لەلای خوای گەورە، دەیزانی ئەگەر بیانگرێت وتۆڵەیان لێ بکاتەوە زۆر ئاسانە بەڵام لەپاداشتی لێبوردن بێ بەش دەبوو لەلای خوای گەورە، بۆیە لێبوردنی هەڵبژارد بەسەر تۆڵەسەندنەوە بۆڕازی کردنی دەروونی خۆی.[1]

٤ـ بە پارەی خۆی جێگە قەبری خۆی کڕیوە:

خۆبەکەم زانین و ـ تواضع ـ ی عمر گەشتبووە ئاستێك کاتێك هاوڕێکانی باسی ئەوەیان کرد کەئەو ژوورەی گۆڕی پێغەمبەری نازدار(ص)و(ابوبکر)و(عمری کوڕی خطاب) لێ یە جێگایەکی خاڵی تێداماوە، پێیان ووت: ئەوە بۆچی لەمەدینە نزیك نابیتەوە تا لەوێ بتنێژن.

عمر لەوەولامدا ووتی: ((والله لئن یعذبنی الله عذاباً _الاّ النار فانی لاصبربی علیها _احب الیَّ من ان یعلم الله من قلبی انیّ أرانی لذلك اهلا)).[2]

واتە: سوێند بەخوا ئەوەم پێخۆشترە کەخوای گەورە سزام بدات _جگە لەئاگری دۆزەخ چونکە توانای خۆگرتنم نی یە _ نەك ئەوەی خوای گەورە بزانێت لەناو دڵمدا هەست بەوە بکەم کەشایانی ئەو جێگایەم _ واتە لەتەنشتی ئەو سێ زاتە بەڕێزەوە بنێژرێم.

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله قبوڵی ئەوەی نەکرد بەڵکو ئەوەی پێخۆش بوو کەبەپارەی تایبەتی خۆی جێگا گۆڕەکەی خۆی بکڕێت، ئەمەش بەهۆی خۆڵە

---

١ ـ التاریخ الاسلامی (١٦/٢٢٩) .

٢ ـ سیره عمر بن عبدالعزیز (ابن الجوزی) (٣٢١_٣٢٤) .

حەرام پارێزی و لێپرسینەوەی خۆیەوە بووە.

بۆیە لەکاتی سەرەمەرگیدا ووتی بەیارانی چواردەوری: جێگاگۆڕێکم لەوڕاهێبە گاورە بۆ بکڕن، بەڵام گاورەکە ووتی: سوێند بەخوا ئەی ئەمیری باوەڕداران، ئەوەخێرێکی زۆر گەورەیە بۆمن کەگۆڕەکەت لەلای ئێمە دابێت و ئێمە بەچاوی _تەبەڕوکە_ وەبۆی دەڕوانین، بۆیە ئەو زەویەت پێ دەبەخشین بەبێ بەرامبەر، بەڵام عمر قبوڵی ئەوەی نەکرد ووتی: یان دەبێت جێگە گۆڕەکەم پێ بفرۆشن یان ئەوەیە لەجێگایەکی تر دەیکڕم، پاشان پارەکەی پێ دان _کەدەڵێن دوو دینار بووە، یان دەڵێن (٦)دینار بووە، دەشڵێن (٣٠)دینار بووە، کاتێ خستیانە مشتی گاورەکەوە، وەری گرت ووتی: ئەگەر لەوەنە ترساینایە کەلە شوێنی تر زەوی بکڕێت ولەئێمە دوور بکەوێتەوە ئەوا پارەمان لێ وەرنەدەگرت.[١]

٥- وەسیەتنامەکەی عمر بۆ خەلیفەی داهاتوو:

عمری کوڕی عبدالعزیز ﵀ نامەیەکی نووسی بۆ یەزیدی کوڕی عبدالملك(کەلەکاتی سەرەمەرگدا بوو) پێ ی ووت:

((بسم الله الرحمن الرحیم، لەبەندەی خوا عمر _ئەمیری باوەڕداران_ بۆ_(یزید)ی کوڕی(عبدالملك)، سەلامی خوات لێ بێت، من سوپاسی ئەو خوایەت بۆ دەکەم کەجگە لەو خوای تر نی یە.

پاشان... لەکاتێکدا ئەم نامەیەت بۆ دەنووسم من نەخۆشی زۆری بۆ هێناوم وچاك بزانە من بەپرسیارم لێ دەکرێت، لەلای پادشای دنیاو قیامەت_ دەربارەی ئەو کەسەی دوای خۆم دیاری دەکەم، لەوکاتەشدا ناتوانم هیچ شتێك لەکردەوەکانم بشارمەوە، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِم بِعِلْمٍ وَمَا كُنَّا غَآئِبِينَ ﴾الاعراف: ٧،واتە: هەموو کردەوەیەکی مرۆڤەکان دەزانین ولەقیامەتدا بۆیان دەگێڕینەوە چونکە ئێمە هیچمان لێ وون نابێت.

ئەگەر خوا بەبەزەیی لێم ڕازی بێت ئەوە سەرکەوتووم ورزگارم بووە لەبەلاو

---

١ - سیره عمر بن عبدالعزیز (ابن الجوزی) لا ٣٢٢_٣٢٣ .

نارەحەتی دوورو درێژەکان، بەڵام ئەگەر لێم ڕازی نەبێت ولێم زویر بێت، دەی قوربەسەرم پەنا بۆ کوێ بەرم؟ دەی داواکارم لەوخوایەی کەتەنهایە وجگەلەو خوای تر نی یە کەلە ئاگری دۆزەخ بمپارێزێت، ڕەزامەندی خۆی وبەهەشتم پێ ببەخشێت، تۆش لەخوا بترسە، ئاگات لەمیللەتی ژێردەستەت بێت، میللەت،چاك بزانە تۆش دوای من زۆر لەدنیا نامێنیتەوە ودەگەڕێیتەوە بۆلای خوای بەئاگاو بەبەزەیی و سۆز.[1]

لەڕیوایەتێکی تردا هاتووە دەڵێت:..(سلیمان)ی کوڕی (عبدالملك) بەندەیەك بوو لەبەندەکانی خوا، خوای گەورەگیانی کێشاو منی خستە شوێنەکەی و هەر ئەویش منی هەڵبژارد بەخەلیفەی دوای خۆی و(یزید)ی کوڕی(عبدالملك)یش لەدوای من، بزانە ئەگەر کاربەدەستی وخەلافەت بۆ زۆر هێنان وپارەکۆکردنەوە، بوایە، ئەوە خوای گەورە پلەیەکی وای پێدابووم کەدەمتوانی بەچاکترین شێوە هەموویم چنگ بکەوێت بەڵام من لەلێپرسینەوەی ترسناك وپرسیاری ورد دەترسام_مەگەر کەسێك خوای گەورە کۆمەکی کردبێت، والسلام علیکم ورحمه الله وبرکاته.

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لەکاتی نەخۆشی وسەرەمەرگدا بەئەو پەڕی تواناو ئەوپەڕی دڵسۆزیەوە ئامۆژگاری وئاراستەکانی خۆی پێشکەشی(یزید)ی کوڕی(عبدالملك)کرد وبەئەو پەڕی هەوڵدان هەوڵی دا بەهەموو شێوەیەك لەسەرەنجام وڕۆژی لێپرسینەوە.بیترسێنێت، بەنموونە هێنانەوە، بەباس کردنی کەسانی لەدنیا دەرچوو، بەڕاستی ئامۆژگاری خۆی پێ گەیاند بەتێروتەسەلی.[2]

٦- وەسیەتنامەی عمر رحمه الله بۆ منداڵەکانی:

کاتێ عمر رحمه الله لەمردن نزیك بوویەوە(مسلمه)ی کوڕی(عبدالملك) چووە ژورەوە بۆلای وپێ ی ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران، تۆ دەمی منداڵەکانی خۆتت گرتۆتەوە لەپارەو سامانی (بیت المال)، چۆنە ئەگەر وەسیەت بەمن یان بەکەسێکی تر بکەیت

---

١ ـ سیره عمر (ابن الجوزی) ٣١٨_٣١٩ .

٢ ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (٤٧/١) .

کەدوای خۆت لایەکیان لێ بکەینەوە وپێداویستیەکانیان دەربکەین.

عمر کاتێ ئەم قسەیەی بیست، ووتی: ،دامنیشێنن، کاتێ دایان نیشاند ووتی: چاك گوێم لەووتەکانت بوو(مسلمه)، ئەوەی کە دەڵێیت: تۆ پارەو سامانت لەمنداڵەکانت گرتۆتەوە! دەی سوێند بەخوا یەك مافی خۆیان لێ زەوت نەکردوون، هەرگیزیش بەناڕەوا هیچم نەداونەتێ .

ئەوەشی کەدەڵێیت: وەسیەتێکمان پێ بکە بۆیان، دەی وەسیەتی من ووتەی پەروەردگارە بۆیان﴿إِنَّ وَلِـِّۧيَ ٱللَّهُ ٱلَّذِى نَزَّلَ ٱلْكِتَـٰبَ ۖ وَهُوَ يَتَوَلَّى ٱلصَّـٰلِحِينَ ﴾ الاعراف: ١٩٦، واتە: خوای گەورە کەقورئانی ناردوە پشت وپەنای صاڵحانە).

منداڵەکانی عمر لەدوو جۆر بەدەر نین: یان ئەوەیە صالّح و پیاوچاکن ئەوە خوا دەوڵەمەندیان دەکات. وئەگەر واش نەبن دەی هەرگیز من بەپارەو سامان هاوکاری کەس ناکەم لەسەر گوناە وتاوان.

(مسلمه) منداڵەکانم بۆ بانگ بکەن، ئەوانیش هاتن، کاتێ چاوی پێیان کەوت چاوەکانی بوون بەگۆمی ئاو، ووتی: لەترسی خۆم منداڵەکانم بەهەژاری بەجێ هێشتووە ودەستی کرد بەگریان ووتی: من خێروبێرێکی زۆرم بۆ بەجێ هێشتوون، لەمەولا بدەن بەلای هەر موسڵمانێکدا، یان هەرکەسێك لە(اهل الذمه)دا ئەوە دەزانن کەمافتان هەیە بەسەریانەوە، کوڕەکانم: من لەنێوان دوو کاردا بووم: یان ئەوەبوو پارەوپوڵی چاکم بخستایەتە بەردەستتان بەڵام خۆم بچومایەتەناو ئاگری چ هەننەم، یان ئەوە بوو بەهەژاری بمژیاندنایە وخۆم بچوومایەتە بەهەشتەوە، دەی من هەژاریەکەتانم پێ خۆشتربووە، هەڵسن خوا بتانپارێزێت، هەڵسن خوا ڕزق و ڕۆزیتان بدات.[1]

لەڕیوایەتێکدا هاتووە: عمر رحمه الله وەسیەتی کرد بۆ(مسلمه) کەئامادەی مردنەکەی بێت وکاروباری شۆردن وکفن کردنی بگرێتە ئەستۆ، لەدوای تەرمەکەی بێت بەرەو گۆڕستان، یەکێك بێت لەوکەسانەی کەدوای دەهێڵنە گۆڕەکەیەوە،

١ ـ سیره عمر (ابن عبدالحکم) لا ١١٥ ، ١١٦ .

پاشان سەیرێکی کرد وپێ ی ووت:

بڕوانە _مسلمە_لەچ ماڵێکدا بەجێم دەهێڵێت، لەچ حاڵێکی دنیاییدا دەمدەن بەدەستەوە؟! (مسلمە)یش پێ ی ووت: ئەمە هەزار دینارە بیگرە، بۆکێ پێت خۆشە بیبە خشە پێ ی ....وعمریش ووتی: ئەی شتێك لەوەش باشتربێت ئەی (مسلمە)؟ ئەویش ئەوەیە کەلەکوێ وەرت گرتووە بێگێڕەوە بۆ ئەو شوێنە.

(مسلمە)یش ووتی:خوا لەجیاتی ئێمە پاداشتی خێرت بداتەوە ئەی ئەمیر، سوێندبەخواکۆمەڵێ دڵی ڕەقت نەرم کرت، یادگاری صالحانت لەناوماندا نوێ کردەوە.[١]

لەژیانی پیاوانی پێشوودا، پەندو ئامۆژگاری هەیە، لەنموونەی یەکەمدا خۆپاراستن ی عمری کوڕی عبدالعزیز دەردەکەوێت لەگوناه وحەرام خواردن، تەنانەت لەکاتی ئامۆژگاری کردنی کوڕەکانی بۆ دوای مردن، بەجۆرێ کەڕازی نەبوو وەسیەت بۆ منداڵەکانی بکات لەسەرەمەرگدا کەلە(بیت المال) پارەیەکیان بۆ دیاری بکات کە مافی خۆیان نەبێت، ئەوکاتە بەوگوناهەوە دەگەڕێتەوە بۆلای خوای (عزوجل)، بۆیە وای بەباش زانی بیانداتە دەستی خوای گەورە.

لەبەخێو کردنی ماڵ و منداڵەکەیدا دووڕێگەی لەبەردەمدابوو: یان ئەوەبوو لەسەر حیسابی(بیت المال)ی موسڵمانان بەناڕەوا دەوڵەمەندیان بکات، ئەکاتە دووچاری کڵپەی ئاگری جەهەنەم دەبێت، یان ڕازی بێت بەوەی تەنها لەمووچە کەمەکەی خۆی خەرج بکات بۆیان، بەخێویان بکات، بۆیە ڕێگای دووەمی هەڵبژارد، لەگەڵ دڵنیابوونیشی بەوەی کە خوا نایان فەوتێنێت.

لەوەش دڵنیای کردن، کە ناوبانگێکی چاکم بۆ بەجێ هێشتوون، جێگای ڕێزو مێهرەبانی هەموو موسڵمانان و(اهل الذمە)دەبن لەدوای مردنی، ئەوەش لەهەموو میراتی یەك باشترە، بەڵکو لەلای بیر ڕوناك و ژیرمەندەکان گەورەترین سەرمایەیەو بەسامان مەزەندە ناکرێت.

---

١ ـ سیرە عمر (ابن عبدالحکم) ١٢٢_١٢٣.

مەبەست لەووتەکەی کەدەڵێت: ((ئەوەکانی عمر لەنێوان دوو جۆرکە سدان، یان پیاو چاك وموسڵمانن ئەوە خوا خۆی وەزعیان باش دەکات، یان ئەوەیە چاك نین دەی من نابەم بەیەکەمین هاوکاریان (بەپارە) بۆ کاری سەرپێچی کردنی پەروەردگار)).

لەم ووتەیەدا عمر دەیەوێت ئەوەیان تێ بگەیەنێت، کەخوای گەورە لەگەڵ دۆست و ئەولیاکانی خۆیدایە ودەیانپارێزێت، ئەمەش ئامازەیە بۆ ئایەتی ﴿وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ﴾.

کەمەبەست لەم ئایەتەئەوەیە مرۆڤ ئەو پەری گرنگی بەپەروەردەکردنی منداڵەکانی بدات و ڕەوشتیان چاك بکات تاخوای گەورە لەدواڕۆژدا بیانپارێزێت، گرنگیش ئەوە نی یە کە بەدەوڵەمەندی بەجێیان بهێڵێت وئەگەر گوناه بارو پیاو خراپ دەربچن ئەوە پارەکەی ئەم دەبێتەیارمەتی دەروهاوکاریان لەسەر گوناه و سەرپێچی کردنی خوای تەعالا.[1]

لەبەسەرهاتی دووەمدا، عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله دەیەوێت ئامۆزاکەی (مسلمه)لەوە حاڵی بکات کەماڵ و سامان دەبێت حەڵاڵ بێت وسەرچاوەکەی زانراوبێت، هەربەوەش حەڵاڵ نابێت کەخاوەنەکەی بیکات بەخێر یان بیبەخشێت، ئەگەر مرۆڤیش بۆی دەرکەوت پارەکانی هەموویان حەڵاڵ نین و سەرچاوەکانیان پاك نین دەبێت هەوڵ بدات بیانگێڕێتەوە بۆ خاوەنەکانیان و خۆی وماڵ منداڵی لەتیکەی حەرام بپارێزێت نەك دڵی بەوەخۆش بکات کەبیانبەخشێت ویان بیانکات بەخێر خوا لێ ی خۆش دەبێت وپارەکانی حەڵاڵ دەبێتەوە.[2]

٧ـ وەسیەت دەکات بۆ نێژەرانی:

لە(رافع)ی کوڕی (حفص المدنی)یەو دەگێڕنەوە کە عمری کوڕ عبدالعزیز بە(رجاء)ی ووت: ئەگەر مردم وشوردمتانوکفنتان کردم ونوێژتان بەسەرەوە خوێندم وپاشان داتان هێلامە گۆڕەکەمەوە، سەرم بکەنەوە وبزانن ڕووم لەقیبلەیە

١ـ التاريخ الاسلامی (٢٢٢/١٦) .
٢ ـ التاريخ الاسلامی (٢٢٢/١٦) .

یان نا، ئەگەر ڕووم لەقیبلەبوو ئەوە سوپاس وسەنای خوا بکەن، ئەگەر واش نەبووم وخەڵکەکەش لەسەر قەبران مابوون _بەڕووداوەی من_ بیانترسێنن لەخوای گەورە.

دەڵێ: کاتی_رجاء _ بەنەرمی ولەسەر خۆ سەری هەڵدایەوە دەبینی ڕووی لەقیبلەیە، هەرهەموومان بەدەنگی بەرز(الحمد للە)مان کرد وسوپاسی پەروەردگارمان کرد لەسەر ئەو دیمەنە کاریگەرە.[1]

٨ـ کۆتا پاداشتی موسڵمانە:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله دەڵێت: (پێم خۆش نی یە. ناڕەحەتی گیان کێشانم لەسەر سووك ببێت، چونکە ئەوە کۆتا پاداشتی خوایە بۆ موسڵمانان لەسەر ناڕەحەتی یەکان).[2]

لەڕیوایەتێکی تردا هاتووە کەووتوویەتی: (پێم خۆش نی یە نارەحەتی و سەکەراتی گیان کێشانم لەسەر سووك ببێت چونکە ئەوە کۆتا هۆکارە بۆ هەڵوەرینی گوناهی موسڵمان)[3]

٩ـ لەکاتی گیان کێشاندا:

کاتی سەرەمەرگی عمر هاتە پێشەوە رحمه الله وەك هەموو مرۆڤێکی تر کە ئەجەلێکی دیاری کراوی_هەیە_ بەهاوڕێکانی ووت: بڕۆنە دەرەوە کەسم لەلانەمێنێت، هەموو هاتنە دەرەوە (فاطمە)ی خێزانی (مسلمەی کوڕی عبدالملك)ی برای لەبەر دەرگاکەیدا وەستابوون وگوێیان لێ بوو دەیووت:سلاو لەم دەمووچاوانە،کەنەدەم و چاوی مرۆڤن ونەدەم وچاوی جنۆکە.[4]

لەڕیوایەتێکدا دەڵێن: (فاطمە کچی عبدالملك)ی خێزانی دەڵێت: من گوێم لێی

---

١ ـ الكتاب الجامع لسيره عمر بن عبدالعزيز (٢/٦٤٤) .

٢ ـ الكتاب الجامع لسيره عمر بن عبدالعزيز (٢/٦٤٨) .

٣ – هەمان سەرچاوە.

٤ ـ الكتاب الجامع لسيره عمر بن عبدالعزيز (٢/٦٥٢) .

بوو لەکۆتا ڕۆژەکانی نەخۆشی یەکەیدا دەیووت: خوایە مردنەکەم لەخەڵکی بشارەوە ئیتر بایەك سەعاتیش بێت، ئەو ڕۆژەی کەگیانی سپارد تیایدا لەژورەکەی چوومەدەرەوە و لەو دیوی دەرگاکەیەوە دانیشتبووم، گوێم لێ بوو ئەم ئایەتەی قورئانی دەخوێند: ﴿تِلْكَ ٱلدَّارُ ٱلْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِى ٱلْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَٱلْعَٰقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾ القصص: ٨٣ .

واتە: دوا ڕۆژی چاك وقیامەت بۆ ئەو کەسانەیە کەلەدنیا گەورەیی وبەرزییان نەویستووە وخراپەکاریشیان بەرەو پێ نەداوە، سەرەنجامیش هەر بۆ لەخوا ترسەکانە.

(فاطمە)دەڵێت: پاشان بێ دەنگ بوو، نەدەنگێ نەووتەیەك، نەچرپەیەکی نەبوو، ووتم بە خزمەتکارێك کەخزمەتی دەکرد: بۆ ناچیتەژوورەوە وسەرێکی لێ بدەیت! وئەویش چووە ژوورەوە وهاوارێکی کرد، منیش بەخێرایی چوومەژورەوە و دەبینم ڕووی کردۆتە قیبلە وبەدەستێکی چاوەکانی خۆی نوقاندوە وبەدەستەکەی تریشی دەمی خۆی داخستووە، گیانی سپاردوە ڕەحمەتی خوای لێ بێت.[1]

لەڕیوایەتێکی تردا بەو جۆرە هاتووە کەدەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله لەنەخۆشی یەکەیدا کەبەهۆیەوە گیانی سپارد، بەخەڵکەکەی ووت: دامنیشێنن!، ئەوانیش دایان نیشاند، پاشان ووتی:– ئەی خوایە من ئەو کەسەم فەرمانت پێ دەکردم و من کەمتەر خەمیم دەکرد، بەرگریت لێ دەکردم ومنیش سەرپێچیم دەکردی، بەڵام هیچ خوایەك نی یە تەنها (الله)نەبێت_لااله‌الاالله.

پاشان سەری هەڵبڕی و زۆر بەوردی سەیری ئەم لاولای دەرکرد، پێیان ووت: تۆ زۆر بەوردی سەیری ئەم لاولادەکەیت، ووتی: من کەسانێك دەبینم لێرەن کە نەجنۆکەن ونەمرۆڤن، پاشان گیانی پاکی بەخوای خۆی سپاردرحمه الله.[2]

لەناو مۆرەکەیدا ـ موستیلەکەی دەستی ـ نووسرابوو((عمر بن عبدالعزیز یؤمن بالله))، واتە: عمری کوڕی عبدالعزیز باوەڕی بەخوا هەیە.

---

١ ـ الکتاب الجامع لسیره عمر بن عبدالعزیز (٢/٦٥٣) .

٢ ـ الکتاب الجامع لسیره عمر بن عبدالعزیز (٢/٦٥٤) .

١٠- ڕۆژی مردنەكەی:

خەلیفەی دادپەروەرو دنیانەویست عمری كوڕی عبـدالعزیز رَحِمَهُ اللَّهُ لەڕۆژی جومعـەی ٢٠ی رەجـەبی سـاڵی ١٠١ی كۆچـیدا گیـانی پـاكی بـەخوای خـۆی سـپارد، ئەمـەش ڕاسترین ڕیوایەتە لەوبارەیەوە، نەخۆشی یەكەی مـاوەی(٢٠)ڕۆژی خایانـد، لـە(دیـر السمعان)لەناوچەی(المعرة) لەشام ولەدوای دووساڵ وپێج مانگ وچوار ڕۆژ خەلافەت كردن ولەوكاتەدا تەمەنی(٣٩)ساڵ بووەو هەندێكی تر دەڵێن(٤٠)ساڵ بووە.

١١- لەدوای خۆی چەندێ سامانی بەجێ هێشت؟

ڕیوایەتەكان جیاوازیان هەیە لەبڕی ئەو پـارەو موڵـك وسـامانەی عمـری كـوڕی عبدالعزیز بەجێ ی هێشتووە لەدوای مردنی، بەڵام هەموویان لەسـەر ئـەوەن كـەزۆر كەم وبێ نرخ بووە.[٢]

لەو ڕیوایەتانە: عمری كوڕی حفـص المعیطـی،دەڵێـت:عبـدالعزیزی كـوڕی عمـری كوڕی عبدالعزیز بۆی گێڕاینەوە ودەیووت: ووتم: چەندێ پارەی بۆ بەجێ هێشتن؟ و ئەویش زەردەخەنەیەكی كرد ووتی: خزمەتكارێكمان، كە هـەموو خـەرج كردنـەكانی عمـر لەدەسـتی ئـەودا بـوو بـۆی بـاس كـردم ووتـی: عمـری كـوڕی عبـدالعزیز لەسەرەمەرگدا پێی ووتم:چەندێ پارەمان هەیە لەلات؟دەڵێ:ووتم: تەنها (١٤)دینار. پێم ووت: ئەی دیاری وبەخشینێ؟ ووتی:(٦٠٠)دینار كە عبدالملك دیاری كردبوو، ئێمـەیش(١٢)كـوڕ و(٦)كـچ بـووین ودابـەشمان كـرد بـۆ پـانزە بـەش.[٣] و ڕیوایـەتی ڕاستدا(١١)كوڕ مابوون چونكە(عبدالملك)پێشتر كۆچی كردبوو.

١٢- بەرەكەتی پارەی حەڵاڵ:

كوڕانی عمری كوڕی عبدالعزیز رَحِمَهُ اللَّهُ لەپاشەڕۆژدا هەموویان وەزعیان باش بـوو، هەندێكیشیان دەوڵەمەند بوون، بەڵام نـەوەی هەنـدێ لەخەلیفـەكانی تـری ئوممـەوی

---

١ ـ تاریخ القضاعی لا ٣٦٣ .

٢ ـ تذكرة الحفاظ (١١٨/١) .

٣ ـ سیرة عمر (ابن الجوزی)لا ٣٣٧ .

بینراوە سوالّیان کردووە.[١]

(ابن الجوزی)دەڵێت: بیستوومەکە خەلیفە(منصور)بە((عبدالرحمن)ی کوڕی(قاسم)ی کوڕی(محمد)ی کوڕی ابوبکر الصدیقرضي الله عنه ی ووت: ئامۆژگاریم بکە، ئەویش ووتی: عمری کوڕی عبدالعزیز مردو(١١) کوڕی لێ بەجێما، هەموو میراتی یەکیشی(١٧)دینار بوو بە(٥)دیناری قوماشی کفنەکەی بۆ کڕا،(٢)دیناریشی بۆ کڕینی جێ گۆڕەکەی، ئەوەیشی مایەوە دابەش کرا بەسەر منداڵەکانیدا. هەرکوڕێکی(١٩)دەرهەمیان بەرکەوت!، بەڵام کاتێ هشام ی کوڕی عبدالملك مرد ئەویش (١١)کوڕی لێ بەجێما، کاتێ سامانەکەی بەش کرا هەرکوڕەو هەزارهەزاری بەرکەوت ـ ملیون ـ!. بەڵام ڕۆژان ڕۆشتن وڕۆژان هاتن ویەکێ لەنەوەکانی عمری کوڕی عبدالعزیزم بینی ولەیەك ڕۆژدا باری(١٠٠)وڵاخ شت ومەکی لەپێناوی خوادا بەخشی! بەڵام یەکێ لە کوڕەکانی (هشام)م بینی خێریان پێ دەکرد.[٢]

لەمەی پێشووەوە بۆ مان دەردەکەوێت کەئەو پارە زۆرەی کە(عمر)لەباوکی یەوە بۆی بەجێ مابوو لەژیاندا لێ ی خەرج کردبوو تا تەواو بوو واتە دەستی نەبردبوو بۆ سامانی (بیت المال)ی موسڵمانان تا ئەوڕۆژەی گیانی پاکی بەخوای پەروەردگار سپارد.[٣]

١٣- خەڵکی باسی چاکەی عمری کوڕی عبدالعزیز دەکەن:

١- (مسلمه)ی کوڕی (عبدالملك)کە ئامۆزای بوو. کاتێ عمر کۆچی کرد وکفن کرابوو_ ووتی: ڕەحمەتی خوات لێ بێت! بەڕاستی کۆمەڵەدڵانێکی ڕەقت بۆ نەرم کردین، یادگاری صاڵحانت لەناو ماندا نوێ کردەوە.[٤]

---

١ ـ ووتەی وەرگێڕ .

٢ ـ سيرة عمر (ابن الجوزی) لا ٣٣٨ .

٣ ـ فقه عمر بن عبدالعزيز (٥٦/١) .

٤ ـ سيرة عمر (ابن الجوزی) لا ٣٢٩ .

٢- (فاطمـه)ی كـچی عبـدالملك: (وهیـب)ی كـوڕی(ورد) دهگێڕیتـهوه ودهڵێـت: بۆیان باس كردووین كهكاتێ عمری كوڕی عبدالعزیز لهدنیا كۆچ دهكات، زاناكـان بـۆ سهرهخۆشی كردن له(فاطمه)ی خێزانی دهچـنهلای وپـێ ی دهڵـێن: ئێمـه هـاتووین سهرهخۆشی عمرت لێ دهكـهین، بهڕاسـتی هـهموو ئوممـهت كۆسـیان كـهوت، دهی تۆش ڕهحمهتی خوات لـێ بێـت كـهمێ باسـی عمرمـان بـۆ بكـه: كههـهڵس وكـهوتی لهماڵدا چۆن بووه؟ چونكه كهس وهك ژن پیاوهكهی خۆی ناناسێت.

(فاطمه)یش ووتی: لهنوێژ وڕۆژوودا لهئێوه زیاتری نـهبوو، بـهڵام سـوێند بـهخوا كهسـم نـهدیوه ئهوهنـدهی عمـر لهخوابترسـێت، وهللاهـی خۆشـترین كـاتی پیـاو ئهوكاتهیه بهماندوویی دێتهوه لای خێزانی وئارامی یهكی بۆ دێتهوه، شـهوانه نێـوان من وئهو لێفهیهك بوو، هەرئەوەندەم دەزانـی بیرێكـی لەگـەورەیی خـوا دەكـردەوەو ڕادهپهڕی ودهستی دهكرد به باڵهتهبه وهك چۆن باڵندهیهك بكهوێته ناو ئاوێكـهوه، پاشان دهستی دهكرد بهگریان تاوام لێ دههات دهمووت: وهڵڵاهی خـۆی نـهكوژێ باشه، پاشـان بـهزهییم پێـدا دههاتـهوهو لێفهكـهم لهسـهر هـهردووكمان لادهدا پـێم دهووت: خۆزگه وسهدخۆزگه ئهوهنـدهی نێـوان ڕۆژ هـهڵات وڕۆژئـاوا لهخهلافهتـهوه دوور بووینایه، وهڵڵاهی لهوهتی تێ ی كهوتووین خۆشیمان نهدیوه.[1]

٣- (الحسن البـصری): كـاتێ هـهواڵی مـهرگی عمـری كـوڕی عبـدالعزیزیان دا بهشێخ(حسن البصری) ووتی: ((انا للـه وانـا الیـه راجعـون)) ئـهی خـاوهنی هـهموو چاكهیهك.[2]

٤ـ (مكحـول) یهكێكـه لـهزانا نـاو دارهكـانی (فقـه الاسـلامی) دهڵێـت: نهمـدیوه كهسێك لهعمری كوڕی عبدالعزیز زیاتر دنیانهویست و لهخواترس بووبێت .

٥ـ (یزید)ی كوڕی (حوشـب) دهڵێـت: هـهرگیز نهمـدیوه، هـیچ كهسـێك بهوێنـهی (حسن البصری)و (عمری كوڕی عبدالعزین) لهخواترس بووبێـت[3]، وهك بڵـێ ی ئـاگر

---

١ ـ البدایه والنهایة له (ملامح الانقلاب) لا ٥٦ وهرگیراوه.

٢ ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (٥٣/١) .

٣ ـ تاریخ الخلفاء للسبوطی وله (ملامح الانقلاب) وهرگیراوه لا ٥٥ .

تەنها بۆ ئەوان دروست کراوە .[١]

٦- (رهبان)ی گاوریش بۆی گریاون:

(الاوزاعی)دەڵێت: من ئامادەی بەخاك سپاردنی عمری کوڕی عبدالعزیز بووم، پاشان بەرەو شاری (قنسرین)کەوتمەڕێ، لەڕێگا دام بەلای(راهب)ێکدا و پێ ی ووتم: تۆ دەڵێم، وادەزانم ئامادەی ناشتنی ئەو پیاوە بوویت؟ ووتم: پێی: بەڵێ. و ئەویش چاوی داخست ودەستی کرد بەگریان، گریانێکی بەکوڵ.

پێم ووت: تۆچۆن دەگریت! خۆتۆ لەسەر ئاینەکەی نیت؟ کابرا ووتی: من بۆ ئەو ناگریم، بەڵکو بۆ ئەو نوورە دەگریم کەلەسەر زەویدا بوو بەلام بەمردنی ئەو کوژایەوە.[٢]

٧- پادشای ڕۆم ودارو دەستە وپیاوانی ئاینی یەکەی :

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله وەفدێکی فەرمی نارد بۆ لای پاشای ڕۆم بەکارێك کە بەرژەوەندی موسڵمانانی تێدابوو، کاتێ ڕۆشتە لای پاشا، بینیان پاشا تاجێکی بەسەرەوەیەو تەرجومانێکیش لەلایدا وەستابوو، لەسەر عەرشەکەی پاڵی لێدابوویەوە، پیاوانی ئاینی لەلای راست وچەپی یەوە وەستابوون و خەڵکەکەی تریش هەریەکە وبەپێ ی پلەو پایەیان لەبەردەمیدا وەستابوون، موسڵمانەکانیش ئەوەی مەبەستیان بوو لەهاتنەکەیان خستیانە ڕوو، پاشایش بەڕوویەکی خۆشەوە وەلامی دانەوە، ئەوڕۆژە لەوێ مانەوەو چوونە دەرەوە لەلای پاشا.

لەڕۆژی داهاتوودا نێرراوی پاشاهات وشتێکی پێ ووت، کاتێ موسڵمانەکان هاتنەوە دیوەخانی پاشا دەبینین واپادشا وەك دوێنێ نی یە غەمبارو دڵتەنگ لەسەر عەرشەکەی هاتۆتە خوارەوەو تاجەکەی حستۆتە باوەشی وەك بڵێ شتێکی لێ ڕوودابێت،ڕووی تێ کردن و پێ ی ووتن: ئەزانن بۆچی بانگم کردوون؟ووتیان: نەء ووتی: کاربەدەستێکم کەهاوسنوری وڵاتی عەرەبە، پێ ی ڕاگەیاندم لەم نامەیەدا کە: ئەمڕۆ ئەو پیاوە صاڵحەی کەگەورەی عەرەبەکانە _موسڵمانان_ لەدنیا

---

١ ـ صفه الصفوة (١٥٦/٣) .

٢ ـ سيره عمر (ابن الجوزي) لا ٣٣١ .

دەرچوو، هەموو خۆیان پێ نەگیراو دەستیان کرد بەگریان.

پاشایش ووتی: بۆ خۆی دەگرین؟ یان بۆ ئاینەکەتان؟ یان بۆ خۆتـان؟ ووتیـان: بۆ خۆمان وئاینەکەمان وئەو دەگرین.

پاشا ووتی: بۆ خۆتان بگرین بۆ ئەو مەگرین ئـەو تـازە ڕۆی وگەیـشتە جێگایـەك زۆر لـەم ژیانـەی باشـترە، زۆر لـەوە دەترسـا کەلـە گوێرایـەڵی خـوای_ گـەورە_ دەربچێت وخوایش دوو ترسی لەسەر کۆنەکردەوە ترسی دنیاو ترسی خوا.

من زۆرم بیستووە لەچاکەو لێهـاتوویی وڕاسـتگۆیی ئـەو پیـاوە، گومـانم وابـووە ئەگەر کەسێکی تر دوای عیسیعليه السلام مردووی زیندوو بکردایەتەوە ئەو پیاوە دەبوو، بـەوردی چـاودێری وبـەدوادا چـوونم کـردوە وبـۆم دەرکـەوتووە دیـوی دەرەوەو ناوەوەی وەك یەکە، بەڵکو دیوی ناوەوەی باشتربووە کـەکاتێ بەتـەنهایی چـووەتە خەڵوەتەوە لەخزمەت پەروەردگاریدا بووە.

پاشا لەسەر قسەکانی بەردەوام بوو ووتی: من بەو ڕاهبـە وخواناسـانە سەرسـام نیم کە واز لەدونیا دەهێنن ولە گۆشەیەکی چۆڵدا خواناسی خۆیـان دەکـەن، بـەڵکو بەم پیـاوە سەرسـامم کـە سـامان و دەسـتەڵاتی دنیـا هاتـە بەردەسـتی بـەڵام ئـەو دنیانەویستی(زهد) بەولاوە شیرین بوو هەڵی بژارد تاوەك ڕاهیبـەکانی لێهـات، بـەڵام داخەکەم چاکە کاران لەناو خراپەکاراندا زۆر نامێننەوەو کۆچ دەکەن.[1]

١٤- کەرامەتی لێوەگێڕراوەتەوە:

لـە(حـسین القـصار)ەوە دەگێڕنـەوە کـەدەڵێت: لەسـەردەمی عمـری کـوڕی عبدالعزیزدا بزن ومەڕم دەکڕی، دام بەلای شوانێکدا ڕانی دەلەوەڕاندو بەچواردەوری ڕانەکەدا (٣٠)گورگم بینی بەڵام گومانی ئەوە برد سەگ بن.

بۆیە بەشوانەکەم ووت: ئـەی بـرای شـوان ئـەم هـەموو، سـەگەت بۆچـی یـە؟، ووتی: کوڕی خۆم ئەوانە سەگ نـین بـەڵکو هـەموویان گـورگن! ومنـیش ووتم: پـاك وبێگەردی بۆ خوا گورگ لەناوڕاندایە ونایشیان خوات؟!

---

١ ـ مروج الذهب (١٩٥/٣) فقه عمر بن عبدالعزیز (٥٤/١) .

کابرا ووتی: کوڕی خۆم، ئەگەر سەر تەواو بێت، لاشە زۆر گرنگ نی یە.[١]

بەڵام زۆر پشت بەك ڕووداوانە نابەسترێت چونکە خوای گەورە سوننەتی خۆی لەم ژیانەدا بۆ هیچ کەسێك تێك نادات وبەسروشتی حاڵ گورگ و دڕندەکان لەسەر گیانلەبەرانی تر دەژین. ولەلایەکی تریشەوە لەسەردەمی پێغەمبەری خوادا گورگ شوانی مەڕ نەبووە ولەسەردەمی خەلیفە ڕاشیدەکانیشدا لەوشتانە ڕوویان نەداوە بەڵکو ئۆباڵی ڕاستی ناڕاستی ئەم جۆرە بەسەر هاتانە لەئەستۆی گێرەرەوەکانیاندایە.

(بەڵام پاش لەدنیا دەرچوونی ئەو خەلیفە لاوە دادپەروەرە، زاناو داناو ناودارەکانی ئیسلام خەوی خۆشیان پێوە دیوە، هەموو موسڵمانان بەگشتی و بەهەموو لایەنێکیانەوە بەداخ بوون بۆ مردنی و مردنەکەیان بەخسارەت دەزانی بۆ بەردەوامی ئەو چاکسازی ونوێخوازیەی کە خوێنێکی تازەی کردە جەستەی وولاتە یەکگرتووەکانی ئیسلام و وڵاتی بەرەو سەردەمی زێڕینی چوار خەلیفە ڕاشیدەکە گەڕاندەوە)[٢]

(لە کۆتاییدا داواکارم لەپەروەردگاری باڵا دەست ئەمیری باوەڕداران لەناو باخ و باخاتی بەهەشتە نەبڕاوەکەی خۆیدا جێ بکاتەوە وئێمەش بکاتە قوتابی یەکی گوێڕایەڵی ئەو قوتابخانە مەزنەی ئیسلام کە وێنەی کوڕی عبدالعزیزی پێش کەشی مرۆڤایەتی کرد).[٣]

سبحان ربك رب العزة عما يصفون وسلام على المرسلين
والحمدللة رب العالمين

---

١ ـ الكتاب الجامع لسيرة عمر بن عبدالعزيز (٢/٦٧٠) .

٢ ـ ووتەی وەرگێڕ .

٣ـ ووتەی وەرگێڕ .

ناوەڕۆك

پێشەکی وەرگێڕ ٥
پێشەکی نووسەر ١١
بەشی یەکەم: لەدایك بوونەوە، تا خەلافەت ٢١
یەکەم: ناو وشورەت و نازناو و خانەوادەکەی ٢١
دووەم: هۆکارەکانی دروستبوونی کەسایەتی عمری کوڕی عبدالعزیز ٢٩
سێ یەم: شوێنەواری زانستی عمر ٣٧
چوارەم: عمر لەسەردەمی خەلیفە سولیماندا ٥٣
پێنجەم: خەلافەتی عمری کوڕی عبدالعزیز ٦٠
بەشی دووەم: گرنگترین سیفاتەکانی عمر و مەشخەڵە نوێ گەریەکەی ١١٧
یەکەم: گرنگترین ڕەوشتەکانی ١١٧
دووەم: مەشخەڵی نوێ خوازی لەلای عمری کوڕی عبدالعزیز ١٤٢
بەشی سێ یەم: گرنگی دانی عمر بەبیرو باوەڕی ئەهلی سوننەت ١٥٩
یەکەم: یەکتاپەرستی خوا ـ توحید الاالوهیه. ١٥٩
دووەم: عمرو ناوە جوانەکانی خوا. ١٦٦
سێ یەم: بیرو باوەڕی عمر دەربارەی سیفاتەکانی خوا: ١٦٩
چوارەم: نامێڵێ گۆڕ بکرێتە مزگەوت ١٧١
پێنجەم: مانای باوەڕ لەلای عمری کوڕی عبدالعزیز: ١٧٣
شەشەم: باوەڕ بەڕۆژی قیامەت. ١٧٥
حەوتەم: دەستگرتن بە قورئان و سوننەت و ڕێرەوی خەلیفەی ڕاشیدەکانەوە: ١٨٤
هەشتەم: هەڵوێستی دەربارەی هاوەڵانش و ناکۆکی نێوانیان: ١٩٠
نۆیەم: هەڵوێستی دەربارەی (أهل البیت): ١٩٢
بەشی چوارەم: هەڵوێستی عمری کوڕی عبدالعزیز ١٩٩
یەکەم: خەواریج ١٩٩
دووەم: شیعەکان ٢١١

سێ یەم: قەدەریەکان ٢١٢
چوارەم: ((المرجئە)) ـ مورجیئەکان ـ ٢١٧
پێنجەم: ((الجهمیە)) جوهەمیەکان.. ٢١٩
بەشی پێنجەم: عمر لەنێوان ژیانی کۆمەڵایەتی و زانستی و بانگەوازیدا ٢٢٣
یەکەم: ژیانی کۆمەڵایەتی ٢٢٣
ژیانی لەگەڵ خەڵکی دا: ٢٣٩
دووەم: هەڵوێستی لەگەڵ زانایاندا ٢٦٨
سێ یەم: قوتابخانە زانستی یەکانی سەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیز:.. ٢٧٧
چوارەم: عمر لە خزمەت سوننەتدایە: ٢٨٦
پێنجەم: هێرشەپزگاری خوازیی یەکان و هەڵگرتنی گەمارۆی سەر قسطیطنة: ٢٩٨
شەشەم: گرنگی دان بە بانگەوازی گشت گیری ئیسلام:.. ٣٠٢
یاسای خۆیەکلایی کردنەوەی بانگخوازان(نظام التفرغ): ٣٠٣
بەشی شەشەم: بەشی دارای و چاکسازی یەکانی عمر لەو بوارەدا ٣١٧
یەکەم: ئامانجە ڕامیاری و سیاسی یەکانی عمر.. ٣١٨
دووەم: چەند هۆکارێکی عمر بۆ جێ بەجێ کردنی.. ٣٢١
سێ یەم سیاسەتی عمر و داهاتەکان: ٣٢٩
چوارەم: سیاسەتی عمر لە خەرج کردنی پارەی گشتی دا: ٣٣٨
بەشی حەوتەم: دەزگای داد وەری لەسەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیزدا ٣٤٧
یەکەم: دادگاکان و شایەتی دانەکان ٣٤٧
دووەم: دەرابرەی کوشتن و تۆڵەسەندنەوە.. ٣٥٣
سێ یەم: دەرابرەی خوێن ـ الدیە ـ.. ٣٥٤
چوارەم: سنورەکانی پەروەردگار ـ الحدود ـ: ٣٥٧
پێنجەم: سزا تەمێ کاریەکان –التعزیرات–: ٣٦٤
شەشەم: دەربارەی بەندکراوان ٣٦٦
حەوتەم: دەربارەی جیهاد.. ٣٦٩
هەشتەم: لەژن مارەبڕین وتەلاق داندا ٣٧٢
بەشی هەشتەم: فیقهی بەڕێوەبردن(الادارە) لە لای عمرو.. ٣٧٩
یەکەم: والی یە ناودارەکانی دەوڵەتەکەی عمر ٣٧٩
دووەم: هەڵبژاردنی کاربەدەستەکانی ٣٨٣

سیّ یەم : سەرپەرشتی ڕاستەوخۆی کاروبارەکانی دەوڵەت........................ ٣٨٦
چوارەم: نەخشە دانان لەسیاسەتی ئیداری عمردا ٣٩١
پێنجەم: ڕێکخستن لە ئیدارەی عمردا ٣٩٤
شەشەم: خۆپاراستن لەگەندەڵی ئیداری ٣٩٧
حەوتەم: هەرێمەکان لەنێوان مەرکەزی و لامەرکەزی دا ٤٠٤
هەشتەم: بنەمای نەرمی نواندن لەکاری ئیداری عمردا ٤٠٨
نۆیەم: گرنگی کات لەحکومەتەکەی عمردا ٤١٥
دەیەم: دابەش کردنی کارەکان ٤١٩
دوارۆژەکانی ژیانی عمر:...٤٣٥
ناوەڕۆك...٤٥٣